

ЖИВОЈИН СТАНОЈЧИЋ ● ЛЈУБОМИР ПОПОВИЋ

ГРАМАТИКА СРПСКОГА ЈЕЗИКА

УЏБЕНИК ЗА I, II, III и IV РАЗРЕД
СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

ДРУГО, ПЕРЕРАЂЕНО ИЗДАЊЕ

ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ
И НАСТАВНА СРЕДСТВА
БЕОГРАД

ЗАВОД
ЗА ИЗДАВАЊЕ УЏБЕНИКА
НОВИ САД

1992.

РЕЧ УНАПРЕД

Рађен 1989. по наставном програму предмета *Српскохрватски језик и култура изражавања*, и сада допуњен по новом Програму (Службени гласник Србије — Просветни гласник, 5, 16. VIII 1990, стр. 7—8 и XL — 3, 31. V 1991., стр. 1—5), овај уџбеник морао је бити писан као *крајика грамаџика* књижевног језика, те и носи назив *Грамаџика српскога језика*.

Као што је уобичајено, и ова *грамаџика* у уводном делу дефинише наш књижевни језик, његов историјски и садашњи аспект, његов однос према наречјима (и дијалектима) народног језика, свој предмет и начела правописа. При томе, у овоме, другом издању одређени делови градива, на основу захтева просветних органа који доносе програме наставних предмета, морали су се скратити, одн. сажети док су се други морали допунити, па су треће и четврто поглавље *Увода* (т. 18—52) добили нови вид.

У поглављу *Фонеџика са основама фонологије и морфофонологије* дат је опис *гласовног* система књижевног језика, с његовим битним одликама, као и понашање чланова тог система у облицима и творби речи. При томе, у основама фонолошког описа пошло се од у науци дате констатације да је већ сам *гласовни систем* тога језика, *словима обележен*, заправо — његов *фонолошки систем*, јер је резултат Вукове „правило изведене анализе гласовног система нашег језика“ (П. Ивић, *Појовор* Вуковом *Српском рјечнику* из 1818. у фототипском издању Просвете — Београд, 1966, стр. 64).

Зато што се, другим речима, гласовни систем нашег књижевног језика углавном поклапа са фонолошким системом, било је могуће да се изостави, за фонологију иначе неопходан, опис оних артикулационо-акустичких особина гласова које су без експерименталнофонетске лабораторије тешко разумљиве (грависност: негрависност, дифузност: компактност гласова итд.). Тако су у нашој фонетици са основама фонологије описане оне битне гласовне особине које су лако уочљиве и обичним опажањем, па се ученици неће оптерећивати захтевом да напамет (само из текста уџбеника) уче она дистинктивна обележја гласова која се могу заиста схватити само у лабораторији. Фонетско-фонолошки чиниоци гласовног система који су облички и творбено важни описани су у делу *Морфофонологија*, који је узет као природна веза између области фонологије и морфологије са творбом речи.

У поглављу *Морфонологија и творба речи* облички и творбени системи описани су методом уобичајеном у граматицима уопште. Обрасце промена и творбе треба схватити као *схеме* у којима се виде грамаџичке основе и грамаџички наставци, односно творбене основе и творбени афикси, а не као грађу коју треба учити. И морфологију и творбу олакшали смо изостављањем прегледа акцената по врстама речи и типовима творбе (с тим што смо основна правила акцентовања дали у *Фонеџици*). Тамо где је било најпотребније, наводили смо у овим поглављима фонетске промене које се појављују у промени облика и у творби речи, а које се, иначе, системски описују у морфофизиологији. О речи као јединици именована говори се у поглављу *Лексикологија*.

У *Синџакси* градиво је обрађено тако да се уочи синтаксички *систем*, и то као *функционални* систем на основу кога се реченице формирају не само као грамаџичке него и као комуникативне јединице. Зато се тежило да све јединице и конструкције буду описане систематски, доследно и интегрално, да се покажу везе и

сличности међу деловима синтаксичког система и да се, макар укратко, обраде и појаве везане за реализацију синтаксичких јединица у комуникацији (информативна актуализација, комуникативна кохезија). При том је било неизбежно да се одступи од традиционалног распореда синтаксичког градива, да се терминологија понегде прецизира, осовремени и допуни и да се уведу дијаграми и табеле, који су неопходно средство сваке систематске синтаксичке анализе.

Аутори су се држали начела да не треба мешати *опис језика са учењем језика*. Реч је, наиме, о граматици *матерњег језика*, дакле — језика који ученици *знају*. Зато су пре свега полазили од чињенице да се са *разумевањем описа* унапређује ученикова способност за *анализу* језичке грађе матерњег језика. Наравно, не треба заборавити, са дидактичке стране, да је та способност неопходна и за *усавршавање своја* и за *учење других језика*. Исто је начело и у основи упућивања читалаца да се у учењу правила писања служе *Правописом* из 1960. године (и његовим сталним школским издањима), важећим у јавној употреби, као и актуелним правописним приручницима.

Треба напоменути да се неки делови наставног програма — због њихове природе — у овој граматици или садрже као најопштије дефиниције у уводном делу, или су остављени за обраду наставној пракси. Другим речима, програмски садржаји као што су *равноправност језика, језичка толеранција* и слични имплицитно се садрже у уџбенику (в. Увод), али се могу учити само у школској и друштвеној пракси. С друге стране, у уџбенику се налази материја која чини интегралне делове наше језичке материје, а новијим променама у наставном програму се редукује. Таква материја у уџбенику је штампана у увученим одељцима, петицом. Тиме јој је дат ранг *напомене*. Такав је случај са одељцима *Чакавско наречје* (т. 6), *Кајкавско наречје* (т. 7), *Територијално-варијантно раслојавање* (т. 46, 47), чиме су они изједначени са низом других, за боље разумевање градива потребних, напомена. Оних, наиме, чије тумачење залази било у историју језика (нпр. напомене о палатализацијама, т. 106; јотовањима, т. 110—112; превоју вокала, т. 121; непостојаном *а*, т. 123; промени *л* у *о*, т. 126; о двојини, т. 168 и др.), било у материју коју обрађује *правопис* (нпр. т. 97, 201) с циљем да се боље схвате неки од система у савременом језику, описани у овој, по основној концепцији — *дескриптивној* граматици.

Најзад, иако се то подразумева, треба истаћи да уџбеник писан као грамика никако не значи потребу да се из њега уче *све чињенице*. Језичка грађа, која чини чињенице, заправо је илустрација оних *језичких правила* која су изложена у Уводу, у Фонетици (са фонологијом и морфофонологијом), Морфологији, Творби речи, Лексикологији и Синтакси. Ако је у неким случајевима има више, го је само зато да се ученику пружи већи *избор грађе* помоћу које ће разумети изложено правило. И, наравно, применити то правило у својој анализи нове језичке грађе, односно у својој језичкој пракси. Такође, такав уџбеник омогућује и наставников слободан однос према програмском садржају и разреду. Он ће из уџбеника моћи да узме оно што сматра да је коме ученику потребно и да на тај начин оствари једно од значајнијих начела настава — индивидуализацију, примереност личности ученика.

Држећи се наставног програма, аутори се, наравно, нису могли одрећи и најужнијег понављања, па и извесног вишка информација. Сматрамо, управо, да они олакшавају ученику *уочавање најважнијег*, а не *обавезују* га да *све* из уџбеника *обавезно* и зна.

Аутори, на овом месту, изражавају своју захвалност свим рецензентима јер су њихове примедбе знатно побољшале текст уџбеника. Они су, исто тако, захвални и свим својим колегама — наставницима овог предмета у средњој школи за све сугестије које су им дали, после провере у наставној пракси, коју сваки уџбеник, природно, мора имати.

АУТОРИ

ГРАМАТИКА СРПСКОГА ЈЕЗИКА

1. УВОД

1. Граматика је наука која описује структуру језика, утврђујући његове гласовне, обличне, творбене и реченичне особине. Граматика се обично дели на фонетику (са фонологијом), тј. на науку о гласовима, на морфологију — науку о облицима речи, на творбу речи — науку о настанку нових речи и на синтаксу — науку о реченици. Као таква, граматика је пре свега описна (дескриптивна) наука. Осим тога, граматика је и скуп правила о језичким јединицама (о гласовима, о облицима, о речима, о реченицама и њиховим деловима), па нас учи и правилности језика.

2. Језик је систем знакова који је (говорно и писано) средство општења, споразумевања међу људима. Језиком човек саопштава своје мисли и осећања другим људима. А то значи да је језик друштвена појава, да је његов постанак везан за постанак и развој људскога друштва. Као најсавршеније средство споразумевања он је везан за мисао, па су мишљење, свест и језик у сталном јединству. Са усавршавањем мисли, усавршава се и језик и, природно, са усавршавањем језика развија се и мишљење.

Као средство општења, језик врши комуникативну функцију (од лат. *communicatio* — саопштавање, општење). При томе, пошто је језик систем знакова који преноси значења (мисли, осећања, поруке) међу људима, његова друштвена функција је и сазнајна, когнитивна (од лат. *cognitio* — сазнање) или значењски изражајна, експресивна (од лат. *expressio* — израз). А пошто се језиком преносе искуства и знања из једне генерације у другу, језик има и акумулативну функцију (од лат. *accumulatio* — нагомилavanje), тј. прибира и чува у себи традиционалне културне и цивилизацијске вредности заједнице која тим језиком говори. Ове три функције су основне када је реч о било којем природном језику као оруђу општења у једној заједници.

3. Одређену језичку заједницу чине сви они људи који у својој свести и у своме говору (у језичком споразумевању) имају заједничке све делове једног језичког система (састава), тј. сви људи који у своме говору имају исти гласовни, речнички (лексички), облични и синтаксички систем. Будући да су људи и њихова друштва настајали на многим местима Земље, природно је што су, у давним временима, настајали различити првобитни језици (прајезици) и њихове групе. Међу многим различитим језицима, једну групу чинили су индоевропски језици, породица језика која је у даљем развоју дала словенске, германске, романске, многе индијске и друге језике. Словенски језици имају многе заједничке особине које и данас показују да су сва словенска племена у преисторијској епоси живела у заједници, како наука мисли, између река Одре и Лабе на западу и реке Волге на истоку. Словенска језичка заједница у каснијем развоју распала се на три скупине: јужну, западну и источну па смо тако добили три словенске језичке групе. Јужнословенску језичку групу чине: словеначки, српскохрватски, македонски и бујарски језик, као и некадашњи старословенски језик; западнословенску језичку групу чине: њољски с кашуијским (и словињским), чешки, словачки и лужичкосрпски језик; источнословенску језичку групу чине: руски, белоруски и украјински језик.

1. ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИЦИ

4. Пре него што су се доселили на Балкан, они Словени који ће у историји бити познати под називом Јужни Словени живели су у заједници, одвојени од друге две групе Словена (Западних и Источних), и чинили су једну језичку заједницу која је оставила видних заједничких трагова у гласовном, обличком и синтаксичком систему. У току историјског развитка у кругу јужнословенске заједнице формирала се западна језичка заједница, из које су се развили *словеначки* и *српскохрватски језик*, и источна језичка заједница, из које су се развили *македонски*, *бујарски* и *некадашњи старословенски језик*. Уз изузетак старословенског, који је био први књижевни језик свих словенских народа, заснован на једном јужнословенском (македонском) дијалекту у околини Солуна, а који је престао бити живи језик, наведени језици су језици словенских народа који живе на Балкану.

2. СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

5. У јужнословенским земљама, српскохрватским језиком, који, зависно од средине, има видове и називе: српски језик и хрватски језик, народним и књижевним (= стандардним) данас се говори у Србији, Хрватској, Босни и Херцеговини и у Црној Гори. Народни српскохрватски језик чине три наречја: *штокавско*, *чакавско* и *кајкавско*. Наречја су називе добила по упитној заменици за ствари, која у највећем делу српскохрватског језика гласи *што*, а у друга два знатно мања дела — *ча* и *кај*. Ова разлика је врло стара. Остале се различне језичке црте појављују касније, постепено, и то највише у средњем веку, у време постојања феудалних држава, чије су границе доприносиле томе. С друге стране, касније велики покрети становништва, још од краја XIV века, доводили су до ширења штокавског наречја на рачун чакавског и кајкавског, али и до мешања језичких црта сва три наречја.

Међу разликама које су биле значајне за поделу на наречја (и њих на дијалекте) нарочито се истичу разлике у деклинацији (промени именских речи), у акценту и, посебно, разлике у изговору старог гласа „јат”, који је био наслеђен из прасловенског језика.

Изговор старог гласа „јат” (који се у ћирилици обележавао словом ѓ, а у латиници словом ѓ) омогућио је, током историјског развоја, у савременим српскохрватским говорима замену (1) гласом *е*: *млеко*, *месито*, (2) гласовним групама *ије* и *је*: *млијеко*, *мјесито* и (3) гласом *и*: *млеко*, *мисито*.

А) ЧАКАВСКО НАРЕЧЈЕ

6. Чакавско наречје сада се говори у средњој и источној Истри, у Хрватском приморју и даље на копну до Карловца, а на југу до испод Оточца. Затим, говори се на Кварнерским острвима, на далматинским острвима до Ластова и Корчуле и на далматинској обали око Задра, у делу Шибеника, у Трогиру, у околини Сплита и на западном делу полуострва Пељешца. Наставши на земљишту прве хрватске средњовековне државе, чакавско наречје је током историје обухватало област до река Уне и Цетине, па можда и нешто источније од њих. На северу је захватало области до Купе и Саве, прелазећи и северније од Купе. Ово је наречје и делова хрватског народа који живе у неким областима Аустрије и Мађарске.

Први писани споменици на чакавском потичу из XII века (*Истјарски развог*, *Винодолски стјашућ*), а од XV века на чакавском се развила богата књижевност (Марулић, Хекторовић, Луцић, Зоранић).

Важније особине — Поред заменице *ча*, посебне особине овога наречја чине: акцентски систем од три акцента (два силазна: *рана*, *ирава*, и једног, посебног узлазне природе — чакавског акута: *сјража*); изговор сугласника *ђ* као *ј* у примерима као: *меја* (у шток, *међа*), *шуји* (у шток, *шуђи*); чување старе групе *чр- чрн* (у шток.

црн); изговор сугласника ј место љ: *јуди* (за шток. *људи*); чување сугласничке групе *шћ*: *дворишће* (у шток. *дворишће*); чување сонанта *л* на крају слога: *йејел*, *рекал* (за шток. *йејео*, *рекао*); прелаз некадашњих самогласничких *р* и *л* у неким говорима у слогове *ар* и *ер*: *йарсиј*, *берз* (у шток. *йрсиј*, *брз*); чување старих падежних облика множине; *жен*, *сел* (у шток. *жена*, *села*); номинатив множине једносложних именица м. р. без -ов/-ев-: *сини*, *краљи* (у шток. *синови*, *краљеви*)

Типични чакавски говори чувају се на кварнерским острвима, у Хрватском приморју и Истри, док се већ далматински чакавски говор меша са штокавским. По изговору старога гласа *јат* (*џ*) чакавско се наречје дели на *ј е к а в с к и* говор: *гјеца* (острво Ластово), и *к а в с к и*: *гица* (далматинска обала и северније ка копну), *е к а в с к и*: *геца* (Кварнерска острва, Хрв. приморје и Истра) и *и к а в с к о - е к а в с к и*: *гица / геца* (од Ријеке на север).

Б) КАЈКАВСКО НАРЕЧЈЕ

7. Кајкавско наречје је у прошлости било много више распрострањено него данас. Њиме се говорило у прекојасовској Хрватској, између река Купе и Саве на југу и реке Драве на северу, и у већем делу Славоније. Данас се овим наречјем говори у северозападном делу Хрватске са Горским котаром, дакле — у varaždinskom, zagrebačkom и, делимично, križevačko-bjelovarskom крају. На западу достиже до границе Хрватске и Словеније. Ту има заједничких црта са словеначким језиком. На југу се кајкавски шири преко реке Купе, потискујући током историје чакавско наречје и мешајући се с њим. На северу се хрватским кајкавским наречјем говори у Међимурју, а североисточно — и у Мађарској, уз границу. Кајкавско наречје се дели обично на три говора: источни (близак штокавском), југозападни — пригорски (близак чакавском) и северозападни — загорски (близак словеначком језику)

Важније особине — Поред заменице *кај*, посебне особине овог наречја чине: акценатски систем од три акцента (два силазна: *лйѝа*, *блѝа*, и један посебне природе — акут: *ййѝем*); самогласник *е* уместо старог полуогласника: *ден*, *меѝа* (уместо штокавског и чакавског *дан*, *маѝа*); у неким говорима сугласници *ч*, *џ* и *ј* уместо *ћ* и *ђ* који су у штокавском: *свеча*, *меѝа*, *меја* (у штокавском *свећа*, *међа*); почетна група *ву*-уместо -у у примерима типа: *вучиѝељ*, *вулица* (у шток. *учиѝељ*, *улица*); стари облик генитива множине именица: *жен*, *леѝ*, *јајеѝ*, чување *л* на крају слога: *гал*, *делал* (према шток. *гао*, *делао*); футур с обликом *бум*, *буѝ*. . . + радни гл. придев: *бум йисал* (уместо штокавског *ја ћу йисаѝи*); непостојање имперфекта и аориста.

У прошлости је кајкавско наречје било и књижевни језик. У другој половини XVI века појављују се прва књижевна дела писана тим језиком (М. Бучић, И. Пергошић, А. Врामец). У XVII веку њиме пишу: Ј. Хабделић И. Белостенец, па и писци који су рођени чакавци: Ф. К. Франкопан и П. Ритер Вигезовић. У XX веку нека своја дела писали су и на кајкавском А.Г. Матош и М. Крлежа (*Балаче Пејрице Керемѝуха*).

В) ШТОКАВСКО НАРЕЧЈЕ

8. Штокавско наречје заузима највећи део српскохрватске језичке територије. Оно се простире у целој Србији, Босни и Херцеговини, Црној Гори и у великом делу Хрватске, источно и југоисточно од њених чакавских и кајкавских наречја. Северозападну и северну границу штокавског наречја чини линија од Јадранског мора до Драве: Нови Винодол — Огулин — Карловац — Сисак — Бјеловар — Вировитица, где се ово наречје додирује са чакавским и кајкавским. Од те линије штокавско наречје испуњава сав простор ка истоку између јадранске обале (остављајући чакавском само узани појас на делу обале од Задра до Омиша и половине Пељешца, као и острва до Мљета и Дубровачког приморја) и државних граница са Мађарском, Румунијом, Бугарском, границе са македонским језиком и државне границе са Албанијом. Овим наречјем говоре и српске, одн. хрватске националне мањине у Мађарској, Румунији и Италији.

Према томе којим је гласовима замењен стари глас *јат*, штокавско наречје се дели на *е к а в с к и*, (*и*) *ј е к а в с к и* и *и к а в с к и* изговор, а према развоју акцента и облика — на старије штокавске дијалекте и млађе штокавске дијалекте (новоштокавске).

Сѣтарији шћокавски дијалекти

9. (1) Призренско-ћимочки дијалекти заузима простор у Србији између Призрена на југу и Тимока на северу. Источна граница иде јужно од Зајечара државном границом са Бугарском, јужна границом између Србије и Македоније, ка Призрену и Ђаковици а западна и северозападна — од границе са Албанијом, испод Дечана и Вучитрна према Сталаћу. Северна граница налази му се на Ртњу и Тимоку.

Важније особине. — Овај дијалекат у неким својим говорима чува стари полугласник који се у свим другим штокавским дијалектима развио у *a*: *дън*, *шънк* (у књижевном језику *дан*, *шанак*). Вокално *л* је дало у једном делу овог дијалекта *лу*: *џлун*, *џлуј*, *слунце*, *слуза*, док је у другом делу остало без промене: *џлн*, *џлј*, *слнце*, *слза* (у књиж. *џун*, *џуј*, *сунце*, *суза*). У једном делу овог дијалекта *ћ* и *ђ* се изговарају као *ч* и *џ*: *куча*, *меџа* (у књижевном *кућа*, *међа*). Неки говори овог дијалекта чувају *л* на крају речи: *казал* (за књ. *казао*), док се у неким оно замењује са *-ја*: *казаја* (у књиж. *казао*). Промена падежа је врло упрошћена — јављају се, углавном, два падежа: номинатив и акузатив (*дошъл сас снау* = дошао са снахом; *разговара о деџе* = разговара о детету). Сугласника *х* нема (*сѣтраоџа* за књиж. *сѣтрахоџа*, само *уво*, а не и *ухо*). Облик инфинитива је нестало, футур I се гради са *ћу*, *ћеш*, *ће* + презент: *ће раџи* (за књиж. он *ће раџиџи*). Има само један акценат.

10. (2) Косовско-ресавски дијалекти је заступљен у централном подручју Србије, простирући се правцем југозапад—североисток. Захвата земљиште од Метохије преко Косова и Копаоника, североисточну Србију, прелазећи делимично и преко Дунава у Банат. Западна граница овог дијалекта иде према северу, лево низ реку Ибар, до његовог утока у Западну Мораву. Даље се овај дијалекат простира преко Крагујевца, на Рачу Крагујевачку, Смедеревску Паланку и Смедерево, укључујући североисточни део Баната.

Важније особине. — Његов систем акцената обично има само два силазна акцената, дуги и кратки: *јунџк*, *девојка*, *моџика* (тзв. непренесену старију акцентуацију уместо књижевнојезичке, пренесене — нове *јунџк*, *девојка*, *моџика*), али се у новије време јавља и дугоузлазни (*рука*, *џлава*). Стари глас јат доследно се замењује вокалом *e*, чак и у облицима падежа: *ноје*, *земље*, *руке* уместо књижевнојезичког: *нози*, *земљи*, *руџи*; *џе*, *џема*, *добрема* уместо књиж. *џих*, *џима*, *добрима*; *мудреј*, *здравеј* уместо књиж. *мудрији*, *здравији*; сугласника *х* нема (*рана* уместо књиж. *храна*). Често је компаратив на *-џи*: *новџи*, *џрџи* (место књиж. *новији*, *џрњи*). Футур I се гради по обрасцу: *ће да раџи* или *ће џише*.

11. (3) Славонски шћокавски дијалекти екавског изговора захвата део Хрватске, на северу Славоније, почињући нешто источније од Вировитице, иде поред Драве до Доњег Михољца и јужније до близу Осјека. То је хрватски дијалекат којим говори становништво и у југоисточној Славонији, западно и југозападно од Винковаца.

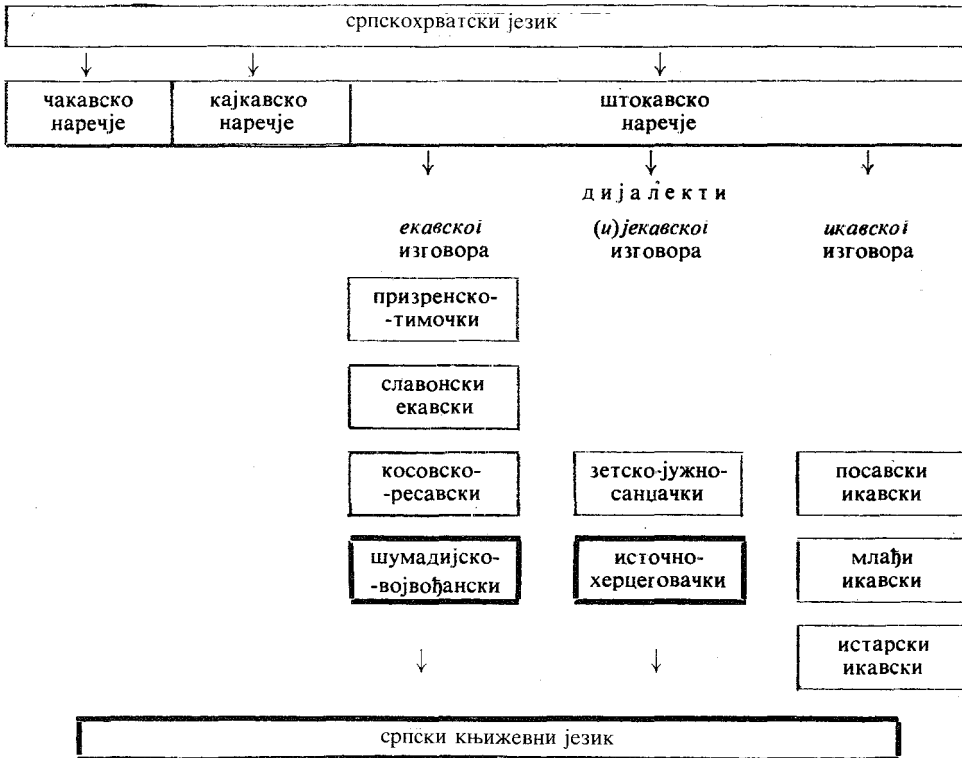
Важније особине. — Акцентуација је најстаријег штокавског типа (три акцената: *^*, *˘* и тзв. акут *˘*): *руџак*, *вџда*, *џџм*). Деклинација има старих облика: *вџлов*, *вџлџм* (уместо књиж. *волова*, *волџима*). Нема палатализације: *руџи* (уместо књиж. *руџиџи*).

икавског дијалекта налази се у западној Херцеговини, са далматинским копном и деловима западне и централне Босне. Штокавски икавци су Хрвати и Муслимани (од којих се први налазе и у Бачкој — Буњевци).

Одликује се новоштокавском акцентуацијом, *јати* даје *и*: *мліко*, *снїи*, *дївѡјка*, *їйсма*; група *-ал* даје *-ā*: *їйвā* (у књиж. *їевао*, *їјевао*) *їїиїја* (у књиж. *їїиїио*). Уместо *а* појављује се *е* у речима: *врѣбац* и *рѣсла* (м. *врабац* и *расла*). У једном делу ових говора чува се група *шћ*: *оїњишће*; уместо *ђ* јавља се и *ј*: *шјуји*, *млаји* (м. *шјуђи*, *млађи*), уместо *љ* налазимо *ј*: *земја*, *јуди* (уместо *земља*, *људи*). Глас *х* изговарају Муслимани, ређе и Хрвати. Група *јд* углавном даје *ђ*: *дођем*, али се и чува неизмењена у неким деловима тога дијалекта: *дојдем*. Падежни наставци су углавном као у новоштокавском ијекавском, али често без *-а*: *јунацим* (м. *јунацима*). Имперфекат се ретко користи, док се аорист употребљава.

(3) *Истїарски икавски дијалекатї* штокавског наречја је говор Хрвата у јужној и западној Истри, као и у једној групи штокавских икавских насеља на

Табела 1 — Српскохрватски језик, његова наречја и српски књижевни језик

северу (Ћињарија, између Трста и Ријеке). Говори овог дијалекта имају стару акцентуацију (при чему је некадашњи акуг замењен дугосилазним акцентом). Замена *јата* је икавска (уз понеки екавизам: *сено*, *бреза*): *мліко*, *врїме*, *дїшће*.

Група *gj* овде даје *ж*: *млажи* (м. књ. *млађи*), *иј* даје *ч*: *нече* (м. књиж. *неће*). Чује се изговор *иш*, *жд*: *оињишше*, *мождани*. Сугласник *х* се чува: *Михо*. Имперфекат и аорист нису у систему облика.

Треба истаћи да границе међу дијалектима у наречју, као и границе између различитих наречја, нису чврсто одређене. Тако им се у међусобном додиру и мешају њихове црте, па се може говорити и о тзв. прелазним говорима појединих дијалеката.

3. СРПСКИ КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК

18. Књижевност, и уопште писана делатност (наука, публицистика, стручна литература из разних области), до XIX века писала се на сва три наречја српскохрватског језика. Основе данашњем књижевном језику постављене су и утврђене у XIX веку. За његову основу узето је најраспрострањеније наречје — штокавско, и то не сви његови дијалекти, него само новоштокавски дијалекти ијекавског и екавског изговора. На темељу народног језика који се простире на највећем делу ове дијалекатске територије настао је општи, заједнички књижевни (стандардни) језик. По дефиницији која важи и за друге такве језике, и српски књижевни језик је говорни и писани језик којим се чланови српске језичке заједнице служе као општим у свакодневном комуницирању, у школи, науци, публицистици, раду — у култури уопште, а који је заснован на утврђеним донетским, морфолошким и синтаксичким обрасцима. Ти обрасци чине норму књижевног језика. Норма је укупност правила која су обавезна за све оне који тим језиком говоре и пишу. Постављен на народне основе, српски књижевни језик представља велику културну тековину, чије је стварање започео, и у великој мери завршио Вук Стефановић Караџић и уз њега, у Хрватској, представници илирског покрета, које је предводио Људевит Гај.

Увођењу новог књижевног језика у XIX веку, природно, претходила је дуга културна историја у којој се развијала књижевност и уопште писана делатност на старијим и старим књижевним језицима народа који говоре српскохрватским језиком. А и само стварање новог књижевног језика на основу народних новоштокавских дијалеката у XIX веку део је културне историје наших народа.

А) СРПСКИ КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК ДО XIX ВЕКА И СТВАРАЊЕ МОДЕРНОГ ЈЕЗИКА У XIX ВЕКУ

19. (1) У раном средњем веку, као и код свих словенских народа, књижевност код Срба је била првенствено црквена, писана на књижевном језику насталом на старословенском језику, с првим писмом — глагољицом, која је касније замењена ћирилицом. На тај су језик први словенски просветитељи, Ђирило и Методије, у IX веку, превели са грчког језика црквене књиге. И Срби су, са хришћанством, примили старословенски као књижевни језик. Током времена уносили су у тај језик понеку особину народног језика. Тиме је настао најстарији српски књижевни језик, познат у науци као *старословенски* у *српској редакцији* (или *српскословенски језик*).

Тим књижевним језиком писана су црквена и световна дела од краја XII века (из кога је времена чувено *Мирослављево јеванђеље*), па све до прве половине XVIII века (када је тим језиком писао још Гаврило Стефановић Венцловић).

Српскословенски језик је имао више народних језичких особина у делима правне садржине, у разним повељама, даровницама, уговорима и писмима средњовековних владара. А понекад је чак језик таквих дела у основи био народни са примесама старословенског.

То се може видети у једном примеру из Законика цара Душана (XIV век):

И кои властелинъ оузме владыкоу по силѣ, да мою се обѣ роуке отсѣкоу, и носѣ оуреже; ако ли себѣрь оузме по силѣ владыкоу, да се обѣси; ако ли свою другоу оузме по силѣ, да мою се обѣ роуке отсѣкоу и носѣ оуреже.

20. Развитак српскословенског језика у правцу књижевног језика са више црта народног, па и могућно увођење народног језика у књижевност, међутим, потпуно су спречени падом српских средњовековних држава под турско роштво. После XV века књижевни рад био је скоро потпуно ограничен на црквене потребе, па се тако код Срба писало и даље на старословенском језику српске редакције.

Крајем XVII века, после учешћа у рату Аустрије против Турске, велики део српског свештенства, с народом, морао је избећи на север преко Саве и Дунава, у тадашњу Угарску. Предвођени патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, калуђери и свештеници пренели су и књиге за црквене потребе, и наставили свој књижевни рад у јужној Угарској (данашњој Војводини и делу Мађарске). По традицији, они су преписивали црквене књиге и писали српскословенским језиком. Али су у новим, друкчијим условима друштвеног живота почели писати и оригинална своја дела, највише религиозно-поучног карактера.

Међу српским писцима у јужној Угарској током XVIII века било је и оних који су, у одређеним приликама (када су се верским и поучним беседама обраћали народу, када су писали песме и друга дела), писали и народним језиком. Међу њима су најпознатији Гаврило Стефановић Венцловић, Јован Рајић (писац епа *Бој змаја с орлови*) и Захарија Орфелин. Могло се очекивати да ће народни језик све више улазити у књижевност.

21. Међутим, друштвене прилике нису биле повољне за такав правац развитака књижевног језика. Аустрија и Мађарска нису испуњавале обећања о правима којима су Србе, као опробане ратнике, хтеле да привуку за одбрану својих граница од Турске. Срби су у аустријском царству били изложени политичким, верским и културним притисцима и да би се њима одупрли, сачували од покатоличења и унијаћења, они се обраћају православној Русији за помоћ у црквеним књигама. На позив српског митрополита, 1726. године долази руски учитељ Максим Суворов и у Карловцима отвара „Славјанску школу“, која је радила пет година. Затим долази (1733) Емануил Козачински с неколико руских учитеља, с којима оснива „Латинску школу“ — и спрема свештенике и учитеље за српске школе.

Тако се у првој половини XVIII века у нашим крајевима ствара школа у којој се негује рускословенски црквени језик, који је, заправо, био руска редакција старословенског језика. Пред крај прве половине XVIII века овај језик у служби књижевног језика Срба потискује дотадашњи српско-

словенски језик. Чак и писац као што је Јован Рајић, који је, како смо видели, имао и дела писана народним језиком, сада пише рускословенским, па и ондашњим руским књижевним језиком.

То се може видети у једном одломку из његове *Историје разних славенских народов* (1794):

Хотя убо Славянъ слава и процвѣтала побѣдоноснѣмъ ихъ оружіемъ распространяема на Востоцѣ, и Западѣ и Сѣвѣрѣ; однакъ прежде неже Римскія Провинціи напастовати начали, въ семь имени несвѣдомы были. Первый Прокопій Кесаріскій Устиніана императора времена и войны описуя, въ бранехъ Готовъ воспоминаніе творить славенского Имене.

Тако се у цркви и књижевности писало рускословенским и ондашњим руским књижевним језиком (овим другим углавном дела у области историје), који су највећем делу народа били неразумљиви.

22. Жеља да се пише народу разумљивим језиком учинила је да поједини писци рускословенски језик (а често и руски књижевни) почну мешати са српским народним језиком, па тако око средине XVIII века настаје, и постепено се у књижевности устаљује, мешавина названа *славеносрпски језик*.

Први је овим језиком почео писати Захарија Орфелин, који је 1768. године објавио свој *Славеносрпски маџазин*, са текстовима и на славеносрпском језику, а њиме се највише писало у последње две деценије XVIII века.

Један одломак из Орфелиновог *Славеносрпског маџазина* показује да је то био језик са већим делом рускословенских речи, са фонетиком и облицима ондашњег руског књижевног језика и са речима и њиховим облицима из српског народног језика:

Весьма бы мени прискорбно и печально было, ако бы я кадгодъ чуо, что ты, мой сыне, упао у пѣанство, роскошь, безчиніе, и непотребное житіе. Ове страсти младыхъ людей есу наипаснѣйшіе, и отъ нихъ весьма многіе губетсе. Того ради удалявайсе отъ таковыхъ компаніяхъ, кое тебе у ове опасности поставити, пощенья, доброгъ имена, здравія и щастія лишити, и сверху свега тога временную и вѣчную каштигу Божію на тебе навести могутъ.

(М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, I, Београд — Научна књига 1981, 33)

Тим језиком су писали просветитељски писци с краја XVIII и почетка XIX века, чак и они међу њима који су захтевали да се, ради просвећивања народа, пише народним језиком. Уз Орфелина, такви су били писци Е. Јанковић, П. Соларић, и, нарочито, Доситеј Обрадовић.

23. Ипак, најистакнутији представници просветитеља све су више истиницали да за народ треба писати — народним језиком, па су неки од њих по тој деји и прави претходници Вука Ст. Караџића. Тако се Доситеј Обрадовић (рођен око 1739 — умро 1811) у својим делима залаже за употребу народног језика, иако ни он сам свој језик није могао ослободити рускословенизама. Отуда се у целини за његов језик не може рећи да није славеносрпски, али је, свакако, много ближи народном изразу.

24. (2) Вук Стефановић Караџић (1787—1864), велики српски реформатор књижевног језика и правописа, први је остварио идеју о увођењу народног језика у књижевност. Остварење те идеје започео је издавањем свога *Српског рјечника* (у Бечу 1818), првог значајног књижевног дела које је било написано народним језиком и фонетским правописом. Као реформатор, Вук је захтевао да књижевни језик буде језик обичног народа, онај којим су тада говорили српски сељаци, орачи и пастири, а којим је и сâм Вук говорио и писао. У томе, Вук је био изразити представник српске револуције од 1804. године, започете првим српским устанком против Турске, револуције која је радикално изменила и национални, и друштвени положај српског народа у XIX веку.

После привременог пораза устаничке Србије 1813. године, Вук је, са многим избеглицима, дошао у Беч, где се спријатељио са Словенцем Јернејом Копитаром (1780—1844), угледним славистом, цензором и кустосом бечке дворске библиотеке. На Копитаров подстицај и уз његову стручну помоћ, Вук је почео да прикупља народне умотворине, да пише граматику народног језика (коју је већ 1814. издао у Бечу, под називом *Писменица сербскога језика*) и да пише први српски речник са грамастиком, који је издао 1818. Већ познати слависта, Копитар је Вуку био и учитељ и човек који му је својим утицајем код многих европских научника и књижевника омогућио да уђе у европска средишта културе. Подршка коју је тамо нашао помогла је српском реформатору да поведе борбу за измену књижевног језика код Срба.

25. Стање у томе језику било је хаотично. Књижевници су писали без одређених језичких правила. Готово сваки писац имао је свој језик. У таквим околностима Вук је написао, реформисаном ћирилицом Саве Мркаља (1783—1833), своју прву граматику, коју је, како смо већ рекли, назвао *Писменица сербскога језика*. Она је писана по узору на *Словенску грамаишку* Аврама Мразовића и није имала онај значај који су 1818. имали Вуков *Рјечник* и *Српска грамаишка*, али их је наговештавала. У њој је Вук, иако ју је штампао Мркаљевог азбуком, већ дао визију својих решења, заснованих на Аделунговом (Johann Christoph Adelung, 1732—1806, немачки филолог) принципу — пиши као што говориш.

Мркаљева реформа олакшала је Вуку коначну реформу српске ћирилице. Завршни Вукови реформаторски потези огледају се у томе што је уместо Мркаљевих решења *ѡь, дь, љь, нь, ї* увео у српску ћирилицу, *ћ, ђ, љ, њ, ј* (ово последње — из латинице), а слово *и* из неких старих рукописа. Своју нову азбуку Вук први пут употребљава у *Српском рјечнику*, који је, заједно са *Српском грамаишком*, објавио 1818. године у Бечу.

26. У *Рјечнику* и *Српској грамаици* Вук је дефинисао систем модерног српског књижевног језика, заснованог на народном, а целокупном својом списатељском делатношћу утврђивао је тај језик у књижевности и науци. Он је та дела написао језиком свог родног Тршића, а то значи источнохерцеговачким дијалектом, ијекавског изговора. Била је то далековида одлука јер се говори овога дијалекта простиру на највећем делу земљишта које заузима штокавско наречје, па је тако народна основа књижевног језика постала врло широка. Осим тога, на овом дијалекту постојала је богата народна књижевност, као и богата дубровачка уметничка књижевност. Првобитну основицу свога књижевног језика Вук је проширио после 1836. године, када је гласовни систем књижевног језика употпунио увођењем сугласника *х* (из говора Дубровника и југозападне Црне Горе): *хљеб, хиѡар, орах* — *ораха* (м. тршићког *љеб, иѡар, ора* — *ораа*), односно када је (од 1839) одустао од ијекавског јото-

вања сугласника *g*, *ih* и почео писати: *gjevojka*, *gjeца*, *ihjeshih*, *ihjeraih*, како је чуо у Дубровнику и код муслиманског становништва у Босни и Херцеговини.

27. Вук је примером свога језика у списима најразноврсније природе, а нарочито примером језика народних песама, потпуно доказао да се народним језиком могу изражавати мисли и осећања. Вуков језик и правопис постепено су били прихватали у књижевности и једино је моћ митрополита Стратимировића, којом су се користили противници увођења народног језика у књижевност у Војводини, и кнеза Милоша, њиховог савезника у Србији, административно спречавала њихово коначно прихватање.

28. Готово истовремено са Вуковом делатношћу присталице илирског покрета у Хрватској, предвођени Људевитом Гајем, напуштају кајкавско наречје у функцији хрватског књижевног језика и узимају штокавско наречје ијекавског изговора. На тај начин илирци и Вук су утрли пут будућем заједничком књижевном језику. Књижевним договором у Бечу 1850. године, илирци Д. Деметер, И. Кукуљевић, И. Мажуранић и други, заједно са Вуком, Ђ. Даничићем и Ф. Миклошчем, позвали су хрватске и српске писце да пишу новим типом књижевног језика. Млади нараштаји људи који су деловали у култури прихватили су овај позив, те се током целог преосталог дела XIX века заједнички књижевни језик развијао на идејама Вука и илираца.

29. Ђура Даничић (1825—1882). — Посебан значај, међу многима, у утврђивању и развоју књижевног језика вуковског типа имао је рад Ђуре Даничића, који се као врло млад научник придружио Вуку Караџићу у његовој борби са противницима народног језика у књижевности. Он је тумачењем Вуковог дела, писањем многих чланака, критика и полемика на Вуковом језику задао и последњи ударац Вуковим противницима. После полемичке расправе *Рајн за српски језик и његово правопис* (1847), Даничић је написао *Малу српску граматику* (1850), *Рјечник из књижевних старина српских* (1863—1864), *Историју облика* (1874) и друга дела значајна за српску филологију. У Југославенској академији знаности и умјетности у Загребу покренуо је израду великог *Рјечника хрватског или српског језика* (1880). Вуку је непосредно помагао у изради другог издања *Српског рјечника*, које је штампано 1852.

30. Даничићев *Рајн за српски језик и његово правопис* је, као научно дело писано народним језиком, имало изванредан значај у стварању новог књижевног језика код Срба. Било је то дело представника нове генерације научника, који је на научној основи образложио Вукову реформу, а образложење написао народним језиком. А као што се 1847. године појавило то Даничићево дело, тако су се исте године појавиле *Песме* Бранка Радичевића и *Горски вијенац* Петра II Петровића Његоша, поетска дела писана народним језиком (Његошево дело, истина, старим правописом, али ипак народним језиком). Најзад, те године објављен је и Вуков превод *Новога завјешта*, дело религиозно-песничког садржаја, које је и самом том чињеницом било од великог значаја за реформу књижевног језика.

Нове генерације књижевника, одмах за Даничићем, Његошем и Радичевићем, пишу на народном језику који је уведен као књижевни језик у културу. Већина српских писаца касније пише екавским изговором новоштокавског (шумадијско-војвођанског) дијалекта, који је у свему, осим у изговору старог гласа *јајџ*, једнак са Вуковим језиком, осим, наравно, оних који су са новоштокавског (и)јекавског изговорног подручја.

Б) ЈЕЗИК ДУБРОВАЧКЕ КЊИЖЕВНОСТИ И КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК У БОСНИ ДО XIX ВЕКА

31. Крајем XV века, јавља се и дубровачка књижевност на народном језику. Њена прозна дела су писана на штокавском наречју херцеговачког типа, који је и иначе био локални дијалекат. Дела у стиху су писана, у почетку, мешавином штокавских и чакавских језичких елемената. Њена најпознатија имена су: Шишко Менчетић и Џоре Држић (XV век), Марин Држић (XVI век) и Иван Гундулић (XVII). Развијала се скоро три века, дајући дела врло високог уметничког нивоа.

Језик Марина Држића (1508—1567), у једном свом одломку, показаће нам неке особине овог типа књижевног језика:

Je li se ikada, o luzi, vidil
pod nebom do sada od ove ljepša vil?
Rumeno nje ličce priziva sunačce.
O svitla danice, ustav se za mal čas,
vilinja stražice, ter pozri na obraz
od ove, ka je cvit svih vila na saj svit;
i vi ine svitlosti pozrite za milos,
/ovojzi mladosti jedinu na lipos,
ke ures i dika višnja je prilika.

(*Pjesni razlike*)

Много касније, у XIX веку, савршеност дубровачке књижевности и у њој изграђен језик, поред осталог, утицаће и на Хрвате да за књижевни језик узму дијалекат којим је ова књижевност писана.

32. И каснија босанска књижевност XVII века писана је народним језиком штокавског наречја ијекавског и икавског изговора. Имала је религиозну садржину и била намењена католичкој пропаганди и поучавању људи. Карактеристичан за њу је Матија Дивковић (1563—1631). Он је, заправо, и први босански писац који пише народним језиком, а писао је противреформску прозу, песме, беседе, често — кад је то била поезија — по угледу на далматинске и дубровачке писце.

Народни карактер Дивковићевог језика и стилске црте које подсећају на дубровачке узор виде се у одломку из његове песме:

„Proslavimo oca boga,
Ki nam posla sina svoga;
Sinom svoiem nas poljubi
Da nas grešne ne pogubi;
Ne može nam veće dati
Nego sina nam poslati.
Zato, braćo, boga pojmo
I veselo prid njim stojmo.“

(*Pjesan od Božića*)

В) ДРУГИ КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИЦИ ШТОКАВСКОГ НАРЕЧЈА ДО XIX ВЕКА

33. Исто тако, осамнаести век био је обележен и далматинским писцима верско-пропагандног правца, међу којима се истиче Андрија Качић Миошић (1704—1760), који своје познато дело *Разговор угодни народа словинскога* (1756—1759) пише народним језиком, као његов претеча, такође штокавац,

Филип Грабовач (1697. или 1698—1749), који пише народним језиком Далматинске Загоре.

34. У XVIII веку се на северу, у Славонији, такође јавља књижевност на народном језику штокавског наречја икавског изговора, са Ангуном Канижлићем (1699—1777), који је писао под утицајем дубровачких песника (*Светла Рожалија њанормиџанска дивџа*), и Матијом Антуном Рељковићем (1732—1798), преводиоцем, писцем граматике и дидактичког свева *Сатир илији дивџи човик* (1762).

35. Са јачањем грађанске класе, крајем XVIII и у првој половини XIX века, у Хрватској се јавља национално-политички и културни покрет, чији је циљ био окупљање свих јужних Словена, у првој половини XIX в. од његових присталица назван *илирским покретом*.

36. Покрет је добио име по називу *Илирија*, који се употребљавао за покрајине настале од јужнословенских земаља које је Аустрија 1809 г. уступила Француској, а које су коначно обухватале: Корунску, Крањску, Истру, цивилну Хрватску, Далмацију, Дубровник и Војну крајину. Али се термин *илирски* у називима језика, речника, па и граматика, употребљава већ давно пре — током XVII и XVIII в.

37. У првој половини XIX века најважнији део илирског књижевно-културног програма је била борба за јединствен књижевни језик и правопис, заједнички за Србе и Хрвате. Тај језик би био основа и за стварање заједничке јужнословенске књижевности. 1836. године они су за књижевни језик узели најраспрострањеније штокавско наречје ијекавског изговора, које је као књижевни језик већ било потврђено у богатој дубровачкој књижевности.

38. Вођа илирског покрета, књижевник **Људевит Гај (1809—1872)**, сâм рођени кајкавац, већ од 1836. године своје „Новине хрватске“, које су дотада излазиле на кајкавском, почиње штампати на штокавском. Бавећи се језиком и правописом, он је још 1830. предложио поједностављивање хрватске латинице (*Крајка основа хорвајтско-словенскоја љравойисања*), а упорним радом стекао бројне присталице и следбенике (В. Бабукић, А. Мажуранић, И. Кукуљевић, И. Мажуранић и др.), који су учинили да се нови књижевни језик споји са традицијом и тако постане општи књижевни језик Хрвата, којим су они заменили своје раније књижевне језике, засноване на чакавском и кајкавском наречју, одн. на штокавском наречју икавског изговора, и који се од друге половине XIX века код њих називао и *хрвајтски или српски језик*.

4. СРПСКИ КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК У XIX И XX ВЕКУ

39. Од Вукове реформе и илирског покрета наш књижевни језик се заснива на народним говорима новоштокавских дијалеката ијекавског и екавског изговора, који захватају највећи део језичке територије. У другој половини XIX века нови, заједнички књижевни језик учвршћивао се делатношћу књижевника и филолога, језичком праксом и теоријским разматрањима (в. т. 24—30). Како је између оснивача тога језика, Вука Караџића и илираца, у схватању књижевног језика било разлика, разумљиво је што се у целини тога књижевног језика развијају и извесне посебности, које зависе од историјског и културног развоја. Иако се књижевни језик развијао на истој основи, хрватски илирци били су за то да основа за његово богаћење, осим народног, буде и језик из прошлости, пре свега језик дубровачке књижевности XV—XVIII века (в. т. 35—38). Вук Караџић је ту основу видео само у народном језику и у језику народних умотворина. Те разлике, међутим, не мењају структуру (састав) тога језика. Оне су углавном виде у лексици (речнику), а разумљиве су с обзиром на врло различну културну историју народа који говоре српскохр-

ватским језиком. Затим, постоје разлике у односу према страним речима: с обзиром на историју, код Срба има више турцизама, а код Хрвата више позајмица из словенских језика, нарочито бохемизама (позајмица из чешког језика). У другој половини XIX века у хрватској књижевности има много понарођивања страних и стварања нових речи, док се код Срба за исте појмове више употребљавају стране речи (из немачког, француског итд.).

40. Крај XIX и почетак XX века донели су појачане везе међу српским и хрватским писцима и јавним радницима, па тако и међу њиховим културама у целини, чиме се заједнички књижевни језик богатио из разноврсних извора са целе територије на којој се говори српскохрватским језиком. Томе је допринео и живот у заједничкој држави, Југославији, насталој после I светског рата, као и заједнички живот и културни развој после II светског рата у федералној држави, која је осигурала несметан развитак и свим другим језицима који се у њој говоре.

41. Са гледишта науке о језику, по његовој структури [(саставу) — фонетици, граматичким облицима, синтакси, творби речи и највећем делу речника — српскохрватски књижевни језик у XIX и XX веку је један исти језик свугде где се њиме говори и пише. Он је екавског и ијекавског изговора и има два писма — ћирилицу и латиницу. Од 1960. године у употреби је и заједнички *Правоиџ српскохрватскоја (односно хрватско-српскоја) књижевној језика*, који прописује равноправну употребу двају књижевнојезичких изговора и двају писма. У појединим културним областима широм српскохрватске језичке територије, зависно од преовлађујућег изговора пре свега, књижевни језик ће бити или екавски (у највећем делу Србије), или ијекавски (у Црној гори, деловима Србије, Хрватској и Босни и Херцеговини). Такође ће, зависно од традиције, негде преовлађивати као писмо латиница (у Хрватској), негде ћирилица (у Србији, Црној Гори), а негде ће се подједнако често употребљавати и једно и друго писмо (у Босни и Херцеговини). Природно, избор изговора (екавског или ијекавског) и писма (ћирилице или латинице) остављен је слободној вољи појединца.

42. Српски књижевни (или стандардни) језик, као општи језик припадника наше језичке заједнице, заснован је на утврђеним фонетским, морфолошким, творбеним и синтаксичким обрасцима. Ти обрасци чине н о р м у к њ и ж е в н о г ј е з и к а, систем правила обавезила све оне који тим језиком говоре и пишу и према којима се оцењује *правилношћ* или *неправилношћ* језичког израза. Тако је *фонетска норма* прописала начин изговарања (и писања) гласова, па ће неправилни бити они облици у којима се уместо прописаних јављају други гласови, на пример, неправилно ће бити *ћараја* уместо *чараја*, *лаган* уместо *хлаган*, *радија* уместо *радио*. *Морфолошка норма* је као облике књижевног језика, на пример, утврдила облике 3. лица множине презента: *џеку, воле, раге*, па ће неправилни бити облици *џечу, волу, рагиду*, који се налазе у појединим народним говорима, као што ће неправилни бити облици: *дагава дај мене; дао сам џебе*, који представљају дијалектизме према књижевнојезичким облицима. *Синтаксичка норма* је утврдила да стандардни облик изражавања радње која се врши напореда с временом говорења може бити само презент глагола несвршеног вида, на пример, — *Долазим!*, те ће у тој ситуацији презент глагола свршеног вида — *Дођем!* бити огрешење о норму. Огрешење о синтаксичку норму биће и локатив типа *Био сам у школу* уместо *Био сам у школи*.

43. Колико је норма нашег књижевног језика строга када су у питању фонетски (и правописни), морфолошки и синтаксички системи језика, толико

је еластична у давању правила за употребу речи, у тзв. лексичком нормирању. То је и природно, с обзиром на то да се општим књижевним језиком говори и о свакодневним пословима, и о многим научним, техничким, друштвеним и природним темама, као што се тај језик користи у прози или поезији уметничке књижевности. Избор речи зависиће од тога да ли је текст приповедачке или песничке природе, да ли је то уметничко или, научно, односно стручно саопштење итд. С обзиром на то, разумљиво је што су у речнику (лексици) књижевног језика допуштене и стране речи и речи из појединих народних говора (дијалеката), као и архаизми, али наравно, с мером коју сам писац одређује, богатећи свој и општи језички израз.

44. Раслојавање језика. — Као што се језичка целина коју називамо српскохрватски народни језик током многих векова, деловањем миграција, ограничавањем контаката због феудалних подела, геофизичким препрекама (непроходне планине, кланци, реке и сл.) поделила — раслојила — на наречја, а ова на дијалекте и говоре као ситније делове (в. т. 5—17), тако се и у књижевном језику, који је почев од половине XIX века добијен стандардизацијом (дефинисањем и утврђивањем норме), језичка целина остварује у више видова. По законима који вреде за сваки природни језик, и наш књижевни језик се раслојава, тј. у њему се стварају језички слојеви, који егзистирају једновремено са целином, у њеним оквирима.

За разлику од раслојавања целине народног језика на наречја и дијалекте, ово раслојавање засновано је на посебним условима остваривања целовитог књижевног језика на одређеној територији са специфичним савременим културно-историјским развојем, затим — на употреби општег књижевног језика у одређеним различитим друштвеним слојевима и, најзад, на употреби књижевног језика према предмету и методу мишљења. С обзиром на ове три групе услова, узима се да су најзначајније категорије раслојавања и нашег књижевног језика: (1) територијално раслојавање, са своја два вида — дијалекатским и варијантним; (2) социјално раслојавање, које даје разне социјалне и (3) функционално раслојавање, које даје разне функционалне стилове књижевног језика.

45. (1) Територијално раслојавање. — (а) Територијално-дијалекатско раслојавање је остваривање општег књижевног језика на појединим дијалекатским подручјима. Оно се огледа највише у фонетици (фонологији), нпр., у изговору гласова, у акцентовању речи, одсуству фонема или у њиховом замењивању. Тако ће рецимо речи *млѐко*, *Бедѐраг*, *урѐдити* и друге с фонемом *е* у њима доста различито изговарати говорници с подручја Ниша, Београда и Суботице. Књижевнојезичко *е* у њима артикулисаће се од затвореног *е* до средње отвореног, па и до врло отвореног *е^а*. Или ће, рецимо, говорници из Вуковог Тршића морати да врло пажљиво мотре на изговор сугласника *х*, јер у своме народном говору те фонеме немају и теже да књижевнојезичке облике *х^ана*, *д^обр^их*, *м^ој^их* изговоре као *р^ана*, *д^обр^и*, *м^ој^и*. Исто тако, говорници књижевног језика у Сарајеву, или Загребу мораће да обрате пажњу на фонеме *ч* и *ћ*, да би их изговарали у позицијама које вреде за целину књижевног језика, као што ће говорници из дијалеката и говора без четвороакценатске системе морати да воде рачуна о акценту речи, или ће их изговарати са својим, некњижевним, акцентом.

Територијално-дијалекатско раслојавање огледа се и у морфологији, творби речи и синтакси, као и у речнику (лексици). Тако, територијално-дијалекатски слој уноси у књижевни језик и посебне регионалне црте, и спонтано, случајно унете, али и намерно. То можемо показати на примерима Ђ.

Јакшића, Ј. Ј. Змаја, С. Сремца, Б. Станковића, Б. Ђопића, М. Бећковића, М. Крлеже, Вл. Назора, Д. Михаиловића, Зв. Мајдака и др. Па и писаца као што је Иво Андрић. При томе, с обзиром на развитак друштва, територијално-дијалекатски слој има и сеоске (*руралне*), и градске (*урбане*) посебности. На пример, поређењем лексике, облика речи и синтаксичких конструкција у прози, на пример, Д. Поповића и М. Капора одлике ова два последња поменућа слоја лако ће се уочити.

У већим целинама посматрано, територијално-дијалекатско раслојавање даје књижевнојезичке изразе, или типове књижевног језика, који су карактеристични за језик реализован око великих културних средишта као што су на српскохрватском језичком подручју Београд са Новим Садом, Сарајево, Загреб, Подгорица, али и друга таква средишта, регионалне природе.

46. (6) *Територијално-варијантно раслојавање* је остваривање општег српскохрватског књижевног (стандардног) језика, говорног и писаног, са оним посебностима које су везане за различит историјски развој народа који говоре истим језиком и чији је заједнички књижевни језик заснован на народним говорима новоштокавских дијалеката од Вукове реформе и илирског покрета (в. т. 39—42) до данас. С обзиром на то (на посебне друштвено-политичке, верске, националне и друге услове, на језичка окружења других народа), српскохрватски књижевни језик дели се на две варијанте или вида, одн. на два стандардна (књижевна) језика — српски и хрватски. Различитости међу њима, наравно, налазимо и у фонетици (фонологији): *мува* — *муха*; *дуван* — *духан*; *сјо* — *сјол*, *ојшићина* — *ојћина*, *хемија* — *кемија*; *варварски* — *барбарски*, *касетиа* — *казетиа* и сл.; и у морфологији са творбом речи: *дипломата* — *дипломати*, *фронти* — *фронца*, *професорка* — *професорица*; *сјугенџиња* — *сјугенџица*; *организовати* — *организирајући*, *абленговати* — *абленгајући*, *савременик* — *сувременик* и сл.; и у синтакси: *Ја ћу да дођем* и *Ја ћу доћи* — (само) *Ја ћу доћи*; *Зига се кућа* — *Зига се кућу*.

47. Разлике, кад је реч о фонетици, морфологији, творби речи и синтакси врло су мале, што није ни необично ни неочекивано, јер је реч о једном језичком систему. Исто вреди и за правопис (који је, уосталом, од 1960 г. доскора био заједнички, в. т. 51). Веће разлике налазимо само у речнику, (лексци), што је разумљиво управо с обзиром на границе култура, религија и држава које су се протезале овим просторима током више векова. То ће се, тако, огледати у чињеници да се исти појмови у различитим срединама означавају или сасвим различитим, или различито грађеним речима (лексемама), на пример: *ајошџка* — *љекарна*; *шелеграм* — *брзојав*; *иностраниство* — *иноземство*; *фабрика* — *шворница*; *шпампа* — *шисак*; *ушисак* — *дојам*; *машина* — *сјетрој*; *завера* — *урошја*; *јонавџати* — *ојешовати*; *музика* — *илазба*; *јошњица* — *обљешница*; *јредузеће* — *јогузеће*.

48. (2) Социолект, или социјални дијалекат, остварење је општег књижевног (стандардног) језика заснован на посебностима појединих слојева друштва који, иначе, говоре општитом књижевним (стандардним) језиком. Ти слојеви формирају се према образовању, професији, према полу, према начину живота припадника тих ужих заједница људи. Нека њихова језичка остварења позната су у науци о језику и као *жарџони*, језици чак доста удаљени од стандардног језика (посебно у лексци).

Општа карактеристика социолекта јесте да је то језик који преузима из књижевног језика потпуну фонетику, морфологију и синтаксу, без девијација, али на лексичком нивоу се раслојава у више слојева. Тако ће образовани људи, зависно од својих ужих, најчешће професионалних, средина, неговати језички израз тако строго да и у свакодневној њиховој комуникацији има одлике одговарајућег функционалног стила (в. т. 49). С друге стране, и у томе слоју — зависно од узраста, поделе на старије и млађе и од многих других чинилаца — имаћемо и слободнији однос према употреби речи (према лексич-

кој норми). Уопште узевши, налазићемо социолекте у којима на лексичком нивоу имамо и великих, па и крајњих слобода. Оне се огледају, на пример, у давању речима значења која оне немају иначе у нашем језику (*сџирашна* представа = „одлична представа“; *уџабали* су га = „преџукли су га“). Или се огледају у творби калкова, одн. у увођењу у исказ страних речи у облику који није својствен нашем језику (нпр., *Били смо у џом дискоћау*. *Су џер смо се џровели* = „Били смо у џом диско-клубу. Дивно смо се џровели“).

Познатији су социолекти лекара, адвоката, војника, рудара и, уопште, група припадника појединих професија. Међу њима, по слободи односа према употреби речи и њиховом значењу, и жаргон ђака и студената (*Учили смо у његовој џајби* = „Учили смо у његовом сџану“; *Очи сџио сам џрву јодину* = „Положио сам све испџи са 1 године сџудија“).

49. (3) Функционално раслојавање. — Књижевни српски језик се, најзад, остварује и у тзв. функционалним стилovima, који се одређују најчешће према предмету и методу мишљења, и којих има више врста.

Међу функционалним стилovima обично се разликују:

(1) **Разговорни језик**, који је средство свакодневног споразумевања и који се одликује ужим избором лексике (обично је она везана за свакодневне животне ситуације), поједностављеном синтаксом реченице, изговором гласова који се не мора подударати са оним који је утврђен за књижевни језик (и који је обично заснован на изговору уже језичке средине којој говорник припада);

(2) **административни (канцеларијски или уредски) стил** — остварење језика које се одликује употребом устаљеног реда речи, устаљених реченица и израза, избором речи који је ограничен делатношћу оних који комуницирају, односно предметом саопштења;

(3) **публицистички (новинарски) стил**, — језички израз с кратком реченицом и избором речи које су познате ширем кругу читалаца (и слушалаца) различитог образовања;

(4) **научни (знаствени) стил**, који се одликује реченицом подређеном логичном размишљању, лишеном осећајности, и избором речи који зависи од предмета саопштења, с тим што је велики број њихов из терминологије дате научне, односно стручне области;

(5) **књижевно-уметнички стил**, — сложено остварење језика, карактеристично по томе што спаја више типова остварења општег језика са индивидуалним стилем говорниковим (пишчевим); при чему говорник (писац) своју поруку изражава језичким средствима која ће слушаоцу (читаоцу) најупечатљивије приказати предмет поруке. Томе задатку подређени су избор речи, структура реченице и израза. Обично се овај стил дели на **песнички (поетски)** и **приповедачки (наративни)**.

50. Општи књижевни српски језик, најзад, има и своје нестандардне варијетете (подврсте). Ови варијетети књижевног језика немају оштру границу ни према општем књижевном (стандардном) језику, ни према територијално-дијалекатском слоју тога језика. Појављују се, пре свега, у разговорном језику, што значи да их ствара појединец у различитим ситуацијама.

На пример, на часу историје, на професорово питање „Који су облик владавине Грци називали џиранџом?“ — ученик А ће одговарати тако што ће се трудити да говори реченицама и речима које је пре тога чуо од професора, одн. прочитао у уџбенику.

А: „Грци су *тиранијом* називали систем владавине једне личности, то јест онакву владавину какву је завео Солонов рођак Пизистрат, када је петсто шездесете године пре нове ере дошао на власт . . .“

При томе, он ће се трудити и да му интонација реченице, изговор и акценат речи буду у што већој сагласности са правилима књижевног језика.

С друге стране, исти ученик А, у ситуацији када на исто питање, пред час, одговара своме другу, ученику Б вероватно ће то исто исказати другачије, рецимо у форми:

А: „*Па, добро ге*, знаш већ: тиранија, *тио* је власт једног *тииџа*, једног човека, *оној* Солоновог рођака, *оној* Пизистрата, који је *иџестио шесети* пре нове ере *дош* на власт . . .“

Изрећи ће, дакле, исказом који има уметнутих речи и речца (*џа, добро ге*), са паузом иза *тиранија* и са непотребном показном заменицом *тио*, тј. са непотребно удвојеним субјектом реченице („*Тиранија, тџо* је власт једног човека . . .“), са сувишним показним заменицама (*оној*), са жаргонском именицом *тииџ* у значењу „човек“. Најзад, изрећи ће ове реченице локалним дијалекатским изговором: *иџестио шесети* (године) место књижевнојезичким *иџџестио шездесџети* (године), *дош* место *дошао*, како прописује норма и сл.

51. Нестандардни варијетети књижевног језика, дакле, укључују и утицај д и ј а л е к т а (посебно у изговору и акценту), али садрже и језичке елементе који се распростиру и по ширем пространству српскога језика. И то посебно у употреби речи (у л е к с и ц и). У ванстандардном варијетету тако ћемо чути: *браон* м. *смеђ*, *-а*, *-е*; с призвуком вулгарности — *огаџети* м. *умрети* (или свечаног *џреминуџи*); слободније употребљено фигуративно: *збрисаџи* м. *џобећи*, *мазнуџи* м. *ударџи*, *џрећи некоја* м. *џревариџи некоја*; наћи ћемо, затим, неумерену употребу страних лексема: *Ескивирао* је *сусрџи* м. *Избејао* је *сусрет*; *креаџура* м. *наказа*, као и употребу других варваризма: *џоџлификаџа* (с немогућом комбинацијом „домаћи придев“ + страни суфикс), *Молим један колач за џонеџи* и слично.

Нестандардни варијетети језика, било да су са преовлађујућим локалним дијалекатским (руралним или урбаним) елементима, било да у њима преовлађује професионални или какав други елемент, карактеристични прво за г о в о р е н и језик, улазе и у п и с а н и језик, у књижевна дела, прозна и песничка. Када је то случај, ти варијетети се утврђују и у ф у н к ц и о н а л н и м с т и л о в и м а, онима који обухватају белетристику.

Велики део питања у вези са раслојавањем, уколико се говори о употреби речи (лексема) у језику, обрађује се у поглављу Л е к с и к о л о г и ј а (посебно т. 378—390).

52. У Југославији, као вишенационалној заједници, у употреби је српски књижевни језик, хрватски као и језици народности (= националних мањина, по међународној терминологији) које живе у њој — а л б а н с к и, б у г а р с к и, м а ђ а р с к и, р у м у н с к и, р у с и н с к и, с л о в а ч к и и т у р с к и, одн. етничких група (р о м с к и).

У употреби и развоју свих ових књижевних језика огледа се слободан развој националних индивидуалности, било да се дотичним језиком служи један народ, било да се једним језиком служи више народа. Службену употребу (и службене називе) језика одређују закони појединих република у којима се дотичним језиком говори. Исто вреди и за писмо (ћирилицу и латиницу, кад је реч о српском језику). У Савезној Републици Југославији службени језик је српски екавског и ијекавског изговора, а службено писмо ћирилица.

5. ПРЕДМЕТ ГРАМАТИКЕ СРПСКОГА КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

53. Граматика српскога књижевног језика проучава и описује утврђени књижевни (стандардни) језик, који је средство општења у свим областима живота, у свакодневной комуникацији, у разним делатностима: прои-зводњи материјалних, научних, културних добара. Како је наш књижевни језик заснован на врло широкој дијалекатској народној основи, његова граматика је и инструмент везивања језика свих културних делатности са том широком језичком основом и инструмент развијања и усавршавања језичког израза.

Откривајући и утврђујући језичка правила, граматика се бави свим језичким јединицама. Она проучава основну јединицу којом се износи или гражи обавештење — реченицу, њене делове и структуру по којој се ти делови уклапају у њу. Граматика утврђује и структуру мањих говорних јединица — речи, њихове облике, функцију у реченици и језику у целини, структуру речи, правила творбе речи, као и правила стварања гласова и њихове службе као језичких јединица у општењу (комуникацији) међу саговорницима. С обзиром на предмет у целини, и наша граматика има уобичајене области: фонетику (са фонологијом и морфофонологијом), морфологију, творбу речи и синтаксу, у којима проучава одговарајуће језичке јединице.

6. ГРАМАТИКЕ И РЕЧНИЦИ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

54. Нормативна граматика се бави дефинисањем правила језика као средства за споразумевање свих чланова дате језичке заједнице. Тим термином се зове свака граматика која, на основу довољно исцрпног описа савременог језичког стања, описује правила књижевног (стандардног) језика. Отуда су, почев од Вука Ст. Карацића и илираца, и граматике намењене школама заправо у функцији нормативне граматике. Природно, оне се ослањају на нормативне граматике научне природе, са најпотпунијим дефиницијама правила и анализама језичке грађе са што је могућно ширег језичког подручја на којем се говори и пише српскохрватским језиком. У XX веку, на пример, најпознатије такве граматике су: Граматика и стилистика хрватскога или српскога језика Т. Маретића, настала на Вуковом и Даничићевом језичком материјалу, која представља језички систем њихове епохе до краја XIX века, изашла 1899. у Загребу (прво издање, затим 1931. друго и 1963 — треће издање), актуелна све до данас; затим велика граматика М. Стевановића Савремени српскохрватски језик — Граматички системи и књижевнојезичка норма I (Београд 1964, I—X+629) и II, Синтакса (Београд 1969, I—VIII+1—902), која у другој половини нашега века делује дефиницијама и анализама граматичких категорија изведених из језичке грађе целог српскохрватског језичког подручја.

Осим ових граматика, зависно од средине, у употреби су и школске граматике: М. Стевановић, Граматика српскохрватског језика за средње школе (Цетиње), 1990₁₁; Ј. Вуковић — М. Шипка, Граматика српскохрватског језика (Сарајево), 1966; Брабец—Храсте—Живковић, Граматика хрватско-српскога језика (Загреб), 1961, 1965, 1970, Приручна граматика хрватскога књи-

жевног језика (Загреб) 1979, (као и веће посебне граматике С. Бабића, *Творба ријечи у хрватском књижевном језику* и Р. Катичића, *Синџакса хрватској књижевној језика* (Загреб), 1986); М. Ковачевић, М. Окука и др., *Наш језик, I—IV* (Сарајево) 1990—1991.

55. Важну улогу у нормирању и изграђивању књижевног језика имају и речници, и то посебно они који обрађују грађу савременог заједничког језика. Међу њима је велики Рјечник хрватскога или српскога језика Југославенске академије знаности и умјетноски (Загреб 1880—1976), који је информативан речник за старија раздобља језика (до XIX века), али и нормативан за период од Вука до Даничића и даље, дакле и у нашем веку, и који својим садржајем, изворима и средствима пружа могућности остваривања континуитета, тј. повезивања старијих епоха нашег језика са савременом епохом.

Истог је значаја, само грађен на материјалу савременог заједничког језика (од Вука и илираца надаље), и велики Речник српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности, чија је I књига изашла 1959. године и чија израда још траје (у 1989. години изашла је XIV књига, од преко 30 предвиђених књига), који је и информативан (с подацима и из дијалеката, и из старијих епоха савременог језика) и нормативан, са грађом из целог српскохрватског подручја.

Уз наведене, нормирању језика доприносе и старији речници, нпр. Вуков Српски рјечник (који се појавио у више издања, 1818, 1852, 1898, 1966, 1986), Рјечник хрватскога језика Ф. Ивековића и И. Броза (1901) и др. Посебно је у наше доба актуелан Речник српскохрватскога књижевног језика Матице српске, I—VI (Нови Сад 1967—1976) и Матице хрватске (I—II, Загреб, 1967), рађен модерним лексикографским поступком, описног и нормативног карактера, са примерима из целог српско-хрватског културног подручја.

56. Неговању књижевног језика доприносе много и речници страних речи. Најпознатији код нас су: Лексикон страних речи и израза Милана Вујаклије (Београд 1980, 1991₄) и Велики рјечник страних ријечи Братољуба Клаића (Загреб, само до 1968—4 издања). Област правописа (ортографије) обрађују правописни речници (в. т. 59). Од етимолошких речника најпознатији је П. Скока Етимологијски рјечник хрватског или српскога језика (I—IV, Загреб, 1971—1974), а за фразеологију Ј. Матешића, Фразеолошки рјечник хрватског или српског језика (Загреб, 1982).

7. ПРАВОПИС

57. Под називом правопис (ортографија) најчешће се подразумева систем правила у писању којима се прописују једнообразни начини употребе писмених (графичких) знакова — слова (графема), интерпункцијских знакова, скраћеница и др. Осим тога, исти термин може значити и сам начин писања. Правопис може бити етимолошки и фонетски.

а) Етимолошки (коренски) правопис своја правила заснива на начелу чувања порекла речи, пре свега корена (најмање језичке јединице која нешто значи) а онда и других делова речи (наставака за облик, наставака за творбу речи, предмета). Ово своје начело етимолошки правопис спроводи и у писању разних облика једне исте речи и у писању речи које настају творбом. На пример, он прописује да се у промени облика придева *сладак*

мора писати: *сладка, сладко, сладким, сладки, сладких* . . . , да би се сачувао корен *слаг-*. Етимолошки правопис, такође, прописује у творби речи писање: *ишејтајши, њодјисајши, њловјибџа, сбрајши* — ради чувања предлога (префикса) *из, њод, с*, односно основног дела глагола *њловјити* у изведеници која је добијена додавањем суфикса *-ба*.

Већ од краја XIX века овај се правопис ни у једном делу нашег књижевног језика не примењује. Међутим, примењују се у фонетском правопису неки од његових елемената — они који у неким изузецима обезбеђују чување значења речи (в. под б).

б) Фонетски правопис своја правила писања заснива на начелу да сваком гласу у говору одговара посебан знак у писму, те да се у писању обележава глас који се чује у изговору речи, а не онај који се замишља у вези са пореклом речи или дела речи. Такво обележавање гласа он прописује и у промени облика, и у творби речи. Тако, фонетски правопис утврђује да се у промени речи *слагак* мора писати: *слајџка, слајџко, слајџким, слајџки, слајџких* . . . , јер се тако чује у изговору, пошто се звучно *г* испред безвучног *к* претвара у *џ*. У творби речи, слагањем и извођењем, по правилима фонетског правописа писаће се: *ишејтајши, њодјисајши, њловјибџа, сбрајши*, јер се при слагању предлога *из, њод* и *с*, који су у сложеници префикси, са *шејтајши, џисајши, брајши*, односно при додавању суфикса *-ба* на творбену основу *њловјит-* у свим случајевима врше гласовне промене једначења, које у резултату дају друге гласове или доводе до губљења гласова (*пог* + писати > *појџписати*, *пловјит-* + *-ба* > *пловјибџа*, одн. *из* + *шејгати* > *ис-шејгати* > *ишејгати*).

У српскоме књижевном језику фонетски правопис примењује се, углавном, од времена Вука Стеф. Караџића, односно од краја XIX века. Његова правила се односе на писање гласова у границама речи. То значи да се неће примењивати за писање гласова који се чују у изговору двеју речи иако се у изговору завршни сугласник прве једначи по звучности с првим гласом друге речи. Писаће се: *код куће, од њријашеља, с брајом* иако се чује: *код куће, ој њријашеља, з брајом*.

Осим тога правопис српског књижевног језика садржи и елементе етимолошког правописа, који су уведени ради чувања значења речи. Тако у сложеним речима прописује писање: *њредјурски, њодјекси, њодјидјиломски, субјашиларан, адхеренијан, јурисдикција*, или у властитим именицама страног порекла: *Ренјен, Вашињон*, односно домаћим: *Кагчић* (за разлику од А. Качића), *Забрџца (Забрџац)*. Нека од таквих одступања, којима је задржан елемент етимолошког правописа, утврђена су и због тежње да се очува традиција неких подручја заједничког књижевног језика (писање *г* и испред безвучних *с, ш*: *џрадски, џредседник, џредшколски*).

Осим правила о начину обележавања гласова, о врстама писма, правопис садржи и правила о писању великих и малих слова, о састављеном и растављеном писању речи, о интерпункцијским знаковима, о писању скраћеница, о изговору и писању имена из других језика.

58. Правопис српскохрватског књижевног језика издат 1960. године у два једнака издања, ћириличком у Новом Саду и латиничком у Загребу, важећи је правопис и основа каснијих правописних приручника, упутстава за писање, правописних речника и сл. Он има и своја школска издања. Правопис као равноправна писма заједничког језика утврђује ћирилицу и латиницу, два изговора — екавски и ијекавски, равноправност лек-

сичких посебности које проистичу из различитих културноисторијских услова (хлеб — крух, хљеб — крух; уйисак — дојам, ѿзоришће — казалишће, шћамѿа — шисак), обљачких и гласовних посебности (радићу — радићу ћу, хемѿа — кемѿа, Киѿар — Циѿар), писања страних имена и назива на транскрибовани начин: Шекспир, Иѿо, Вашингтон, и — аутентично (изворно, онако како се пише у дотичном језику): Shakespeare, Hugo, Washington, уопштава нека традиционална решења, као што је писање *g* испред безвучних сугласника *s* и *ш*: *ѿредседник, одсјај, ѿдѿишћѿи, ѿредшколски*, писање *j* у придевима изведеним наставком *-ски* од именица на *-ѿја*: *шумаѿијски, истѿоријски (хистѿоријски)* и др. Такође, уопштена је логичка интерпункција за цело језичко подручје и уједначени су многи граматички термини. Заједнички *Правѿиѿс* састоји се од *Правѿиѿсних иравила* (стр. 11—164), *Правѿиѿсне штерминологије* (стр. 165—170) и *Правѿиѿсноѿ речника* (стр. 171—829), за који је значајно да у нормирању акцента даје много дублета (нпр. *вѿћи* и *вѿћи, ѿрдѿишћѿо* и *ѿрѿчишћѿо*), чиме отвара могућности врло еластичној (и стварној) норми. То одговара природи нашег књижевног језика, који је заснован на врло широкој подлози народних говора новоштокавских дијалеката, екавског и ијекавског изговора (в. т. 12, 16).

59. На начелима овог Правописа засновани су многи други језички приручници, с тим што сваки од њих има својих одлика, посебности, с обзиром на варијантну условљеност, те различитих тумачења појединих начела општег правописа. Осим наведеног Правописа српскохрватског односно хрватскосрпског језика из 1960. године (са његовим каснијим издањима и школским издањима), у употреби су најчешће и правописни приручници, као што су: Информатор о савременом књижевном језику са речником А. Пеце и М. Пешикана (Београд 1967), Правописни приручник српскохрватског — хрватскосрпског језика Св. Марковића, М. Ајановића, З. Диклића (Сарајево 1972), Правописни приручник хрватскога или српскога језика В. Анића и Ј. Силића (Загреб 1986), Прилози Правопису групе лингвиста из Новог Сада, Београда, Никшића, Сарајева (Матица српска — Нови Сад, 1989).

Стручни прилози правописним питањима објављују се и у лингвистичким часописима, намењеним неговању језичке културе, какви су: „Наш језик“, Београд, „Језик“, Загреб, „Књижевни језик“, Сарајево.

ФОНЕТИКА

СА ОСНОВАМА ФОНОЛОГИЈЕ И МОРФОФОНОЛОГИЈЕ

ФОНЕТИКА И ФОНОЛОГИЈА

60. Фонетика (према грчком *phōnē*) део је науке о језику који проучава г л а с о в е и њихове промене. Сваки глас је производ рада говорних органа, па фонетика описује рад тих органа. За њу се стога може рећи да је ф и з и о л о ш к а фонетика. Како покрете говорних органа прати треперење ваздушне струје, гласови су и ф и з и ч к а појава, са физичким, тј. акустичким појавама (везаним за звук). Фонетика је, дакле, физиолошка наука зато што описује гласове као производ рада одређених *орана човечјеј шела*, а физичка зато што се ваздушна струја која ствара гласове понаша по законима који важе за *механичка шела*, као при појави сваког другог звука у природи.

61. Говорни органи човечјег тела деле се на три скупине:

1) *Плућа, трбушни мишићи и дијафрагма и душник*, који се у говорни апарат укључују тиме што служе за скупљање ваздуха (плућа), за истискивање ваздуха (трбушни мишићи и дијафрагма) и за спровођење ваздуха (душник);

2) *Гласне жице, језик, задње и предње нејце, алвеоле, зуби и усне*, тј. они који производе гласове покретом (гласне жице, језик, усне), или на којима се стварају гласови (непца, алвеоле, зуби);

3) *Ждребна, усна и носна дупља*, које појачавају гласове и дају им посебан тон и боју, тј. које имају улогу резонатора.

62. Пошто се радом трбушних мишића и дијафрагме ваздух потисне из плућа, душником доспева до органа правог говорног апарата где производи звук, који се у фонетици назива *глас*. У фонетици се глас описује као производ друге и треће скупине говорних органа, и то посматрањем рада покретних говорних органа (гласних жица, смештених у гркљану, језика и усана, као и задњег, меког непца) према непокретним органима (предњем непцу, алвеолама и зубима) и посматрањем проласка ваздушне струје кроз органе који имају улогу резонатора.

63. Како глас настаје механички, преношењем треперења делова говорног апарата кроз ваздух, што се сазнаје путем чула слуха, у сваком гласу се разликују три саставна дела (елемента): *јачина, висина и боја*.

а) *Јачина гласа* зависи од снаге или јачине подстицаја који покреће трепереће тело, што значи да зависи од амплитуде (раздаљине између нормалног положаја треперећег тела и најдаље тачке до које оно у треперењу стиже). Уколико је амплитуда већа, утолико је глас јачи.

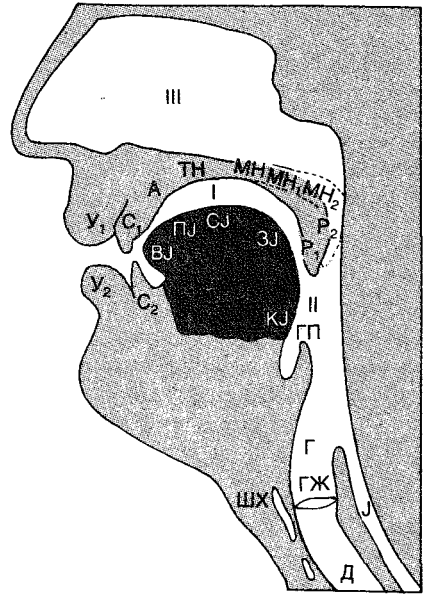
б) *Висина гласа* зависи од брзине којом трепереће тело трепери; уколико је већи број трептаја у јединици времена, утолико је глас виши.

в) *Боја гласа* одређена је обликом резонатора (ждребна дупља, уста, нос). Сваки глас има посебну боју јер је облик главног резонатора, тј. уста при изговору сваког гласа друкчији, што важи за сваког говорника. Сваки човек, уз то, има и своју посебну боју гласа јер је облик говорних резонатора код сваког појединца различит (индивидуалан).

64. Фонетика описује гласове посматрајући обе њихове стране: *физиолошку и физичку (акустичку)*. То значи да се са прве њихове стране одређују тако што се за сваки глас прате рад и положај говорних органа при његовом изговору (при *артикулацији гласа*), а са друге, акустичке стране — тако што се констатују њихове особине важне за чуло слуха (нпр. звучност, висина и др.).

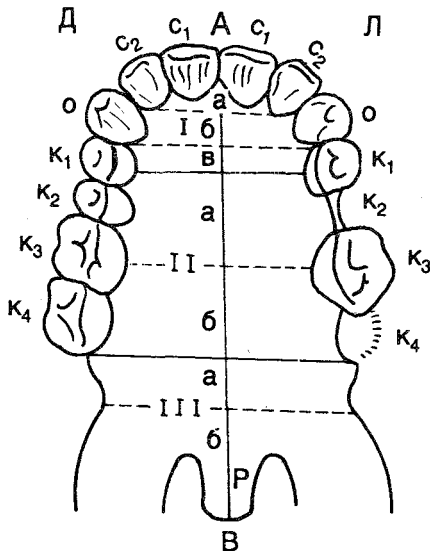
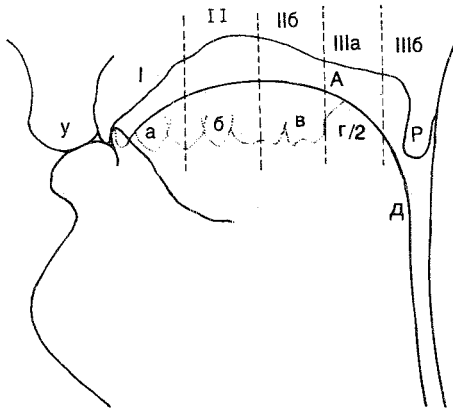
Сл. 1 — Говорни органи (битни за опис артикулације); I — усна дупља, II — ждрело, III — носна дупља, У₁ — горња усна, У₂ — доња усна, С₁ — горњи секутићи, С₂ — доњи секутићи, А — алвеоле, ТН — тврдо непце, МН — меко непце (МН₁ — спуштено, МН₂ — уздигнуто), Р₁ — ресица спуштена, Р₂ — ресица уздигнута, ВЈ — врх језика, ПЈ — предњи део језика, СЈ 2 — средњи део језика, ЗЈ — задњи део језика, КЈ — корен језика, ГП — гласнички поклопац, Г — гркљан, ГЖ — гласне жице, ШХ — штитаста хрскавица, Д — душник, Ј — једњак.

(Б. Милетић — *Основи фонетике*, Београд, 1952, стр. 3)

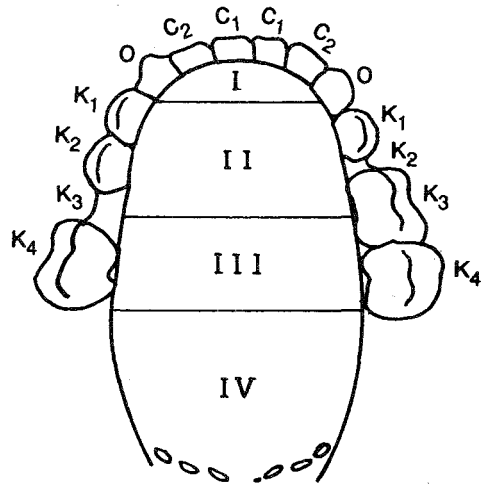

Сл. 2 — Пресек усне дупље; У — горња и доња усна, I — алвеоле, IIa IIб — тврдо непце, IIIa IIIб — меко непце, Р — ресица, а — врх језика, б — предњи део језика, в — средњи део језика, г — задњи део језика, д — корен језика.

(Б. Милетић — *Извор срискохрватских гласова*, Београд, 1933, стр. 21)

Сл. 3 — Пројекција непца; Ia, б, в — алвеоле; IIa, б — тврдо (предње) непце, IIIa, б — меко (задње) непце, Р — ресица; с — секутићи, о — очњаци, к — кутњаци (зуби)

Сл. 4 — Пројекција језика; I — врх језика, II — предњи део језика, III — средњи део језика, IV — задњи део језика, с, о, к — зуби (секутићи, очњаци, кутњаци)

(Б. Милетић — *Извор срискохрватских гласова*, Београд, 1933, стр. 17, 19)

2. ГЛАСОВИ СРПСКОГА КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

65. Природа гласова зависи од положаја који поједини делови говорног апарата заузимају при артикулацији (стварању) гласова. Зато се на основу положаја говорних органа сви гласови српскохрватског језика деле на три групе: *самогласнике*, *сонанше* и *сугласнике*.

1. САМОГЛАСНИЦИ (ВОКАЛИ)

66. *Самогласници* су гласови при чијем изговору ваздух из плућа пролази кроз душник и у грклану покреће гласне жице, затим слободно тече кроз усну дупљу и излази у простор око говорника. Треперење гласних жица преноси се на ваздушне честице, које због тога и саме равномерно трепере. Како ваздушна струја не наилази на препреке, самогласници се чују као чисти, звучни тонови. У нашем књижевном језику има пет самогласника (вокала): *и*, *е*, *а*, *о* и *у*.

а) *Самогласници предњега реда* су *и* и *е*. Оба се изговарају тако што се врх језика ослања на секутиће (доње), језик се покреће у правцу предњег дела усне дупље, издижући се према тврдом непцу, и то при изговору вокала *и* — високо, а при изговору вокала *е* — до средње висине. Зато се *и* назива високим, а *е* — средњим вокалом предњег реда. Усне су при изговору *и* мало развучене и растављене, док су при изговору *е* отворене, али скоро непокретне. Вокал *и* је *затворени* вокал, јер је размак између вилица при његовом изговору врло мали, а вокал *е* је *средње отворености*, јер је размак између горње и доње вилице средњи (уста су мало отворена).

б) *Самогласници задњега реда* су *а*, *о* и *у*, јер се при њиховом изговору језик креће према задњем делу усне дупље. При томе, *а* је *ниски* вокал задњег реда, јер језик остаје ниско на дну усне дупље, вокал *о* је *средњи* вокал задњег реда, јер се језик — повлачећи се уназад — подиже до средње висине према

Табела 1. — Самогласници
(начин творбе, битни акустички утисак)

Гласне жице	По положају језика у усној дупљи ↓ →	Предњи део усне дупље	Дно усне дупље	Задњи део усне дупље
	затегнуте трепере звучни	високи	и	
средњи		е		о
ниски			а	
		предњи	неутрални ка задњем	задњи

непцима, и вокал *у* је *високи* вокал задњег реда, јер се језик издиже високо према непцима. Према величини угла који чине горња и доња вилица, то јест према томе колико су уста отворена, одређује се најотворенији вокал (*а*), средње отворен (*о*) и затворени вокал (*у*). У изговору вокала задњег реда види се да су усне при изговору *а* отворене и скоро непокретне, да при изговору *о* до-

бијају елипсаст облик, док се при изговору вокала у истурају напред и заокружују.

67. Сви самогласници су звучни гласови, чисти тонови и сви су носиоци слога, јер се због њиховог тонског карактера могу изговарати у једном артикулационом захвату, у којем може, али и не мора, бити неки други глас из групе сонаната, или сугласника.

2. СОНАНТИ (ГЛАСНИЦИ)

68. Сонанти су гласови при чијем стварању ваздушна струја, која је покренула гласне жице у грклану, пролази неометано и упркос препрекама које представљају делови говорног апарата. Неометани проток струје, уз звучност, главна је црта која их чини у извесном смислу сличним самогласницима (вокалима). Сонанти српскога књижевног језика су гласови: *в, р, ј, л, љ, н, њ* и *м*. Пошто пређе преко затегнутих гласних жица и изазове треперење ваздушних честица, ваздушна струја наилази на друге делове говорног апарата, пролази између њих и ствара различите сонанте.

69. а) *Усно-зубни сонанти* в настаје тако што ваздушна струја пролази сразмерно слободно поред препреке коју чине горњи секутићи са влажним делом доње усне.

б) *Алвеоларни сонанти* *р, л* и *н* изговарају се тако што се врх језика налази на алвеолама горњих секутића, а ваздушна струја има различите путове. При изговору сонанта *р* ваздушна струја вибрирајући (треперећи) излази преко врха језика, који и изазива то треперење; при изговору сонанта *л* ваздушна струја пролази боковима језика, док при изговору сонанта *н* ваздушна струја излази у две фазе: прво кроз нос, јер се меко непце спушта да јој отвори пут кроз нос, а затим кроз уста, када се врх језика уклони са алвеола.

Сва три алвеоларна сонанта могу бити у књижевном језику носиоци слога, и то најчешће сонант *р*: 1) када је у средини речи између два сугласника (*ирсиј, крв, шрчаји*); 2) када је на почетку речи пред неким сугласником (*риј, рћаји, рваји се*); 3) када је иза самогласника у сложеницама типа *зарћаји, иорваји се* (за-р-ћа-ти, по-р-ва-ти) и 4) испред *о* које је постало од *л*: *ошро* (*ошрла, ошрло*), *засиро* (*засирла, засирло*), *ироце* (из народне песме према савременом *ирце*). Друга два алвеоларна сонанта, *л* и *н*, могу бити носиоци слога у властитим географским именима из наших дијалеката: *Силл* (Ступ), *Влач лава* (Вучја глава), *Жне*, или из страних језика: *Влава*, *Плен* и сл., па и не само у географским именима: *Идн, Ибн-Сауд* (енглеска, односно арапска и друга имена лица), *бицикл*.

в) *Предњонејчани сонанти* *ј, љ* и *њ* изговарају се тако што је врх језика притиснут на доње секутиће, а горња површина језика уз предње (тврдо) непце, при чему ваздушна струја има различит пут. При изговору сонанта *ј* струја пролази кроз удубљени средњи део језика, слично као при изговору вокала *и*, којем је зато врло близак (нпр. када се изговори *чији* према *чија*, прва реч се изговара скоро као *чи* или *чиј*), при изговору сонанта *љ* она пролази по боковима језика, а при изговору сонанта *њ*, као и код *н*, пролази у две фазе: прво кроз нос, а затим кроз уста.

г) *Уснени сонанти* *м* изговара се тако што се усне целом својом дужином приљубљују једна уз другу, стварају преграду а ваздушна струја почиње да пролази кроз нос, јер се задње (меко) непце спушта и то омогућује. У другој фази усне се растављају, па преостали део ваздуха излази и кроз уста. По месту и начину изговора сонант *м* је, дакле, двоуснени носни сугласник.

3. СУГЛАСНИЦИ (КОНСОНАНТИ)

70. Сугласници чине групу гласова који се стварају настајањем препрека у устима или на уснама, при чему ваздушна струја нема другог пута осим савладавања те препреке. Према деловима говорног апарата који учествују у њиховој артикулацији, српски књижевни језик има следеће групе сугласника.

а) *Уснени (лабијални)*: *б, њ и ф*, од којих се прва два артикулишу тако што се усне прибијају једна уз другу, стварајући потпуну преграду ваздуху, затим се преграда уклања (усне се растављају) и ваздух нагло излази, уз прасак, па се ова два гласа називају, по том акустичком утиску праска, *експлозивним* сугласницима, од којих је *б* звучни (јер су гласне жице затегнуте и трепере), а *њ* беззвучни (јер су гласне жице опуштене и не трепере). Трећи сугласник је, заправо, уснено-зубни, јер настаје као производ трења ваздушне струје кроз *шеснац* који чине горњи секутићи и унутрашња влажна страна доње усне; *ф* је беззвучан сугласник (јер гласне жице нису затегнуте).

б) *Зубни (дентални)*: *г, ш, з, с и ц*, од којих се *г* и *ш* стварају тако што се врх језика налази на секутићима, ваздушна струја се гомила иза препреке и при нагом отклањању препреке излази из уста, такође уз прасак; *г* је звучно, *ш* беззвучно (према треперењу/нетреперењу гласних жица у гркљану). Сугласници *з* и *с* настају на истом месту, тако што ваздушна струја пролази кроз теснац при чему се таре о зидове теснаца и тако производи пискав звук, звучно *з* (уз треперење гласних жица), односно беззвучно *с* (без треперења гласних жица). Због тога се називају и *шесначним* сугласницима. Сугласник *ц* настаје на препреци коју ваздушној струји чине секутићи и врх језика, и то тако што се потпуна преграда, у две фазе, претвара у теснац кроз који протруји ваздух дајући пискави, сливени сугласник (африкату) *ц*.

в) *Предњонейчани (палатални)*: *ђ, њ, ч, њ, ж и ш*. Њих чине две подгрупе: сливени сугласници (африкате) — *ђ, њ, њ, њ* и струјни (фрикативни) — *ж* и *ш*. Први се стварају тако што препрека ваздушној струји настаје од предњег (тврдог) непца и горње површине језика. При изговору *ђ* и *њ* врх језика је на доњим секутићима, а горња површина језика приљубљена уз непце, цела, па су зато то (акустички) меки сугласници. При изговору *њ* и *ч* препреку чине предње (тврдо) непце и врх језика са делом горње површине, па су то (акустички) тврди сугласници. Од њих су *ђ* и *њ* звучни (треперење гласних жица), а *њ* и *ч* беззвучни сугласници (гласне жице не трепере). Трећи пар, *ж* и *ш*, од којих је први звучни а други беззвучни, настаје тако што се бокови језика опиру о стране задњег и предњег непца, врх језика је на тврдом непцу а ваздушна струја се пробија кроз теснац између тврдог непца и језика. Они су шуштави струјни сугласници.

г) *Задњонейчани (веларни)*: *т, к и х*, који се стварају тако што ваздушна струја наилази на препреку створену помоћу задњег дела језика и задњег (меког) непца. Сугласници *т* и *к* су праскави (експлозивни) јер настају тако што се препрека нагло отклони, па ваздух нагло излази кроз уста; први је звучан а други беззвучан (треперење/нетреперење гласних жица). Сугласник *х* је струјни (фрикативни), јер настаје трењем ваздуха кроз теснац који чине задњи део језика и задње (меко) непце, а беззвучан је јер гласне жице нису затегнуте, те не трепере.

Табела 2. — Сугласници и сонанти
(место, начин творбе, битни акустички утисак)

Артикулација место → начин ↓		Уснени		Зубни	Алвеолар.	Предњо- непчани		Задњо- непчани
		двоуснени	усн. - зуб			тврди	меки	
експлоз.	звучн.	б		д				г
	безвуч.	п		т				к
африкате	звучн.					ц	џ	
	безвуч.			џ		ч	џ	
фрикативни	звучн.			з		ж		
	безвуч.		ф	с		ш		х
назали	звучн.	м			н		њ	
	безвуч.				л		љ	
латерални	звучн.				р			
	безвуч.							
вибранти	звучн.							
	безвуч.							
полувокал	звучн.		в				ј	
	безвуч.							

4. АРТИКУЛАЦИОНЕ И АКУСТИЧКЕ ОСОБИНЕ ГЛАСОВА ВАЖНЕ ЗА ПОСМАТРАЊЕ ГЛАСОВНОГ СИСТЕМА СРПСКОГА КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

а) ЛОКАЛИЗОВАНОСТ/НЕЛОКАЛИЗОВАНОСТ ГЛАСОВА

71. Према томе да ли ваздушна струја пролази слободно (неометано), сразмерно слободно или уз препреке, које чине делови говорног апарата, стварајући гласове, сви гласови српскога језика се деле на:

а) вокале: *и, е, а, о* и *у*;

б) сонанте: *м, н, њ, р, л, љ, ј* и *в* и

в) консонанте: *б, њ, і, к, г, ш, ж, ш, џ, ч, ф, х, ц, њ, џ, з* и *с*.

При изговору вокала (самогласника) ваздушна струја слободно пролази кроз уста, претходно покренувши затегнуте гласне жице, па се они сматрају нелокализованим гласовима. Извесно локализовање (одређивање по месту изговора) врши се узимањем у обзир положаја језика у устима, па се самогласници деле на оне *предње* (*и* и *е*) и *задње* реда (*а, о* и *у*); ниске (*а*), средње (*е* и *о*) и високе (*и* и *у*).

72. Сонанџи (гласници) и консонанџи (сугласници) према могућности локализовања чине једну групу.

Они се сматрају локализованим гласовима, па се по месту изговора и деле на:

- а) уснене (лабијалне): *б, њ, в, ф* и *м*,
- б) зубне (денталне) *г, ш, з, с* и *ц*;
- в) предњонепчање (палаталне): *ј, ђ, ћ, ж, ш, љ, њ, ч* и *џ*;
- г) алвеоларне: *р, л* и *н*;
- д) задњонепчане (веларне): *ѝ, к* и *х*.

Пошто при изговору сугласника *н, њ* и *м* део ваздушне струје пролази кроз нос, *н* се одређује још и као алвеоларно-носни, *њ* као предњонепчано-носни и *м* као уснено-носни сугласник.

НАПОМЕНА. — Сугласник *н*, који припада сонантима и који је по месту творбе алвеоларно-носни сугласник, има нестабилан алвеоларни део артикулације. Наиме, у речима *нека, Ана, нишѝа, мени, инострани, интелекѝи* — врх језика је заиста на алвеопама горњих секутића, па је то алвеоларни сонант. Али у речима као што су *Анка, банка, аниѝа, ѝаркини*, тј. када се налази испред *к* и *ѝ*, *н* је сонант задњонепчано-носне артикулације.

б) ЗВУЧНОСТ/БЕЗВУЧНОСТ ГЛАСОВА

73. Треперење или нетреперење гласних жица у гркљану основа је физиолошко-акустичке особине гласова која се назива *звучношћу* или *безвучношћу*. Када је греперење гласних жица саставни део изговора (артикулације) гласа, добија се *звучни* глас, а када су гласне жице опуштене, па ваздух пролази између њих не изазивајући греперење, добија се *безвучни* глас.

Звучни гласови су сви вокали (самогласници) и сви сонанти (гласници). У групи сугласника (консонаната), међутим, има два низа:

- звучни сугласници: *б, ѝ, г, ђ, ж, з, џ,*
- безвучни сугласници: *ѝ, к, ш, ћ, ш, с, ч, ф, х, ц.*

Прави сугласници (консонанти) имају седам пари гласова у којима је један глас звучан а други безвучан (*б/п, г/к, д/т, ђ/ћ, ж/ш, з/с, ц/ч*) и три безвучна сугласника: *ф, х* и *ц*, којима не одговара ниједан звучни сугласник.

в) МЕКОЋА ГЛАСОВА

74. У књижевном језику о мекоћи гласова говори се само у вези са сугласницима, односно гласницима (сонантима). У нашем језику има 5 меких сугласника — два права сугласника: *ђ* и *ћ*, и три сонанта: *ј, љ* и *њ*, за чију је артикулацију карактеристичан физиолошко-акустички утисак мекоће. Физиолошки, мекоћа се заснива на сужавању ваздушног пролаза под тврдим (предњим) непцем, које иде од делимичног сужавања (при изговору сонанта *ј*), до потпуног приљубљивања горње површине предњег дела језика уз тврдо непце (при изговору *ђ, ћ, љ* и *њ*). Акустички, мекоћа се огледа у високим тоновима тих гласова. У опису система ова појава је важна нарочито када је реч о *ђ* и *ћ*, јер се у неким областима наше говорне територије *ч* изговара као *ћ* и обрнуто (*ћаша* уместо *чаша* | *ѝеч* уместо *ћеч*), те се условно употребљавају термини *меко ћ* и *меко ђ*, чиме се упућује да их треба разликовати од *ч* и *џ* (*ћак* : *џак*; *ћар* : *џар*).

3. СЛОГ И ПОДЕЛА РЕЧИ НА СЛОГОВЕ

75. Слог је гласовна језичка јединица која се остварује једним изговорним (артикулационим) захватом. Може га чинити и један глас, под условом да је то самогласник. На пример, у предлозима се могу наћи они слогови који се састоје од само једног гласа: у /граду/, /говорим/ о /граду/ и сл. Ове речи (предлози) састоје се само од једног слога, и то само једног гласа — вокала. У речима од више гласова, сугласника и самогласника, носилац слога може бити само вокал, одн. сонант *p*, понекад и *л* и *н* (в. т. 69б), било сам било са једним или са више сугласника, а граница слога у речи је иза самогласника, а испред сугласника:

а-ви-он, а-ви-о-ни, а-ви-о-ни-ма, ба-ба, де-га, ма-ма, ѿа-ѿа, ли-ва-га, ра-ги-ѿи, чи-ѿа-ѿи, о-ва-ко, ни-ка-ко итд.

76. Према завршетку слога, он може бити отворен: *ма-ма, а-ви-о-ни*, када се завршава вокалом, и затворен: *ој-вор, ин-ва-лид, слом-љен*, када се завршава сугласником.

Уз опште правило да граница слога долази иза самогласника, треба знати још и следеће:

а) Када се у средини речи нађе више сугласника од којих је на првом месту неки струјни или сливени, граница слога ће бити *испред* те групе сугласника: *ла-сѿа, по-шѿа, гро-жђе, зве-зда, у-са-хну-ти, на-фѿа, во-ћка, ма-чка че-шћи, у-зми-те* и сл.;

б) испред сугласничке групе биће граница слога и ако се у групи сугласника у средини речи на другом месту налази неки од сонаната *в, ј, р, л* или *љ*, а испред њега било који други сугласник сем сонанта:

то-ѿла, то-ѿло-та, све-ѿлосѿ, то-ѿљен, до-бра, пре-бра-нац;

в) ако групу сугласника у речи чине два сонанта, граница слога долази између њих, па један припада претходном, а други следећем слогу:

ѿрам-вај, дим-љив, лом-љен, мар-ва, мар-љив, ав-ли-ја, ин-ва-лид;

г) ако групу сугласника чине праскави сугласник на првом месту и неки други сугласник осим сонаната *ј, в, л, љ* и *р*, граница слога долази између сугласника:

лей-ѿир, лой-ѿа, сред-сѿво, при-по-веш-ка, ве-риг-ба, јаг-ни;

д) ако је у групи од два сонанта на другом месту сонант *ј* из *је* које у речима ијекавског изговора одговара екавскоме *е*, граница слога долази испред те групе:

чо-вјек, жи-вје-ти, у-мје-ти, у-вје-рен, го-рје-ти.

77. Дата подела речи на слокове заснована је на природи слога и сугласника. Граница међу слововима зависи од те природе и она је г л а с о в н а (ф о н е т с к а). Слокове једне речи, међутим, може условљавати и значење. Граница слога коју је условило значење не мора се поклапати са оном гласовном. Таква граница се назива семантичком или психолошком, а најчешће се види у сложеним речима. Тако ће, на пример, у сложеним глаголима с префиксом *разљушѿиѿи, одузеѿи, исѿераѿи* граница првог слога

(а) уместо фонетске: *ра-зљу-ти-ти, од-у-зе-ти, ис-те-рати*, бити

(б) психолошка: *раз-љу-ти-ти, од-у-зе-ти, ис-те-ра-ти.*

Томе је разлог чињеница да се префикси раз-, од-, из(с)- осећају као посебни делови сложених речи, који имају своје значење.

Правила поделе речи на слоге дата у фонетици само су опис слога као гласовне јединице у језику, дакле његове гласовне и комуникацијске (фонолошке) природе и не треба их мешати са правилима која даје правопис. Правопис, природно, узима у обзир природу гласова и слога описану у фонетици. Али како писање (и нарочито штампање текста) зависи од техничких могућности, Правопис српскохрватског језика из 1960. године (са школским издањима) за поделу речи на слоге и преношење делова речи у следећи ред даје много слободнија решења.

Задатак. — Поделите, према фонетским правилима, речи на слоге у следећем тексту:

Бледи и узбуђени људи на капији стадоше насред моста, лицем према официрима који су наилазили. Један од млађих официра притера коња до пуковника и нешто му рече. Сви успорише ход. На неколико корака пред „законошама“ пуковник нагло заустави и сјаха, то исто учинише и официри иза њега, као на знак. Дотрчаше војници који прихватише коње и поведоше неколико корака уназад.

(И. Андрић, *На Дрини ћурија*, Просвета, Београд, 1981, 158).

4. ФОНОЛОГИЈА — ФОНЕМА И ГЛАС

78. Фонологија је део науке о језику који проучава гласове као говорне јединице за обележавање разлике у значењу. Глас с том функцијом у језику зове се **фонема**. Наш књижевни језик има 30 фонема, што значи да сви у његовој фонетици описани гласови, супротстављени (стављени у опозицију један према другом у најмање два скупа гласова који чине речи) — служе за разликовање значења.

На пример, ако би у речи *шаџа* уместо првога вокала *а* био изговорен вокал *е*, добила би се реч *шеџа*, дакле — скуп гласова који значи нешто друго, а не оно што значи скуп гласова *шаџа*. Тако ће избор фонема у опозицији *а : е* дати, у одређеном распореду, или *илан* или *џен*, избор фонема у опозицији *а : и* ће дати или *џаљење*, или *џиљење*, избор између *е* и *у*, у комбинацији *са џ* и *ш*, даће или *џеџ*, или *џуџ*.

79. Исто је и са сонантама и консонантима. Именице, на пример, *ваза* и *Лаза* разликују се у почетној фонему, прва је са *в*, друга са *л*, *сув* и *сур* разликују се у завршној фонему, прва је са *в*, друга са *р*. Именице *тој* и *пој* разликују се у првој фонему, *слава* и *слава* у претпоследњој (*м : в*) итд. У истом распореду фонема (*с-л-а-м-а*), уношење друге фонеме (*с-л-а-в-а*) даје и разлику у значењу. Наравно, и друкчији распоред фонема доноси друкчије значење, на пример: *сив* — *вис* — *сви*; *граг* — *грај*; *јуша* — *шуја*; *џуџ* — *шјуџ*.

80. Фонолошки систем (састав) нашег књижевног језика утврђен је физиолошко-акустичким (фонетским) описом 30 гласова којима он располаже. Свака утврђена фонема се у највећем броју случајева јавља изговорена увек на исти начин.

Једино фонема *n* има два начина изговора и они зависе од фонеме која долази после ње. Тако је *n* у речи *нана*, *нена*, *нећу*, *нисам* — алвеоларно-носна, а у речима *банка* и *џаркинџи*, тј. испред *k* и *i* — задњонепчано-носна фонема што је за њену функцију обележавања значења без утицаја. Зато се и каже да *n* има две позиционе варијанте.

81. Дијалекатске или индивидуалне варијанте неких других фонема, на пример, употреба *μ* (тврдог) уместо *ћ* (меког), могу довести до ометања у разумевању значења („џак“ уместо „ћак“ = „ученик“), па различите фонетске вредности треба добро уочити и схватити као вредности које су одлучујуће за разликовање значења речи.

82. Фонема обележава разлике међу речима својом целином, тј. свим деловима артикулације и акустичког утиска, или делом своје артикулације. На пример, у односу двеју речи *роб* — *боб* почетно *p* у првој речи је сонант који се потпуно, у свим елементима артикулације, разликује од почетног експлозивног усненог *b* у другој речи. С друге стране, између речи *гаг* — *каг* разлика је само у звучности прве фонеме, тј. *i* и *k* имају све артикулационе елементе једнаке, осим звучности (*i* је звучно, а *k* безвучно).

83. Дистинктивна (разликовна) обележја фонема заснована су на артикулационо-акустичким особинама гласова. За фонеме српскога књижевног језика битне су артикулационе особине (одређене по начину и месту изговора), звучност/безвучност гласова и мекоћа / тврдоћа гласова. С обзиром на то, фонеме се у потпуности разликују (на пример, *b* и *k* — јер је *b* експлозивни, двоуснени звучни сугласник, док је *k* експлозивни, задњонепчани безвучни сугласник), или се разликују најмање у једној артикулационо-акустичкој особини (на пример и *b* и *β* — су експлозивни, двоуснени сугласници, различити само у елементу звучности — први је звучни, а други безвучни).

84. Као и на примерима са сугласничким фонемима, исто се може уочити и на самогласницима. Целином самогласничке фонеме разликују се речи, на пример, *каг* и *куг*, јер је у првој *a* — ниски вокал задњег реда, акустички отворен, а у другој је *u* — високи вокал задњег реда, акустички затворен. Када су вокали у питању, треба рећи да и акценат и квантитет вокала (дужина и краткоћа њихова) имају службу означавања разлике у значењу речи. Рецимо, због различитог акцента *ipàg* и *ipâg* су различите речи (прва значи „гуча“, „лед из облака“, друга значи „насељено место“), тако исто *gd̂saga* („досадност“) — *gd̂saga* (прилог) *sêgeš̂i* — *sêgeš̂i*. Због различитог квантитета вокала *e* у наставку, различити су облици *кѹће* (номинатив—акузатив множине) и *кѹћē* (генитив једнине); у првом случају *e* је кратко, у другом је дуго. Може се рећи да су акценат и дужина, односно краткоћа код вокала дистинктивно обележје, често и оно минимално. Дијалекатске и појединачне (индивидуалне) разлике у изговору појединих вокала (нпр., затворенији или отворенији изговор самогласника *e*) у књижевном језику се не узимају у обзир.

МОРФОФОНОЛОГИЈА

85. Морфофонологија (или морфонологија) је део граматике који проучава и описује гласовни (фонолошки) састав речи и понашање гласова (фонема) у промени облика речи и у творби речи. Сам термин *морфофонологија* настао је као сложена реч од термина *морфологија* и *фонологија*, а као део граматике природно повезује фонетику (и фонологију) са деловима који описују промену облика речи (морфологију) и творбу речи.

У поглављима 5 — 11 овог дела граматике (морфофонологије) систематисано је: понашање акцентованих слогова у речи, понашање гласова (фонема) у системима гласовних алтернација (сугласника, самогласника, сонанта *л* и вокала *о*), алтернација *а*: \emptyset , асимилација и дисимилација, губљење сугласника, покретни вокали, понашање сонанта *ј* и *х* у књижевном језику, као и правила везана за некадашњи глас *к* (јат) у књижевном језику, — све то, природно, везано за промену облика, односно за творбу речи.

5. ПРОЗОДИЈА (АКЦЕНАТ И КВАНТИТЕТ) СРПСКОГА КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

86. Нарочито истицање јачине и висине једног слога у речи или једно-сложне речи у реченици назива се **акцент** тих речи. Ово јаче наглашавање или акцент има три елемента: јачину, висину и трајање. И узимајући то у обзир, при изговору, на пример, речи: *иџсма*, *слобџда*, *сунце*, *иљава* налазимо да се у свакој од њих по један слог нарочито истиче, а да се то истицање у сва четири случаја разликује.

У речи *иџсма* изговор слога је кратак и тонски нагло пада; у речи *слобџда* изговор слога који се истиче је кратак, али тонски расте; у речи *сунце* изговор наглашеног слога је дуг и тонски пада; у речи *иљава* изговор наглашеног слога је дуг, али тонски расте. Дакле, по дужини изговора слога прва два акцента су кратки, а друга два дуги, по висини тона акценти у *иџсма* и *сунце* су *силазни*, а у *слобџда* и *иљава* — *узлазни*, први зато што тонски падају, а други зато што тонски расту.

87. Сваки од ових акцената има свој назив и знак којим се бележи када је то потребно, па тако у нашем књижевном језику постоје четири акцената:

крајкосилазни, који се означава знаком " (*иџсма*),
крајкоузлазни, који се означава знаком ` (*слобџда*),
дујосилазни, који се означава знаком ^ (*сунце*),
дујоузлазни, који се означава знаком ' (*иљава*).

Краткосилазни акценат имају речи: *иџс*, *иљв*, *кун*а, *иџље*, *рџдџсџ*, *иџвџм*, *жџлџсџиџн*, *иџсџиџна*, *иџрџјџиџељ*.

Краткоузлазни акценат имају речи: *нџџа*, *вџџда*, *каџџеџџџн*, *шиџџрина*, *иџџраџџи*, *рџџзвџсџељџиџи*, *шџџрџен*, *мџџене*, *шџџелџџџџџџџн*.

пао пажљиво кáмѣн на кóме сѣдѣ, нáстојѣћи да се приберѣ и разáзнá гдѣ је и штá је тó сá њим, зáтѣм се тѣшко дѣгао и као на тѹђим нòгама крѣнуо кѹћи на Околишта.

Јѣчѣћи и пòсрћѹћи јѣдва је стѣгао до прѣд кућу, тѹ је пáо као рáњеник, ударивши тѹпо тѣлом о врата. Прòбѹђени ѹкућани су га ѹвели у пòстѣљу (*Сабрана дела*, I, Просвета, Београд, 1981, стр. 182).

91. Проклитике и енклитике. — Као што се у наведеном одломку види, поред речи које имају своје акценте у нашем језику има речи које су без икаквог акцента. Такве су у датом тексту: *је, у, се, на, да, и, као, го, о, су, ја*. Те речи чине акценатску целину или са речима испред себе, или са речима иза себе.

Речи које немају свога акцента већ чине акценатску целину са речју иза себе су проклитике: *у днѹ, у дубини, о врати*.

Када такве речи стоје уз речи са силазним акцентима (´, ^), оне често могу превући на себе тај акценат, и то било као краткосилазни (´), било као краткоузлазни (˘) акценат:

ѹ дну (од *у днѹ*), *òд кућѣ* (од *ог кѹћѣ*), *међу њима* (*међу њѣма*); *ѹ зору* (од *у зòру*), *нá воду* (од *на вòду*), *ѹ ирáг* (од *у ирáг*), *ѣз гáна* (од *из гáна*) и сл.

Узлазни дуги акценти никада се не преносе на проклитике.

Енклитике су речи које немају свога акцента а у говору чине изговорну целину са речју испред себе. У наведеном Андрићевом тексту то су целине: *ѣлѣвао је, гѣзао се, са речима је и се* као енклитикама у њима. Обично су то ненаглашени облици личних и повратних заменица (чѹли смо *ја*, прѣдао *се*, писали смо *јој*) затим краћи облици помоћних глагола *јесам* и *хоћу* (радио сам, рáдили сѣ, дòћи ћемо).

Проклитике су обично предлози, речце (партикуле) и везници.

Задатак. — Обележите знацима наглашене слогове, као и дуге ненаглашене слогове у следећем тексту:

За време грађења пруге, свет је први пут осетио да то није више она лака, сигурна и безбрижна зарада из првих година после окупације. Већ неколико последњих година скачу цене роби и свакодневним потребама. Скачу, а никад се не враћају, него после краћег или дужег времена скачу поново... То је нека луда и подмукла игра, која све већем броју људи све чешће загорчава живот, али прòтив које се не може ништа...

(И. Андрић, *На Дрини ћуирија*, Просвета, Београд, 1981, 261).

92. И наведени прозодјски чиниоци (акценат и квантитет, тј. дужина или краткоћа самогласника) у нашем књижевном језику морфофолошке су природе, део су гласовног састава речи, одн. део су промене облика речи и творбе речи. Као такви, ти прозодјски чиниоци и фòнòлòшкк и су битни — имају дистинктивну (разликовну) функцију. Тако, на пример, скуп фонема *ирáг* значи „насељено место“, а *ирáг* — „лед из облака“; *влáга* значи „орган државне власти“, а *влáгá* је облик 3. л. јд. презента глагола *влáгати*; *жѣна* је облик номинатива јд., а *жѣнá* — облик генитива множине исте именице, као што је *жѣнѣ* генитив јд., а *жѣне* — номин. — акуз. множине те именице; скуп фонема — реч *сòли* је генитив — датив — инструментал — локатив јд. именице чији је осòвни облик (номинатив) *сò*, док је реч *сòли* — 3. л. јд. презента глагола *сòлити*; реч *сѣло* је именица са значењем „мање насеље чији

су становници претежно земљорадници“, а реч *село* — именица са значењем „седељка, забава“.

Те, и многе друге такве, парове речи морфофонолошки и значењски разликује само акценат, односно квантитет ненаглашеног слога.

6. ГЛАСОВНЕ АЛТЕРНАЦИЈЕ

93. Посматрајући речи *војник*, *војниче*, *војнике*, *војницима*, које су разни облици (падежи) једне исте речи, или речи *рука*, *ручица*, *ручештина*, *ручурда*, за које је очигледно да су последње три направљене од прве (*рука*) наставцима за творбу речи (*-ица*, *-ишина*, *-урда*), запажамо да се сугласник *к* из њиховог основног облика (*војник*, *рука*) у другим њиховим облицима, или у речима од њих насталим, некад замењује сугласницима *ч* и *ц*. Таква замена се запажа и у односу речи: *друџи* — *дрџже* — *дрџ жина* — *дрџиши се*; *зџдруџа* — *зџдрузи* — *зџдрузиши* — *зџдрузан*; *иџсаџи* — *иџиџем*; *рџзаџи* — *рџжџем*; *враџац* — *враџици*; *развесџлиџи се* — *раџцилиџиџи се*, где се сугласник *џ* замењује сугласником *ж*, сугласник *с* — сугласником *ш*, сугласник *з* сугласником *ж* (*раз-раж-*), сугласник *б* — сугласником *џ*.

И код самогласника се често налази замена. Кажемо да именице *село* и *џдље* припадају једној врсти јер имају исту деклинацију (*село* — *села* — *селу* . . . : *џоље* — *џоља* — *џољу* . . .), али се разликују у томе што се прва у номинативу завршава вокалом *-о*, а друга вокалом *-е*; глаголски корен двају глагола *скџчиџи* и *скџкаџи*, који имају у основи исто значење, у првом има *о* у другом *а*; речи *џдџи* и *џџок*, које су у очигледној значењској вези, показују однос вокала *е* : *о* у својим коренима.

94. Овакво смењивање гласова у речи при промени њеног облика или при творби назива се гласовном алтернацијом (према латинском *alternatio* — смењивање, мењање). Гласови који учествују у таквом смењивању су алтернанти (заменици). Ова алтернација се остварује у промени облика (морфологији) и у творби речи. Једне од тих алтернација настају и у сада видљивим гласовним променама. Таква је алтернација *б* : *џ* у облицима *враџац* и *враџици*; звучно *б* испред безвучног *ц* замењено је безвучним парњаком *џ* (једначењем по звучности). Таква је и алтернација *з* : *ж* у префиксу *раз-*, који ће пред сонантом *в*, у *развесџлиџи се*, остати непромењен (са *з*), док ће се пред предњонепчаним *џ*, у *џилиџиџи се*, изменити у *ж*: *раж-* (једначењем по месту творбе): *раџцилиџиџи се*. Друге од алтернација настале су у току развитка нашег језика, давно, као производ некадашњих гласовних промена и као такве се очувале у данашњим облицима речи. Таква је, рецимо, алтернација *о* : *а* у речима *скџчиџи* : *скџкаџи*, или *е* : *о* у речима *џдџи* : *џџок*; затим алтернација завршетака *-о* : *-е* у речима *село* : *џдље*. Такве је природе и алтернација *к* : *ч* : *ц* у различитим облицима именице *војник*, у вокативу — *војниче*, номинативу множине — *војници*, дативу—инструменталу—локативу — *војницима*. Предњонепчани сугласник *ч* (у вокативу) и зубни сугласник *ц* резултат су промене задњонепчаног *к* које се у поменутих падежима нашло испред самогласника предњег реда (*е* и *и*). То је била врста прилагођавања изговора сугласника *к*

вокалима иза њега, померање артикулације са задњег непца на предње, са претварањем у предњонепчани сугласник *ч*, односно зубни *ц* — палатализација. Палатализација је гласовна промена која се вршила у давној прошлости нашег језика. Производ тога процеса, међутим, пренео се до данашњег нашег језика у облицима, или у творби речи (*јунџак* — *јунџина* — *јунџичији се*), било као *ч*, како се види у примерима у загради, било као *ц*: *јунџак* — *јунџиц* — *јунџица*.

Описаних и сличних алтернација гласова има више и о њима ће се говорити у следећим поглављима која описују најважније морфофонолошке појаве у српском језику.

А. АЛТЕРНАЦИЈЕ СУГЛАСНИКА

1. АЛТЕРНАЦИЈЕ ЗВУЧНИХ И БЕЗВУЧНИХ СУГЛАСНИКА

(ЈЕДНАЧЕЊЕ ПО ЗВУЧНОСТИ)

95. Гласовна појава прилагођавања сугласника другим сугласницима у оном елементу артикулације који чини њихова звучност, односно беззвучност назива се *једначењем сугласника по звучности*. Када се у речи нађу у додиру два права сугласника различите звучности, први од њих се прилагођава другоме. Зато ће се, на пример, звучно *б* из основног облика именице *врабац*, *кобац*, *ждребац*, када се у облику генитива нађе пред беззвучним *ц*, заменити такође беззвучним сугласником *џ*: *враџца*, *коџца*, *ждреџца*. Исто тако ће се беззвучно *џ* претварати у звучно *б* када се нађе испред неког звучног сугласника: *џоџ* са суфиксом *-џија* даће именицу *џобџија*, где је звучни сугласник *б* уместо беззвучног *џ*. Други сугласник од два у непосредном додиру својом артикулацијом утиче на први, па се зато ово једначење назива *реперсивна асимилација по звучности*.

Прави сугласници, по артикулационом елементу звучност / беззвучност (в. т. 73), подељени су у парове чији се чланови артикулационо разликују само по звучности:

- звучни: *б, і, г, ђ, ж, з, џ,*
- беззвучни: *џ, к, џ, ђ, ш, с, ч, ф, х, ц,*

при чему су *ф, х* и *ц* без својих звучних парњака. При једначењу, сваки од њих претвара се у свој звучни / беззвучни парњак. Последња три беззвучна остају неизмењени, јер немају парњака. Тако се добијају

алтернације	у примерима
<i>б / џ; џ / б</i>	врабац — враџца; тоџ — тобџија
<i>і / к; к / і</i>	бџи — бекство; бурек — буреџија
<i>г / џ; џ / г</i>	назаџак — назаџиџка; сваџи — сваџба
<i>ђ / џ; џ / ђ</i>	жџџ — жџџиџа
<i>ж / ш; ш / ж</i>	дрџжак — дрџџка;
<i>з / с; с / з</i>	излетџети — изстрџати; сјџединити — здруџити;
<i>џ / ч; ч / џ</i>	наруџити — наруџибина

Беззвучни сугласници *ф, х* и *ц* испред звучних остају непромењени (јер немају својих звучних парњака): *Врџбосна*, *Салиџбеџовиџ*. Наравно, они сами

утичу на артикулацију звучних сугласника који се нађу испред њих, па се ти сугласници једначе према њима, дајући своје безвучне парњаке: поглетети — пошхранити; разлетети се — расформирати; извући — исцурети.

Испред сонаната (гласника), који су звучни, сугласници не мењају своју звучност, односно безвучност: измрвити, излетети, сјединити, смрвити, слика, својсиво, шворба, шврдити, шрести. Сонанти (гласници), такође, не мењају своју звучност када се нађу испред безвучних сугласника: крст, рт, Јанко шампањ, цинк, талк, странка, сламка, пољски.

96. Алтернације сугласника по звучности условљене су положајем (позицијом) тих гласова. Они се мењају због разлике у артикулационом састојку звучност / безвучност, и то тако што други по реду сугласник намеће своју артикулацију првом. У изговору се ово једначење врши увек у једној речи, па чак и на граници између речи. На пример, ми реченицу: *Славко је ко г куће и с другом ради загајке*, тако написану, заправо изговарамо: *Славко је кош куће и з другом ради задатке*, тј. са *ш* уместо *г* у предлогу *ког* (јер је испред безвучног *к* у *кућа*), и са *з* уместо *с* (јер је предлог *с* испред звучног *г* у именици *друг*). Међутим, у писању се једначење сугласника обележава само кад се врши у границама једне речи, и то доследно, са тачно утврђеним изузетцима.

97. Наш правопис предвиђа следеће изузетке:

1) У писању *г* остаје неизмењено у положају испред безвучних *с* и *ш*, и то у свим положајима у речи: *одсусиво, иредседник, срдсиво, ирадски; иредшколски, одишешаши, иодишешаши;*

2) у писању *ђ* остаје неизмењено испред наставка *-сиво*: *вођсиво;*

3) у писању неизмењени остају звучни сугласници пред безвучним *и*, обрнуто, када се налазе на крају префикса, или речи у сложеницама, па би промена утицала на значење: *иредгурска* (времена), *идишекш*, *адхерешан, иосидишломски, јурисдикија;*

4) у писању сугласници остају неизмењени, што се звучности и безвучности тиче, у неким страним именима и придевима од њих изведеним: *Вашиништон, вашинишонски, Хабсбур, Хабсбуровци, Пишбур.*

Наглашавамо „у писању“ — јер говорна норма овде одступа од писане, тј. *одсусиво*, у ствари, изговарамо као *ошсусиво*.

НАПОМЕНА. — Детаљна упутства види у *Правопису*.

Задатак. — Издвојте у два низа које ћете означити са „(а) извршено једначење по звучности:“ и са „(б) није извршено једначење по звучности:“ — следеће речи:

распасти се, врапца, размотрити, безбрижан, натприродни, надметати се, незнање, беспрекоран, доласка, лашца, потпоручник, председник, предсказати, предшколски, косидба, приповетка, одмерити, открити, кадшто, грести (гризох), кризни.

2. АЛТЕРНАЦИЈЕ С : Ш, З : Ж, Н : М

(ЈЕДНАЧЕЊЕ ПО МЕСТУ ИЛИ НАЧИНУ АРТИКУЛАЦИЈЕ)

98. 1) Када се у облицима или у творби речи струјни зубни сугласници *с* и *з* нађу пред предњонепчаним сугласницима *ђ, њ, џ, ч, њ, ш* и *ж*, претвањају се у предњонепчане сугласнике *ш* и *ж*:

замислити — замишљен; сносити — сношљив; (с+чистити) — ичистити; (с+ћуђурити се) — ићуђурити се; мисли — мишљу;
пазити — пажљив; казнити — кажњив; (из+ђикати) — ижђикати;
(раз- + милитати се) — ражцилитати се.

Алтернације *с* : *ш* и *з* : *ж* настале су тако што је други члан њихов (*ш* и *ж*) производ преношења артикулације *с* и *з* на предње непце, чиме се они једначе са предњонепчаним сугласницима *ш* и *ж*.

99. Због једначења по звучности, природно је што су често у случају ових алтернација заступљене и алтернације *с* : /*ш*/ : *ж* и *з* : /*ж*/ : *ш*. То значи да ће, на пример, у настанку са префиксом сложеног глагола бити овакав низ:

из + чупати → ичупати → ишчупати

раз + чистити → расчистити → рашчистити

Прво се звучно *з* из префикса изједначило по звучности са безвучним предњонепчаним *ч* пред којим се нашло, тј. прешло у безвучно *с*, а затим се асимилацијом по месту творбе претворило у предњонепчано *ш*.

100. Зубни сугласници *с* и *з* испред прењонепчаних сонаната *љ* и *њ* неће се мењати у предњонепчане *ш* и *ж* у два случаја:

а) у сложеницама када се њима завршава први део сложенице, а други почиње сонантима *љ* и *њ*:

разљутити се, изљубити, изњихати се, сљубити се, сљубити

— због психолошке (значајске) границе између првог и другог дела сложенице, која узрокује и извесну паузу у изговору; и

б) када се *с* и *з* налазе испред *љ* и *њ* насталих од *л* и *н* и сугласника *ј* из *је* које је настало од старог гласа *јајѝ* (*к*), наравно, у (и)јекавском изговору:

последњи (екавски *јоследњи*), насљедник (ек. *наследник*),

слеме (ек. *слеме*); сњежан (ек. *снежан*), сњежаница.

101. Алтернација *н* : *м* настаје тако што се њен други члан (*м*) добија када у творби речи *н* дође пред двоуснене сугласнике *б* и *ѝ*. Сонант *н*, на пример, који се налази у речима *пирехрана*, *сѝан*, *зелен*, *хиниѝи* пред наставцима за творбу *-ба*, *-бен(и)*, *-баћ* замењује се двоусненим назалним сонантом *м*, који има исто место творбе као и двоуснени сугласник *б* у тим наставцима: *прехрамбени*, *стамбени*, *зелембаћ*, *химба*.

У примерима: *сѝранѝуѝиѝца*, *једанѝѝѝ*, *црвенѝѝрка*, *воденѝѝуба*, *вѝнбродскѝ*, који су, за разлику од наведених изведених речи, сложене и це, психолошка (значајска) граница између првог и другог дела сложенице у извесној мери спречава промену *н* у *м* и у изговору. Зато у писању ово *н* остаје:

3. АЛТЕРНАЦИЈЕ *К*, *Г*, *Х* : *Ч*, *Ж*, *Ш* и *К*, *Г*, *Х* : *Ц*, *З*, *С*

(ПАЛАТАЛИЗАЦИЈА И СИБИЛАРИЗАЦИЈА)

102. 1) Алтернације *к* : *ч*, *г* : *ж* и *х* : *ш*, тј смеђивање задњонепчаних сугласника *к*, *г* и *х* њиховим предњонепчаним заменицима (алтернантима) *ч*, *ж*, *ш*, налазе се у следећим обличким и творбеним положајима:

а) У вокативу једине именица мушког рода, када се *к*, *і* и *х* нађу испред наставка *-е*: *војниче* (од *војник*), *груже* (од *груї*), *душе* (од *дух*);

б) у презентским облицима глагола чија се инфинитивна основа завршава на задњонепчани сугласник, када се они нађу пред *-е* из наставка за презентску основу: *вучем*, *вучеш* . . . (од *вући*, чија је инфинитивна основа видљива из аориста *вук-о-х*), *сїрижем*, *сїрижеш* (од *сїрићи*, *сїриї-о-х*), *вршем*, *вршеш* . . . (од *врћи*, *врх-о-х*); треће лице множине тих глагола (у којем нема *-е*) гласи: они *вуку*, *сїрију*, *врху*;

в) у презентским облицима глагола са инфинитивном основом на *-а*, када се *к*, *і* и *х* нађу испред *е*: *вичем*, *вичеш* . . . (од *викаїи*), *сїружем*, *сїружеш* . . . (од *сїруїаїи*), *машем*, *машеш* . . . (*махаїи*); код ових глагола и у трећем лицу множине презента постоје предњонепчани алтернанти: они *вичу*, *сїружу*, *машу*;

г) у компаративу и суперлативу придева, када се *к*, *і* и *х* нађу испред *-и*, *-а*, *-е* . . . (од некадашњег наставка *-ји*, *-ја*, *-је* . . . за компаратив): *јачи* (од *јак*), *јача*, *јаче*; *дужи* (од *дуї*), *дужа*, *дуже*, *їиши* (*їиш*) итд . . . са суперлативима наравно, *најјачи*, *најдужи*; *најїиши*;

д) у облицима множине именица *око* и *ухо*: *очи* — *очију* — *очима*; *уши* — *ушију* — *ушима*;

ђ) у изведеним речима, када се задњонепчани сугласници *к*, *і* и *х* нађу пред наставцима за творбу; тако ће, на пример, задњонепчани сугласник — *к* из речи *момак* у изведеници с наставком *-е* бити замењен предњонепчаним *ч*: *момче* (*девојка* — *девојче*; *ћак* — *ћаче*); — *і* из речи *груї* у изведеници с наставком *-ина* бити замењен предњонепчаним *ж*: *гружиња* (*рої* — *ројина*); — *х* из речи *їрах* у изведеници с наставком *-ина*, или *-и* (*їи*) бити замењен предњонепчаним *ш*: *їрашина*, одн. *їрашиїи*.

Предњонепчани алтернанти *ч*, *ж*, *ш* за *к*, *і*, *х* налазе се пред многим наставцима за творбу речи, па је ова алтернација (задњонепчани / предњонепчани) заступљена у многим примерима, као што су:

зрак — *зрачак*, *дах* — *дашак*, *бреї* — *брежак* (дакле, испред *-ак*);
мрак — *мрачан*, *сїрах* — *сїрашан*, *дуї* — *дужан* (испред *-ан*);
вук — *вучић*, *бої* — *божић*, *дах* — *дашић* (испред *-ић*);
вук — *вучица*, *ноїа* — *ножица*, *муха* — *мушица* (испред *-ица*)

и многе друге речи изведене наставцима: *-ац* (*рої* — *рожац*), *-ски* (*момак* — *момачки*), *-ина* (*вук* — *вучина*), *-ишије* (*рок* — *рочишије*), *-урда* (*ноїа* — *ножурда*), *-и* (*ти*) (*дуї* — *дужиїи*, *їрах* — *їрашиїи*).

103. 2) Алтернације *к* : *ц*, *і* : *з* и *х* : *с*, тј. смењивања задњонепчаних *к*, *і* и *х* њиховим зубним заменицима (алтернантима) *ц*, *з* и *с* налазе се у следећим облицима:

а) У промени именица, када се задњонепчани сугласници *к*, *і* и *х* нађу пред *и* у наставцима за облике: *руци* (датов — локатив јд. од *рука*), *нози* (датов — локатив јд. од *ноїа*), *ораси*, *орасима* (номинатив мн. и дат. — инст. — лок. мн. од *орак*);

б) у императиву глагола чија се основа завршава на задњонепчани сугласник: *їеци*, *їецимо*, *їециїе* (од глагола *їећи* — *їекох* — *їеку*), *сїризи*, *сїри-*

зимо, сїризиїе (од гл. сїрићи — сїриіох — сїриіу), врси, врсимо, врсиїе (од гл. врћи — врхох — врху), чији је облик врїи у савременом језику обичнији; в) у имперфекту истих тих глагола: њецијах, сїризијах, врсијах.

104. У нашем књижевном језику позициона алтернација *к, і, х : ц, з, с* ипак није заступљена у следећим случајевима:

а) Када се задњонепчани сугласници нађу у личним именима: *Заја — Заји, Јованка — Јованки, Лука — Луки*;

б) када се задњонепчани сугласници нађу у групама *зі, цк, сх, чк, ћк* у именицама: *мазіа — мази, коцка — коцки, њасха — њасхи, мачка — мачки, ираћка — ираћки*;

в) када се задњонепчани сугласник *к* нађе у групи *їк*, а реч је о двосложним именицама: *їеїка — їеїки, моїка — моїки, чеїка — чеїки* (мада има и таквих именица у којима је алтернација заступљена: *биїка — у бици ← биїци ← биїки*);

г) када се задњонепчани сугласник налази сам у речима од мање слогова (не у групи са другим сугласником), а у којима би замена зубним сугласником довела до нејасноће у значењу: *бака — баки* (а не *баци*), *сека — секи* (а не *сеци*), *кљика — кљики* (а не *кљичи*): *доја — доји* (а не *дози*), *лија — лији* (а не *лизи*).

105. Ни алтернација *к, і, х : ч, ж, ш* није увек заступљена, па постоје следећи случајеви изузимања од замене задњонепчаних сугласника предњонепчаним *ч, ж, ш* испред наставака с вокалима *е* и *и*.

а) У придевима и заменицама: *гуји — гујим — гујих — гујима; јаки — јаким — јаких — јакима; їихи — їихим — їихих — їихима; неки, колики, коликих — коликим, їолики — їоликим — їоликих — їоликима*;

б) у облицима именица, испред наставака *-е*; *војнике, слуге, снахе*;

в) у изведеним придевима, испред наставака *-ин* за њихову творбу од именица: *Анкин* од *Анка*, *Зајин* од *Заја*, *снахин* од *снаха*.

106. НАПОМЕНА. — Све описане алтернације производ су промена које су се вршиле у далекој прошлости нашег језика (још у прасловенском периоду), а чији су се резултати сачували у облицима и у извођењу у речи. Те промене биле су асимилационог карактера. Наиме задњонепчани сугласници *к, і, х* прилагођавали су своју артикулацију према артикулацији сугласника *ј* и према вокалима предњег реда (тада су то били *е, и*, полугласник предњег реда *ь*, јат — *ѣ*, носни самогласник *є*), преносили је напред — на тврдо непце, умекшавајући *к, і, х*, који су тако дали два низа сугласника: *ч, ж, ш* и *ц, з, с*. Први низ чине предњонепчани, *палатални* сугласници, па је процес њиховог добијања од *к, і, х* у историји језика назван *п а л а т а л и з а ц и ј а*. Други низ чине зубни сибиланти (пискави) *з* и *с* и зубна африката (сливени сугласник, са пискавим састојком) *ц*, па је процес њиховог добијања од *к, і, х* назван *с и б и л а р и з а ц и ј а*.

Током времена гласовна промена палатализација (сибилизација) је престала, а и за време њеног трајања на местима где се данас налазе вокали *е, и* у наставцима били су у неким случајевима други вокали, који нису узроковали палатализацију. Отуда данас постоје неизмењени задњонепчани сугласници у многим примерима: *Кике* (лично име, ген. јд.), *Мике, лие, мухе, бухе, руке, ноје, јунакиња, кнеиња, монахиња, рукица* (поред *ручица*), *ноица* (поред *ножица*), *снахица* (поред *снаицица*) и сл.

Задатак. — (а) Промените по облицима именице: *војник, њешак, радник, друј, врај, крчај, ширај; сиромех, орах, њредах; задрјуа, снаха, чииїаїеїка* — и означите алтернације сугласника које сте запазили.

(б) Од именица: *њешак, сиромех, друј, књиа, ирах, ваздух, рука, јабука, облак, рој* — наставцима за творбу речи (нпр. *-и-ти, -ан* итд.) начините друге речи (глаголе, придеве, друге именице) и означите алтернације сугласника које запажете.

4. АЛТЕРНАЦИЈЕ НЕНЕПЧАНИХ СА ПРЕДЊОНЕПЧАНИМ СУГЛАСНИЦИМА

(ЈОТОВАЊЕ)

107. При посматрању основног облика придева *брз, брза, брзо*, и његовог компаратива *бржи, бржа, брже*, запажа се да је з из основног облика замењено сугласником *ж*. Први глас је струјни зубни, дакле — *н е н е п ч а н и* (не изговара се на непцима), други глас је струјни предњонепчани сугласник (изговара се на предњем тврдом непцу). Тако је и у односу облика: *шврг — шврђи* (тј. *ненепчано g: предњонепчано ђ*), *љуш — љући* (*ненепчано ш: предњонепчано ћ*), *носићи — ношен* (*ненепчано с: предњонепчано ш*), *молићи — мољен* (*ненепчано л: предњонепчано љ*), затим и у промени именица: *ілад — ілађу* (*g: ђ*), *младосі — младосіђу* (*ш: ћ*), и у творби речи: (читати → / *чи — шан — чишање* (*н: њ*), *іруш — іруће* (*ш: ћ*). Поређење *ненепчаних сугласника у основним облицима са предњонепчаним који се на њиховом месту јављају у облицима тих речи, или у изведеним речима од тих основних, показује да у нашем књижевном језику постоје алтернације*

— *ненепчаних сугласника:*

з с g ш л н

— са

— *предњонепчаним сугласницима*

ж ш ђ ћ љ њ

108. У истим тим облицима или пред истим наставницима за творбу речи

— *уснени ненепчани сугласници:*

б и м в

— алтернираће са

— *групама:*

бљ иљ мљ вљ

па ће, на пример, бити: *љубити — љубљен, куйити — куйљен, ломити — ломљен, славити — слављен; груб — грубљи, глуи — глујиљи, сув — сувљи.*

109. У српскоме књижевном језику предњонепчани алтернанти *ненепчаних сугласника јављају се у следећим случајевима.*

а) У облицима

— 1) компаратива придева:

з:ж брз — бржи
с:ш висок — виши
g:ђ шврг — шврђи
ш:ћ љуш — љући
л:љ бео (белоі) — бељи
н:њ црн — црњи
б:бљ іруб — ірубљи
й:иљ шуй — шуйљи
в:вљ сув — сувљи;

— 2) презента глагола:

з:ж везаћи — вежем
с:ш исаћи — ишем
g:ђ ілодаћи — ілођем
ш:ћ мејаћи — међем
л:љ млећи — мељем
н:њ /жећи/ — жаћем*
б:бљ зобаћи — зобљем
й:иљ кайаћи — кайљем
м:мљ храмаћи — храмљем

— 3) трпног придева глагола:

родіћи — рођен; млаићи — млаћен; волећи — вољен; хранићи — храћен; славићи — слављен; мазіћи — мажен; носићи — ношен;

* од старог жати (žeti — že'ti), жњж, жњжешн, жњжеть — жњжемъ, жњжете, жњжеть.

— 4) имперфекта глагола:

ирагити — *ираћах*; *млаити* — *млаћах*; *иазити* — *иажах*; *носити*
— *ношах*; *иалити* — *иаљах*; *славити* — *слављах*;

— 5) инструментала једине именица женског рода на сугласник:

илаг — *илађу*; *смри* — *смрђу*; *со (соли)* — *сољу*; *злѣн* — *злѣњу*;
зоб — *зобљу*; *кай* — *кайљу*; *крв* — *крвљу*.

6) У творби речи

— ненепагани сугласник из основне речи пред многим наставцима за творбу речи замењен је предњонепчаним сугласником, на пример, у творби именица: *џруш* — *џруће*, *корен* — *корене*, *џрм* — *џрмље*, (певати →) *џеван* — *џевање*; придева: *џоведо* — *џовећи*, *џиле (џилеџа)* — *џилећи*, *блед* — *блеђан*; глагола: *изџраг-и-ти* — *изџрађ-ива-ти*, *исџхран-и-ти* — *исџхрањ-ива-ти*, *џониз-и-ти* — *џониз-ава-ти*, *џреџилаш-и-ти* — *џреџилаш-ива-ти*.

110. НАПОМЕНА. — Алтернације ненепаганих сугласника са предњонепчаним производ су и некадашњих асимилационих промена артикулације ненепаганих сугласника у вези са палаталним меким сонантом *j*. Наиме, у разним ранијим периодима развика нашег језика, зубни сугласници *з*, *с*, *г* и *ш* испред сонанта *j* преносили су своју артикулацију са зуба на тврдо непце, што је главни елемент изговора и сонанта *j* (в. т. 69 в. 74), при чему је добијено од *сj*—ш, од *зj*—ж од *гj*—ђ, од *шj*—ћ; алвеоларни *л* и *н* са *j* давали су *љ* и *њ* и уснени *б*, *џ*, *м* и *в* дали су гласовне групе *бљ*, *џљ*, *мљ* и *вљ*. Та промена назива се *јођовање*.

У току историје српскохрватског језика било је у различитим временима неколико јођовања. Најстарије је оно које је створило алтернације у облицима *п р о м е н е* (*везаџи* — *везем*, *родџи* — *рођен*) и у многим изведеним речима (*џрађаџи* — *џрађа*). Млађе је, или ново, јођовање у многим изведеним речима, као што су именице изведене наставком *-је*, када се јођују (претварају у предњонепчане сугласнике) *г*, *ш*, *н* и *л* (*џрођје* од *грозд-је*) *џруће* од *пруш-је*; *џрање* од *гран-је*, *зеље* од *зел-је*), док *з* и *с* не мењају пред *j* (*брезје* од *брез-је*, *класје* од *клас-је*), или придеви изведени са *-ји*: *џовећи* (од *говед-ји*), *џилећи* (од *пилеџ-ји*), *јесећи* (од *јесен-ји*), *бивољи* (од *бивол-ји*), док *з* и *ј* са истим наставком *-ји* остају неизмењени: *козји* (од *коз-ји*), *џасји* (од *пас-ји*). Најмлађе је тзв. јекавско јођовање, промена ненепаганих сугласника испред *је* настаљог од старог кратког гласа *јај-к*. У српскоме књижевном језику јекавског изговора по овом јођовању мењају се само сонанти *л* и *н*: *љеџо* (за екав. *леџо*), *љеџоџа* (за екав. *леџоџа*), *њеџоваџи* (за екав. *неџоваџи*), *њежан* (за екав. *нежан*). Док сугласници остају неизмењени: *дјевојка*, *видјеџи*, *џјераџи*, *сјекира*, *изјесеџи*.

111. Исто тако, у књижевном српскоме јекавског изговора не јођују се уснени сугласници испред *је* од старог кратког јага:

бјежаџи, *џјеваџи*, *џјесма*, *мјера*, *вјера*.

112. У књижевном језику се не јођују ни завршни ненепагани сугласници префикса који се при слагању речи нађу испред предњонепчаног сонанта *j*:

разјединџи (од *раз-јединити*), *сјединџи* (од *с-јединити*), *нађјачаџи* (од *нађ-јачати*), *каџјон* (у физици), *конјугаџа*, *објаџи*, *објединџи*.

Томе доприноси психолошка (значајска) граница међу деловима речи, која доприноси и стварању извесне паузе у изговору између делова тих речи, или стране порекло речи (инјекција, конјугација).

113. Група *сџи* у глаголима *џусџиџи*, *крсџиџи*, *сџусџиџи*, *џосџиџи*, у оним облицима где се у глаголима *родџи* (*рођен*), *млаџиџи* (*млађен*), *илаџиџи* (*илађен* . . .) налазе јођовани алтернанти *ђ* и *ћ* (имперфекат, трпни придев, изведени глаголи), алтернира или са *ши*, или са *шћ*; *џусџиџи* — *џушџен* — *џушџах* — *џушџаџи*, одн. *џосџиџи* — *џошџен* — *џошџах* | *џусџиџи* — *џошџен* — *џошџаваџи*. У неким случајевима налази се и двојачко (дублетно): *крсџиџи* — *кршџен* | *кршџен* — (али само:) *кршџах* — *кршџаваџи* | *кршџаваџи*; *уверџиџи* — *увршџен* | *увршџен* — *увршџаваџи* | *увршџаваџи*.

Задагак. — (а) Од основних придева: *љуш, граи, блед, ших, јак, бео (бела, бело), висок, низак, јорак, бесан* — начините облике компаратива и означите алтернације сугласника које запажете.

(б) Означите алтернације сугласника које видите у паровима:

- 1) писати — пишем; резати — режем; слетати — слећем;
- 2) дубок — дубљи; туп — тупљи; жив — живљи;
- 3) дим — димљив; црв — црвљив; риба — рибљи;
- 4) крв — крвљу; љубав — љубављу;
- 5) глад — глађу; смрт — смрћу;
- 6) снијег — сњежан; лијеп — љепота.

Б. АЛТЕРНАЦИЈЕ САМОГЛАСНИКА

114. У нашем језику има више самогласничких алтернација, а како су оне резултат некадашњих гласовних процеса, асимилационих или процеса у самим вокалима, па у једном случају и у сонанту *л* (мислилац — мислиоца), те алтернације се деле по гласовним процесима који су их проузроковали, а посматрамо их у облицима (морфологији) и творби речи, дакле — као морфофонолошки битне састојке речи.

1. ПРОМЕНА О У Е И УМЕКШАНОСТ СУГЛАСНИКА

115. Посматрањем облика промене речи које припадају истој врсти, на пример, номинатива једнине именица *село* и *поље*, или инструментала једнине именица *другом* и *пријатељем, радником* и *младићем*, или облика множине именица *праг* и *пањ* — *прагови* и *пањеви*, уочава се да у њиховим наставцима за облике алтернирају *о* и *е*. У првом случају, те именице разликују се у номинативу једнине (*-о* : *-е*) и у инструменталу једнине (*-ом* : *-ем*), у другом у инструменталу једнине (*-ом* : *-ем*), у трећем — у инфиксу (уметку) *-ов-* : *-ев-*. Поређење и само по два облика показује алтернацију вокала задњег реда *о* са вокалом предњег реда *е*. Ова садашња алтернација (*о* : *е*) производ је некадашње асимилације (једначења) вокала задњег реда (тврдог) *о* према артикулацији меких сугласника (палаталних) када се налазио иза њих. Вокал *о* је тада прелазно у свој парњак предњег реда *е*, који се артикулисао издизањем језика према предњем непцу, где се артикулишу сви предњонепчани сугласници (*ј, љ, њ, ћ, ђ, ч, ж, ш*).

116. Пошто се основа речи могла завршавати ненепчаним (тврдим) или предњонепчаним (некада меким) сугласницима, добијени су низови облика са *о* — када је наставак, тј. *о* из њега, био иза тврдих ненепчаних сугласника, и низови облика са *е* — када је наставак био иза предњонепчаних (меких) сугласника. Зато, на пример, инструментал једнине именица мушког рода има облике са *-ом* и *-ем*: *брајом* — *младићем, војником* — *мачем, другом* — *пањем*; или облици множине именица мушког рода облике са *-ов-* и *-ев-*: *прагови* — *крајеви, вукови* — *мишеви, часови* — *маљеви*; вокатив именица женског рода на *-а* облике са *-о* и *-е*: *жено* — *другарнице*; презимена на *-ић* изведе-на од присвојног придева — облика са *-ов* и *-ев*: *Милановић* — *Ковачевић*.

117. Осим предњонепчаних сугласника, који су некада сви били умекшани, некада су меки сугласници били и сонант *р* у неким случајевима, зубна африката *ц*, као и сугласничке групе *шић* и *жд*. Зато се и иза њих јавља *-е-*: *море, мбрем, њисарем, лице, лицем, њисцем, бојишићем*. У току развитка нашег језика, међутим, *р, ц*, исто као и *ч, ж, ш, њ* и групе *шић* и *жд*, очврсли су, па су у савременом језику у употреби и облици са *о* иза њих: *млнгаров* и *млнгарев, месецом* и *месецем, падежом, ковачом* и *ковачем, пришићом, вождом*.

Посебно ће у књижевном језику бити прихваћени облици са -ом када је у претходном слогу самогласник *e*. Тада је: *Бечом, њагежом, луйежом*.

118. Меки су у нашем језику остали само сугласници *ђ, ђ, љ, њ* и *ј*, иза којих се у наведеним облицима увек налази *e* (*Ђорђем, младџијем, краљем, њањем, крајем* итд.), уколико у непосредно претходном слогу није *e*, када може доћи до дисимилације (разједначавања), тј. до замене вокалом *o*: *кејом, келом, Сењом*, посебно кад су то речи са мање од три слога.

2. ПРЕВОЈ ВОКАЛА

119. Речи *џлестџи* (*џлештем, џлештох . . .*) и *џлоџи, џеџи* (*џекох . . .*) и *џок* значењски су сродне речи. Оне су сродне, очигледно, и по саставу: *џлеш-* из облика аориста глагола *џлестџи* и именица *џлоџи* имају исте све фонеме (гласове) и у истом распореду, а разликују се само у томе што прва између *л* и *џ* има *e*, док друга има *o*. Исто тако је и са речима *џекох* (*џеџи*) и *џок* чије се основе *џек-* и *џок-* разликују у вокалском састојку — *e* : *o*. Оваква вокалска алтернација производ је врло давних промена у самим самогласницима, које су настајале, вероватно, услед акценатских промена и промене квантитета (дужине изговора) самогласника. У науци о језику ова промена се назива *п р е в о ј* вокала. Алтернацију може чинити и више од два вокала, нпр.: *e* : *o* : *u* (плетох : плот : преплитати). Може је чинити и с а м о г л а с н и к и такозвани *н у л т и* алтернат (\emptyset), на пример, према облику презента *берем*, са *e* у корену (*бер-*) стоји облик инфинитива *браџи*, у којем између сугласника корена (*бра-*) нема никаквог самогласника. То значи да је алтернација *e* : \emptyset (*бер-* : *б \emptyset р-*).

120. Самогласничке алтернације најчешће су у промени глагола, односно у творби речи која је везана за глаголе. Уз наведене, такви су примери

— алтернације \emptyset : *e*

праџи : *пџрем*, (*пра-* : *пер-*)

— алтернације \emptyset : *o*

звџи : *зџвем* (*зв-* : *зов-*)

— алтернације *o* : *a*

хрџом : *храмаџи* (*хром* : *храм-*), *рџдиџи* : *рађаџи* (*род-* : *рађ-*)

— алтернације *a* : *u*

маџи : *мицаџи* (*мак-ох* : *миц-ати*) итд.

121. У неким случајевима превој вокала огледа се само у промени квантитета (дужине): *леџи* (*лег-ох*) : *леџаџи*, *зџевџи* : *зџевџаџи*, *измислиџи* : *измишљаџи*, са алтернацијама *e* : *e*, *e* : *e*, и : *u*.

НАПОМЕНА. — Историја језика даје нам податак да је на месту данашњег \emptyset (нултог) алтернанта, тј. између сугласника у корену речи некада био *п о л у г л а с н и к* (тј. *џра-ти* — *џџра-ти*; *зџа-ти* — *зџџа-ти* итд.). Полугласници су у давној прошлости нашег језика били врло кратки (краћи од кратких) самогласници, нарочите напреднуте артикулације. Било их је два: један који се у старословенском језику бележио словом *џ* (дебело јер), и други који се бележио словом *џ* (танко јер). У току развоја нашег језика они су се изједначили, и то тако што су се у једним дијалектима свели на *џ*, а у другима на *џ*. Као такви (или *џ*, или *џ*), полугласници су се у једним положајима у речи губили, а у другима су давали пуне самогласнике *a* и *e* (вокализовали се). Тако, на пример, у новоштокавским дијалектима који су у основи књижевног језика полугласник у јаком положају дао је *a*, док се у слабом губио; *џас* ← *џьсь*, *џан* ← *џьнь*, *џешак* ← *џешьк* џ и сл. У кајкавском дијалекту полугласник се вокализовао као *e*, па наведене штокавске именице гласе: *џес*, *џен*, *џешек*.

- г) у речима изведеним наставком *-ба*:
геоба (: делити), *сеоба* (: селити).

125. С обзиром на то да је фонетска промена *л* у *о* сразмерно кратко трајала, у нашем књижевном језику има много речи у којима се сонант *л* налази на крају слога а није замењен вокалом *о*.

а) Тако ће и међу именицама изведеним наставком *-ац* од радног глаголског придева у свима онима које имају дуги вокал у слогу испред наставка, тј. испред *л* са краја слога, то *л* остати:

знáлац — *знáца* (знáл-ца), *йрéлац* — *йрéлца* (прéл-ца),
йоіорéлац — *йоіорéлца* (погорéл-ца), *невáлалац* — *невáлáлца*
(невáлáл-ца);

б) затим ће ту бити речи домаћег порекла а разноликог акцента, и дугог али и кратког, које су под утицајем наведених узеле облике са непромењеним *л*:

сйáлни, *-á*, *-ó*, *сйлни*, *-й*, *-á*, *мóлба*, *жáлба*, *мóлбени*, *жáлбени*, *шкóлскй*, *-á*, *-ó*;

в) домаће речи као што су:

бијел (: екавски *бео*), *цијел*, *раздјел*, *йредјел*, *ждрал*, *вал*;

г) одомаћене речи страног порекла као што су:

іенéрáл, *мáршáл*, *бóкáл*, *кáнáл*, *кóнзул*, *журнáл*, *фудбал*, *о́йáл*, *мéйáл*.

126. Осим тога, у нашем књижевном језику постоји више двојакних облика (дублета), на пример: *сб* и *сóл*, *вб* и *вóл*, *сйб* и *сйбл*, *сдкб* и *сдкол*, *йдйао* и *йдйáл*, који се подједнако употребљавају, чинећи морфофонолошке дублете у књижевном језику.

НАПОМЕНА. — Историја језика тумачи промену *л* на крају слога у *о* као фонетски (гласовни) процес вокализације (претварања сонанта у самогласник), која је последица губљења полугласника (*ь*) у слабом положају: *гáль* → *гао*, *йрáйилъца* → *йрáйилца* → *йрáйиоца*. После губљења полугласника, наиме, сонант *л* (који као и сви сонанти има артикулационе сличности са самогласницима) дужио се и још више приближио вокалима, тј. вокалу *о*.

Задагак. — (а) Промените по падежима именице: *чййáлац*, *мислйлац*, *носйлац*, *бранйлац*. Који се глас у неким од тих облика појављује уместо гласа *л*? У којим облицима се *л* замењује другим гласом, а у којима остаје непромењено?

(б) Да ли се *л* мења (замењује другим неким гласом) у различитим облицима именица: *сйрéлац*, *йрéлац*, *йоіорéлац*, *невáлалац*?

(в) Наведите још неке именице у којима се сонант *л* на крају слога не мења.

(г) Напишите облике радног глаголског предива глагола: *йресйи*, *го-ни*, *чййáйи*, *радййи* у мушком, женском и средњем роду једине. Обележите гласовну алтернацију коју запажете.

7. АСИМИЛАЦИЈА И ДИСИМИЛАЦИЈА ГЛАСОВА

127. Говорећи о алтернацијама гласова, рекли смо да су многе од њих настале у прошлости, као производ промена гласова у непосредном додиру (в. т. 93 и даље). Те промене проузроковане су прилагођавањем изговора (артикулације) једног гласа према другом или губљењем сувишних састојака

а) *Гочем, Милошем, крајем, ножем* и

б) *Бечом, Тиквешом, кејом, јежом.*

У низу (б) због присуства вокала *е* у непосредно претходном слогу, у процесу разједначавања, употребљен је наставак *-ом*, док је тај наставак у низу (а) остао *-ем*. Исто се догађа и у расподели покретних самогласника:

моме (са *е* у завршетку), а *мојему* (са *у* у завршетку)

џвоме (са *е* у завршетку) а *џвојему* (са *у* у завршетку)

лејоме (са *е* у завршетку), а *џуђему* (са *у* у завршетку)

— заго што се у првим облицима, у слогу испред покретног вокала, налази *о*, а у другим облицима на томе је месту — вокал *е*. Исто се огледа у расподели множинског уметка (инфикса) *-ов-/-ев-*, када се иза меких предњонепчаних сугласника налази *-ев-*: *крајеви, сџројеви, сџојеви, бојеви*, да би се појавили облици са *-ов-*: *кејови, сџрејови* — јер се у непосредно претходном слогу налази вокал *е*.

3. ДИСИМИЛАЦИЈА И ГУБЉЕЊЕ СУГЛАСНИКА

131. Дисимилација (разједначавање) сугласника је фонетска промена настала из тежње да се избегне нагомилавање истих или сличних сугласника у непосредном додиру. Када у промени речи, на пример, експлозивни зубни сугласник *џ* дође уз зубне сливене сугласнике *ц*, *ч*, чија прва фаза артикулације (док се не заврши струјањем) има и експлозивни део, дакле, као и артикулација сугласника *џ*, он ће се изгубити као сувишак експлозивног елемента. Тако ће облици промене именице *оџац* гласити:

<i>оџац</i>	←—————	„О-Г-а-џс“	
<i>оца</i>	←————	отца ←————	„О-Г-џс-а“
<i>оцу</i>	←————	отцу ←————	„О-Г-џс-у“
<i>оче</i>	←————	отче ←————	„О-Г-џш-е“

Исто се догађа и у творби речи, на пример, када два иста сугласника дођу у непосредни додир:

беззубни ←———— *беззубни* ←———— *без-+зубни*

Мањи део упрошћавања сугласничких група (*жалосна, жалосно* од *жалосџна, жалосџно*: м. р. *жалосџан*, где група *-сџн-* даје групу *-сн-*) проузрокован је тежњом да се олакша изговор, што се, уосталом, налази и у основи дисимилације сугласника.

132. Губљење сугласника, засновано на дисимилацији (којој може претходити и асимилација), доводи до упрошћавања сугласничких група и има одређена правила у књижевном језику.

1) Један удвојени сугласник, или два сугласника од којих је први по реду добијен једначењем, па је исти као други свде се на један (један се губи) и тако се изговарају и пишу:

<i>беззакоње</i>	—————→	<i>беззакоње</i>
<i>одделити</i>	—————→	<i>оделити</i>
<i>иситнити</i>	—————→	<i>иситнити</i>
<i>пешдесет</i>	—————→	<i>педесет</i>

руски	—————→	руски
безжични	—————→	безжични
изшарати	—————→	ишарати.

Уколико се код удвојених истих сугласника (без-закоње) ради о губљењу сувишног истог елемента, што иде у дисимилационе процесе, утолико се при додиру различитих по звучности или по месту творбе гласова ради прво о асимилацији (из-шарати) → ис-шарати → иш-шарати), а онда о губљењу једног од њих (и-шарати).

Одступање од овог правила дозвољено је у два случаја:

а) У суперлативу придева који почињу сугласником *j*, када се пише удвојено *j* (јер се суперлативна речца *нај-* њиме завршава):

најјачи, најјаснији, најјаднији, најјевтинији;

б) у сложеницама, када треба сачувати значење речи које их чине:

поддијалекат, преддржавни (период), наggiјалекатски.

133. 2) Праскави зубни сугласници *g* и *iii* када се нађу испред африката (сливених) сугласника *ц, ч, ђ, ћ и џ*, чији изговор садржи и зубне артикулационе састојке, губе се, па се тако добијају облици:

почеци, почецима (← *почеици, почеицима* : *почеиак*)

инаија (← *инаг-ција* ← *инаиџ* + *-ција*)

писаћу (← *писаиџ* + *ћу*).

134. Одступања од овог правила допуштају се у следећим случајевима:

а) код властитих имена и њихових придева: *Каччић, Каччићев* (за разлику од имена *Качић*);

б) у именима места: *Забрџац — Забрџа — Забрџу;*

в) у речима сложеним са префиксом који се завршава сугласником *g* (односно, после једначења по звучности, његовим звучним алтернантом *iii*): *наggiлиџаиџи, оиџеиџиџи, џоџиџиџи, џоџичиџиџи, оиџуџиџиџи;*

г) у облицима футура I-ог, кад није дошло до стварања сложене речи: *иисаићу, казаићу, чииаићу.*

135. 3) Праскави зубни сугласници губе се и у положају испред групе *iii*. Тако, поред облика *џоџиџиџаиџи се* у језику се налази и облик *џоџиџаиџи се*.

Осим тога, ови се сугласници губе и из група у којима се испред њих налазе фрикативни сугласници *з, с, ж* и *ш* а иза њих сугласници *б, к, л, љ, м, н* и *њ*. У промени облика и у творби

— према речима:	(преко)	— стоје облици / речи:
лисџак	(лисџака, лисџку . . .)	лиска, лиску . . .
радосџан	(радосџна, радосџно)	радосна, радосно
позориџије	(позориџи-ни)	џозориџи
расџи	(расџ-ла, расџ-ло)	расла, расло
болесџ	(болесџ-љив)	болешљив.

136. Одступања од ове промене заступљена су у неким нашим речима: *џоџусџљив, џроџусџљив*; код придева изведених од страних речи нашим наставком *-ни*: *азбесџни, џроџесџни*; код именица изведених нашим наставком *-киња*: *џимназисџкиња, анџифаџисџкиња, денџисџкиња*.

137. 4) Зубни сугласник *с* у положају *иза* африката губи се у изговору и писању *придева* и *прилога* изведених наставком *-ски*:

младићки је добијено од *младић-* + *-ски*

височки је добијено од *височ-* + *-ски* (ово од именице *Високо*).

Одступа се од овог правила при додавању наставка *-ств* у творби именица: *покућство*, *моћућство*, *преимућство*.

138. 5) Сугласник *с* из творбених наставака *-ски* и *-ств* губи се и у положају *иза* сугласника *ш* и *ж*, па је тако:

лудешки добијено од *лудешки* (а ово од *лупеж-* + *-ски*)

лудештво добијено од *лудешств* (а ово од *лупеж-* + *-ство*).

139. 6) Сугласник *с* из творбеног наставка *-ств* губи се у положају *иза* африкате *ч*, а *ч* се упрошћава губљењем праскавог дела артикулације, при чему даје фрикативни (струјни) сугласник *ш*:

девојаштво је добијено од *девојачтво*, а ово од *девојач-* + *-ств*

јунаштво је добијено од *јуначтво*, а ово од *јунач-* + *-ств*.

Задатак. — (а) Посматрајте разне облике именица: *изузетак*, *предак*, *метак*, *осијатак*, *приповејка*, *добитак* — и утврдите у којим се облицима уместо, *к* из основног облика јавља сугласник *ц*. Опишите артикулацију сугласника *ц*. Шта се дешава са сугласником *ш*?

(б) Како гласе облици женског и средњег рода једнине *придева*: *користиан*, *болесниан*, *свесниан*, *радосниан*, *жалосниан*? Коју фонетску промену сте учили? Можете ли извести правило из уочене појаве?

(в) Зашто пишемо: *азбесни*, *пошесни*, *сшуденикиња*, *браштво*, *солсйкиња*, *судство*, *ошцейниш*, *погсташи*, *пошценниш*, *ошћушнуши*, *предишурски*, *пошдийломски*, *сшуденишки*?

8. ПОКРЕТНИ САМОГЛАСНИЦИ

140. У књижевном језику потпуно су равноправни двојаки облици *прилога* *шаг* и *шага*, *придева* *доброи* и *доброја* па и *пројаки*: *добром* — *доброме* — *доброму*, у којима се те речи, или њихови облици, завршавају различито: без вокала или са вокалима *а*, *е* и *у*. Присуство ових вокала у наведеним облицима није обавезно, њихово присуство или одсуство не мења ништа у значењу и граматичким категоријама речи. Зато што се у употреби некад јављају а некад не, у граматици се називају **покретним вокалима**. У књижевном језику то су *а*, *е* и *у*.

Јављају се у прилозима (*саг* — *сага*, *каг* — *кага*), у облицима *придева* (*жушој* — *жушоја*; *жушом* — *жушоме* — *жушому*), *заменица* (*швој* — *швоја*; *швом* — *швоме* — *швому*; *кој* — *која*; *ком* — *коме* — *кому*; *којеј* — *којеја*; *којем* — *којему*), *бројева* (*једној* — *једноја*; *једном* — *једноме*).

9. СУГЛАСНИК *j* У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ

141. Сугласник (сонант) *j* меки је предњонепчани глас, по артикулацији врло близак самогласнику *и* (в. т. 69 в). Из његових артикулационих особина произлази више последица у изговору и писању појединих речи и њихових облика у нашем књижевном језику.

а) Пошто се изговор сугласника *j* већ садржи у изговору меких (палаталних) сугласника *ђ, ћ, љ* и *њ*, сугласник *j* се иза њих не може изговарати, па ни писати. Зато, на пример, облик инструментала јединине именица ж. р. на сугласник има два наставка, тј. он је

— са наставком <i>-ју</i>	и са наставком <i>-у</i>
<i>свѣрју, рѣчу</i>	и <i>чађу, нођу</i>
(од ствар-ју, реч-ју)	(од чађ-ју, нођ-ју):

или облик придева изведених суфиксом *-ји* има два облика:

— са <i>-ји</i>	и са <i>-и</i>
<i>човечји, вражји,</i>	и <i>детинђи, осигњи</i>
<i>мишији</i>	
(од човеч-ји а то	(од детињ-ји . . .)
од човек-ји . . .).	

б) Због сличности његове артикулације са артикулацијом самогласника *и*, сонант *j* уз вокал *и* може и нестати. То се може показати у творби неких речи. Тако је, на пример, од именице *судија*, преко придева *судијин* а додавањем суфикса *-ица*, добијена именица женског рода *судиница* (= „судијина супруга“). Јер *судијин* + *-ица* је дало *судиница*, где се *j* стопило са вокалима *и*, претворило у *и*, а затим се то удвостручено *ии* сажело у једно. Тако је постало име места *Кадина Лука* (< кадина лука < кадијина лука), презимена *Илић* (< Илић < Илијић), *Милић* (< Милијић < Милијић).

142. У положају између *и* и других самогласника сонант *j* се делимично одређеније изговара, али и ту јаче или слабије, па граматика даје правила када ће се он писати, а када неће.

в) Сонант *j* се сасвим одређено чује када је у положају између *и* на првом месту и *а, е, у* на другом (*и+j+a/e/y*) па се тако и пише:

-ија-
дијалој, дијалекај, дијаманј, социјализам, дијафилм;
-ије-
дијѐта, сервијѐта, иијѐтеј, клијѐти;
-ију-
ијјук, ијјук, алуминијум, диијум, вијуја.

Сонант *j* се овде појавио гласовним процесом у додиру *и* са *а, е* и *у*, прво као међуглас сличан врло кратком *и*: *ди^иалој, ди^иѐта, алумини^иум*, а онда као *j*, сасвим одређене артикулације.

г) Ако је у таквим случајевима иза *и* долазио самогласник *о*, у говору се чује једно врло слабо *j*: *ви^иолина, ди^иоитрија, соци^иолоија, и^иоле, ки^иоск, ави^ион*, па се у положају *и+о* сонант *j* никако не пише: *виолина, диоитрија, социолоија, иоле, киоск, авион, радио.*

д) При обрнутом реду самогласника (*a/e/o/y+u*) у говору ће се такође чути врло неизражајан прелазни глас *y*, па се између самогласника *j* никако не пише: *кџиш*, *кашџариџи*, *Кџиро*, *сејзмички*, *аџџестџа*, *гџисџа*, *коинцидџенџија*, *рџина*, *руинџираџи*.

ђ) Без обзира на ред самогласника, ако је сонант *j* на крају основе, он је тада сугласник основе и чува се и у изговору, и у писању при додавању наставака за облик или за творбу речи:

u+j+a/e/o/y/u

змија, *змије*, *змијо*, *змију*, *змији*; *змијин*;

a/e/o/y/u+j+u

мџи, *мџима*, *мџих*, *кџи*, *кџих*, *Рџи*, *Рџић*, *бџи* (датов од *бџа*), *зџим*, *зџиш*, *сџи* (датов од *сџа*, *сџира*), *рџиџи* се.

е) Када се од именица са завршетком *-ија*, на пример: *Шумџаџија*, *Бџлија*, *џрмија*, *милиџија*, *сџдија*, наставком *-ски* граде придеви, сонант *j* је део основе за творбу, па се *j* пише испред тога наставка: *шумџџијски*, *бџлијски*, *џрмијски*, *милиџијски*, *сџџијски*.

10. СУГЛАСНИК Х У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ

143. Речи као што су *ухо* и *уво*, *кухаџи* и *куваџи*, *кихаџи* и *кијаџи*, које се међу собом разликују по томе што се у њима измеђују *x* и *v*, односно *x* и *j*, указују на то да има колебања у употреби гласа *x*. И једни и други наведени облици у књижевном језику су правилни. Облици речи у паровима су дублети. Они са *x* узети су из новоштокавских говора у којима се глас *x* изговара, облици са *v* и *j* су из оних новоштокавских говора у којима се *x* не изговара. И једни, и други облици речи одавно су у народном језику, па су отуда узети и у књижевни, као и облици многих других речи у којима се напоредо са *x* употребљава глас *v* или *j*: *муха* — *мува*, *буха* — *бува*, *леха* — *леја* (ијек. само *лијеа*), *џлух* — *џлув*, *духаџи* — *дуваџи*, *духан* — *дуван*, *хистџорија* (*хистџоричар*, *хистџоријски*) — *исџорија* (*исџоричар*, *исџоријски*). То могу бити домаће речи, као и позајмљенице из других језика.

Неке речи, међутим, сасвим су се уобичајиле у облицима са *v* и *j*, па неће имати своје дублете са *x*: *зеваџи*, *марва*, *исмеваџи*, *џроја*, *џџаја*, *џромаја*.

144. Наведени примери књижевнојезичке употребе *x* и његових заменика *v* и *j*, међутим, мали су део речи у којима се глас *x* јавља (или замењује са *v* и *j*). Фонетика нашег књижевног језика уопштила је употребу сугласника *x*, па тај глас треба изговарати и писати тамо где му је по пореклу (етимологији) место у речима и њиховим облицима.

Тако ће се изговарати и писати: *хлеб*, *храна*, *хџеџи*, *хођу*, *Хвар*; *снаха*, *кухиња*, *махаџи*, *џредахнуџи*, *сџреха*; *дух*, *орех*, *смех*, *џих*; затим у наставцима облика генитива множине придева, придевских заменица, бројева: *зелених*, *леџих*, *моџих*, *своџих*, *груџих*, *џреџих*; у наставцима 1. лица јединине имперфекта и аориста; *чиџах*, *џворах*; *видџех*, *дођоџ* итд.

а) У примерима облика неких речи са дугим *e* у екавском изговору:
mēsīā, mērā, vēra, nēdēlā, vīdēvīši, slēšēvīši, zdēlā

— у ијекавском изговору налази се једносложна замена јата са дугим *jē*:
mjēsīā, mjērā, vjērā, nēdjēlā, vīdjēvīši, slēšjēvīši, zdjēlā.

б) У примерима творбе речи са дугим *e* у екавском изговору, на пример:
zasēdāvīši (од *zāsēsīti*), *zamēraivīši* (од *zāmērīvīši*)

— у ијекавском изговору налази се једносложна замена јата, са дугим *jē*:
zasjēdāvīši (од *zāsjesīti*), *zāmjēraivīši* (од *zāmjerīvīši*).

в) На месту испред гласова *j*, *љ* и *о* у ијекавском књижевном изговору уместо старога гласа *ѣ* (јат) налази се самогласник *и*:

vījāvīši, vījavīšica, smījāvīši se (: екав. *vējāvīši, vējāvīšica, smējāvīši se*); *biļe-
živīši, biļeživīšica* (екав. *bēleživīši, bēleživīšica*); *vīdīo, žēlīo, šīrīo*
(: екав. *vīdeo, žēleo, šīrīeo*); *gidba, cīo* (: екав. *gedba, cēo*) итд.

НАПОМЕНА. — 1) Остали облици радног глаголског придева (*vidīo, želiō, šīrīo*), у ијекавском правилно гласе: *vīdjēla, -o, -и, -e, -a, žēlēla, -o, -и, -e, -a*.
2) Облици имперфекта с наставком *-ијах*: *īrēsījāx, īlēšījāx, īcījāx...* једнаки су у ијекавском и екавском изговору.

149. Осим ових изузетака, ијекавски књижевни изговор има и неких сталних екавизама. Тако ће уместо кратког *је* бити кратко *e*:

а) увек када би требало да *је* дође после сугласника *p* испред кога се налази неки сугласник:

brējōvi (од *brījējē*), *īrēšnīk* (од *īrījēx*), *vrednījū* (од *vrijēdan*), *īrē-
īšcāvīši* (према *īrījēšis*), *ūvreda* (према *ūvrijēdīvīši*), *īrēznījū* (од:
īrījēzan) и

б) у неким речима (појединачним), што се назива лексичким случајевима:
nēko (*nēško*), *nēšīo*, *zēnīca*, *nēkī-ā-ō*.

150. Иначе, као што показују примери: *rjēčivīši* (од *rījēč*), *rjēčnīši* (од *rijēka*), *rjēčnīk*, *rjēčnīčkī* (од *rījēč*), *korjēnčivīši* (од *kdrījēn*), *īdrjēšīvīši*, ако се *p* налази на почетку речи или се испред њега налази неки самогласник, иза њега ће се изговарати и писати опет *је*. Исто ће бити и ако се пред тим *p* налази сугласник којим се завршава први део сложенице: *razrjēšavāvīši* (од *raz-pjēšavāvīši*), јер је ту осетна пауза која долази као последица психолошке границе између двеју речи које се стапају у сложеницу.

Задатак. — Напишите ијекавски облик речи: млеко, вѣра, бѣлац, лѣк, вѣран, звѣзда, прѣмена, много прѣмена, мѣсец, лѣви, вѣровати, снѣг, снѣжан, бѣлежница, ўвѣк, рѣшити, рѣч, рѣчник, пре (подне), дѣте, дѣчи, после, дѣчак, вѣлети, вѣлео бих, хлѣб, нѣгде, лѣтњи, хтѣо бих разўмети, слѣз, мѣшати, осѣтљив.

151. Морфофонолошки опис, дат у горе наведеним системима (поглавља 5—11), заступљен је и у наредним главама граматике — Морфологија и Творба речи — по потреби. Наиме, онда када се у облицима и у творби констатује фонетска (фонолошка) алтернација у додиру граматичке основе и граматичког наставка (рук-а : руц-и), у промени облика, дакле, одн. када се описује понашање гласова који чине творбену основу и творбени префикс или суфикс (рук-а : руч-етина; безболан : бескрван; момак : момачки; рѣдити: раћати и др.). Налазећи се и у области фонологије, и у области морфологије с творбом, морфонологија ове две области спаја, иако је неки граматички сматрају делом морфологије, а не равноправним делом граматике, какви су фонетика (са фонологијом), морфологија, творба речи и синтакса.

МОРФОЛОГИЈА И ТВОРБА РЕЧИ

152. Морфологија (грч. *morphe* — облик и *logos* — наука, реч, говор) са творбом речи део је науке о језику који се бави речима — њиховим врстама, облицима и творбом (грађењем). Она одређује речи полазећи од њиховог гласовног састава, од њиховог значења и од њихове службе (функције) у језику и у реченици. Термином морфологија назива се и систем облика једног језика.

12. РЕЧ И МОРФЕМА

153. Кад се чује, на пример, скуп гласова п-а-с, или т-р-а-в-а, или т-р-ч-а-т-и, замишља се домаћа животиња, сродна вуку, која служи човеку за чување куће, за лов и др., односно замишља се зелена једногодишња биљка, с танким стаблом, и у трећем случају — брзо кретање. Наведени стални, утврђени скупови гласова кад год су изречени, изазивају исте представе, а уколико би распоред појединачних гласова у њима био друкчији, они нам не би ништа значили, или би у нама изазивали неку другу представу (нпр. а-с-п или р-т-а-в-а- нам ништа не значе, док би гласови из т-р-а-в-а распоређени друкчије, нпр. в-а-т-р-а, под условом да једно од два а буде са "акцентом, значили нешто сасвим друго).

154. Такви утврђени гласовни скупови (уз наведене и: *браћи*, *сестира*, *ираг*, *река*, *Пешар*, *црвен*, *радићи*, *брзо*, *Субојица*, *она*, *књижевник* итд.), па и појединачни гласови (у: Живим у Београду; о: Говоримо о Марку; с: Говоримо с друговима итд.), јесу језичке јединице које осим значења имају и синтаксичку службу (функцију), а називају се реч и.

Свака реч има своје појединачно значење. Тако на пример, реч *идс* значи: „домаћа животиња, сродна вуку...“, реч *и́рва* значи: „зељаста једногодишња биљка, с танким стаблом...“, реч *и́рчаши* значи: „кретати се врло брзо“ итд. Као такве, речи су о з н а к е разних појмова, па појединачно улазе у речнички (лексички) фонд нашег језика, налазе се у речницима и називају (осим речима) и лексеме. Њихова значења описује лексикографска лингвистичка струка која ствара речнике, а теоријски се њиховим значењима и употребом у језику бави лексикологија (в. поглавље Лексикологија).

Речи имају и заједничка (општа) значења. Тако, на пример, иако речи *идс* и *и́рва* имају свака своје посебно значење (без икакве међусобне везе), оне имају и једно опште (заједничко) значење — обе речи значе некакве предмете стварности, природе, значе бића или ствари. У томе су једнаке с безбројним другим речима, као што су: *дејше*, *кућа*, *жена*, *ученик*, *ираг*, *сено*, *музџ*, *сивар*, *лењир*, *храст*, *река*, *идилава* итд., од којих свака има и своје по-

јединачно значење, али и опште значење неког бића, предмета, појаве у природи. Исто тако је и са речју *шрчаши*, која уз своје појединачно значење, има и опште „вршити одређену радњу“, заједно с безброј других речи, као што су *чишаши*, *радиши*, *идваши*, *доћи*, *овориши*, *иисаши* итд. Тако и лексички (речнички) различите речи *брз*, *сидр*, *зелен*, *црвен*, *сидр*, *дobar*, *сув* (*сух*), *злитан* итд. — повезује заједничко (опште) значење: „особина коју неки предмет или биће има“.

Заједничка (општа) значења називају се **граматичка значења**. Она се везују не само за различит гласовни (фонемски) облик речи (нпр. *кућа*, *куће*, *кући* . . . према *радиши*, *радим*, *радиш*, *ради* . . . *радиш*, *радисмо* итд.), него и за различиту службу у реченици (за синтаксичке функције), па речи преко овог последњег улазе у синтаксички, односно **граматички систем** нашег језика (в. Синтакса). Тако се наведене речи *иас*, *шрава*, *шрчаши*, осим у речнику, јављају у реченицама: *Пас шрчи шравом*. — *Пас шрчи кроз шраву*. — *Трчаши кроз шраву шраву занимљиво је за иса*. — *Пси су шрчали кроз шраву* итд. Наравно — са различитим синтаксичким функцијама, па и са различитим облицима (*иас* — *иса* — *иси*; *шрчаши* — *шрчи* — *је шрчао*; *шрава* — *шраву*), који означавају различите односе у које ступају речи у реченици, односно различита граматичка значења (*иас* = граматичка једнина, *иси* = граматичка множина и сл.).

1. МОРФЕМЕ (КОРЕН И АФИКСИ)

155. Речи се састоје од једне или више **морфема**, а морфеме су најмање језичке јединице које су носиоци значења или граматичке службе у реченици: Тако се речи:

на, *о*, *јуче*, *већ*, *сада* састоје од по једне морфеме;
кућ-а (*кућ-е*), *сел-о* (*сел-а*), *из-над* од по две морфеме;
кућ-и-ши, *кућ-и-м*, *кућ-н-и*, *кућ-н-а* од по три морфеме;
пог-вез-а-ши, *пог-вез-е-м*, *пар-о-брод-∅* од по четири морфеме;
ошир-о-ум-н-и, *ошир-о-ум-н-а* се састоји од по пет морфема.

Морфеме су:

1) **Корен** (коренска морфема) — најмања језичка јединица која је носилац појединачног (лексичког) значења, недељива на мање делове који би имали значења, нпр. *кућ-* у свим облицима промене: *кућ-а*, *кућ-е*, *кућ-и*, *кућ-ама*, односно у речима од ње начињеним: *кућ-ни*, *кућ-ан-ица*, *кућ-ишт-е*, *о-кућ-и-ти*, *о-кућ-и-м*; и

2) **афикси** (афиксалне морфеме) — најмање несамосталне (везане) језичке јединице које су носиоци значења, односно функције у реченици, који се јављају у 4 облика—

(а) као **префикси** (префиксалне морфеме, предмети) — несамосталне морфеме које долазе испред корена уносећи ново значење у речи: *пог-зид*, *пош-поручник*, *на-глув* (глух), *за-ронити*, *у-ронити*, *про-читати*, *над-вожњак*;

(б) као **суфикси** (суфиксалне морфеме, домечи) — несамосталне морфеме које долазе иза корена, или иза других морфема, уносећи ново значење, односно означавајући нову функцију речи на чији се део додају: *зид-ић*, *соб-еиши-на*; *црн-ац*, *слеп-ац*; *пис-ар*, *писар-ка*; *писар-ов* /-∅, -а -о/; *писарк-ин* /-∅-а, -о/; *зев-∅* (од *зевашти*), *упис-∅* (од *уписашти*), *пис-кара* (-ти), *пис-кара* /-м, ш, -∅/; *цар-ова* (-ти), *школ-ова* (-ти);

(в) као и н ф и к с и (инфиксалне морфеме, умети) — несамосталне морфеме које долазе иза корена, односно других наставака а испред наставака за облик (или других морфема): град-*ов-и*, краљ-*ев-и*; север-*о-исток*... ; и

(г) као наставка за облик — несамосталне морфеме које се налазе иза корена речи и означавају разне граматичке односе у које ступају речи у реченици, односно обележавају разна граматичка значења: соб-*а* (= ном. јд. именице ж. р.), соб-*е* (= ген. јд. именице ж. р.), соб-*ама* (дат., INSTR., ЛОК. МНОЖ. именице ж. р.), ради-*ићи* (инфинитив глагола), ради-*м*, -*и*, -*о* (1., 2, и 3. л. јд. презента гл. *радићи*), рад-*и-* /-ти/, рад-*и-* /-м, -ш, -о/ (инфинитивна и презентска основа глагола *радићи*).

156. Коренска морфема (корен) изражена је увек најмање једним гласом (Живимо у Београду), односно са више њих (нпр. *кућ-* у речима: *кућа*, *куће*, *кућни*; *окућнић*), а међу афиксима исту особину имају префикси (нпр.: *о-*, *про-* у речима: *омален*, *просег*). Суфикси и наставци за облик, међутим, јављају се или изражени најмање једним гласом (нпр.: добр- + *-и*, *-а*, *-о*), или са више њих (нпр.: добр- + *-оја*, *-оме*, *-ој*), али и изражени такозваним „нулгим суфиксом“, који се у науци о језику обележава знаком-*о* (нпр.: леп- + *-о* човек према леп-*а* жена, леп-*о* дете; он уради- + *-о* према ја уради- + *-х*, ми уради- + *-смо*).

Афиксалне морфеме (префикси, суфикси, инфикси и наставци за облик) зову се везаним (несамосталним) морфемама зато што само са својим творбеним и граматичким основама имају значење.

2. ТВОРБЕНЕ МОРФЕМЕ

157. У творби речи (делу граматике који описује добијање једних речи од других) морфеме се деле на творбене основе и афиксе.

(1) Творбене основе (морфеме творбених основа) могу бити:

(а) Коренске морфеме (корени) речи — делови речи који носе лексичко значење а не могу се даље делити на мање делове који би били носиоци значења: *пис-* у речима *пис-а-ти*, *пис-ар*, за-*пис-о*; *вид-* у речима *вид-е-ти*, *вид-о*, пре-*вид-о*; и

(б) граматичке основе речи, као на пример основа *писар-* у речима *писар-ница*, *писар-н-ица*, *писар-ка* или основа *кућ-*, *соб-* у речима *кућ-ица*, *соб-ица*; *кућ-н/-и*, *-а*, *-о*), *соб-н /-и*, *-а*, *-о/*, када се граматичка основа поклапа са кореном, или, на пример, основа *роди-* у глаголу *родићи* од којег је изведена суфиксом *-ић* именица *родић*, када се граматичка основа не поклапа са кореном.

(2) Афикси (афиксалне морфеме) су везане морфеме у виду префикса (*пре-скочити*, *до-дати*, *дог-зид*, *на-кисео*, *пош-поручник*), односно у виду суфикса (*пис-ар*, *коп-ач*, *зид-ић*, *глав-ешина*) и инфикса (*југ-о-исток*, *оц-е-убица*).

Следећа схема приказује функционисање творбених морфема у образовању речи чија је полазна (мотивишућа/мотивна) реч:

(а) именица	префикс	+ творбена основа	+ суфикс	+ наставак за облик
<i>дан</i>	—	дан-	-и	/-ти/ > <i>данићи</i>
	пре-	дан-	-и	/-ти/ > <i>преданићи</i>
	об-	дан-	-ишт	/-е/ > <i>обданиште</i>
	об-	дан-	-о	> <i>обдан</i>

(б) глагол

<i>йѣваѣи</i>	—	пев-	-ач	/-∅/ > <i>йѣвѣч</i>
	пре-	пев-	-а	/-ти/ > <i>йрѣйеваѣи</i>
	пре-	пев-	-ава	/-ти/ > <i>йрѣйеваваѣи</i>
	пре-	пев-	-∅	> <i>йрѣйев</i>
		певан-	-је	> <i>йѣваѣе</i>

(в) придев

<i>црн</i>	—	црн-	-ац	/-∅/ > <i>црнац</i>
	—	црн-	-киња	> <i>црнкиња</i>
	—	црн-	-е	/-ти/ > <i>црнейи</i>
	—	црн-	-ило	> <i>црнило</i>
	по-	црн-	-е	/-ти/ > <i>йоцрнейи</i>

Тако су од именице *дѣн* добијена два глагола (*даниѣи*, *йрѣданиѣи*), једна именица ср. р. (*обданиѣиѣе*), један прилог (*обдан*), од глагола *йѣваѣи* — три именице (*йѣвач*, *йрѣйев*, *йѣваѣе*) и два глагола (*йрѣйеваѣи*, *йрѣйеваваѣи*) и од придева *црн* — три именице (*црнац*, *црнкиња*, *црнило*) и два глагола (*црнейи*, *йоцрнейи*). Све новодобијене речи уобличене су (граматичким) на с т а в к о м з а о б л и к (-ѣи за облик инфинитива, -∅ за ознаку м. р. именица у номин. једине, -е/ -о за ознаку ср. р.), који је овде дат у угластим заградама.

НАПОМЕНА. — У творби речи могу учествовати и две и више творбених основа (било да су то корени, било да су граматичке основе, када се говори о сложеницама: *Београд*, *йлавокоса*, *сеѣикеса*, *йлавокос-∅*, *-а*, *-о*, *сиармали*, *-а*, *-о*, *јуѣоисѣок*). Оне су уобличене суфиксом (нултим или гласовно израженим) и граматичким наставком за облик (в. г. 325—327, 330, 342—345).

3. ГРАМАТИЧКЕ МОРФЕМЕ

158. У морфологији (делу граматике који описује промену облика једне речи зависну од функције у реченици, односно од граматичког значења) морфеме се деле на граматичке основе, наставке за облик и инфиксе.

(1) Грамматичке основе (морфеме граматичких основа) су морфеме које чувају везу са лексичким (појединачним) значењем речи (са значењем њеног корена): *кућ-а* (= номин. једине именице ж. р.), *кућ-е* (= ген. јед. именице ж. р.), *кућ-и*, *кућ-ѣ*, *кућ-ама*; *йисар-∅*, *йисар-а*, *йисар-ом*, *йисар-у*; *уради-ти*, *уради-м*, *-ш*, *-∅*, али и са граматичком категоријом дотичне речи.

(2) Наставци за облик (морфеме облика) су везане морфеме које означавају односе у које ступају речи у реченици, односно граматичка значења: *кућ-а* (= номин. јд. именице ж. р.), *кућ-е* (= ген. јд. именице ж. р.), *кућ-и*, *кућ-ама*; *уради-ѣи* (= инфинитив), *уради-м*, *-ш*, *-∅* (облици презента).

(3) Инфикси (уметнуте морфеме) су морфеме које учествују у творби неких облика са граматичким значењима, нпр. облика множине типа *град-ов-и*, *краљ-ев-и* (од *град*, *краљ*).

Следећа схема приказује функционисање граматичких морфема у образовању разних облика неких речи, на пример:

(а) именице	<i>ірамаіічка</i> основа	+ инфикс	+ наставак за облик		
<i>іра́д</i>	град-	-о	>	номин. јд. именице <i>іра́д</i>	
	град-	-а	>	ген. јд. именице <i>ірада</i>	
	град-	-у	>	дат. јд. именице <i>іраду</i>	
	град-	-ов-	-и	ном. множ. именице > <i>іра́дови</i>	
	град-	-ов-	-има	> дат., INSTR. ЛОК. множ. именице <i>іра́довима</i>	
(б) придева		м. р.	ж. р.	ср. р.	
<i>ја́к</i>	ја́к-	-∅	-а	-о	> <i>ја́к, ја́ка, ја́ко</i>
	ја́к-	-јѣ	-јӑ	-јѣ̆	> <i>ја́чѣ, ја́чӑ, ја́чѣ̆</i>
(в) глагола		презента			
<i>ура́диіи</i>	уради-	1. л. ј.	2. л. ј.	3. л. ј.	
		-м	-ш	-∅	> <i>ура́дѣм</i> <i>ура́диш</i> <i>ура́ди</i>
		аориста			
	уради-	1. л. ј.	2. л. ј.	3. л. ј.	
		-х	-∅	-∅	> <i>ура́дих</i> <i>ура́ди</i> <i>ура́ди</i>

Грамматичка основа може се подударати са кореном (нпр.: *кућ-а*, *-е*, *-и*), али и не мора (нпр. *ѣис-а-ти*), јер, као што се у датим примерима види, грамматичка основа именице *кућа* — морфема *кућ-* не може се разложити на мање делове који би имали значење, док се грамматичка основа глагола *ѣисаіи* може разложити на делове: *ѣис-* и *-а-*, од којих се први може наћи у другим речима *ѣис-ар* (именица), *ѣис-мо* (именица), *ѣис-мен* (придев), као део који даје значење свим тим речима, а други део (*-а-*) — грамматички је наставак за инфинитивну/аористну основу, исти онакав какав се налази и у другим глаголима (*скак-а-ти*, *пев-а-ти*), чинећи с тим коренима њихове грамматичке основе.

Задатак. — Поделите на морфеме следеће речи:

(а) *радиіи*, *радим*, *радиш*; *зелен*, *зелена*, *зелено*; *најлеіиши*, *најлеіиша*, *најлеіише*; (у) *леіом іраду*;

(б) *кућни*, *кућна*, *кућно*; *кућерина*, *кућница*; *окућіиіи*; *браішов*, *злаіан*; *риболовац*, *доірчаіи*, *накисео*.

Издвојите у добијеним морфемама:

- морфеме грамматичких основа (граматичке основе);
- морфеме грамматичких наставака (наставке за облик);
- морфеме творбених основа (творбене основе)
- морфеме творбених афикса (творбене афиксе).

13. ВРСТЕ РЕЧИ

159. У језику се речи јављају у реченицама, па посматрањем једног исказа који се састоји од неколико њих може се уочити да су речи на различит начин укључене у реченицу. Тако, у једном одломку из Андрићевог романа *На Дрини ћуџрија* (Просвета — Београд, 1981, 182), који гласи:

„Поред њега странац је чекао.

И тада, одједном, закукурика петао негде на обали, танко и гласовито једном, па одмах и други пуг. . . Крњ месец, наранцасте боје, пливао је у дну видика. Дизао се прохладан ветар. Милан је опипао пажљиво камен на коме седи, настојећи да се прибере и разазна где је и шта је то с њим, затим се гешко дигао и као на туђим ногама кренуо кући на Околишта.

Јечећи и посрћући једва је стигао до пред кућу, ту је пао као рањеник, ударивши тупо телом о врата. Пробуђени укућани су га унели у постељу.

Два месеца је лежао у грозници и бунилу.“

— могу се издвојити:

1) Речи: *сџранац, џеџао, џбали, мџеи, бџе, днџ, видџика, вџтар, Мџлан, кџмен, нџама, кџћи, Околишџа, кџћу, рџњеник, џџелом, вџџа, мџеица, џџзници, бџнилу* — за које се може закључити да су облици речи којима се именују бића, предмети, места, појаве и да су и у овој тексту уочени као променљиве речи (*месец: два месеца, кући: кућу*), а ако не у њему, онда сигурно у другим исказима, односно у језику уопште, знајући да ће, на пример, *сџранац* из наведене реченице *С џ р а н а ц је чекао* у другим реченицама — *Милан је чекао с џ р а н ц а*. — *Милан је разџварао са с џ р а н ц е м*. — *Милан је џоворио о с џ р а н ц у*. — *Милан је чуо о с џ р а н ц и м а* . . . — имати и друге облике: *сџранца, сџранцем, сџранцу, сџранцима*;

2) речи: *кџњ, наранцастџе, џрџхладан, џџћим* — за које се може закључити да стоје уз речи претходне врсте (*кџњ* месец, *наранцастџе* боје, *џрџхладан* ветар, *џџћим* ногама) означавајући једну од особина појмова које речи претходне врсте (*месец, боја, вџтар, ноје*) значе, слажући се у роду, броју и падежу са речима уз које стоје;

3) речи: *њџа, њџм, џа* — које замењују именицу Милан, јављајући се као падежни облици личне заменице *џн* (*Он је седео*. Поред *њџа* странац је чекао);

4) речи: *је чекао, закукурика, џливао је, дџзао се, је дџиџао, наџстојећи, џрибџре, разџзна, је, дџџао, кџенуо, јечећи, џдсрћући, је сџџао, је џао, ударивши, су, унели, је лежао* — које означавају да *сџранац, џеџао, месец, вџтар, Милан, укућани* врше неку радњу, или се налазе у неком стању за одређено време, и које су такође променљиве (*Сџранац чека*. — *Странац је чекао*).

— Чекајући, странац је ослушкивао);

5) речи: *неће, њанко, њасовићо, једном, одмах, њажљиво, њешико, једва, њућо* — које стоје уз речи што означавају радње (*неће* закукурика петао, *њага*, *одједном* закукурика петао), одређујући место, време и начин вршења тих радњи, а које су непроменљиве;

6) речи: *иоред, на, у, до, њред, о* — које означавају неку од страна појма уз чије име стоји (Милана, уз чију заменицу стоји: *иоред* њега; сбале, уз чије име стоји: *Закукурика петао на обали; куће*, уз чије име стоји: *Стигао је њред кућу*), и које такође не мењају свој облик;

7) речи: *и, га, ња* — које повезују речи (*Закукурика петао, танко и гласовито*) и реченице (*Затим се дигао и кренуо кући; Настојећи га се прибере и разазна иге је*), и које су непроменљиве јер се увек јављају у истом облику;

8) реч *два* — која означава колико чега има (*два* месеца) и која се може јавити и у другим облицима (*двају — двама; две — двеју*).

160. У разлагању (анализи) датих реченица на речи полазили смо од уоченог гласовног (фонемског) облика речи, од њихових граматичких облика од њихове службе (функције) у језику и реченици и од њиховог граматичког (најопштијег) значења. Полазећи од тих чинилаца, граматичари све речи нашега језика деле на десет врста. То су:

(1) именице	(6) прилози
(2) придеви	(7) предлози
(3) заменице	(8) везници
(4) бројеви	(9) речце
(5) глаголи	(10) узвици.

У тексту из Андрићевог романа издвојили смо, прво, и м е н и ц е (*сѡранац, њешао, обала*...), затим придеве (*крњ, наранѡасѡ, ѡрохладан*...), заменице (*он*), глаголе (*чекаѡи, ѡливаѡи*...), прилоге (*неће, ѡанко, одмах*...), предлоге (*ѡоред, на, у*...), везнике (*и, га, ѡа*...) и бројеве (*два*). Тај кратки текст је приповедачево саопштење о једном догађају, без његових коментара, па у њему нисмо нашли и наведене две последње врсте речи — речце и узвике. Али се оне лако могу наћи тамо где се даје реч ликовима у роману, у њиховом говору:

— *Добојме*, кад вас човјек слуша, могао би помислити да су сва питања сретно ријешена... — *Е ѡа*, кад *баѡ* хоћеш да знаш, тако је.

(И. Андрић, *На Дрини ѡуѡрија*, Београд, 1981, 312, 313)

— где су истакнуте речи — речце (п а р т и к у л е). У тексту:

— Ко ме би допао Ушћуп?... — Србији. — *Ух!*

— А чији је Селаник? — Грчки. — *Ух! Ух!*

(И. Андрић, *На Дрини ѡуѡрија*, Београд, 1981, 285)

— истакнуте речи припадају врсти речи које се зову узвици.

161. Именице, придеви, заменице и бројеви *један, два, ѡтри* и *чеѡири* чине групу променљивих речи, које се зову именске речи. Њихове обличке особине заснивају се на граматичким категоријама рода (мушког, женског и средњег), броја (једнина и множина) и падежа (различних облика за означавање односа међу појмовима које значе).

Глаголи су група променљивих речи чије се обличке особине заснивају на граматичким категоријама лица (говорног, саговорника и не-

присутног лица), времена (одмереног према тренутку говора), начина (одређеног по ставу говорног лица према радњи), глаголског вида (сагледавања радње по трајању), глаголског рода (сагледавања односа вршиоца радње и предмета радње), граматичког рода (мушког, женског и средњег) и граматичког броја (једнина и множина).

Прилози (осим у елементу поређења), бројеви од *йети* надаље (осим кад нису именице као *стотина*, *хиљада*, *милион*), предлози, везници, речце и узвици чине групу непроменљивих речи.

ИМЕНСКЕ РЕЧИ

162. Именским речима заједничке категорије рода, броја и падежа, у свакој од врста које их чине, изражавају се одређеним наставцима за облик. Тако у свим именским врстама постоје облици за род, као категорија заснована на разлици пола у природи (мушки, женски, средњи), облици за број, као категорија заснована на уочавању јединке и већег броја јединки (једнина, множина) и облици за падеже, засновани на функцијама које именске речи имају у реченици.

Српски књижевни језик разликује следеће падеже.

1. Номинатив — облик именских речи којим се означава *ко* је вршилац радње, или *коме* / *чему* се приписује стање, особина: *Мој друг* је отпутовао на одмор, па је *његов сџан* стално затворен;

2. генитив — облик именских речи којим се означава *од кога* / *од чега* шта потиче, *од чега* се узима део или *коме* / *чему* нешто *припада*: Бојао се *испиша*. — Попио је чашу *млека*. — Нашао сам књигу *њеној браћи*;

3. датив — облик именских речи којим се означава *коме* / *чему* је нешто намењено или управљено: Славко је обећао *своме другу* књигу и пошао је *његовој кући* да му књигу да;

4. акузатив — облик именских речи који означава *кога* / *шта* обухвата глаголска радња: Разгледали су *манастире Свуденицу* и *Жичу*;

5. вокатив — облик именских речи који служи за позивање, скретање пажње, обраћање: *Поручниче*, вод је постројен за смотру;

6. инструментал — облик именских речи који означава *чим* се радња врши (оруђе) и *ским* / *чим* је што у заједници: *Лошаћом* сам брзо очистио снег радећи *са својим суседом*;

7. локатив — облик именских речи који означава *о коме* / *о чему* се говори, или *где* се што врши или налази: Говорили смо *о њиховом новом наставнику*. — Живели су *у једном далеком крају*.

Номинатив и вокатив су независни падежи, а остали су зависни. Систем падежних облика јединине и множине једне именске речи назива се *њеном променом* (деклинацијом).

14. ИМЕНИЦЕ

163. Именице су променљиве речи које означавају неко биће, предмет или појаву, појам уопште, као скуп особина. Тако, именица *стѝра̀нац* означава појам: „човека који није овдашњи, који је из другог места“, именица *д̀бала* значи „земљиште поред реке, мора, језера, које може бити равно, високо, ниско, стрмо“. И без обзира на могуће разлике међу много тих појмова, ове две речи су имена сваког појма који има у основи исте особине. Такве су речи: *о̀тац*, *син*, *брајѝ*, *мајка*; *ученик*, *ученица*, *војник*; *ѝас*, *крава*, *ѝеле*, *вук*; *стѝена*, *ѝуѝ*, *ѝоље*, *село*; *ѝојлава*, *снеј*; *ноћ*, *дан*.

Значење, служба у језику и служба у реченици одређују српским именицама граматичке категорије рода, броја и падежа.

164. Граматичка категорија рода именица изражена је разликама заснованим на разликовању полова бића у природи. Тако су:

а) именице: *о̀тац*, *син*, *брајѝ*, *дед*, *учиѝељ*; *коњ*, *вук*, *лав* — мушкога рода, јер означавају бића мушког пола;

б) именице: *жена*, *мајка*, *сестѝра*, *баба*, *учиѝељица*; *вучица*, *крава*, *кокошка* — женскога рода, јер означавају бића женског пола;

в) именице: *деѝе*, *ѝеле*, *ѝиле*, *маче*; *чего* — средњег рода, јер означавају млада бића, која — према глобалном утиску — немају уочљиво развијене одлике мушког/женског пола.

165. Значење природног рода углавном се везало за одвојене наставке, па се

а) највећи број именица мушког рода завршава на сугласник (или, ако се тај сугласник у номинативу схвати као део основе, на - \emptyset , тј. на „нулти наставка“): *син- \emptyset* , *учиѝељ- \emptyset* , *вук- \emptyset* ;

б) највећи број именица женског рода завршава се на -а: *жен-а*, *учиѝељиц-а*, *вучиц-а* и

в) највећи број именица средњег рода завршава на -е / -о: *деѝе*, *ѝеле* / *чего*.

166. Именице са значењем предмета и појава имају ознаке рода према наставку којим се у своме основном облику (номинативу једнине) завршавају Међу њима

а) именице са завршетком - \emptyset : *зиг- \emptyset* , *камен- \emptyset* , *храсѝ- \emptyset* — мушког су рода јер се завршавају и мењају као именице *син*, *учиѝељ*, *вук*;

б) именице са завршетком -а: *ѝрав-а*, *кућ-а*, *стѝен-а* — женског су рода, јер се завршавају и мењају као именице: *жена*, *учиѝељица*, *вучица*;

в) именице са завршетком -е / -о: *дуѝме*, *име / ѝоље* / *село* — средњег су рода, јер се у номинативу завршавају и мењају као именице *деѝе*, *момче*, *чего*.

Пошто свој род добијају по угледу на о б л и к е именица природног м., ж. и ср. рода, њихов род се назива г р а м а т и ч к и р о д. Као и уз именице природног рода, придеви који уз ове именице стоје имају облик м., ж. и ср. рода: *висок храсѝ* као *висок син*; *висока ѝрава* као *висока жена* *лепо село* као *лепо деѝе*.

167. Овај модел изражавања граматичког рода, међутим, у нашем језику није доследно спроведен, па се за многе именице каже да су по облицима промене једног рода, док су по атрибуту уз њих другог рода.

а) Именице као што су: *шајша, гедга, владица, судија, аја* — имају промену именица са завршетком *-а*, дакле, граматичког су женског рода (као именице *кућа, жена*), али су природног мушког рода, јер је атрибут уз њих као атрибут уз именице *човек, учишељ*: *д о б а р шајша*.

б) Именице као што су: *сѝрико, Марко, Иво, Перо | Рагоје, Миле, Сѝа-соје* — имају промену именица м. р. на $-\emptyset$ („нулти завршетак“) и природног су мушког рода, јер је атрибут уз њих као атрибут уз именице *човек, учишељ*: *д о б а р сѝрико, Марко* је *д о б а р*.

в) Именице као што су: *ноћ, сѝвар, љубав, радосѝ* — имају промену чији је номинатив са завршетком $-\emptyset$ а зависни падежи с посебним наставцима (*ноћ* — *ноћи, ноћи, ноћу* . . .), док атрибут уз њих показује да су граматичког женског рода: *л е п а ноћ*, као *л е п а жена, л е п а кућа*.

На исти начин одређен је и род именица *маѝи* и *кћи*.

168. Граматичка категорија броја именица изражена је наставцима који означавају разликовање јединке према више јединки појмова које означавају. Уколико означава јединку, именица ће бити у облику *ј е д н и н е*, нпр.: *ученик, ученица, љоље, име, ноћ*. Уколико означава више јединки, именица у односу на први може имати посебан облик *м н о ж и н е*: *ученици, ученице, љоља, имена, ноћи*. То значи да српски језик има два граматичка броја — једнину и множину.

НАПОМЕНА. — У ранијим фазама своје историје наш језик имао је и посебне облике за означавање *две* јединке, тзв. *д в о ј и н у* (дуал). У савременом језику остали су само неки од њених облика, и то само код неких именица, при чему *з н а ч е* множину. Реч је о именицама *око, ухо, рука, нога, слуга*, чији генитив множине гласи: *очију, ушцију, руку, ногу, слугу*, тј. нема завршетак *-а*, као највећи број именица тих врста (*многo/ сѝлѝ, кѝћѝ*).

169. Граматичка категорија падежа именица изражена је различитим наставцима исте именице који означавају различите односе у које именица ступа у реченици. По односу тих наставака и граматичке основе једне именице она се сврстава у једну од врста промене (деклинације).

У морфологији именице се разврставају и описују према њиховом *з н а ч е њ у* и према особинама њихове *п р о м е н е* (деклинације), што значи да се у опису узимају значењски (семантички) и облички (формални) критеријуми.

1. ПОДЕЛА ИМЕНИЦА ПРЕМА ЗНАЧЕЊУ

170. Према њиховоме значењу, а то значи према особинама онога што се њима означава (именује), у српскоме језику именице се деле на пет скупина.

1) Властите (особне) именице су посебна имена појединих бића и предмета, при чему појам предмета треба схватити врло широко. Тако у овој скупини имамо

а) имена људи: *Славко, Зорица, Михаило, Пејшар, Никола, Иван*;

б) имена животиња: *Јаблан, Ждралин, Боби, Цеки, Сивко*;

в) имена земаља, градова, области, река, планина и уопште географских појмова: *Југославија, Београд, Далмација, Дунав, Авала, Брусница, Босанска крајина;*

г) имена небеских тела: *Земља, Месеци, Сунце, Сатурн.*

По правилу, овакве именице означавају појмове који се узимају као једини, па из тога проистиче правило да немају грамагичку категорију множине.

Ипак, ако се нађу два или више појмова с истим именом, мнoжински облици биће сасвим нормални: *Америке су везане Панамским каналом. — Обе Мораве се састајају код Сјџалаћа и сјџварају Велику Мораву.* Исто тако, ако се лично име употреби са пренесеним значењем, могућна је његова употреба и са обликом множине: *У нашој историји било је многио Милбшј (тј. било је многио људи храбрих као Милош Обилић).*

171. 2) Заједничке (опште) именице су имена бића, предмета, појава са заједничким особинама:

ученик, сесџира, брајџ, оџац, мајка, син, коњ, крава, џеле; џисџ, камен, књџа, џисмо, авион, брод; река, море, џланина, џојлава, џлима, вџар, олуја, кошава.

По правилу ове именице имају оба грамагичка броја: једину и множину, а њихови облици множине могу бити правилни (или системски), нпр. *ученик — ученици, сесџира — сесџире, море — мора...*, или неправилни (суплетивни — допунски) нпр.: *човек — људи, брајџ — браћа, џеле — џелаг (и џелићи).*

172. 3) Збирне (колективне) именице су оне именице које означавају више бића или предмета исте врсте узетих скупа, у неодређеном збиру или у природној целини:

лиџе, дрвље, камење, цвеће, џелаг, момчаг, деца, џосџода

Њихова најважнија особина је у томе да обликом једине (*џо лиџе — џој лиџа — џом лиџу...*, *џа деца — џе деце — џој деци...*) означавају множину.

173. 4) Градивне именице су оне именице којима се означава било целина, било нека количина материје (грађе):

вода, камен, жџиџо, масџ, олово, злаџо, млеко, вино, ујаљ, нафџа, џесак, снеј, уље, мермер (мрамор), земља.

И њихова најважнија особина је да обликом једине означавају сваку количину материје, па када то значе, немају облике множине (један литар *вдгџ — сто литара вдгџ*). У облицима множине биће употребљене онда када означавају различите врсте иначе исте материје (*Воде су нагошле збој кише — мисли се на разне врсте воде: оне из потока, река, језера, поплаве и сл.*).

174. Неке именице (*pluralia tantum*) облицима множине означавају појединачне предмете састављене од најмање два дела:

усџа, враџа, боџиње, осџе, Раџари, Сџраџари, Вреџи, наџари, виле, неџра, Карловџи

На пример, *боџиње* су име *једне* болести, карактеристичне по *множини* пликова по телу, *Карловџи* су име *једној* града добијено по *множини* становника. *Вреџи* су име *једној* насеља добијено по *множини* извора воде (*врелаца*).

175. 5) Апстрактне (мислене) именице су оне именице које означавају нешто неописљиво, што се замишља или осећа, односно уочава као а) осећање, нпр.: *шута, радосић, чежња, бол, страх, брига, нада*; б) особина, нпр.: *младосић, лејоша, снаја, слабосић, стариосић, брзина, свежина, даљина*; в) радња или стање, нпр.: *писање, певање, чишање, кошање, возња, себа, боловање, старање*.

У овом свом значењу апстрактне именице немају облике множине. Уколико се, међутим, њихова значења вежу за нешто конкретно — за ствари, поступке и сл., оне ће имати и облике множине, нпр.: *Уживали смо у природним лејошима ње земље. — Болови су били нејодношљиви. — Почеле су сеобе ишца у тојле крајеве.*

Задатак. — Из датог текста испишите све именице и разврстајте их по њиховом значењу:

Кавана под платанима на шеталишту била је већ отворена. Била је те ноћи некаква добротворна забава и све је воњало по поливеном вину и укисељеном јелу, а једна је грбава старица дизала облак прашине скупљајући... згужвани станиол, растргане серпентине, кости и остатке јела и чикова. Филип је наручио чашу млијека.

(М. Крлежа, *Поврајак Филија Лашиновића*, Просвета, Београд 1968, 38).

2. ВРСТЕ ПРОМЕНЕ ИМЕНИЦА

(ПОДЕЛА ИМЕНИЦА ПРЕМА ГРАМАТИЧКИМ КАТЕГОРИЈАМА)

176. У реченици именице се остварују у облицима промене, који се утврђују према наведеним грамавичким категоријама броја, рода и падежа, и којих има више. М. Стевановић (*Савремени српскохрватски језик*, I, Београд 1964) утврђује четири врсте промена именица, у које се могу сврстати све именице српског књижевног језика.

А. ПРОМЕНА ИМЕНИЦА I ВРСТЕ

177. По првој именичкој врсти мењају се именице мушког рода чији се основни облик (номинатив једнине) завршава на -Ø, -о и -е и именице средњег рода чији се номинатив једнине завршава на -о и -е и чија основа у свим падежима остаје неизмењена. Образац њихове промене је:

(а) *именице мушког рода*

ј е д н и н а

<i>живо</i>			<i>неживо</i>
1. ученик-Ø	Слáвк-о	Пáвл-е	прóзор-Ø
2. ученик-а	Слáвк-а	Пáвл-а	прóзор-а
3. ученик-у	Слáвк-у	Пáвл-у	прóзор-у
4. ученик-а	Слáвк-а	Пáвл-а	прóзор-Ø
5. ученич-е	Слáвк-о	Пáвл-е	прóзор-е
6. ученик-ом	Слáвк-ом	Пáвл-ом	прóзор-ом
7. ученик-у	Слáвк-у	Пáвл-у	прóзор-у

м н о ж и н а

1. учениц-и			прóзор-и
2. ученик-а̃			прóзор-а̃
3. учениц-има			прóзор-има
4. ученик-е			прóзор-е
5. учениц-и			прóзор-и
6. учениц-има			прóзор-има
7. учениц-има			прóзор-има

том ч, ж и ш: од именице *вѡдѣник* — *вѡдѣнице*, од именице *грѹи* — *грѹже*, од именице *сирѡмах* — *сирѡмаше*; завршни основински сугласници *ц* и *з* испред вокативског наставка *-е* биће замењени предњонепчаним *ч* и *ж*: од именице *сирѣлац* — *сирѣлче*, *сирѣц* — *сирѣче*; од именице *кнѣз* — *кнѣже*, *вѣшез* — *вѣшеже*.

(2) Именице м. р. чија се основа завршава предњонепчаним сугласницима у облику вокатива једнине имају наставак *-у*: *младићу*, *змају*, *Милошу* (али и *Милоше*), *вѡзачу*, *кѡњу*, *ѣријашељу*.

(3) Именице м. р. чија се основа завршава сонантом *р* у облику вокатива једнине могу имати или *-е*, или *-у*, што значи да су књижевнोजезички облици: и *рибаре* и *рибару*, *идсиогаре* и *идсиогару*, *идишаре* и *идишару*.

(4) С обзиром на горња правила, у књижевном језику је и један број речи које узимају један од ова два наставка и по другим критеријумима.

(а) Тако ће неке именице на сонант *р* имати само наставак *-е* у вокативу једнине: *цѡре*, *Лѡзаре*, док ће неке именице на сугласнике *ц* и *з* имати само *-у*: *кѡњицу*, *Фрѣнцузу*. Исто тако, само *-у* у вокативу једнине имаће именице са завршетком *-ак* (с непостојаним *а*) ако се испред њега налазе сугласници *ч*, *ћ*, *ш*, *д*, *с*, *з*, *ш* и *ж*: *мѡчку*, *ѣићку*, *ѣрѣйку*, *ѣуску* (од *мѡчак*, *ѣићак*, *ѣрѣдак*, *ѣусак*).

б) Неке именице имаће у вокативу једнине облик номинатива једнине. Осим наведених у т. 178 б, такав вокатив имају и именице: *ѡѣѡѡак*, *брѡѡѡц*.

180. Фонолошке алтернације у вокативу једнине именица I врсте.

(а) Задњонепчане сугласнике *к*, *и* и *х* испред наставка *-е* замењују њихови предњонепчани алтернанти *ч*, *ж* и *ш*: *ѹченик* — *ѹчениче*, *грѹи* — *грѹже* и *дѹх* — *дѹше*. Исто и *ц* и *з*: *сирѣц* — *сирѣче*, *кнѣз* — *кнѣже*.

(б) Код многих именица акценат је у вокативу силазне интонације: краткосилазни (*вѡзачу* : *вѡзѡч*; *ѡрачу* : *ѡрач*, *ѡрача*) или дугосилазни (*мѡмче* : *мѡмак*, *мѡмка*).

(в) Непостојано *а* се губи из основе (алтернира са *ѡ* вокалом): *лѡвче* (од *лѡвац*), *ѣсѹ* (од *ѣѡс*).

(г) Сонант *л* на крају слога прелази у *о*: *ѹиѡѡаче* (од *ѹиѡѡалац*), *ѣлѡѡаче* (од *ѣлѡѡалац*), осим ако не долази иза дугог слога: *сирѣлче* (од *сирѣлац*), *знѡлче* (од *знѡлац*).

(д) Алтернације добијене по једначењу сугласника јавиће се после испадања непостојаног *а*: *вѡрѡиче* (од *вѡрѡац*), *кѡише* (од *кѡац*) и сл. примерима где уочавамо (у првом случају) асимилацију сугласника по звучности (*б* : *ѡ*), односно (у другом случају) и асимилацију сугласника по месту творбе (*ш* : *с*).

НАПОМЕНА. — Да би се избегле гласовне промене, вокатив једнине имена страног порекла у многим случајевима остаје једнак номинативу: *Бах*, *Цек*, *Абдулах*, *Барух*, или се гради додавањем наставка *-у*: *Баху*, *Цеку*, *Абдулаху*, *Баруху*.

181. Инструментал једнине именица I врсте има наставак за који је карактеристична алтернација вокала *о* : *е*, па је тај наставак или *-ом*, или *-ем*.

(а) Код именица средњег рода вокал у наставку инструментала једнине увек је једнак вокалу који је завршетак номинатива једнине, па је од *село*, *језеро*, *крило*, *ребро* инструментал — *селом*, *језером*, *крилом*, *ребром*, а од *ѡље*, *море*, *ѡролеће*, *ѡруће* инструментал — *ѡљем*, *морем*, *ѡролећем*, *ѡрућем*.

(б) Код именица м. р. расподела *-ом* и *-ем* је сложенија. По правилу — наставак именица чија се основа завршава ненепчаним сугласником биће *-ом*: *ѹченик* — *ѹчеником*, *ѣраг* — *ѣрагом*, *ѡѡѡ* — *ѡѡѡом*, *ѡрман* — *ѡрманом*, *сунѡкреѡѡ* — *сунѡкреѡѡом*, *зуб* — *зубом*, *грѹи* — *грѹиом* и — наставак именица чија се основа завршава предњонепчаним сугласником биће *-ем*: *ѹчиѡшељем*, *крајем*, *младићем*, *ножом*, *Милошем*, *возачем*.

182. Ова расподела, међутим, постаје сложенија деловањем дисимилације (разједначавања) самогласника, па су облици инстр. једине са *-ом* иза предњонепчаних сугласника основе:

Сењом, јежом, кељом, хмељом, Прењом, кејом, њагежом, крчком Бечом, вешом

— јер се у слогу који непосредно претходи наставку налази вокал *e*.

Иза предњонепчаних сугласника основе у именицама увек ће бити наставак *-ем*:

ножем, Гочем, Милошем, Њејошем, Рагошем

— јер се у слогу који се налази непосредно испред наставка налази вокал *o*

183. Најзад, основе на тврде предњонепчане сугласнике (*ч, ж, ш*), на групе *шћ*, *жд*, на сонант *р*, као и основе са више од три слога, без обзира на то што се завршавају и меким предњонепчаним сугласником, па и без обзира на то што се у слогу испред наставка налази вокал *e*, могу имати као наставак инструментала једине и *-ом* и *-ем*, дајући тако гзв. м о р ф о л о ш к е д у б л е т е у књижевном језику:

возачем / возачом, бичем / бичом, кошаркашем / кошаркашом, њужем / њужом, њришћем / њришћом, вождем / вождем, секретарем / секретаром, њасћирем / њасћиром, учитељем / учитељом, њејријашћем / њејријашћом.

Такве дублете допуштају и неке основе на *ц* (*сћирцем / сћирцом*), на *з* (*мразем / мразом*) уколико принцип дисимилације не наметне само један наставак (*оцем, зецом*).

184. Именице м. р. на *-е*, у инстр. јд., имају *-ем* уколико им се основа завршава предњонепчаним сугласником: *Милоје — Милојем*, а наставак *-ом* уколико им се основа завршава ненепчаним сугласником: *Павле — Павлом, Раге — Рагом*.

Именице м. р. на *-о* имаће у инстр. јд. наставак *-ом*, без обзира на то који им је основински сугласник: *сћирко — сћирком, Војо — Војом*.

185. Номинатив множине именица м. р. на сугласник добија се граматичким наставком *-и*, с тим што су видљива два типа:

(1) Тип са уметком *-ов-* или *-ев-* између основе и наставка, на пример:

*ирџ — ирџови, цвећ — цвећови, сћан — сћанови;
ићњ — ићњеви, мџж — мџжеви, кљџч — кљџчеви*

— са уметком *-ов-* иза ненепчаних сугласника, односно са *-ев-* иза предњонепчаних сугласника, као и иза сугласника *с, з, ц*: *носеви, мразеви, вицеви* (иза којих је и инфикс *-ов-* у многим другим случајевима, нпр.: *вџз — вџзови, клџс — клџсови*);

(2) тип без уметка, на пример:

*мрав — мрави, њрсћ — њрсћи, ловац — ловци, учитељ — учитељи,
војник — војници, ученик — ученици, њрозор — њрозори.*

186. Многе именице имају дублетне облике, тј. могу се употебљавати са уметком *-ов-/ев-*, или без њега:

*вџкови и вџци, знџкови и знџци, мџшеви и мџши, њџукови и њџџци,
лџшајеви и лџшаји.*

187. Именице са основним обликом на -ин: *Срѣбин, Бедѣраћанин, Новдосаћанин, Зајрејчанин, чѣбанин* — облике множине граде додавањем граматичких наставака на окрњену основу, која се добија одбацивањем слога -ин: *Срѣби, Бедѣраћани, Новдосаћани, Зајрејчани, чѣбани*.

188. Фонолошке алтернације које се у номинативу множине налазе у следећем су:

(а) задњонепчани сугласници основе *к, т* и *х* испред наставака -и замењују се својим зубним алтернантима *ц, з* и *с*

ученик — ученици, ковчеј — ковчези, орах — ораси;

(б) у обличком уметку који долази испред граматичких наставака множине алтернирају *о* и *е*, зависно од сугласника основе

зиг — зигови и муж — мужевѣ;

(в) основе с непостојаним *а* алтернирају с основама \emptyset -ог вокала, тј. губе то *а*

ловац — ловци и лакаш — лакшовѣ;

(г) у основама које испред непостојаног *а* имају сонант *л* у номинативу множине се овај сонант замењује вокалом *о*

чишаѣлац — чишаѣоци, мислиѣлац — мислиоци,

— уколико се то *л* не налази иза дугих самогласника

сѣрѣлац — сѣрѣлци, неваљаѣлац — неваљѣлци.

189. Генитив множине именица и м. и ср. рода гради се наставком -*ā* (дугим вокалом *ā*), а карактеристика им је дуг претходни слог:

ѣченикā — сѣлā — ѣблā.

(а) Именице м. р. с непостојаним *а* у основи: *бѣрац, бѣрца . . . , чишаѣлац, чишаѣоца . . .*, које се губи у већини зависних падежа, у генитиву множине су поново с њим: *бѣрацā, чишаѣлацā.*

Уколико проширују основу уметком -*ов/-ев-*, непостојано *а* се у генитиву множине не јавља поново: *вѣшар — вѣшара — вѣшару . . . — вѣшарѣвā.*

190. Генитив множине с непостојаним *а* имају и именице страног порекла с групом сугласника на крају основе:

— *ѣбјекѣш, ѣбјекѣша, ѣбјекѣшу . . . — ѣбјекѣшā*

— *ѣѣшениш, ѣѣшениша, ѣѣшенишу . . . — ѣѣшенишā,*

ако на крају те групе стоји сугласник *ш*. Уколико се група сугласника завршава неким другим сугласником, сугласничка група се неће раздвајати непостојаним *а*:

— *сѣфикс, сѣфиксā, сѣфиксу . . . — сѣфиксā*

— *ѣдркинѣ, ѣдркинѣа, ѣдркинѣу . . . — ѣдркинѣā*

191. Најзад, један број именица м. р. има и друкчије облике генитива множине:

— именица *љѣди*, која је допунски облик множине за именицу *чѣвек*, има облик *љѣдѣ;*

— именице *ѣрѣсѣ, нѣкаѣш, ѣбѣш* имају облике: *ѣрѣсѣѣѣ, нѣкѣшѣѣ, ѣбѣшѣѣ* (уз ређе: *ѣрѣсѣā, ѣбѣшā, нѣкѣшā*);

— именица: *мѣсец, минѣш, сѣш, сѣкунд* имају облике: *месѣѣѣ, сѣшѣѣ, минѣшѣѣ, сѣкундѣѣ* (поред тога што имају и облике на -*ā*).

192. (б) Именице ср. р. са основом која се завршава групом од два сугласника, као што су: *јѣшѣро, јѣдрѣ, сѣдѣло, клѣѣѣѣ, рѣбрѣ . . .* — имају генитив множине с непостојаним *а* између та два сугласника:

јѣшѣрā, јѣдрā, сѣдā, клѣѣѣā, рѣбрā,

ако ту групу не чини струјни сугласник на првом, а праскави или сливени сугласник на другом месту:

мѣсто — *мѣстѣа*, *инѣздо* — *инѣздѣа*, *ивѣжѣ* — *ивѣжѣа*.

193. Један број именица ср. р., као и именице м.р., има и друкчије облике генитива множине, нпр.:

— именице *око* и *ухо* (ном., акуз. и вок. мн. *дчи* и *ѹши*) имају облике: *дчијѹ* и *ѹшијѹ*;

— именица *илѣне* има облике *илѣнѣјѹ* и *илѣнѣ* (поред *илѣнѣа*);

— именица *ѹрса* има облик: *ѹрсијѹ*;

— именица *ѹсѣа* има и облик *ѹсѣијѹ* (поред облика са -а: *ѹсѣаа*), тј. имају некадашње облике двојине (в. т. 168).

Б. ПРОМЕНА ИМЕНИЦА И ВРСТЕ

194. По другој именичкој врсти мењају се именице средњег рода чији се основни облик (номинатив једнине) завршава вокалом *е*, а чија се основа у зависним падежима, осим у номинативу и вокативу једнине, проширује сугласницима *н*, *ш*. Образац њихове промене је:

ј е д н и н а

1. ѹме	1. кѹбе
2. ѹмен-а	2. кѹбет-а
3. ѹмен-у	3. кѹбет-у
4. ѹме	4. кѹбе
5. ѹме	5. кѹбе
6. ѹмен-ом	6. кѹбет-ом
7. ѹмен-у	7. кѹбет-у

м н о ж и н а

1. имѣн-а	1. кѹбет-а
2. имѣн-ѣ	2. кѹбет-ѣ
3. имѣн-има	3. кѹбет-има
4. имѣн-а	4. кѹбет-а
5. имѣн-а	5. кѹбет-а
6. имѣн-има	6. кѹбет-има
7. имѣн-има	7. кѹбет-има

195. По овом образцу мењају се многе именице, уз наведене: *врѣме*, *ѹлѣме*, *шѣме*, *дѹѣме*, *рѣме*, *ѹже*. Међутим, код именица чија се основа проширује сугласником *ш* падежи множине јављају се са две парадигме (промене).

(а) Многе именице са значењем ствари уз множину по датом образцу (*кѹбеѣа*, *кѹбеѣѣа*, *кѹбеѣѣима*, *кѹбеѣѣа* . . .) имају и множину у облику именица ж. р. на сугласник (на наставак - \emptyset):

1. (та) бѹрад
2. (те) бѹрадѣ
3. (тој) бѹради
4. (ту) бѹрад
5. —
6. (том) бѹради
7. (тој) бѹради

— што значи да за значење множине имају облике једнине збирних именица IV врсте, који тако чине допунску (суплегивну) промну.

(б) Само суплегивну множину имају именице II врсте које означавају млада жива бића, као што су: *дѣѣе*, *ждрѣбе*, *шѣле*, *јѣѣе*, *ѹѣле*. И то именица

гѣше (*гѣшеѣша*, *гѣшеѣшу*...) — облике једнине именица ж. р. III врсте: 1. /та/ *гѣца*, 2. /те/ *гѣце*, 3. /тој/ *гѣци*, 4. /ту/ *гѣцу*, 5. /та/ *гѣцо*, 6. /том/ *гѣцѣм*, 7. /тој/ *гѣци*, а ове друге — или промену збирних именица IV врсте: 1. /та/ *ждрѣбаг*, 2. /те/ *ждрѣбагѣ*..., или промену множине именица м. р. I врсте: 1. /ги/ *ѡйлићи*, 2. /тих/ *ѡйлићѣ*, 3. /тим/ *ѡйлићима*.

По II врсти мења се и неколико именица чији се номинатив једнине завршава на -о / -е, а основа проширује сугласницима -с- / -р : *чудо* — *чудеса* — *чудесима*; *небо* — *небеса* — *небесима*, одн. *вече* — *вечера* — *вечеру*. Именице с проширењем на -с- употребљавају се само у облицима множине. Иначе, у једнини се мењају по промени I врсте, по којој најчешће имају и множину.

196. У облику генитива и системске и суплетивне множине последња два слога су дуга: /многѣ/ *имѣнѣ*, /многѣ/ *кѡбѣшѣ*, /многѣ/ *ждрѣбагѣ*. /многѣ/ *ѡйлићѣ*.

В. ПРОМЕНА ИМЕНИЦА III ВРСТЕ

197. По трећој именичкој врсти мењају се именице које се у номинативу једнине завршавају на -а. Као што показује конгруентни атрибут уз њих (*добра жена* — *добар судија*), оне су ж. и м. рода, али без обзира на разлику у (природном) роду, имају исти образац промене:

ј е д н и н а	
ж. р.	м. р.
1. жѣна	1. сѡдија
2. жѣнѣ	2. сѡдијѣ
3. жѣнѣи	3. сѡдијѣи
4. жѣнѣу	4. сѡдијѣу
5. жѣнѣо	5. сѡдијѣо/сѡдијѣа
6. жѣнѣѣм	6. сѡдијѣѣм
7. жѣнѣи	7. сѡдијѣи

м н о ж и н а	
ж. р.	м. р.
1. жѣнѣ	1. сѡдијѣѣ
2. жѣнѣѣ	2. сѡдијѣѣѣ
3. жѣнѣѣама	3. сѡдијѣѣама
4. жѣнѣѣ	4. сѡдијѣѣѣ
5. жѣнѣѣѣ	5. сѡдијѣѣѣѣ
6. жѣнѣѣѣама	6. сѡдијѣѣѣама
7. жѣнѣѣѣама	7. сѡдијѣѣѣама

198. Вокатив једнине неких именица III врсте има и друкчије завршетке.

(а) Вишесложне именице на -ица уместо наставка -о имају наставак -е:

учиѣшељица — *учиѣшељице*; *настѣвница* — *настѣвнице*; *груѣарица* — *груѣарице*; *сѣстирица* — *сѣстирице*; *Зорица* — *Зорице*,

разликујући се од двосложних са истим завршетком у номинативу, које имају наставак -о: *ѡйицо*, *маѣцо*.

(б) Вишесложна лична имена, па и многа двосложна, било женска било мушка, најчешће имају облик номинатива једнине у служби вокатива:

Маѣрија — *Маѣрија*, *Јѡванка* — *Јѡванка*; *Нѣкола* — *Нѣкола*,

разликујући се од двосложних личних имена, која најчешће имају наставак -о:

Зѡра — *Зѡро*, *Сѣѣана* — *Сѣѣано*; *Бѡжа* — *Бѡжо*, *Љѡба* — *Љѡбо*,

иако има таквих имена и са обликом који је једнак номинативу (*Бѣранка* — *Бѣранка*).

(в) Именице као што су *Хрѡѡѣска*, *Енѣлеска*, *Раѡска* и сл., постале од придева, имају облик вокатива једнак са номинативом.

(в) у именицама чија се основа завршава једним сугласником, а мали број слогова, односно једносложност њихове основе или страна порекло допушта нејасност у значењу:

бака — *баки*, *сека* — *секи*, *кљика* — *кљики*; *аја* — *аји*, *лија* — *лији*.

201. Што се акцента и квантитета вокала тиче, све именице III врсте одликују се следећим:

(а) у инструменталу једнине падежни наставак, тј. његов вокал је дуг: *жѣнѣм*, *груја̀риѣм*, *судѣјѣм*;

(б) у генитиву множине последња два слога већине именица су дуга: *жѣнѣ*, *груја̀риѣ*, *судѣја̀*;

(в) у генитиву једнине, наставак за облик свих именица је дуг: *жѣнѣ*, *груја̀риѣ*, *судѣја̀* итд., што овај облик разликује од облика номинатива, акузатива и вокатива множине истих именица.

НАПОМЕНА. — Детаљна правила о алтернацији *к*, *ѣ*, *х* : *ц*, *з*, *с* и о одступањима од ње у именицама III врсте прописује *Правопис српскохрватског језика*, Нови Сад, 1960. *језика*.

Г. ПРОМЕНА ИМЕНИЦА IV ВРСТЕ

202. По четвртој именичкој врсти мењају се именице ж. р. које се у номинативу једнине завршавају наставком -Ø (тј. као видљив, имају сугласнички завршетак). Образац њихове промене је:

ј е д н и н а	м н о ж и н а
1. ствѣр-Ø	1. ствѣр-и
2. ствѣр-и	2. ствѣр-ѣ
3. ствѣр-и	3. ствѣр-има
4. ствѣр-Ø	4. ствѣр-и
5. ствѣр-и	5. ствѣр-и
6. ствѣр-ју (ствѣр-и)	6. ствѣр-има
7. ствѣр-и	7. ствѣр-има

По овој промени мењају се све именице с номинативом једнине на сугласник уз које конгруентни атрибут стоји у облику ж. р.: /лепа/ *ноћ*, /лепе/ *ноћи*, /лепој/ *ноћи* . . . , *љубав*, *младосѣ*, *ѣамѣш*, *чаћ*.

203. Инструментал једнине ових именица има могућност употребе два наставка:

(а) наставак -ју, чије *ј* јотује ненепчане сугласнике основе, односно губи се ако је сугласник основе меки предњонепчани сугласник:

сѣвѣр — *сѣвѣрју*
ѣамѣш — *ѣамѣшу*; *младосѣ* — *младосѣшу*; *љубав* — *љубављу*
чаћ — *чаћу*; *ѣѣш* — *ѣѣшу*;

(б) наставак -и:

сѣвѣр — *сѣвѣри*
ѣамѣш — *ѣамѣши*; *младосѣ* — *младосѣши*; *љубав* — *љубави*
чаћ — *чаћи*; *ѣѣш* — *ѣѣши*.

Уколико се именица употребљава без атрибута, обично се бира облик с наставком -ју: Радили су свој посао с *радосѣшу*. Са употребом атрибута уз именицу повећава се могућност појаве и облика с наставком -и: Радили су свој посао с великом *радосѣши*.

204. Неколико именица јавља се са делимично друкчијом променом. Тако именице ж. р. *кѣкѣши*, *кѣсѣи* и *вѣш* у генитиву множине имају

облике (старе двојине): *ко̀дшију̀, ко̀дшију̀, ва̀шију̀*, поред системских облика са -й. Именица *кѣи* само се овим обликом одваја од системске промене (1. *кѣи*, 2. *кѣри*, 3. *кѣри* . . .), док промена именице *маи* иде по III именичкој врсти: 1. *маи*, 2. *маиерѣ*, 3. *маиери* [4. *маиер*], 5. *маи*, 6. *маиерѡм*, 7. *маиери*, у једини, и 1. -4. -5. *маиере*, 2. *маиера*, 3. -6. -7. *маиерама*, у множини, припадајући IV врсти само у облику номинатива и акузатива (и вокатива) једине.

Функција именица. — Основна служба именица је означавање бића, предмета или појава, појмова уопште, као скупова најважнијих њихових особина. Као такве, именице су самосталне речи. Међутим, оне могу бити употребљене и у несамосталној служби, и то у одредбеној функцији коју најчешће врши приде в. У примерима као што су:

жѡла чобанин, *маја* сѣарица, *јабука* дивљака, *син* јединац, *змија* ошровница и сл.

— именице *жѡла*, *сѣарица*, *дивљака*, *јединац*, *ошровница* означавају особине појмова уз чија имена стоје, као што их означавају придеви од којих су догичне именице изведене: *жѡлав*, *сѣара*, *дивља*, *једини*, *ошровна*.

На таквом уочавању једне особине појма који се означава именицом *челик*, *камен*, *звер*, *јаиње* заснивају се примери који се у граматицама наводе:

Чика Лука је био *челик-човек*. — Та *звер-жена* је била ухапшена ноћу у њеном стану. — Ти си *камен*. — Ово дете је *јаиње*

(М. Стевановић, *Грамаишка срѣскохрвајској језика*, IX издање, Цетиње)

— у којима су именице употребљене са значењем придева *чврст* (као једне од особина *челика*), *суров* (као једне од особина *звери*), *неосејљив* (као једне од особина *камена*) и *миран* (као једне од особина *јаињеша*).

15. ПРИДЕВИ

205. Придеви су несамосталне одредбене речи које се стављају уз именице да означе особине бића, предмета и појава означених дотичним именицама: *млад* човек, *млада* жена, *лејо* дете; *зелен* аутомобил, *висока* планина; *лејо* време, *велика* олуја. Исту службу одређивања, на други начин наравно, имају и када означавају особину која се открива у појму помоћу предиката: Овај човек је *млад*, Време је *лејо*, Планина је *висока*.

1. ПОДЕЛА ПРИДЕВА ПО ЗНАЧЕЊУ

206. У датој дефиницији придева истакнута је њихова функција, која је одредбена у односу на именицу, и истакнуто је њихово најопштије значење — о с о б и н а појма означеног именицом. То најопштије значење, међутим, врло је разноврсно, па се према нешто посебнијим значењима сви придеви деле на следеће групе:

(1) Описне (квалитативне) придеве — који означавају особине појмова уз чија имена стоје, односно каквоћу: *илав*, *црвен*, *ндв*, *висок*, *дѡбар*, *хрѡбар*, *иѡносан*;

(2) присвојне (посесивне) придеве — који означавају припадање: *очев, мајчин, сестирин, Марков, шкџлски, човџчи*;

(3) градивне придеве — који означавају састав, од чега је појам уз чије име стоје: *златан, ишчанй, дрвен, дловнй, свйлен, зџмљан*;

(4) придеве временског односа — који означавају време на које се односи појам означен именицом уз коју придев стоји: *данашнй, вџџџрнй, ондашнй, лџшошнй, ирошлојџдишнй*;

(5) придеве просторног односа — који означавају на које се место односи појам означен именицом уз коју придев стоји: *дџнй, јџрнй, иџмошнй, дџснй, џвашнй*;

(6) придеве других односа (намене, нпр.): *сџџчна* (пијаца), *жџишнй* (трг), *здрџвџивенй* (каргон).

2. РОД, БРОЈ И ПАДЕЖ КОД ПРИДЕВА

207. Као несамосталне речи, придеви добијају ознаке рода, броја и падежа зависно од именица уз које стоје. Тако је у номинативу јџднине: *храбар* младић, *храбра* девојка, *храбро* дете; у генитиву јџднине: *храбра* (или *храбрџи*) младића, *храбрџ* (или *храбрџџ*) девојке, *храбра* (или *храбрџи*) детета . . . ; у номинативу множине: *храбри* (или *храбри*) младићи, *храбре* (или *храбрџџ*) девојке; у генитиву множине: *храбрих* (или *храбрих*) младића, *храбрих* (или *храбрих*) девојака . . . итд. Без обзира на то којој значењској групи припада, сваки придев има облике за три рода (мушки, женски и средњи), за два броја (јџднину и множину) и облике за означавање падежа, исто онолико колико и именица.

3. КРАЋИ И ДУЖИ ОБЛИЦИ ПРИДЕВА

(НЕОДРЕЂЕНИ И ОДРЕЂЕНИ ВИД)

208. Већина придева остварује се у два низа облика: краћим и дужим облицима, названим тако према облику номинатива јџднине м. р., који може бити

(а) са наставком -џ („краћи“ облик):

храбар, илџв, црвен, вџсок (младић);

(б) са наставком -й („дужи“ облик):

храбри, илџви, црвени, вџсоки /младић/.

Разлика је била заснована на разликовању неодређености (непознатости) и одређености (познатости) појма уз чије име придев стоји, као што је, на пример, у тексту:

Међу штрајфорима који су се смењивали на капији био је јџдан *млад* човек, Рус из источне Галиције, по имену Грегор Федун . . . Онда скиде своју пушку, напуни је тешким јџдиним метком . . . и окуну . . . Тако је *млади* човек, који је погрешко на капији, остао заувек у касоби.

(И. Андрић, *На Дрини ћурија*, Београд, 1981, 191, 205—7)

— у којем придев *млад* означава особину дотада непознатог неодређеног човека, да би се иста особина, после приповедачког обавештења о томе човеку, у даљем тексту означила обликом одређеног придевског вида *млади*.

4. ПРОМЕНА ПРИДЕВА

209. Највећи број описних и градивних придева има следеће обрасце промене.

1) Мушки род

(а) Облици неодређеног вида		(б) Облици одређеног вида	
једнина	<ol style="list-style-type: none"> 1. лѣп-Ø, бѣо (пут) 2. лѣп-а, бѣл-а (пута) 3. лѣп-у, бѣл-у (путу) 4. лѣп-Ø, бѣо (пут) лѣп-а, бѣл-а (коња) 5. лѣп-й̆, бѣл-й̆ (коњу)! 6. лѣп-й̆м, бѣл-й̆м (путем) 7. лѣп-у, бѣл-у (путу) 		<ol style="list-style-type: none"> 1. лѣп-й̆, бѣлй̆ (пут) 2. лѣп-ог, бѣл-ог (пута) 3. лѣп-ом(е), бѣл-ом(е) (путу) 4. лѣп-й̆, бѣл-й̆ (пут) лѣп-ог, бѣл-ог (коња) 5. лѣп-й̆, бѣл-й̆ (коњу) 6. лѣп-й̆м, бѣл-й̆м (путем) 7. лѣп-ом(е), бѣл-ом(е) (путу)
множина	<ol style="list-style-type: none"> 1. лѣп-и, бѣл-и (путеви) 2. лѣп-й̆х, бѣл-й̆х (путева) 3. лѣп-й̆м(а), бѣл-й̆м(а) (путевима) 4. лѣп-е, бѣл-е (путеве) 5. лѣп-й̆, бѣл-й̆ (путеви) 6. лѣп-й̆м, бѣл-й̆м(а) (путевима) 7. лѣп-й̆м(а), бѣл-й̆м(а) (путевима) 		<ol style="list-style-type: none"> 1. лѣп-й̆, бѣл-й̆ (путеви) 2. лѣп-й̆х, бѣл-й̆х (путева) 3. лѣп-й̆м(а), бѣл-й̆м(а) (путевима) 4. лѣп-ѐ, бѣл-ѐ (путеве) 5. лѣп-й̆, бѣл-й̆ (путеви) 6. лѣп-й̆м(а), бѣл-й̆м(а) (путевима) 7. лѣп-й̆м(а), бѣл-й̆м(а) (путевима)

210. У једнини облици неодређеног вида разликују се од облика одређеног вида у номинативу (1), генитиву (2), дативу (3), акузативу (4) и локативу (7). Први облици имају наставке и м е н и ч к е промене: -Ø (1), -а (2), -у (3), -Ø/-а (4) и -у (7), а други наставке п р и д е в с к е промене: -й̆ (1), -ог(а) (2), -ом(е) (3), -ог(а) (4) и -ом(е) (7).

У инструменталу је у облицима оба вида наставак -й̆м, али се код многих придева разликује акценат. У вокативу се употребљава само облик одређеног вида: *Мл̆гй̆* човече, слушај ме!

У највећем броју падежа множине нема разлике у наставцима међу придевима неодређеног и одређеног вида. Разликују се само номинатив и акузатив: придеви неодређеног вида су са наставцима -и (1) и -е (4), а придеви одређеног вида са -й̆ (1) и -ѐ (4).

НАПОМЕНА. — Акузатив једнине се јавља у два облика. Једнак је номинативу кад именица уз коју придев стоји означава неживо: Видим *бео* пут (неодр. в.) / Видим *бѣлй̆* пут (одр. в.), односно једнак је генитиву кад именица уз коју придев стоји означава живо (биће): Видим *бѣла* коња (неодр. в.) / Видим *бѣлй̆* коња (одр. в.).

211. 2) Средњи род

(а) Облици неодређеног вида		(б) Облици одређеног вида	
једнина	<ol style="list-style-type: none"> 1. широк-о (поље) 2. широк-а (поља) 3. широк-у (пољу) 4. широк-о (поље) 5. широк-ъ (поље) 6. широк-й̆м (пољем) 7. широк-у (пољу) 		<ol style="list-style-type: none"> 1. широк-ъ (поље) 2. широк-ог(а) (поља) 3. широк-ом(е) (пољу) 4. широк-ъ (поље) 5. широк-ъ (поље) 6. широк-й̆м (пољем) 7. широк-ом(е) (пољу)
множина	<ol style="list-style-type: none"> 1. широк-а (поља) 2. широк-й̆х (поља) 3. широк-й̆м (пољима) 4. широк-а (поља) 5. широк-ѧ (поља) 6. широк-й̆м(а) (пољима) 7. широк-й̆м(а) (пољима) 		<ol style="list-style-type: none"> 1. широк-ѧ (поља) 2. широк-й̆х (поља) 3. широк-й̆м(а) (пољима) 4. широк-ѧ (поља) 5. широк-ѧ (поља) 6. широк-й̆м(а) (пољима) 7. широк-й̆м(а) (пољима)

У једнини номинатив (1), генитив (2), датив (3), акузатив (4) и локатив (7) неодређеног вида имају наставке и м е н и ч к е промене: -о (1), -а (2), -у

(3), -о (4) и -у (7), док исти падежи придева одређеног вида имају наставке придевске промене: -ō (1), -ōг(а) (2), -ōм(е) (3), -ō (4) и -ōм(е) (7). И један и други вид у инструменталу имају исти наставак (придевске промене) -ѣм, са могућном разликом у акценту. Исто тако и у вокативу: -ō, с тим што се за њега узима облик одређеног вида, како се то види по акценту.

У множини је једина разлика између две промене у томе што придеви неодређеног вида у номинативу и акузативу имају кратак наставак -а, а придеви одређеног вида дуги наставак -ā, као и у могућној разлици у акценту. Сви остали наставци, и у неодређеном и у одређеном виду, придева су дуги.

212. 3) Женски род

	(а) Облици неодређеног вида	(б) Облици одређеног вида
једнина	1. ширōк-а (улица)	1. шѣрок-ā (улица)
	2. ширōк-ē (улице)	2. шѣрок-ē (улице)
	3. ширōк-ōј (улице)	3. шѣрок-ōј (улице)
	4. ширōк-у (улицу)	4. шѣрок-ū (улицу)
	5. шѣрок-ā (улице)	5. шѣрок-ā (улице)
	6. ширōк-ōм (улицом)	6. шѣрок-ōм (улицом)
	7. ширōк-ōј (улице)	7. шѣрок-ōј (улице)
множина	1. ширōк-е (улице)	1. шѣрок-ē (улице)
	2. ширōк-ѣх (улица)	2. шѣрок-ѣх (улица)
	3. ширōк-ѣм(а) (улицама)	3. шѣрок-ѣм(а) (улицама)
	4. ширōк-е (улице)	4. шѣрок-ē (улице)
	5. шѣрок-ē (улице)	5. шѣрок-ē (улице)
	6. ширōк-ѣм(а) (улицама)	6. шѣрок-ѣм(а) (улицама)
	7. ширōк-ѣм(а) (улицама)	7. шѣрок-ѣм(а) (улицама)

Разлика између двеју промена само је у томе што номинатив и акузатив оба броја у промени придева неодређеног вида имају кратке наставке -а и -у (*ширōка* улица, *ширōку* улицу), односно -е (*ширōке* улице), а у промени придева одређеног вида — дуге наставке -ā и -ū (*шѣрокā* улица, *шѣрокū* улицу), односно -ē (*шѣрокē* улице.) Осим тога, могућна је и разлика у акценту, тамо где облици и иначе немају исти акценат у краћим и дужим облицима промене.

213. Основни облик (номинатив једнине) у облику неодређеног и одређеног вида, углавном, имају само описни и градивни придеви: *црн* — *црнѣ* *зелен* — *зеленѣ*, *ѣријайан* — *ѣријайнѣ*, *млад* — *младѣ*, *златан* — *златнѣ*, *дрвен*, — *дрвенѣ*. Па и међу њима неки придеви имају само облике одређеног вида, нпр.: *малѣ*, *јаркѣ*, *жаркѣ*, *бјнѣ*.

Остали придеви имају или само (а) облике неодређеног вида придева (пре свега у основном облику — номинативу једнине); такви су присвојни придеви на -ов, -ев и -ин: *брѣшов*, *дрѣшов*, *војникѣв*, *младѣшев*, *Славков*, *Мѣлошев*; *сѣсѣрин*, *жѣнѣн* и др.; или само (б) облике одређеног вида; такви су присвојни придеви на -скѣ, -чкѣ, -шкѣ, -нѣ и -јѣ: *ѣланѣнскѣ*, *шкѣлскѣ*, *војникѣчкѣ*, *монашкѣ*, *држѣвнѣ*, *народнѣ*, *човѣчѣ* и сл., као и придеви који означавају месни или временски однос: *доњѣ*, *дѣснѣ*, *јужнѣ*, *данашнѣ*, *лѣтошнѣ*.

По правилу, придеви који су у основном облику (номинативу једнине м. р.) само одређеног вида (дужи), углавном ће се мењати по придевској промени (*шкѣлскѣ* рад, *шкѣлскѣ* рада, *шкѣлскѣ* раду...) али се могу наћи и примери употребе ових придева са именичком променом, нпр. у народним песмама: А ти *мушка* чеда не родала.

Придеви који у основном облику имају само облик неодређеног вида (краћи) имаће, међутим, обе промене. На пример, у реченицама: Ове речи нашли смо у

Вукову Рјечнику и Ове речи нашли смо у Вуковом Рјечнику, придев Вуков у оба своја облика граматички је исправан.

НАПОМЕНА. — И последњи, а и сви други придеви, посебно описни, који имају облике о б а в и д а, са краћим обликом (као неодређени) употребљавају се обавезно само у предикату и службама везаним за предикат (Петар је уморан. — Уморан и покисао, Петар се одмарао). У атрибутој служби придеви који имају оба вида, уз њихову књижевнојезичку једнакост, претежно се употребљавају са облицима одређеног вида (дужим): Дошао је из једног *дǎлекѝ* града. — Живели су у неком *дǎлекѝм* граду. — Гледао је рајску башту и у њој девојку *лǎкѝ* корака и *неѝбичнѝ* изгледа итд. Искључиво дужи облик имаће придеви у саставу имена и термина: *Нѝвѝ Сǎд*, *Цǐрнǎ Гѝра*, *бѝлѝ бѝр*, *слѝйѝ мѝш*.

5. ПОРЕЂЕЊЕ ПРИДЕВА (КОМПАРАЦИЈА)

214. Поређење придева је промена описних придева заснована на степену заступљености особине која се придевом означава. Систем облика поређења састоји се од:

1) **п о з и т и в а** (основног придева), којим се означава особина појма уз чије име придев стоји, као присутна, постојећа (позитивна): Петар је *мǎрљив* ученик;

2) **к о м п а р а т и в а** (првог ступња поређења), којим се означава особина у вишем степену од оне означене позитивом придева: Марко је *мǎрљивијѝ* ученик од Петра;

3) **с у п е р л а т и в а** (другог степена поређења), којим се означава особина у највишем степену (између свих појмова са којима се дотични појам са датом особином пореди): Александар је *нǎјмǎрљивијѝ* ученик у разреду.

215. Облици компаратива добијају се додавањем наставка за компаратив на основу придева.

(а) Наставак -иј (са наставцима за м. р. -ѝ, за ж. р. -ǎ и за ср. р. -ћ) долаже се на основу вишесложних придева:

храбар

		-ѝ	/ученик/
<i>храбр-</i>	+ -иј-	+ -ǎ	/ученица/
		+ -ћ	/дете/

слободан, слободна, -о

<i>слобѝдн-</i>	+ -иј-	+ -ѝ	/град/
		+ -ǎ	/земља/
		+ -ћ	/село/

— на основу једносложних придева с кратким самогласником у основи:

нѝв, -а, -о

<i>нѝв-</i>	+ -иј-	+ -ѝ	/град/
		+ -ǎ	/земља/
		+ -ћ	/село/

— на основу неких једносложних придева с дугим самогласником у основи:

слǎн, слǎн-а, -о

<i>слǎн-</i>	+ -иј-	+ -ѝ	/хлеб/
		+ -ǎ	/погача/
		+ -ћ	/месо/.

По овоме типу добијају се облици компаратива: *заговдљнијѝ, сѝрѝмнијѝ, бо-
идѝији, сиромдѝишијѝ, ирѝвијѝ, јѝднијѝ, вијѝкијѝ, крѝѝкијѝ, сѝиѝијѝ, сѝѝдријѝ.*

(б) Некадашњи наставак *-ј* који јотује сугласник основе (па се грама-
тички наставци рода, падежа, броја *-ѝ, -ѧ, -ѝ.* . . налазе иза јотованих одгова-
рајућих сугласника) додаје се

— на основу једносложних придева са дугим самогласником у основи:

млад, млад-а, -о				-ѝ	/град/
млад-	+ -ј-	младђ-	+	-ѧ	/земља/
				-ѝ	/село/
жив, жив-а, -о				-ѝ	/град/
жив-	+ -ј-	живель-	+	-ѧ	/земља/
				-ѝ	/село/
јак, јак, -а, -о				-ѝ	/град/
јак-	+ -ј-	јач-	+	-ѧ	/земља/
				-ѝ	/село/

— на основу неких једносложних придева са кратким вокалом у основи:
дуг, -а, -о

дуг-	+ -ј-	дуж-	+	-ѝ	/пуг/
				-ѧ	/улица/
				-ѝ	/поље/

— на основу неких двосложних придева, додавањем наставка за компа-
ратив на основу која се добија одбацавањем завршетка основних облика:

висок, -а, -о				-ѝ	/храст/
вис-	+ -ј-	виш-	+	-ѧ	/јела/
				-ѝ	/дрво/

По овом типу добијамо облике компаратива: *брђѝ, чѝићѝ, црњѝ, ирѝбљѝ,
ѝушћѝ, шврћѝ, сѝрдѝѝ, ѝѝиѝ, дѝбљѝ, нијѝѝ, слѝћѝ, дѝљѝ.*

(в) Наставак *-ш* (са граматичким наставцима рода, падежа, броја *-ѝ, -ѧ,
-ѝ.* . .) додаје се

— на основе само три придева *лак, леѝ* и *мѝк*:

лак, -а, -о				-ѝ	/чамац/
лак-	+ -ш-		+	-ѧ	/барка/
				-ѝ	/једро/

216. Неколико придева у српскоме језику има допунске (суплетив-
не) облике компаратива, тј. за њих се узимају облици од речи других основа,
па

за *дѝбар, дѝбра, дѝбро* имамо компаратив *бѝљѝ, бѝљѧ, бѝљѝ*

за *зѝо, зѝѧ, зѝѝ* имамо компаратив *ѝѝрѝ, ѝѝрѧ, ѝѝрѝ*

за *мѝлѝ, -ѧ, -ѝ* имамо компаративе *мѝњѝ, -ѧ, -ѝ*

за *вѝлик, -а, -о* имамо компаративе *вѝћѝ, -ѧ, -ѝ*

За њих се каже да имају неправилну компарацију.

217. Облици суперлатива добијају се додавањем предметка (пре-
фикса) *нај-* на облике компаратива и правилне и неправилне компарације:

*најхрабријѝ, најслободнијѝ, најновијѝ, најсланијѝ, најмлађѝ, најдалѝ,
најлеѝѝ, најбољѝ, најјорѝ.*

218. Облици компаратива и суперлатива имају само придевску промену, тј. облике одређеног придевског вида (дуже) (в. т. 209).

НАПОМЕНА. — Градивни придеви, употребљени са својим основним значењем (од чега је што), као и придеви са значењем потпуног одсуства /присуства нечега, тј. придеви типа *злаћан, дрвен*, односно *бос, ид, ж љв, мршав*, немају облике компаратива и суперлатива. Уколико се, међутим, употребе метафорски (са преносним значењем), они те облике могу имати:

Нисмо видели *злаћнијџ* дете од њега (тј. *боље* дете)
Он је *најзлаћнијџ* дете које смо видели (тј. *најбоље* дете)
Петар је *најживљџ* дете у разреду (тј. *најнемиријџ* дете)
Они су *босијџ* и *идлијџ* од било кога (тј. *сиромашнијџ*).

Осим тога, компаратив не мора увек бити употребљен за поређење. У примерима као што су:

Ових дана пале су *јачџ* кише. — Није било *већџ* снега ове године. — Петар је међу *бдљџ* ђацима у разреду — облици компаратива означавају само виши степен датих особина.

219. Придеви имају одредбену службу (функцију). Они одређују именице на два начина: 1) када стоје непосредно уз именицу, њихова је служба атрибуцка: *добар човек, ново одело, школска зграда, дрвена ограда данашње новине, јуџарње сунце* итд. и 2) придеви се употребљавају предикативно, као именски део предиката: *Петар је храбар*, или као допуна глаголу: *Петра су сматрали храбрим*, или апозитивно, односно атрибуцко-прилошки: *Уморан и лаган, Петар се сусетио на кревет, Директор је љуџи и џ сјајао на сјећенишћу*.

Осим са овом функцијом, придеви се у реченици употребљавају и са функцијом самосталне речи, тј. оном коју као основну имају именице.

1) Тако се употребљава сваки придев за који се подразумева да стоји уз именицу која се не изриче:

У кући *обешеноџ* не говори се о конопу. — *Сџи џлагноме* не верује.

2) Такође и придев који се поименично и не подразумева и обавезну именицу: Очекивали су долазак *Плавоџ* (тј. човека с надимком *Плави*). — *Млађи* су имали тачно одређене дужности, а о њима су одлучивали *старији*.

3) Многи придеви су постали именице, поименичили се, па тако дали:

(а) заједничке (опште) именице ср. р.:

дџбро, блаџо, злџ

— које имају само именичку промену када значе *имање, боџаџствџ* и *несрећа* (Раде на пољопривредном *дџбру*, Поделили су *блаџо*, Велико *злџ* их је снашло);

(б) заједничке опште именице ж. р.:

млаџа, стџрина, зџна

— од којих прва има и придевску промену, а друге само именичку;

(в) лична имена и презимена, географска имена места, покрајина и земаља: *Драџи, Драџа, Зрињски, Гађанскџ, Веселинов, Мџљанов, Бањскџ, Баћка, Хрвајска, Енџлеска, Гаџцо, Кџсово*

— од којих их је највише сачувало придевску промену, кад је реч о м. и ж. роду (*Зрињски* — од *Зрињскоџ* — *Зрињскоме*.../*Хрвајска* — *Хрвајске* — *Хрвајскоџ*...), док је у ср. р. већина њих узела именичку промену (*Косово* — *Косовџ* — *Косову*...), са понеким примером и придевске промене (*Високо* — из *Високоџ* — у *Високом*).

Задаџак. — Из датог текста испишите све придеве, разврстајте их по значењу и особинама, одредите оне који имају компарацију:

Већим и јачим газдама долази сељак на ноге... Газда-Сантина маџаза је једна од највиших и најтврђих у вишеградској чаршији. Зидана је од тврдог камена, са дебелим зидовима и подом од камених плоча. Тешка врата и капци на прозорима од кованог су гвожђа, а на високим и уским прозорима дебеле и густе решетке.

Предњи део маџазе служи као дућан. По зидовима су дубоки дрвени рафови пуни емајлираног посуђа.

(И Андрић, *На Дрини ћуриџа*, Просвета, Београд, 1981, 336).

16. ЗАМЕНИЦЕ

220. Заменице су врста речи чија је главна служба у језику упућивање на лица, ствари и особине, односно на речи које те појмове означавају. Тако се заменичким речима *ја, ти* — *ми, ви* упућује на лица која учествују у говору као говорник и као онај коме се говор намењује, заменицама *он, она, оно* — *они, оне, она* упућује се на лица која не учествују у говору; заменицама *мој, твој; његов* итд. — на припадност појма уз чије име стоје 1-ом, 2-ом и 3-ем лицу; заменицама *овакав, онакав* — на особину која је као нека особина која се налази изван предмета уз чије име заменица стоји итд. Према својој служби у реченици (тј. према томе да ли замењују именице или придеве), све заменице се деле на *именичке* и на *придевске*.

1) Именичке заменице у реченици су самосталне, као и именице, односно не зависе од других речи, него се — напротив — друге речи на њих наслањају и од њих зависе. То су: *личне заменице, лична заменица сваког лица с е б е, с е, уишћина заменица за лица и ствари ко (ишћко) и шћио (шћиа) и неодређене, односно одричне заменице сложене са ко (ишћко) и шћио (шћиа): неко (нешћко), нешћио (нешћиа), нико (нишћко), нишћиа* и опште: *свако, ма ко, било ко*.

Деклинација (промена) именичких заменица. —
1) Личне заменице имају следећу промену:

једн. 1. лице	2. лице	множ. 1. лице	2. лице
1. ја	ти	1. ми	ви
2. мене, ме	тебе, те	2. нас, нас	вас, вас
3. мени, ми	теби, ти	3. нама, нам	вама, вам
4. мене, ме	тебе, те	4. нас, нас	вас, вас
5. —	ти	5. —	ви
6. мнџм(е)	тџџџм	6. нама	вама
7. мени	теби	7. нама	вама

једн. 3. лице			множ. 3. лице		
м. р.	ср. р.	ж. р.	м. р.	ср. р.	ж. р.
1. он	оно	она	1. они	она	оне
2. њега, га		њџ, је	2	њих, их	
3. њџму, му		њџј, јџј	3.	њџма, им	
4. њега, га, њ		њџ, је, ју	4.	њих, их	
5. —		—	5. —	—	—
6. њџм		њџџм	6.	њџма	
7. њџму		њџј	7.	њџма	

221. Личне заменице 1. и 2. лица имају посебну промену, само њима својствену, док заменица 3. лица, која има облике за сва три рода, у својој промени има облике већине придевских заменица. У генитиву, дативу и акузативу оба броја личне заменице сва три лица имају двојачке облике: дуже (акценатске) и краће (енклитичке).

222. 2) Лична заменица сваког лица *себе, се* има следећу промену:

1. —
2. себе (себе)
3. себи (себи)
4. себе (себе), се
5. —
6. сеџџџм
7. себи (себи).

Одликује се одсуством номинатива, јер се не употребљава са службом субјекта у реченици. Исти облик употребљава се и за једнину, и за множину: *Он је радио за себе и Они су радили за себе.*

3) Упитна заменица за лица и ствари (*ко / њко и што / шта*) и именичке неодређене, односно именичке одричне заменице (*неко / нејко*, односно *нико / нијко*) мењају се као придевске заменице (в. даље).

223. 2) Придевске заменице у реченици имају службу придева, употребљавају се уз самосталне речи, углавном уз именице, које одређују. Спадајући у одредбене, зависне (несамосталне) речи, оне, као и придеви, имају облике сва три рода (изв. моцију рода), облике једнине и облике множине: *наш град — наша земља — наше село; наши градови — наше земље — наша села...* итд., зависно од именица уз које стоје.

Према томе по чему одређују именице уз које стоје, придевске заменице деле се на следеће врсте.

1) Присвојне (посесивне) заменице: *мој, моја, моје; њвој, њвоја, њвоје; његов, његова, његово; њен, њена, њено; наш, наша, наше; ваш, ваша, ваше; њихов, њихова, њихово; свој, -а, -е...*, којима се означава припадање 1-ом, 2-ом и 3-ем, односно сваком лицу.

2) Показне (демонстративне) заменице: *овај, ова, ово; онај, она, оно; њај, ња, њо; овакав, оваква, овакво; оволики, оволика, оволико; онолики, шолики*, којима се упућује на лице или предмет, односно неке њихове особине који су у близини (просторној или временској) говорног лица (*овај, оволики* и сл.), или лица којему се говори (*њај, шолики*), или трећег, неприсутног лица (*онај, онолики*).

Поред упућивања на предмет (биће), ове заменице упућују на особину, одређујући појмове уз чија имена стоје по каквоћи, димензији и сл. који су изван тих појмова: Ваши очеви су били храбри, а и ви ћете бити *њакви*, или по количини која је изван тих појмова: Мој брат је *оволики* (тј. као неко у близини говорног лица).

3) Односно-упитне заменице: *који, чији, какав, колик* итд., које се употребљавају у упитним реченицама: *Чија је то књига?*, али и у зависним реченицама у функцији везника: Пред земуницом је стајао сто, *чије* су ноге биле побијене у земљу.

4) Неодређене заменице: *неки, некакав, нечији, неколик* итд., које упућују на неодређене појмове: *Неко* дете плачући гражи мајку. — *Неки* војници су дошли у село.

5) Одричне заменице: *никоји, никакав, ничији* итд., којима се означава одрицање: *Никакве* вести о томе нису стигле.

6) Опште или одређене заменице: *сваки, који јој, ма који, свакакав, свакаква, свакако, какав јој* итд., које упућују на одређене појмове, које се гичу више одређених појмова или једног од њих: Хоће да буде *сваком* лонцу поклопац.

224. Деклинација (промена) придевских заменица. — Придевске заменице имају двојаку промену — придевску и заменичку.

(а) Придевска промена

једнина	м. р.	ср. р.	ж. р.
	1. свѧк-ѧ	свѧк-ѧ	свѧк-ѧ
	2. свѧк-ѧг(а)		свѧк-ѧ
	3. свѧк-ѧм(е)		свѧк-ѧј
	4. свѧк-ѧ	свѧк-ѧ	свѧк-ѧ
	свѧк-ѧг(а)		
	5. —	—	—
	6. свѧк-ѧм		свѧк-ѧм
	7. свѧк-ѧм(е)		свѧк-ѧј

множина	1. свăк-й̆	свăк-ă	свăк-ĕ
	2.	свăк-й̆х	
	3.	свăк-й̆м(а)	
	4. свăк-ĕ	свăк-ă	свăк-ĕ
	5. —	—	—
	6.	свăк-й̆м(а)	
	7.	свăк-й̆м(а)	

По придевској промени мењају се: *сваки, неки, шакви, онакви, оволики* и сл. заменице

(б) *Заменичка (преноминална) промена*

једнина	м. р.	с. р.	ж. р.
	1. òв-ăј	òв-ò	òв-ă
	2. òв-ог(а)		òв-ĕ
	3. òв-ом(е/у)		òв-òј
	4. òв-ăј	òв-ò	òв-ŷ
	òв-ог(а)		
	5. —	—	—
6. òв-й̆м		òв-òм	
7. òв-ом(е/у)		òв-òј	
множина	1. òв-й̆	òв-ă	òв-ĕ
	2.	òв-й̆х	
	3.	òв-им(а)	
	4. òв-ĕ	òв-ă	òв-ĕ
	5. —	—	—
	6.	òв-им(а)	
	7.	òв-им(а)	

По заменичкој (преноминалној) промени мењају се: *овај, њај, онај, сав, сва, све* и сл. заменице.

Разлика између придевске и заменичке промене је у томе што је у првој (придевској) вокал у наставку генитива и датива једине дуг (*свăкòа, свăкòме*), док је у заменичкој тај вокал кратак (*òвоа, òвòме*).

И по придевској и по заменичкој промени мењају се заменице: *мòј, њòј, нòш, вòш, кòј̆, чòј̆, нòчиј̆* (*мòјĕа и мòјĕа, мòјĕму и мòјĕму*) итд.

225. По заменичкој промени мењају се и неке и м е н и ч к е заменице.

(а) Лична заменица 3-ег лица

једнина	м. р.	ср. р.	ж. р.
	1. òн-ò	òн-ò	òн-ă
	2. њ-ĕга		њ-ĕ
	3. њ-ĕму		њ-òј
	4. њ-ĕга		њ-ŷ
	5. —	—	—
	6. њ-й̆м(е)/њй̆ме		њ-òм(е)/њ-òме
7. њ-ĕму		њ-òј	
множина	м. р.	ср. р.	ж. р.
	1. òн-й̆	òн-ă	òн-ĕ
	2.	њ-й̆х	
	3.	њ-й̆ма	
	4.	њ-й̆х	
	5. —	—	—
	6.	њ-й̆ма	
7.	њ-й̆ма		

(б) Упитне (и односне) заменице за лица и ствари *ко* (*ш̄ко*) и *ш̄шо* (*ш̄ша*), чији су облици:

1. к̄ò	шт̄ò (шт̄à)
2. к-òга (к̄òг)	ч-èга (ч̄èг), шт̄à
3. к-òме (к̄òму)	ч-èму
4. к-òга (к̄òг)	шт̄ò (шт̄à)
5. —	—
6. к-й̄ме (к̄й̄м)	ч-й̄ме (ч̄й̄м)
7. к-òме (к̄òм)	ч-èму (ч̄èм)

Наведени облици упитних (и односних) заменица служе за оба броја, тј. као одговор на питање „*Ко* је дошао?“ могу доћи одговори : 1) „*Он* је дошао“ (једнина) и 2) „*Они* су дошли“ (множина). Као ни све досад наведене заменице, и оне немају облике вокатива.

226. Заменице *м̄òј*, *ш̄вòј*, *свòј* и *кòј̄и* имају у зависним падежима једнине два лика:

(А) Н. м̄òј	(Б) Н. м̄òј
Г. м̄òј-ег(а)	Г. м-òг(а)
Д. м̄òј-ем(у)	Д. м-òм(е/у)
А. м̄òј/м̄òј-ега	А. м̄òј/м̄òг(а)
В. —	В. —
И. м̄òј-им	И. м̄òј-им
Л. м̄òј-ем(у)	Л. м-òм(е/у)

Облици генитива, датива и локатива у другом лику промене (Б) добијени су као резултат испадања *ј* између *о* и *е*, којем су следиле асимилација и сажимање вокала: *м̄òјега* > *моєга* > *моога* > *м̄òга*.

227. У облицима генитива, датива и локатива једнине м. и ср. рода, као и код придева, стални самогласник у наставку је *о* или *е* (*-ога* / *-ега*, *-оје* / *-еје*). Који ће од њих бити, зависи од завршног сугласника основе па заменице с основом на неки предњонепчани сугласник имају наставке *-ега*, *-ему*: *мој-ега*, *мој-ему*; *наш-ега*, *наш-ему*; *ч-ега*, *ч-ему*.

Остале заменице (сем *сав*, *св-ега*, *св-ему*) су са наставцима *-ога*, *-ом(е/у)*: *ш̄-ога*, *ш̄-ом(е/у)*; *свак-ог(а)*, *свак-ом(е/у)*; *оволик-ог(а)*, *оволик-ом(е/у)* итд.

228. Граматичка категорија рода и броја заменица. — Дати образци промене показују следеће.

1) У групи именичких заменица:

а) личне заменице 1-ог и 2-ог лица имају облике једнине и множине и по један облик за сва три рода, из других делова реченице види се да ли је говорник, односно саговорник мушког или женског рода:

<i>Ја</i> сам говорио	<i>Ја</i> сам говорила
<i>Ти</i> си говорио	<i>Ти</i> си говорила

односно из говорне ситуације коју говорник и саговорник знају и у коју иде и свест о свом и саговорниковом полу:

Петар: „*Ја* говорим, а *ш̄и* не слушаш“.
Марија: „*Ја* слушам, само *ш̄и* говори“;

б) лична заменица 3-ег лица има различите облике за сва три рода. Када замењује именицу м. рода, има облик *òн* (Петар говори → *Он* говори), када замењује именицу ж. рода има облик *òна* (Марија говори → *Она* говори) и када замењује именицу ср. рода, има облик *òно* (Дете говори → *Оно* говори);

в) лична заменица сваког лица *себе* употребљава се са датом променом за сва лица и оба броја (*Ја* сам радио за *себе* — *Ти* си радио за *себе* — *Он* је радио за *себе* — *Ми* смо радили за *себе*), као и за сва три рода:

г) остале именичке заменице: упитне за лица / ствари (*ко, шио / шиа*) неодређене и опште (*неко / нешио, ико / ишиа, свако / свашиа*), као и одричне (*нико / нишиа*) — не разликују род и немају облике множине.

Овим се заменицама пита за непозната лица/ствари (*Ко је дошао? / Шиа је пало са стола?*), односно упућује на неодређено лице / предмет (*Неко је дошао / Нешио је пало*) или на сва лица / предмете (*Свако је дужан да ради / Купују свашиа*).

229. 2) У групи придевских заменица све заменице се понашају као придеви, зависе од речи уз које стоје, па пошто стоје уз именице сва три рода и оба грамагичка броја, остварују се са наставцима м., ж. и ср. рода једнине и множине:

једнина	м. р.	ср. р.	ж. р.
	<i>мој-∅ град</i>	<i>моје село</i>	<i>моја земља ...</i>
	<i>какав-∅ град</i>	<i>какво село</i>	<i>каква земља ...</i>
множина	<i>моји градови</i>	<i>моја села</i>	<i>моје земље ...</i>
	<i>какви градови</i>	<i>каква села</i>	<i>какве земље ...</i>

230. Уз основну службу коју у језику имају, и личне и придевске заменице употребљавају се и у другим службама, мењајући при том значење и прелазећи у друге врсте речи.

а) Тако ће у групи именичких заменица

— упитна заменица за лице *ко* моћи да има функцију везника:

Обично се јавља онај *ко* зна

— упитне заменице за лица и ствари *ко* и *шио* моћи да имају службу неодређених заменица (са речцом *јод*):

Да ли *којод* зна одговор? — Можда му је *шиојод* остало

— упитна заменица за ствари *шио* моћи да има функцију везника (када се у зависним падежима употребљава заједно са енклитичким обликом личне заменице 3-ег лица):

Била је то лепа шума *шио* се наднела над селом

Скочио је у чамац *шио* ја брод вуче за собом.

— упитна заменица за лица/ствари моћи да има функцију неодређене заменице (сама):

Може *ко* сазнати и пријавити. — Много је потрошио *шио* на храну, *шио* на књиге.

— упитна заменица *шиа* ће моћи да има функцију прилога за количину (велику):

Шиа је света дошло!

— обично са узвичном интонацијом, кад значи *колико*;

б) У групи придевских заменица, исто тако,

— упитне заменице *који, чији* могу имати службу везника:

То је био први луксузни фијакер *који* је Травник видео. — Још не долази конзул, о *чијем* доласку се говорило;

— упитне заменице за каквоћу *какав, каква, какво* могу имати функцију везника: А око уста је играо смијешак *какав* је само у људи свјесних своје душевне премоћи:

— упитне заменице за количину / величину *колик, колика, колико* могу имати везничку функцију:

Још ником нисам своју љубав дала / *колику* бих могла и *колику* хтела;

— присвојна заменица сваког лица *свој, -а, -е*, која означава припадање појму субјекта реченице (Понео је *своју* књигу), може имати и значења придева:

Друго ти је, брате, *своја* жена, *свој* друг. — Дух тражи увек ново и хоће да буде *свој*. — То су оне чудне куће, где је неко *свој* постао туђ, или неко туђ постао *свој*, идући од првог примера — *сојсйвени (власийи), рођени, независан, орииналан, близак, ирисан, сродан*.

17. БРОЈЕВИ

231. Бројеви су несамосталне, одредбене речи које означавају колико има онога што значи именица уз коју стоје или у којем се реду међу другим појмовима налази тај појам. Бројеви се деле на основне, редне и збирне.

1. Основни (прости, главни, кардинални) бројеви означавају колико има појединачно узетих појмова означених именицом уз коју стоје, на пример: *dvâ* /човека/, *trî* /сестре/, *četi* /прстију/, *četinaest* /кућа/, *pedeset šest* /ученика/, *šezdeset* /села/, *trideset osamdeset* /година/, *jedan* /ученик/.

Бројеви *jedan*, *dvâ*, *trî* и *četiri* променљиви су. Остали бројеви, *pet* и надаље, спадају у непроменљиве речи, с тим што су бројеви *stotina*, *hiljada* (*stisuha*), *million* и *milijarda* у овој врсти речи само по служби (функцији). По осталим особинама они су и менице и имају промену именица I и III врсте (*million* — *милиона* — *милиону* . . . , *hiljada* — *хиљаде* — *хиљади* . . .).

232. а) Број *jedan* има облике за сва три рода и заменичко-придевску промену, чији је образац:

м. р.	ср. р.	ж. р.
1. један	једно	једна
2. једног(а)		једн-е
3. једн-ом(е/у)		једн-ој
4. један	једн-о	једн-у
једн-ог(а)		
5. —	—	— (нoминативу)
6. једн-им		једн-ом
7. једн-ом		једн-ој

Нема облика множине, осим када се употребљава уз именице које имају само множину а означавају један појам (*pluralia tantum*): *jegni* наочари, *jedne* гусле, *jedna* врата.

233. б) Број *dvâ* остварује се у том облику уз именице м. и ср. рода и у облику *dvê* уз именице ж. рода и мења се по промени некадашње двојине:

м. и ср. р.	ж. р.	
1. двâ	двê	ијек. двйје
2. двâ-ју	двêју	двйју
3. двâ-ма	двê-ма	двйјема
4. двâ	двê	двйје
5. двâ	двê	двйје
6. двâ-ма	двê-ма	двйјема
7. двâ-ма	двê-ма	двйјема

По истој промени мења се и број *dba*, *dbe* (ијек: *dbje*).

234. в) Бројеви *trî* и *četiri* мењају се по истој промени (некадашње двојине) и имају исти облик уз именице сва три рода:

трй /града	трй /села/	трй /земље/
трй-ју градова/	трй-ју /села/	трй-ју /земаља/ . . .

Облици датива, инструментала и локатива броја *četiri* граде се додавањем наставка *-ма* на основу *četir-* (а не *četiri-*): *četir-ма*.

НАПОМЕНА. — У савременом језику бројеви *два*, *три* и *четири*, а посебно овај последњи, углавном се употребљавају са основним обликом за све падеже: Ишао је са *два* друга (: Ишао је са *двима* друговима). Али: Писао је *двима* друговима (уколико се не замени бројном именицом: Писао је *двојици* другова).

235. 2. Збирни бројеви означавају тачан број појмова који су означени именицама са значењем младог бића уз које стоје, односно тачан број бића различитог рода: *двоје* / јагњади/, *шроје* / прасади/, *шесторо* / деце/, *осморо* / ученика/, *двеста њедесет шесторо* / говеди/. Осим тога, збирни бројеви употребљени у облику множине одређују по броју и збир предмета који значе неку целину: *шесторо* врата итд.

Када су збирни бројеви састављени од више чланова у облику збирног броја је само последњи члан: *двеста њедесет шесторо*, а остали чланови су у облику основних бројева.

Збирни бројеви имају следећу промену:

а) у једнини

1. двоје	четворо
2. двога / двојега	четворга
3. двома / двоме / двојему	четворма / четворме/-а
4. двоје	четворо
5. двоје	четворо
6. двома	четворма
7. двома / двоме / двојему	четворма/четворме

б) у множини

м. р.	ср. р.	ж. р.
1. двоји	двоја	двоје.
2.	двојих	
3.	двојим	
4. двоје	двоја	двоје
5. —	—	—
6.	двојим	
7.	двојим	

НАПОМЕНА. — И збирни бројеви се у савременом језику углавном употребљавају са непромењеним обликом за све падеже: *Оишли су на море са шроје деце*, посебно када су то падежи са предлозима. Уколико су без предлога, већа је могућност употребе променљивог падежног облика: *Писали смо њима двома*.

236. 3. Редни бројеви (ординални) означавају у коме се реду налази појам означен именицом уз коју стоје: *први* / човек/, *друга* / награда/, *седми* / разред/, *двадесет девето* / место/, *двеста шездесет први* / километар/. У вишечланим редним бројевима само је последњи члан редни број, док су остали основни бројеви.

Редни бројеви имају облике за сва три граматичка рода и за оба граматичка броја (једнину и множину):

једнина	м. р.	ср. р.	ж. р.
	1. дѐвѣтї /град/	дѐвѣтѣ /село/	дѐвѣтѧ /река/
	2. дѐвѣт-ѣг		дѐвѣт-ѣ
множина	1. дѐвѣт-ї /градови/	дѐвѣт-ѧ /села/	дѐвѣт-ѣ /реке/
	2.	дѐвѣт-їх	

и мењају се по промени придева одређеног вида (в. т. 209, 211, 212).

237. Бројеви се, осим у основној служби, могу јављати и са службом других врста речи, при чему често мењају и своје основно значење. Тако се, као и придеви, могу употребљавати у служби именица: Он је први у разреду. — Сваки шрећи је одличан. Или у служби придева: Дошао је јеган човек и пита за тебе. — Јегни ученици су одлични, а друји врло добри и добри и сл., када имају значење придевске неодређене заменице неки, односно придева остали. Број јеган може имати и значење ишии, једнак: Они су једних година, једнога раста и једне памети (М. Стевановић, Грамаишка, IX изд., Цетиње, 351).

НАПОМЕНА. — У језику се у служби основних бројева од 2 до 99 при означавању тачног броја мушких лица, често употребљавају бројне именице на *-ица*: *двојица, шројица, седморица, шездесет шесторица*

18. ГЛАГОЛИ

238. Глаголи су несамосталне променљиве речи које означавају радње, стања или збивања: *чињати*, *оглазити*, *доћи*; *жушити*, *дизати*, *вентути*; *наоблачити се*, *заирмеити*, *севати*. У основној јединици језичког општења (комуницирања) — у реченици, глаголи се јављају са различитим облицима, зависно од службе коју у њој имају.

Глаголски облици су (1) нелични: инфинитив, глаголски придеви (радни и грпни), глаголски прилози (садашњи и прошли), и (2) лични: времена — аорист, имперфекат, перфекат, плусквамперфекат, презент, футур I, и начини — императив, потенцијал и футур II.

Глаголски облици у реченици откривају своја граматичка значења, која се састоје од два низа граматичких категорија:

- (а) од граматичких категорија
 - глаголског вида;
 - глаголског рода и
 - глаголског лица, времена и начина;
- (б) од категорија
 - граматичког броја и
 - граматичког рода.

Први низ граматичких категорија (а) припада само глаголским речима (осим категорије лица, коју имају и личне заменице и приевојне заменице које овима одговарају). Други низ (б) повезује глаголе са именским речима, јер и они имају облике једине и множине, а неки њихови облици (глаголски придеви) — граматичке наставке за означавање м., ж. и ср. рода.

1. ГРАМАТИЧКА КАТЕГОРИЈА ГЛАГОЛСКОГ ВИДА

239. Глаголски вид је ознака (класификациона) разлике у трајању радње, стања или збивања које глаголи као лексичке речи означавају. Српски глаголи углавном се деле на три велике групе: на имперфективне (несвршене), перфективне (свршене) и двовидске глаголе.

1) Имперфективни (несвршени) глаголи означавају радње, стања или збивања неограниченог трајања. Такви су глаголи: *шећати*, *куцкати*, *јављати се*, *јесити*, *сумњати*, *прибојавати се*, који се са различитим својим облицима јављају у реченицама. На пример:

Шећао је по чаршији, *куцкао* својом дугом сабљом дискретно по калдрми, и свакоме *се јављао* љубазно и сигурно, као човек који *је* царски хлеб и нити *сумња* у себе нити *има* шта да *се прибојава* од других.

(И Андрић, *На Дрини ћурија*, Просвета, Београд, 1981, 275)

Иако су сви ови глаголи по виду у основи једнаки, јер сви означавају радње, стање или збивања која су по трајању неограничена, они се деле на два типа (видска лика):

(а) на дуративне (трајне) глаголе: *шећати*, *јесити*, *сумњати*, *имати*, који значе, дуже или краће, непрекидно вршење радње или стања; и

(б) на итеративне (учестале) глаголе: *куцајти*, *јављајти се*, *ирибојавати се*, који значе више пута понављане радње или стања, који се врше неограничено али с прекидима.

2) Перфективни (свршени) глаголи означавају радње, стања или збивања чије је трајање ограничено на један свршени тренутак. Такви су глаголи: *доћи*, *уићијати се*, *сести*, *иојићи*, *искористићи*, *иоштражићи*, чији се различити облици јављају у реченицама. На пример:

Кад је тај Мухамедбег *дошао* и хоћи на дућан, *уићијао се* с њим за здравље и *сео да иојије* кафу, *искористио је* Алихоџа прилику да од њега као од царског човека који живи далеко од касабе *иоштражи* објашњење за бригу која га мори.

(На Дрини ћурија, Београд, 1981, 275—276)

Сви они означавају свршени тренутак радње о којој је реч, а пошто тај свршени тренутак може бити различит, глаголи перфективног (свршеног) вида деле се на неколико видских ликова. Тако међу њима постоје:

а) Тренутно-свршени глаголи: *сести*, *иасићи*, *куцнутићи*, *ипрејнутићи*, *луићићи*, који означавају радњу која се цела изврши у једном тренутку;

б) почетно-свршени глаголи: *иоштражићи*, *зајеваћи*, *зайлакаћи*, *иројоворићи*, *зайрајићи*, који значе свршени почетак радње, иза којег радња може трајати и неограничено;

в) завршно-свршени глаголи: *иоићићи*, *иооратићи*, *иочичијаћи*, *доћи*, *изјореићи*, *искористићи*, који значе свршетак радње, пре којег је радња могла трајати и неограничено;

г) неодређено-свршени глаголи: *зайрисићи*, *развикајићи се*, *иосвиратићи*, *иолежајићи*, *иоилакајићи*, *зайрајићи се*, који значе свршени тренутак радње и извесно, дуже или краће, вршење дате радње, стања или збивања.

НАПОМЕНА. — У великом броју случајева значењски лик перфективног глагола биће одређен префиксом (*заиграти* = „почети играти“, *иоговорити* = „почети говорити“, *доорати* = „завршити орање“).

3) Двовидски глаголи су они којима се означава или несвршена или свршена радња. Да ли су првог или другог вида, показује се само у реченици (контексту). То су глаголи као: *чући*, *видети*, *ручајићи*, *вечератићи*, *ишелефониратићи*, *ишелеграфисатићи* (*ишелеграфиратићи*). У реченици: Ево, седим и *ручам* — глагол *ручајићи* је несвршеног вида (имперфективан), док у реченици: Чим *ручам*, отићи ћу у школу — исти глагол је свршеног вида (перфективан).

НАПОМЕНА. — Глаголски вид (граматичка категорија разликовања неограничености, односно ограничености трајања глаголом означене радње, стања или збивања) одлика је свих словенских језика, па и српскога. Глаголски вид у највећем броју случајева везан је за саму лексичку основу глагола. Тако је основна подела на имперфективне и перфективне глаголе остварена постојањем парова глагола „имперфективни — перфективни“: *ијдатићи* — *иасићи*, *сегетићи* — *сестићи*, *ијсатићи* — *наијсатићи*, *жђлићи* — *зжђалићи*. Двовидски глаголи имају исту лексичку основу (и исти облик) за оба вида, па им се они могу тачно одредити само у реченици. У томе је српски језик сличан несловенским језицима (енглеском, француском, немачком и др.), док га постојање различитих лексичких основа (различитих глаголских речи) за два различита вида разликује од тих језика.

На пример, за енгл. *to fall* у нашем језику налазе се два глагола: *ијдсти* (перф.) и *ијдгати* (имперф.), а за *to lunch* налази се један глагол: *ручајићи* (перф. и имперф.).

2. ГРАМАТИЧКА КАТЕГОРИЈА ГЛАГОЛСКОГ РОДА

240. 1) Однос бића, одн. ствари и радње, стања или збивања који им се приписују глаголским речима је тројак:

а) Бића чија се имена налазе у субјекту реченице могу својом вољом вршити радњу:

Славко *чиша*. — Пас је *дошрчао*. — Она ће *огнеиши* писмо;

б) бићима и стварима чија се имена налазе у субјекту реченице дешава се стање које се означава глаголом, без икакве њихове вољне активности:

Петар је *осишарео*, — Мајка ће се *забринуиши* ако не дођемо. — Дете је *йало* и *йовредило* се. — У јесен *лишће вене*, а трава *се суши*. — Сунце је рано *изашло*, а касно *зашло*;

в) бића и ствари чија се имена налазе у субјекту реченице трпе радњу коју неко други врши на њима:

У рату су многи градови *йорушени* од непријатеља. — Тек што је посао око поправке моста *био свршен*, *йочели* су радови на водоводу. — За добар рад наши ученици су били *йохваљени*. — Андрићев романи *се чишају* са задовољством.

У првом случају (а) глаголи су активни и, иако је то одређено само у реченици, за велики број глагола се каже да су активни: *чишаиши*, *йеваиши*, *коишаиши*, *ирадиши*, *носиши*, *йрчаиши*, *ићи*, *скочиши* — јер се најчешће употребљавају са субјектима у којима се налазе имена бића, која могу свесно вршити радње.

У другом случају (б) глаголи су медијални и, иако је и то одређено само реченицом, за велики број глагола каже се да су медијални: *осишареиши*, *увенуиши*, *боловаиши*, *йасиши*, *бринуиши се*, *волеиши*, *радоваиши се*, *живеиши*, *умреиши* — јер означавају стања у којима се налазе појмови чија су имена у субјекту реченице, без икаквог учешћа воље тих појмова.

У трећем случају (в) глаголи су пасивни, а од прва два разликују се тиме што су употребљени у облику посебне конструкције, којом се означава да биће (или предмет) чије је име у субјекту реченице — трпи радњу, да је обухваћено радњом као предмет (Ова књига је *чишана* на прошлом часу. — Ова књига *се чиша* данас).

Разликовање описаних односа појма с именом у субјекатском делу реченице и радње, стања или збивања назива се глаголским родом у ужем смислу или глаголским стањем (грч. diathesis).

241. Разликовање глагола према томе да ли захтевају употребу правог објекта (најчешће облика акузатива без предлога) као обавезне допуне (која се или изриче или само подразумева), или не захтевају — чини глаголски род у ширем смислу.

Према томе се глаголи деле на три групе: на прелазне, непрелазне и повратне.

а) Прелазни (транзитивни) глаголи су они који захтевају објекат у облику акузатива без предлога (односно, у неким случајевима, у облику генитива без предлога): *йисаиши* [књигу], *изирадиши* [кућу], *сећи* [дрва/умиши [лице], *башиши* [лопту], *чишаиши* [писмо], *волеиши* [сина], односно *йиши* [воде], *куишиши* [хлеба], *немаиши* [брата].

б) Непрелазни (интранзитивни) глаголи су они који не захтевају објекат у облику акузатива без предлога: *сесити, седејти, ићи, лежати, падајти, пасти, бледејти, шрчати, њлакајти, црвенејти, боловајти*.

в) Повратни глаголи (рефлексивни) су они који се као лексеме (речи у речнику) појављују с обавезном речцом *се*. Деле се на три групе.

1) Прави повратни глаголи: *чешљајти се, умивајти се, куцајти се, сиремити се, исправити се, поистити се, најити се* — означавају радње које појам чије је име у субјекту реченице врши сам на себи; у њима се речца *се* тумачи као акузатив заменице сваког лица *себе*: Петар *се* *умива* = „Петар *се* *бе* *умива*“.

2) Узајамно-повратни глаголи (реципрочни): *рвајти се, шути се, збрајимити се, сирјајемљити се* — означавају радње које врше најмање два вршиоца један на другом.

Као што неки од глагола из прве групе могу бити и реципрочни, зависно од броја вршилаца (*Мајка и кћи се чешљају* = „једна другу чешљају“), тако и неки из друге групе могу бити прави повратни глаголи (*Петар се шуче* = „Петар туче себе“ / руком по колену/).

3) Неправи повратни глаголи: *белејти се, црвенејти се, нагајти се, чудити се, љушити се, бојати се, бајрати се, дочејати се, дохвајити се* — означавају радње, стања или збивања уз чије се глаголе повратна речца *се* не може тумачити као акузатив *себе*.

НАПОМЕНА. — Неки глаголи се јављају и с повратном речцом *се* и без ње задржавајући исто значење: *бринути се и бринути, одмарати се и одмарати, шейати се и шейати*.

242. Прелазни (транзитивни) глаголи у реченици могу се појављивати у два облика — активном и пасивном (трпном). Тако ће на пример, глагол *чијати* (књигу) имати активне облике: Студент *чија* књигу; Студент *ће* *чијати* књигу; Студент *је* *чијао* књигу, односно пасивне (трпне): Књига *се* *чија* (од студента); Књига *ће* *бијти* *чијана* (од студента); Књига *је* *чијана* (од студента). За изражавање пасивног (трпног) стања употребљавају се пасивне конструкције.

3. ГРАМАТИЧКЕ КАТЕГОРИЈЕ ЛИЦА, ВРЕМЕНА И НАЧИНА, ГРАМАТИЧКОГ БРОЈА И ГРАМАТИЧКОГ РОДА

243. Глаголи су променљиве речи, али се, они, за разлику од именица, придева, заменица и бројева, који се мењају по падежима, мењају по лицима, временима и начинима. Њихова промена назива се конјугација.

1) Зависно од тога да ли се радња, стање или збивање приписују говорном лицу, лицу са којим се говори или неком (нечем) трећем који (што) је изван говорника и саговорника — глагољски облици обично имају различите завршетке:

пише-м	пише-и	пише-
(радњу вршим ја који говорим)	(радњу вршиш ти — мој саговорник)	(радњу врши он/она/оно — који, -а, -е је изван говорника и саговорника)

Та лица се називају 1-им, 2-им и 3-им *лицем* глагола, а јављају се у облицима једнине и множине (пише-м: пише-мо; пише-ш: пише-ше...).

2) Зависно од тога да ли се радња, односно стање приписује некоме или нечему за време у прошлости, садашњости или будућности, глаголски облици ће имати различите завршетке. Рецимо, ако се радња глагола *писаћи* приписује говорном лицу као вршена пре времена говорења о њој, у прошлости, имаће облик *писао сам*; ако се приписује томе лицу у време када се о тој радњи говори, у садашњости, имаће облик *пишем*; док ће као радња која ће се вршити после времена говорења о њој имати облик *писаћу* (или ја *ћу писаћи*). Зато се каже да се глаголи мењају по временима.

3) За означавање става говорног лица према још неоствареној радњи, односно стању употребљавају се глаголски облици који се називају *начинима* (модусима). То су у српскоме језику облици: императива (за глагол *писаћи*, нпр.: *пиши, пишимо, пишише*), потенцијала (за *писаћи*: *писао бих, писали бисмо, писали бисте*) и футура II (ако *будем писао, ако будемо писали*), па се каже да се глаголи мењају и по начинима.

244. Глаголску промену (конјугацију), за коју су карактеристичне категорије лица, времена и начина, са именском променом везују две граматичке категорије: категорија *граматичког броја једнине и множине* (Ученик је *дошао*: Ученици су *дошли*) и категорија *граматичког рода мушког, женског и средњег* (Ученик је *дошао*: Ученица је *дошла*: Дете је *дошло*). Ова друга категорија изражена је само код неких глаголских облика (код радног и трпног придева: *чишао, чийала, чийало... | чийан, чийана, чийано*).

4. ГЛАГОЛСКИ ОБЛИЦИ И ВРСТЕ ПРОМЕНЕ

245. У реченици се глаголи остварују, као и именске речи (в. т. 162 и д.), у различитим облицима. За разлику од облика именских речи, облици глагола (конјугација) добијају се не од једне, него од двеју *граматичких основа*: (а) од инфинитивне (или аористне) и (б) од презентске основе.

(а) Инфинитивна (аористна) основа се код глагола издваја на два начина:

1) Код глагола чији се основни облик (инфинитив) завршава на *-ћи* испред којег је вокал, добија се одбијањем инфинитивног наставка: *писа-* (-ти), *ора-* (-ти), *пева-* (-ти);

2) код глагола чији се основни облик (инфинитив) завршава на *-ћи* и оних у чијем се инфинитиву испред *-ћи* налази сугласник *с* (*-сћи*), добија се одбијањем завршетка *-ох* у I. лицу једнине *аориста*: *лећи*: *ле-* (-ох); *пећи*: *пе-* (-ох); *оврћи*: *оврх-* (-ох); *илесћи*: *иле-* (-ох); *сесћи*: *сег-* (-ох); *шресћи*: *шрес-* (-ох); *ићи*: *иг-* (-ох); *гоћи*: *го-* (-ох).

б) Презентска основа издваја се код глагола тако што се у I. лицу множине *презента* одбије лични наставак *-мо*: *носи-* (-мо), *ради-* (-мо), *чиша-* (-мо), *чује-* (-мо), *илеше-* (-мо), *дође-* (-мо).

Код неких глагола инфинитивна и презентска основа су једнаке. На пример, глагол *носити* имаће инфинитивну основу *носи-* (-ти) и презентску основу *носи-* (-мо), *чишаћи* такође: *чиша-* (-ти) и *чиша-* (-мо), као и многи други. Код већине глагола, међутим, те основе ће бити различите, нпр. глагол *и-*

саиши има презентску основу *ишише-* (-мо), а инфинитивну *ишиса-* (-ти), *гржайиши* има презентску основу *гржайи-* (-мо), а инфинитивну *гржайиса-* (-ти), *шресиши* има презентску основу *шресесе-* (-мо), а инфинитивну *шресес-* (-ти) итд.

Задатак. — У наведеном тексту нађите глаголске облике, ставите их у основни облик (инфинитив) и одредите њихове граматичке основе — презентску и инфинитивну (аористну).

Младић се тек тада пренуо. Стајао је на истом месту и у истом ставу у коме је био у тренутку кад је прошла поред њега. Тргуивши се, опипао је пушку, огледао се око себе са осећањем човека који је нешто пропустио. На варљивом мартовском сунцу дремао је Стеван. Младићу се учини да су обојица у некој кривци и да је вод војске могао поред њих проћи за ово време за које ни сам не би могао да одреди ни колико је по дужини трајања ни какво је по значењу које има за њега и за остали свет. Застидевши се, он са претераном ревношћу проди Стевана, и обојица наставише да страже до смене.

(И. Андрић, *На Дрини ћурџија*, Просвета, Београд, 1981, 194)

246. Од наведених двеју граматичких основа глагола (инфинитивне и презентске), додавањем наставака за облике (наставака за лице, време, односно начин) добијају се сви глаголски облици — лични и нелични.

а) Лични глаголски облици су они из којих се види које лице (прво, друго или треће) врши глаголску радњу или се о том лицу нешто друго саопштава (чита-м, чита-ш, чита-ѿ . . . ; чита-о сам, чита-ла сам . . .).

б) Нелични глаголски облици јесу они из којих се не види на које се од три граматичка лица односе (*чишаиши*, *чишајући*, *чишао*, *чишала* . . . , *чишан*, *чишана* . . . итд.).

У нашем књижевном језику у личне глаголске облике иду: презент, перфекат, футур I, имперфекат, аорист, плусквамперфекат, футур II, императив, потенцијал. Нелични глаголски облици у њему су: инфинитив, глаголски прилог садашњи, глаголски прилог прошли, глаголски придев радни и глаголски придев трпни.

247. Према томе које се граматичке основе инфинитива и презента комбинују, граматичари све глаголе у нашем језику деле на глаголске врсте, групишући у оквиру сваке од њих све облике по томе да ли се граде од презентске или од инфинитивне (аористне) основе. При томе различити граматичари дају своје промене (врсте). Ми ћемо овде, као и за именуше (в. т. 176—204), навести све глаголске облике у прегледу врста глагола које је одредио М. Стевановић, један од познатих новијих наших граматичара. Он даје следеће промене са њиховим обрасцима.

А. I ВРСТА

248. По I глаголској врсти мењају се глаголи чија се презентска основа завршава вокалом *ѿ*, а инфинитивна на сугласник (*шресѿ-* : *шрес-*)

Презенти		Инфинитиви	
тресѿм	тресѿмо		трести
тресѿш	тресѿте		
тресѿ	тресѿ		
Империјиви		Аористи	
—	тресимо	тресох	тресосмо
треси	тресите	тресе	тресосте
(нека тресѿ)	(нека тресѿ)	тресе	тресоше

Имјерфекаї

трэсіјāх / трэсāх
трэсіјāше / трэсāше
трэсіјāше / трэсāше

*Глаіолски йрилої
садашњи*

трэсўћи

*Трїни глаіолски
йригев*

трэсен, трэсена, трэсено
трэсени, трэсене, трэсена

трэсіјāсмо / трэсāсмо
трэсіјāсте / трэсāсте
трэсіјāху / трэсāху

*Глаіолски йрилої
прошли*

трэсāвши / трэсāв

*Радни глаіолски
йригев*

трэсао, трэсла, трэсло
трэсли, трэсле, трэсла

Б. II ВРСТА

249. По II глаголској врсти мењају се глаголи чија се презентска основа завршава вокалом *ē*, а инфинитивна основа вокалом *a* (*дрē-, ййшē- : дра-, ййса-*). Као што показују примери *дрēm : драйи, ййшēm : ййсайи*, ненепчани сугласници из лексичке основе глагола (нпр., *с у ййсайи, з у казайи, йй у ййрейшайи, м у храмйи* итд.) испред *e* у презентској основи замењују се својим јотованим алтернантима (пишем, кажем, трепћем, храмљем).

Презентї

дрēm, пйшēm
дрēш, пйшēш
дрē, пйшē

дрēмо, пйшēмо
дрēте, пйшēте
дрў, пйшў

Инфинитив

драти, писати

Имјерайив

— —
дри, пйши
(нека (нека
дрē) пйшē)

дримо, пйшимо
дрите, пйшите
(нека (нека
дрў) пйшў)

Аорисї

драх, писах драсмо, писасмо
дрā, писа драсте, писасте
дрā, писа драше, писаше

Имјерфекаї

дрāх, писāх
дрāше, писāше
дрāше, писāше

дрāсмо, писāсмо
дрāсте, писāсте
дрāху, писāху

*Глаіолски йрилої
садашњи*

дрўћи, пйшўћи

*Глаіолски йрилої
прошли*

(по)дрāвши / (по)дрāв, (на)писāвши /
(на)писāв

Радни глаіолски йригев

драо, дрāла, дрāло
дрāли, дрāле, дрāла

писао, писала, писало
писали, писале, писала

Трїни глаіолски йригев

дрāн, дрāна, дрāно
дрāни, дрāне, дрāна

писāн, писāна, писāно
писāни, писāне, писāна

В. III ВРСТА

250. По III глаголској врсти мењају се глаголи чија се презентска основа завршава на *-не*, а инфинитивна основа на *-ну*:

Презентї

брйнēm
брйнēш
брйнē

брйнēмо
брйнēте
брйнў

Инфинитив

брйнути

	<i>Имѣраиив</i>		<i>Аорисиѣ</i>
—	брънимо	брънух	брънусмо
бръни	бръните	брънѹ	брънусте
(нека брънѣ)	(нека брънѹ)	брънѹ	брънуше
	<i>Имѣрфекаиѣ</i>		
брънѣх	брънѣсмо		
брънѣше	брънѣсте		
брънѣше	брънѣху		
	<i>Глаголски ѣрилоѣ</i>	<i>Глаголски ѣрилоѣ</i>	
	<i>садашњи</i>	<i>ѣрошли</i>	
брънѹћи		(зѣ)брънѹвши / (зѣ)брънѹв	
		<i>Радни глаголски ѣридеѣ</i>	
		брънуо, брънула, брънуло	
		брънули, брънуле, брънула	
		<i>Трини глаголски ѣридеѣ</i>	
		(зѣ)брънѹт, (зѣ)брънѹта, (зѣ)брънѹго	
		(зѣ)брънѹти, (зѣ)брънѹте, (зѣ)брънѹта	

Г. IV ВРСТА

251. По IV глаголској врсти мењају се (А) глаголи с презентском основном на *-је*, а инфинитивном основном без наставка и (Б) глаголи са презентском основном на *-је*, а основном инфинитива на *а*:

		А	
	<i>Презенти</i>		<i>Инфинитивиѣ</i>
чѹјѣм	чѹјѣмо		чѹти
чѹјѣш	чѹјѣте		
чѹјѣ	чѹјѹ		
	<i>Имѣраиив</i>		<i>Аорисиѣ</i>
—	чѹјмо	чѹх	чѹсмо
чѹј	чѹјте	чѹ	чѹсте
(нека чѹјѣ)	(нека чѹјѹ)	чѹ	чѹше
	<i>Имѣрфекаиѣ</i>		
чѹјѣх	чѹјѣсмо		
чѹјѣше	чѹјѣсте		
чѹјѣше	чѹјѣху		
	<i>Глаголски ѣрилоѣ</i>	<i>Глаголски ѣрилоѣ</i>	
	<i>садашњи</i>	<i>ѣроши</i>	
	чѹјѹћи	чѹвши / чѹв	
		<i>Радни глаголски ѣридеѣ</i>	
		чѹо, чѹла, чѹло	
		чѹли, чѹле, чѹла	
		<i>Трини глаголски ѣридеѣ</i>	
		чѹвен, чѹвена, чѹвѣно	
		чѹвѣни, чѹвѣне, чѹвѣна	
		Б	
	<i>Презенти</i>		<i>Инфинитивиѣ</i>
кѹјѣм	кѹјѣмо		кѹвати
кѹјѣш	кѹјѣте		
кѹјѣ	кѹјѹ		

<i>Имиерациив</i>		<i>Аориси</i>	
—	кѹјмо	кѡвах	кѡвасмо
кѹј	кѹјте	кѡвѧ	кѡвасте
(нека кѹје)	(нека кѹјѹ)	кѡвѧ	кѡваше
<i>Имиерфекаиш</i>			
кѡвѧх	кѡвѧсмо		
кѡвѧше	кѡвѧсте		
кѡвѧше	кѡвѧху		
<i>Глаюлски ирилој садашњи</i>		<i>Глаюлски ирилој ирош.ли</i>	
	кѹјѹћи	(с)кѡвѧвши / (с)кѡвѧв	
		<i>Радни глаюлски иридев</i>	
		кѡвао, кѡвала, кѡвало	
		кѡвали, кѡвале кѡвала	
		<i>Трини глаюлски иридев</i>	
		кѡвѧн, кѡвѧна, кѡвѧно	
		кѡвѧни, кѡвѧне, кѡвѧна	

Д. V ВРСТА

252. По V глаголској врсти мењају се глаголи с презентском основном на дуго *a* (ā) или дуго *e* (ē), а инфинитивном основном на кратко *a* (a) или кратко *e* (e):

<i>Презенти</i>		<i>Инфинитивиш</i>	
пѣвѧм	пѣвѧмо		пѣвати
пѣвѧш	пѣвѧте		
пѣвѧ	пѣвѧјѹ		
<i>Имиерациив</i>		<i>Аориси</i>	
—	пѣвѧјмо	пѣвах	пѣвасмо
пѣвѧј	пѣвѧјте	пѣвѧ	пѣвасте
(нека пѣвѧ)	(нека пѣвѧјѹ)	пѣвѧ	пѣваше
<i>Имиерфекаиш</i>		<i>Имиерфекаиш</i>	
		пѣвѧх	пѣвѧсмо
		пѣвѧше	пѣвѧсте
		пѣвѧху	пѣвѧху
<i>Глаюлски ирилој садашњи</i>		<i>Глаюлски ирилој ирош.ли</i>	
пѣвѧјѹћи		(зѧ)пѣвѧвши / (зѧ)пѣвѧв	
		<i>Радни глаюлски иридев</i>	
		пѣвао, пѣвала, пѣвало	
		пѣвали, пѣвале, пѣвала	
		<i>Трини глаюлски иридев</i>	
		пѣван, пѣвана, пѣвано	
		пѣвани, пѣване, пѣвана	

НАПОМЕНА. — М Стевановић у датом прегледу врста глагола истиче да глагола с односом основа *ѣ* (у презенту) и *e* (у инфинитиву) има врло мало и наводи само три: *смѣм* — *смѣши*, *јмѣм* — *јмѣши* и *разѹмѣм* — *разѹмѣши*.

Ђ. VI ВРСТА

253. По VI глаголској врсти мењају се глаголи чија се презентска основа завршава дугим *ѣ*, а инфинитивна основа кратким *и* или вокалом *e*:

<i>Презенї</i>		<i>Инфиниїив</i>	
нѡсїм, вїдїм	нѡсїмо, вїдїмо	нѡсити, вїдети	
нѡсїш, вїдїш	нѡсїте, вїдїте		
нѡсї, вїдї	нѡсѣ, вїдѣ		

<i>Имїераїив</i>		<i>Аорисї</i>	
—, —	нѡсимо, вїдимо	нѡсїх, вїдех	нѡсїсмо, вїдесмо
нѡси, вїдї	нѡсите, вїдите	нѡсї, вїде	нѡсите, вїдесте
(нека нѡси, нека вїди)	(нека нѡсѣ, нека вїдѣ)	нѡсї, вїде	нѡсише, вїдеше

<i>Имїерфекаї</i>	
нѡшãх, вїђãх	нѡшãсмо, вїђãсмо
нѡшãше, вїђãше	нѡшãсте, вїђãсте
нѡшãше, вїђãше	нѡшãху, вїђãху

<i>Глаїолски їрилої садашњи</i>	<i>Глаїолски їрилої прошлї</i>
нѡсѣћи, вїдѣћи	нѡсївши / нѡсїв вїдѣвши / вїдѣв

<i>Раднї глаїолски їригев</i>	
нѡсио, нѡсила, нѡсило	вїдео, вїдела, вїдело
нѡсила, нѡсиле, нѡсила	вїдели, вїделе, вїдела

<i>Трїни глаїолски їригев</i>	
нѡшен, нѡшена, нѡшено	вїђен, вїђена, вїђено
нѡшени, нѡшене, нѡшена	вїђени, вїђене, вїђена

Е. VII ВРСТА

254. По VII глаголској врсти мењају се глаголи чија се презентска основа завршава вокалом *и*, а инфинитивна основа вокалом *а*:

<i>Презенї</i>		<i>Инфиниїив</i>	
дрђїм	дрђїмо	дрђати	
дрђїш	дрђїте		
дрђї	дрђѣ		

<i>Имїераїив</i>		<i>Аорисї</i>	
—	дрђимо	дрђах	дрђасмо
дрђи	дрђите	дрђã	дрђасте
(нека дрђї)	(нека дрђѣ)	дрђã	дрђаше

<i>Имїерфекаї</i>	
дрђãх	дрђãсмо
дрђãше	дрђãсте
дрђãше	дрђãху

<i>Глаїолски їрилої садашњи</i>	<i>Глаїолски їрилої прошлї</i>
дрђѣћи (дрђѣћи)	(о)дрђãвши / (о)дрђãв

<i>Раднї глаїолски їригев</i>	
дрђао, дрђãла, дрђãло	
дрђãли, дрђãле, дрђãла	

<i>Трїни глаїолски їригев</i>	
дрђãн, дрђãна, дрђãно	
дрђãни, дрђãне, дрђãна	

255. Облици наведени у табели од I до VII глаголске врсте јесу прости глаголски облици. Они се састоје од једне речи. Осим њих, у употреби су и сложени глаголски облици. Они се састоје од најмање две речи, од којих је једна неки од простих глаголских облика, а друга неки од облика помоћних глагола, који имају своју посебну промену.

5. ПРОСТИ ГЛАГОЛСКИ ОБЛИЦИ

256. Прости глаголски облици се граде од презентске или од инфинитивне (аористне) основе додавањем на те основе наставака за облик (време, одн. начин) и лице.

(а) Од презентске основе граде се:

1) Презент, додавањем само личних наставака на ту основу

једн.	1.	-м		множ.	1.	-мо		
	2.	-ш			2.	-те		
	3.	-ø			3.	-у		
						I—IV	-ју V	-е VI, VII
						врсте	врста	врсте

2) императив, од облика 3. лица множине презента одбацивањем његовог наставка и додавањем наставака за облик императива и наставака за лице:

једн.	1.	— —		— —		— —
	2.	-и -ø		-ј -ø		-ји -ø
		I, II, III, VI, VII		IV A-B V		неки гл. IV _B и VI
		врсте		врсте		врсте
	/ 3.	— —		— —		— — /
множ.	1.	-и -мо		-ј -мо		-ји -мо
	2.	-и -те		-ј -те		-ји -те
	/ 3.	— —		— —		— — /

НАПОМЕНА. — За прво лице једине нема облика императива. За 3. лице једине и множине употребљава се конструкција која се састоји од речце *нека* и 3. лица једине, односно множине презента глагола који се мења.

Зависно од глаголске врсте, граматички наставци за облик императива су, дакле, *-и*, *-ј* и *-ји*, а граматички наставци за лица су: *-ø* (за 2. лице једине), *-мо* (за 1. лице множине) и *-ће* (за 2. лице множине).

3) глаголски прилог садашњи, од пуног облика 3. лица множине презента додавањем граматичког наставка за тај облик *-ћи*, што вреди за све (I—VII) глаголске врсте:

презент

3. л. множ. трéсy + -ћи → трéсyћи
 држé + -ћи → држéћи итд.

(б) Од презентске, односно од инфинитивне основе граде се:

1) Имперфект, и то

— од презентске основе одбијањем њеног крајњег вокала и додавањем на тако окрњену основу наставака за облик и наставака за лице:

једнина	1.	-ијāх	-ø	/	-āх	-ø
	2.	-ијāш	-е	/	-āш	-е
	3.	ијāш	-е	/	-āш	-е

множина	1.	-ијāс -мо	/	-āс -мо	
	2.	-ијāс -те	/	-āс -те	
	3.	-ијāх -у	/	-āх -у	
		I		III, IV _A , VI	
		врста		врсте	

НАПОМЕНА. — Испред -āхØ, -āше... код глагола III и VI врсте сугласници се јотују (*брїѣāх, вїѣāх* од *бринем, видим*).

— од инфинитивне основе, додавањем обличких наставка за имперфекат на пуну ову основу:

једнина	1.	-ах -∅	множина	1.	-ас -мо
	2.	-аш -е		2.	-ас -те
	3.	-аш -е		3.	-ах -у
		II, IV _B , V, VII			
		врсте			

НАПОМЕНА. — Вокал *a* из наставка за облик имперфекта заједно са вокалом *a* из инфинитивне основе сажима се у један дуги вокал *ā*:
инфинитив *йѣваиш*

осн.: *йѣва-* + -ахØ, -аше... → *певаах*Ø → *пѣвāх*...

2) трпни глаголски придев, и то

— од презентске основе, додавањем на њу обличког наставка *-ен* (са граматичким наставцима рода, за м. р. -∅, за ж. р. -а, за ср. р. -о једн., и множине — *-и, -е, -а*):

/през. основа/ + *-ен* /-∅, -а, -о.../

I, IV_A, VI
врсте

НАПОМЕНА. — Када се основа завршава на *-и* или *-је*, долази до јотовања (*види-м: виѣен*), или до појаве *в*, односно *ј* (*лије-м: ливен, пије-м: пијен*).

— од инфинитивне основе, додавањем наставка за облик трпног глаголског придева (са граматичким ознакама м., ж., ср. рода и броја, једн. и множине), и то:

/инф. основа/ + *-н* /-∅, -а, -о.../

II, IV_B, V, VII
врсте

(нпр.: *ѡрāн*∅, *ѡрāна*... од *ѡра-ти, йїсāн*∅, *йїсāна*..., *грђāн*∅, *грђāна*...)
односно:

/инф. основа/ + *-нї* /-∅, -а, -о.../

III и неки гл. V
врсте

Тако се добијају трпни глаголски придеви: *забринуї*∅, *забринуїа*, *забринуїо*, *забринуїи*, *забринуїе*..., *йокренуї*, али и *йродаї*, *йїознаї*, *удаїа*, први од глагола *забрину-ти, забрине-м*... (III врста), други од глагола *йрода-ти, йрода-м* (V врста).

(в) Од инфинитивне (аористне) основе граде се:

1) Инфинитив, и то

— код глагола II, III, IV_{A-B}, V, VI, VII врсте додавањем обличког наставка за инфинитив *-ићи* на њихову основу која се завршава на вокал: *ора-* + *-ти*, *ијса-* + *-ти*, *брину-* + *-ти*, *чу-* + *-ти*, *кова-* + *-ти*, *јева-* + *-ти*, *носи-* + *-ти*, *виде-* + *-ти*, *држа-* + *-ти*:

— код глагола I врсте јавља се у два вида:

(а) са обличким наставком *-ићи* испред којег се налази сугласник *-с-*: *ићрѣс-ићи*, *му́с-ићи*, *крѣс-ићи*, *илѣс-ићи*, чије се инфинитивне основе (аористне) завршавају на *-с*, *-з*, *-г*, *-и*: *ићрѣс-* (-ох), *му́з-* (-ох), *крѣг-* (-ох), *илѣи-* (-ох); и

(б) са обличким наставком *-ћи*, у чијем се сугласнику *ћ* налази и завршни сугласник аористне основе и *и* из инфинитивног наставка *-ићи*: *рећи* (постало од *рек-ићи*, аорист: *рек-ј-ох*), *лећи* (постало од *леј-ићи*, аорист: *леј-|ох*), *врћи* (постало од *врх-ићи*) и сл.

НАПОМЕНА. — Промена групе *-зи-* у *-си-* (муз-ох: мус-ти) резултат је асимилације по звучности, а промене група *-г-и-*, *-и-и-* у *-с-и-* (крад-ох: *крад-ићи*, *илеш-ох*: *илеш-ићи* → *красти*, *плести*), *-к-и-*, *-и-и-* у *ћ* (рек-ох: *рек-ићи* → *рећи*, лег-ох: *леј-ићи* → *лећи*) резултат су фонетских промена извршених у давној прошлости нашег језика. Фонетским променама добијене групе су сачуване у облицима инфинитива чија је аористна основа на сугласник. Резултат сличних промена је и инфинитив глагола *ићи* и свих сложених с њим (*иоћи*, *гоћи*, *паићи*...), с тим што су неке од њих (код ових сложених глагола) много ближе нашем времену од првих наведених.

Такође фонетским променама у прошлости добијени су инфинитиви *ићисии* (аорист: *ићѣб-ох*, аор. осн. *ићѣб-* + *-ићи*), *зеисии* (аорист: *зеб-ох*, аор. осн. *зеб-* + *-ићи*), у којима се између усненог сугласника *б* из основе и *и* из инфинитивног наставка *-ићи* у изговору јавио сугласник *с*.

2) Аорист, и то

— код глагола I врсте додавањем на инфинитивну (аористну) основу наставка за облик и лице

једн.	1.	-ох- \emptyset	множ.	1.	-ос- -мо
	2.	- \emptyset -е		2.	-ос -те
	3.	- \emptyset -е		3.	-ош -е

НАПОМЕНА. — У I. јединице и у 1—3. л. множине наставак за облик аориста, са гледишта историје језика, јесте *х*, који се у томе облику сачувао само у I. лицу јединице, док су у множини сада видљиви алтернанти *с* и *ш* добијени фонетским променама. Наставци за лице су \emptyset (у 1. л. јд.), *-мо* (у 1. л. мн.), *-ије* (у 2. л. множ.), и *-е* (у 2. и 3. лицу јединице и у 3. лицу множине).

— код глагола свих осталих врста (II—VII) на инфинитивну основу додају се наставци за облик аориста и за лица:

једн.	1.	-х - \emptyset	множ.	1.	-с -мо
	2.	- \emptyset - \emptyset /		2.	-с -те
	3.	- \emptyset - \emptyset		3.	-ш -е

НАПОМЕНА. — Наставци за облик аориста у I. лицу јединице и 1—3. л. множине јављају се као *-х*, *-с* и *-ш*, што значи да је наставак за аорист *-х*, које у множини, из историјскофонетских разлога, алтернира са *с*, односно *ш*. У сва три лица јединице ових глагола лични наставак је \emptyset (нулта), а у множини *-мо*, *-ије* и *-е*.

3) Радни глаголски придев гради се додавањем наставака на инфинитивну основу, и то

— код глагола I врсте, наставцима:

једнина /инфин. основа/ -а- -о за мушки род (трес-а-о)
/инфин. основа/ -ла, -ло за ж. и ср. род (*шрес*-ла, -ло)

множина /инфин. основа/ -ли, -ле, -ла за м., ж., ср. р. (*шрес*-ли, -ле, -ла)

НАПОМЕНА. — Код глагола I врсте између основе и наставка -о за м. р. једине јавља се непостојано а: трес-а-о, лег-а-о, рек-а-о.

— код глагола свих осталих врста (II—VII), код којих се инфинитивна основа завршава на вокал, наставци за облик додају се подједнако непосредно на инфинитивну основу:

једнина /инфин. основа/ -о, -ла, -ло (брао, брала, брало . . .)

множина /инфин. основа/ -ли, -ле, -ла (брали, брале, брала . . .)

4) Глаголски прилог прошли гради се додавањем наставака за тај облик -вши или -в на основу инфинитива (аориста), и то

— код глагола I врсте између сугласника основе и наставка јавља се вокал *ā* (дуго а):

/инфин. основа/ -*ā*- *вши* / -*в* (отр^ес^авши / отр^ес^ав)

— код глагола осталих врста (II—VII) наставак за облик -вши или -в додаје се непосредно на основу:

/инфин. основа/ -*вши* / -*в* (проч^ит^авши / проч^ит^ав, кр^ен^увши / кр^ен^ув . . .)

6. ГЛАГОЛСКИ ОБЛИЦИ НЕПРАВИЛНОГ ГРАЂЕЊА

257. Уз сваку од седам датих врста глагола и уз просте облике глагола у њиховом оквиру граматика српскога језика наводи и један број неправилних глагола. Неправилност њихове промене је само у друкчијем односу инфинитивне (аористне) и презентске основе од датог, из чега проистичу и неки облици који се разликују од облика са правилним грађењем. Тако се у књижевном језику налазе глаголски облици неправилног грађења:

— I врсте, међу којима су:

(а) инфинитив глагола чија се аористна основа завршава било којим задњонепчаним сугласником: *вући, сећи, гући, врћи*; глагола с том основном на *г, њ*: *красићи, месити, њлесити*; глагола с том основном на *б*: *прејити, зейити*;

(б) радни придев глагола *красићи, месити, њлесити* . . . — *крао, мео, њлео, крала, њлела, мела* (место: *кrag-а-о, krag-ла, krag-ло*);

(в) имперфекат глагола *ићи* — *ићах, ићаше, ићаше; ићасмо, ићасице, ићаху*;

(г) радни придев истог глагола: *ишао, ишла, ишло*;

(д) I. лице једине презенте глагола *моћи* — *моју*;

(е) презент глагола *сесити*, који има облике III врсте: *седнем, седне, седнемо, седнеице, седну*;

— II врсте, међу којима су:

(а) промена глагола *берем* — *бра̄ши*, *зовем* — *зв̄а̄ши*, *жањем* — *ж̄е̄ши*, *мељем* — *м̄ле̄ши*, који су неправилни само зато што у основама имају различите корене (лексичке морфеме): *бер-* : *бра-*; *зов-* : *зва-*;

(б) трпни придев глагола *мле̄ши* и *ж̄е̄ши* — *мле̄вен* и *ж̄ње̄вен*, који су направљени по IV_A Стевановићевој врсти;

— III врсте, међу којима су:

(а) облици глагола *кунем* — *кле̄ши*, *йочнем* — *йоч̄е̄ши*, *йойнем* — *йой̄е̄ши* . . . који се граде од инфинитивне основе, јер је та основа окрњена, без наставка *-ну*: *кле̄ши* (инфин.) — *клех* (аорист), *кле̄вши*, *клео*, *кле̄ла* (гл. прилог прошли, радни гл. придев);

(б) облици аориста и радног гл. придева глагола *са̄инӯши*, *ш̄ринӯши*, *ӯйре̄нӯши*, јер се граде и од окрњене основе, без *-ну*, дакле, по промени глагола I врсте: *са̄и-ох*, *саж-е* . . . — *са̄и-а-о*, *са̄и-ла*; *ш̄ри-ох*, *ш̄рж-е* . . . — *ш̄ри-а-о*, *ш̄ри-ла* . . . ;

— IV врсте, међу којима су

(а) радни гл. придев *гео*, *огео*, *нагео*;

(б) трпни гл. придев *оге̄вен*, *саге̄вен*

— гј. глаголи других врста (I врсте) који ове облике граде по обрасцу IV_A врсте;

— V врсте, међу којима су

(а) 3. лице множине презента глагола *га̄ши*, које осим *га̄ј̄у* има и облик *га̄г̄ӯ*;

(б) аорист истог глагола *га̄ши*, који најчешће има промену по обрасцу I врсте: *га̄дох*, *га̄де*, *га̄де* — *га̄досмо*, *га̄дос̄те*, *га̄доше*;

(в) презент и аорист глагола *зна̄ши*, *има̄ши*, који осим правилних облика по V врсти (*зна̄м*, *зна̄ш* . . . , *има̄м*, *има̄ш* . . .) имају и облике по I врсти: *зна̄г̄ем* — *зна̄дох*, *има̄г̄ем*, *има̄дох* . . . ;

— VI врсте, међу којима су

(а) 3. лице множине презента глагола *вр̄е̄ши* и *зр̄е̄ши*: *вр̄ӯ* и *зр̄ӯ*;

(б) глаголски прилог садашњи: *вр̄ӯћи*, *зр̄ӯћи* (према правилним других глагола облицима: *носе̄ћи*, *виде̄ћи*) и

— VII врсте, у које спадају

(а) облици презента глагола *з̄ас̄ца̄ши* — *з̄ас̄ц̄ӣм*, који се уместо са основинским вокалом *й* испред личних наставака *-м*, *-ш*, *-Ø*; *-мо*, *-те*, *-е*, често употребљавају са *е* испред тих наставака: *з̄ас̄ц̄е̄м*, *з̄ас̄ц̄е̄ш*, *з̄ас̄ц̄е̄*; *з̄ас̄ц̄е̄мо*, *з̄ас̄ц̄е̄ше*, *з̄ас̄ц̄ӯ*.

Може се узети да у неправилне глаголе иду и помоћни глаголи *ј̄есам*, *бӣши* и *х̄ӣе̄ши*, који имају посебне промене и посебну функцију у морфологији, односно у конјугацији (в. т. 258 и д.).

Задатак. — У тексту из Андрићевог романа (у т. 245) нађите све глаголске облике и одредите којим глаголским врстама припадају. Одвојте глаголе неправилног грађења од глагола правилног грађења (правилног односа презентске и инфинитивне основе).

7. ПРОМЕНА ПОМОЋНИХ ГЛАГОЛА

258. Помоћним глаголима зову се они глаголи помоћу којих се граде сложени глаголски облици (перфекат, плусквамперфекат, футур I, футур II, потенцијал). У нашем књижевном језику помоћни глаголи су: *јесам*, *бићи* и *хидѣти*, који имају посебне облике промене.

(а) Помоћни глагол *јесам* има само облике презента:

једнина	пуне облике	краће (енклитичке) облике
	1. јесам	сам
	2. јеси	си
	3. јест(е)	је
множина	1. јесмо	смо
	2. јесте	сте
	3. јесу	су

У одричним облицима одрична речца *не* спаја се са глаголом дајући облике:

једнине	1. нисам	множине	1. нисмо
	2. ниси		2. нисте
	3. није		3. нису

(б) Помоћни глагол *бићи* има све облике осим трпног глаголског придева:

Презенти		Инфинитиви	
једнина	1. бӯдѣм	множина	1. бӯдѣмо
	2. бӯдѣш		2. бӯдѣте
	3. бӯдѣ		3. бӯдӯ

Империативи		Аориси	
јд	1. —	множ.	1. бӯдѣмо
	2. бӯди		2. бӯдѣте
	3. (нека бӯдѣ)	3. (нека бӯдӯ)	3. бӯ

Глаг. *иприлој сагаињи*
бӯдӯћи (и *бвгӯћи*)

Глаг. *иприлој ирош.и*
бѣвши / бѣв

Радни глаг. *ипригев*
бѣо, бѣла, бѣло
бѣли, бѣле, бѣла

Имперфекти	
1. бѣјѣх, бѣх	1. бѣјѣсмо, бѣсмо
2. бѣјѣше, бѣше	2. бѣјѣсте, бѣсте
3. бѣјѣше, бѣше	3. бѣјѣху, бѣху

(в) Помоћни глагол *хидѣти* има све облике осим трпног придева:

Презенти		Инфинитиви	
јд	1. хидѣху, ху	мн.	1. хидѣмо, хемо
	2. хидѣш, хеш		2. хидѣте, хете
	3. хидѣ, хе		3. хидѣ, хе

Империативи		Аориси	
1. —	1. хидѣнимо	1. хидѣх, хидѣдох	1. хидѣсмо, хидѣдосмо
2. хидѣни	2. хидѣните	2. хидѣ, хидѣде	2. хидѣсте, хидѣдoste
3. (нека хидѣ)	3. (нека хидѣ)	3. хидѣ, хидѣде	3. хидѣше, хидѣдоше

Глаг. *иприлој сагаињи*
хидѣћи

Глаг. *иприлој ирош.и*
хидѣвши / хидѣв

Имперфекти	
1. хидѣх	1. хидѣсмо
2. хидѣше	2. хидѣсте
3. хидѣше	3. хидѣху

Радни глаг. *ипригев*
хидѣо, хидѣла, хидѣло
хидѣли, хидѣле, хидѣла

Презент глагола *хїеїи* (*хоћу, хоћеш...*) има пуне (акцентоване) и краће (енклитичке) облике, који су дати у наведеном обрасцу. У одричној облику речца не спаја се са облицима презента дајући једну реч: *нећу нећеш, неће; нећемо, нећеише, неће*.

8. СЛОЖЕНИ ГЛАГОЛСКИ ОБЛИЦИ

259. Сложени глаголски облици јесу они глаголски облици који се састоје од помоћног глагола (*јесам, сам...* *биїи* или *хїеїи*) у личном глаголском облику (обично енклитичком) и од одговарајућег глаголског придева, односно инфинитива. У нашем књижевном језику има пет сложених глаголских облика.

1) Перфекат (прошло време) је систем глаголских облика који се граде од свих глагола везом облика презента помоћног гл. *јесам* и радног глаголског придева глагола који се мења:

јд.	м. р.	ж. р.	ср. р.
	1. ја сам певао	ја сам певала	—
	2. ти си певао	ти си певала	—
	3. он је певао	она је певала	оно је певало
мн.	1. ми смо певали	ми смо певале	—
	2. ви сте певали	ви сте певале	—
	3. они су певали	оне су певале	она су певала

Када се употребљава без именице или без личне заменице, енклитички облик помоћног глагола долази после радног придева: *їевао сам, їевала сам, їевали смо, їевале смо* итд.

2) Плусквамперфект (давнопрошло време) је систем глаголских облика који се граде од:

а) облика имперфекта помоћног глагола *бїиїи* (*бејаш...*) и радног глаголског придева глагола који се мења:

једн.	1. бѣјāх / бѣх пѣвао	множ.	бѣјāсмо / бѣсмо пѣвали
	2. бѣјāше / бѣше пѣвао		бѣјāсте / бѣсте пѣвали
	3. бѣјāше / бѣше пѣвао		бѣјāху / бѣху пѣвали

или:

б) од облика перфекта помоћног глагола *бїиїи* (*бїо сам...*) и радног глаг. придева глагола који се мења:

једн.	1. бїо сам пѣвао	множ.	бїли смо пѣвали
	2. бїо си пѣвао		бїли сте пѣвали
	3. бїо је пѣвао		бїли су пѣвали

Наравно, радни глаголски придев је у мушком, женском или средњем роду (Петар *бејаше їевао*; Марија *бејаше їевала*; Дете *бејаше їевало*).

3) Футур I (будуће време) је систем глаголских облика који се граде од облика презента глагола *хїеїиїи* (*ћу, ћеш, ће, ћемо, ћеїе, ће*) и инфинитива глагола који се мења. Јавља се у два лика:

(а) као сложени глаголски облик

једн.	1. ја ћу пѣвати	множ.	1. ми ћемо пѣвати
	2. ти ћеш пѣвати		2. ви ћете пѣвати
	3. он } она } оно } } ће пѣвати		3. они } оне } она } } ће пѣвати

(б) као прост глаголски облик

једн.	1. пѣваћу	множ.	1. пѣваћемо
	2. пѣваћеш		2. пѣваћете
	3. пѣваће		3. пѣваће

Прост облик футура I-ог настао је додавањем енклитичких облика пом. глагола *ћу, ћеш, ће* . . . на о к р њ е н и инфинитив *иѣваѣи-*: пѣват- + *ћу*, пѣват- + *ћеш* . . . → *иѣваћу, иѣваћеш* . . . , при чему је сугласник *и* из окрњеног инфинитива испао јер се већ садржи у артикулацији африкате *ћ*.

Футур I је увек сложен глаголски облик када се гради од глагола чији се инфинитив завршава на *-ћи*, дакле:

једн.	1. ја ћу рѣћи	и	једн.	1. рѣћи ћу
	2. ти ћеш рѣћи		2. рѣћи ћеш	
	итд.	итд.

НАПОМЕНА. — Када је реч о писању футура I од глагола са инфинитивом на *-ти* (*иѣваѣи, раѣиѣи*) у случају када се тај облик гради од окрњеног инфинитива (пѣват-, радит-) и енклитика *ћу, ћеш, ће* . . . , правопис нашег књижевног језика сматра правилним обе форме — и форму простог футура I: *раѣићу, иѣваћу* . . . , *раѣићеш, иѣваћеш* . . . , и форму сложеног футура I: *раѣић ћу, иѣваћ ћу* . . . , *раѣић ћеш, иѣваћ ћеш* . . . Једино ограничење је да се у једном тексту не мешају.

4) Футур II (предбудуће време) је систем глаголских облика који се граде од облика презента помоћног глагола *биѣи* и радног глаголског придева глагола који се мења:

једн.	1. /кад/ будем рáдио	множ.	1. /кад/ будемо рáдили
	2. будеш рáдио	2.	будете рáдили
	3. буде рáдио	3.	буду рáдили

— наравно, са радним придевом м., ж. или ср. рода (/кад/ Петар буде *раѣио*: /кад/ Марија буде *раѣила* : /кад/ дете буде *раѣило*).

5) Потенцијал (могућни начин) је систем глаголских облика који се граде од облика аориста помоћног глагола *биѣи* и радног глаголског придева глагола који се мења:

једн.	1. ја бих рáдио	множ.	1. ми бисмо рáдили
	2. ти би рáдио	2.	ви бисте рáдили
	3. он би рáдио	3.	они би рáдили

У 3. л. множине не употребљава се одговарајући облик аориста *бише* него исти онај који је у 3. л. једнине (*би*). Природно, помоћни глагол може доћи и иза радног придева: *рáдио бих, рáдио би* . . . , *рáдили бисмо* . . .

Уз облик потенцијала иде и конструкција потенцијала прошлог, која се гради помоћу потенцијала помоћног глагола бити (*био бих, била бих* . . . , *био би, била би* . . .) и радног глаголског придева глагола који се мења:

једн.	1. ја бих био радио	множ.	1. ми бисмо били радили
	2. ти би био радио	2.	ви бисте били радили
	3. он би био радио	3.	они би били радили

Наравно, 3. лице има облике за сва три граматичка рода: уз наведене за м. р., облике за ж. и ср. р. — она *би била раѣила* и оно *би било раѣило*. Треба напоменути да се ова конструкција доста ретко употребљава.

Задатак. — У датом тексту подвуците сложене глаголске облике.

- (I) Аранђел Исакович храбрио се, и по стоји пут, мислима да нико неће сазнати. Био је уверен да ће и она ћутати... Напољу је завијао ветар, пун лавеза паса, и шумела је вода... И она се уплашено покри душеком, као да јој на постељу беше скочио пас... Да јој је дошао муж, она би му била рекла зашто је то учинила. Рекла би му била да је то учинила зато што је онако осрамоти пред светом, при растанку, не опростив се у реду од ње... А и тај муж, који је сад беше оставио, и живот с њим, чинио јој се као једна дубока несрећа... Ни за каква блага овог света, не би се била одрекла тог човека и његовог чудног осмеха...

(М. Црњански, *Сеобе I*, Просвета, Београд, 1983, 73, 74, 76—77)

- (II) ДО КОПЕНХАГЕНА КОПНОМ, МОСТОВИМА И ТУНЕЛОМ

Копенхаген, 18. марта
Бродом „Кага“ дошли смо до острва Спрого на којем се налази отвор — градилиште новог тунела који ће бити дуг осам километара и спајаће Силанд и ово мало острво... Нови тунел има две цеви да би се саобраћај одвијао несметано. Тунелске цеви удаљене су једна од друге 25 метара и сваких 250 метара су спојене због циркулације ваздуха. Петер Ленгерер, генерални директор данских железница, рекао је да вредност овог пројекта износи три милијарде долара. Највећи део средстава обезбедила је држава, а постоје и други учесници у финансирању.

(Политика, 19. III 1992,4)

Који сложени глаголски облици су употребљени у тексту (I), а који у тексту (II)? Колико има више различитих облика у првом тексту? Којих облика које сте нашли у првом, нема у другом тексту?

9. ОБЛИЦИ ПАСИВА (ТРПНОГ СТАЊА)

260. Облици пасива (трпног стања) су заправо конструкције које означавају да се радња врши на субјекту као на објекту. У њима се јављају само прелазни (транзитивни) глаголи, а таквим се конструкцијама означава да радњу врши какав спољни (извансубјекатски), познати или непознати вршилац. Тако у реченици *Ја б у к а је обрана њен субјекат* (који је означен номинативом) *јабука*, „трпи“ радњу коју је неко (из)вршио онако као што би је, да је употребљена активна реченица, „трпео“ објекат (означен акузативом без предлога): *(Домаћин) је обрао ја б у к у*. Пасивном конструкцијом име појма које би било у реченици објекат представља се као средиште реченице и тако постаје *г р а м а т и ч к и с у б ј е к а т*, изражен номинативом.

У српском књижевном језику постоје следећи облици пасива (трпног стања).

261. а) Од трпног глаголског придева и облика помоћних глагола *бићи* и *јесам* за:

- инфинитив: *бићи хваљен, бићи њохваљен*
- перфекат: *хваљен сам, њохваљен сам*
- плусквамперфекат: *био сам (или бејах) хваљен, био сам њохваљен (или бејах њохваљен) | бејах био хваљен*
- фугур I: *бићу хваљен, бићу њохваљен*
- фугур II: *|кад| будем хваљен, |кад| будем њохваљен*
- имперфекат: *бејах хваљен, — |само од имперфективних глагола|*
- императив: *буди хваљен, буди њохваљен*
- потенцијал: *био бих хваљен, био бих њохваљен*
- аорист: *бих хваљен, бих њохваљен...*

262. б) Од трпног глаголског придева и облика глаголских прилога помоћног глагола *бићи* за:

— глаг. прилог садашњи: *будући хваљен, будући похваљен*;

— глаг. прилог прошли: *бивши хваљен, бивши похваљен*...

263. в) Од активног облика глагола који се мења са повратном речцом (партикулом) *се* за

— презент: *хвалим се, похвалим се*...

264. Трпни придеви у датим пасивним конструкцијама имају ознаке граматичког броја (јединице и множине: ученик је *похваљен* — ученици су *похваљени*) односно ознаке граматичког рода (м., ж. и ср. р.: ученик је *похваљен* / ученици су *похваљени* : ученица је *похваљена* / ученице су *похваљене* : дете је *похваљено*).

НАПОМЕНА. — (а) Пасивни презент у савременом књижевном језику је наведена конструкција *активни облик + се*: Ових дана *се* тај ученик доста *хвали* као добар. — Селенићев романи *се читају* са интересовањем — *Кад се похвалиш*, обично боље учим.

(б) Пасивни презент у виду конструкције *бивам, биваш...* + трпни глаголски придев употребљава се ретко, и то само за означавање радњи које се понављају: *бивам похваљен, биваш похваљен, бива похваљен, бивамо похваљени*.

(в) Поред пасива презента означеног активом с речцом *се* (*Та књига се чита ових дана у Београду*), и за остала времена и начине, уместо конструкција са трпним придевом и помоћним глаголима, све је чешћа употреба активног облика одговарајућег дотичном времену, односно начину, са речцом *се*: *Та књига се читала прошле године у Београду* (место: *Та књига је читана прошле године у Београду*), *Та књига ће се читати и угуће године* (место: *Та књига ће бити читана угуће године*).

Задатак. — Употребите у пасиву глаголске облике следећих реченица:

1. Они ће предати писма на пошту. — 2. Госте су испраћали после поноћи.
- 3. У свету су много писали о значају „источне железнице”. — 4. Говорили су сељацима много о аграрној реформи. — 5. У касабима читали све новине које би добијали у току дана.

256. Одрични (негирани) глаголски облици граде се на следећи начин:

(1) Код простих облика додавањем одричне речце *не* испред дотичног облика (*ићићем — не ићићем; ићићаш — не ићићаш; ићићи — не ићићи*);

(2) код сложених облика са помоћним глаголом *бићи*, *будем* — додавањем одричне речце *не* пред помоћне глаголе (*ја бих дошао — ја не бих дошао; ако будем дошао — ако не будем дошао*);

(3) код сложених глаголских облика с помоћним глаголима *јесам* и *хоћу* — одрични облици граде се помоћу одричних облика тих помоћних глагола (*ја сам дошао — ја нисам дошао; ја ћу доћи — ја нећу доћи*).

Ово правило примењује се, на одговарајући им начин, и на активне облике и на пасивне облике (*Данас људи не читају ову књигу; Прошле године људи нису читали ову књигу — Данас се ова књига не чита; Прошле године ова књига није читана*).

19. СУПЛЕТИВИЗАМ У ПРОМЕНИ ОБЛИКА РЕЧИ

266. У већини прегледаних врста променљивих речи, граматички облици се добијају додавањем наставака за облик (именски, глаголски) на граматичке основе. Код именица, придева, заменица,

неких бројева (*један, два, три, четири*) облички наставци се додају на једну основу, код глагола се облички и лични наставци додају на две основе — презентску и инфинитивну (аористну). И у највећем броју случајева то је за сваку врсту промене иста основа (једна одн. две). Такво образовање облика назива се системским (или правилним).

Међутим, неки облици у наведеним променљивим речима добијају се и друкчије — допуњавањем, употребом различитих облика који се некад делимично, а некад и потпуно разликују од системских облика. Такво образовање назива се суплетивизам (лат. *supplere* — допунити, заменити), а огледа се у појави суплетивних (допунских) облика у промени речи.

267. Суплетивизам је основан на значењским односима, тј. повезују се у једном заједничком, лексичком значењу два различита скупа гласова (фонема) на пример: *човек* (= једн.) и *људи* (= множ.), у категорији именица, или *добар* (= позитив) и *бољи* (= компаратив), у категорији придева, или *бићи* (= инфинитив) и *јесам* (= презент), у категорији глагола. Сваки члан у овим наровима има сопствену промену, иако су везани истим основним лексичким значењем.

У нашем језику суплетивизам се појављује у два вида.

(1) Суплетивне речи, односно облици су потпуно различитих корена (и основа) од речи с којима чине дату промену. Такви су на пример, облици множине именице *човек*: *људи, људи, људима*; облици за презент који означава да се радња коју значи глагол *бићи* врши у време када се о њој обавештава: *јесам, јеси, јеси(е)* . . . (Ја сам ученик), док је за друге ситуације облик презента *будем, будеш, буде* . . . (Кад будем студент, живећу у Београду). Такви су, даље, облици зависних падежа личне заменице I-ог лица *ја, ми; мене, мени, ња/мном, одн. нас, нама* . . . ; затим облици компаратива придева *добар, зао: бољи, јори*; облик имперфективног глагола *јоворићи* према перфективном *рећи* (Петар је јоворио: Петар је рекао), који значећи исту радњу, показују разлику само у граматичкој категорији вида.

(2) Суплетивни облици су и речи истог корена којег и облици с којима чине дату промену, али су то облици који припадају другим (различитим) врс-тама промене. Такви су, на пример, облици множине за именице: *браћ, деће, шле, шеле*, за које се употребљавају збирне именице: *браћа, деца, њилаг, шелаг*. Код њих је корен једнак са кореном једнине, али док једнина припада I и II врсти именичке промене (*браћ, браћа . . . , деће, дећења . . .*), множина припада III и IV врсти (*браћа, браће . . . , шелаг, шелаги . . .*). Осим тога, облици множине припадају значењској групи *збирних* именица, док облици једнине припадају значењској групи *заједничких* именица.

До суплетивизма може доћи и фонетским променама. Тако се сигурно разликује основа номинатива једн. именице *сугац* од основе генитива исте именице: *суц-а, датива суц-у* итд. Наиме, *сугац-а, сугац-у* . . . је фонетски дало: *суиц-а, суиц-у* . . . , а ови облици: *суц-а, суц-у* . . . , јер се *ш* изгубило испред африкате *ц*. Али облике *сугац* и *суц-* у истом систему чува јединство значења. Због тога се зна да је реч о истом појму у двама реченицама: *Фудбалски сугац је уићрао на шерен. Навијачи су бурно њоздравили суца, који је њознаи као објективан* — једном у облику номинатива једнине, други пут у облику акузатива једнине, који као облици показују различите синтаксичке функције именице чији је основни облик *сугац*.

20. ПРИЛОЗИ

268. Прилози (адверби) су речи које стоје уз глаголе, придеве, именице и друге прилоге одређујући их по неком од њихових сталних пратилачких елемената. У највећем броју, они су непроменљиви, осим што неки од њих имају облик компарације (в. ниже).

а) Прилози који стоје уз глаголе одређују сталне пратилачке елементе глагола, а то су место, време и начин вршења радње, односно стања или збивања, или неки други елемент (нпр. узрок).

Тако су прилози за место: *овде, онде, овамо, онамо, где, куда, камо, доле, горе, најпрег, изади, ван, близу, десно, далеко*; прилози за време су: *јуче, данас, сушра, ујутру, увече, пре, после, лане, кад(а), сад(а), некада, никада, њек, већ*; прилози за начин су: *добро, лепо, како, овако, шако, брзо, изврсно, споро, некако, никако, људски, енлески*; прилози за узрок су: *зашо, стога*; прилози за количину: *мало, много, доста, неколико, још*.

б) Прилози који стоје уз придеве и прилоге одређују степен особине која се придевима и прилозима означава, на пример, (1) уз придеве: *Он је врло вредан*. — *Имала је на себи врло лепо хаљину*. — *Пећар је био не обично јак*; (2) уз прилоге: *То си са свим јачно рекао*. — *Врло радо ћу ићи с тобом*. Такви су истакнути прилози: *врло, необично, сасвим*.

в) Прилози који стоје уз именице одређују количину онога што значи именица, нпр.: *Понели су не шито новца са собом*. — *Пошли су мало млека и јојели много хлеба*.

269. У оквирима морфолошке особине непроменљивости, треба истаћи да су прилози за начин, количину и неки прилози за место, и то најчешће они који имају исти облик као придеви средњег рода (*добро, лепо, мало, много*) — и променљиве речи, у елементу поређења (компарације). Дакле, биће: *Он слабо чисти*. — *Марија слабије чисти, а Пећар чисти најслабије*; — *Пећар има много другова*. — *Марко има више другова него Пећар*; — *Америка је далеко, али је Аустралија даље*.

270. По својој служби у реченици (функционално), посебно место међу прилозима имају они типа *бар, баш, чак, ево ето, њек, већ*, који служе или за истицање других речи: *Дошао је баш он* (а не неко други) — *Дошао је чак Пећар Пећровић* (= којем се нисмо надали). — *Тај сат кошћа чак десет хиљада динара*; или за обавештавање о читавој ситуацији означеној датом реченицом: *Пећровић још није дошао* (а чекамо га већ неко време). — *Пећровић је већ дошао* и сл. (в. и под Речце).

271. Прави прилози су речи које са гледишта нашег језичког осећања: нису настале од других речи: *јуче, рано, пре, близу, често* и сл. Неправи прилози су они који су постали од других врста речи, нпр. од разних падежних облика именица: *зими, леши, крадом, кришом, ноћу*, или од некадашњих скупова речи: *синоћ, данас, јесенас*, односно од изведених речи: *овде, онде, овамо*. Прилози за начин и количину најчешће су постали од придева и имају облик придева средњег рода: *добро, лепо, занимљиво, мало, много*, или облике придева на *-ски* (али са кратким и за разлику од придева одређеног вида): *Поспушио је јурија њелески*. — *Јуначки је поднео муке*. — *Разговарали су енглески, а их нисмо разумели*.

Што се њихове службе у реченици тиче (функционално), између правих и неправих прилога нема никакве разлике.

Задатак. — У овде датим примерима нађите прилоге, покажите које речи и по чему они одређују.

Дуго је тако киша тукла о прозоре и свијећа је пуцкетала и ура туцкала на дасци од стола. — Запалио је цигарету и башио је одмах. Прошао је неколико пута по соби и опет је клонуо на диван. — Дошла сам да те питам, остајеш ли дома на вечери? Пресвијетли је доље! Имамо зеца с кнедлима. — Не, најљепша хвала! Вечерат ћу вани! — А лампу да ти запалим, дијете? Овдје је сасвим тамно! — Није потребно, мама! Ја и онако одлазим за неколико минута! — Задња два мјесеца ниси се никада вратио прије зоре: онда спаваш, а ноћу ја спавам... — О, мама, мама, с тим вашим лампама и разговорима, како је све то досадно! — Устао је и прешао неколико пута собом... — Већ сам хиљаду пута молио да ми се пошта донесе овамо горе!

(М. Крлежа, *Повраћак Фелија Лаиновића*, Просвета, Београд, 1968, 183—184)

21. ПРЕДЛОЗИ

272. Предлози су непроменљиве помоћне речи које стоје испред одређених падежних облика самосталних речи и служе за означавање њиховог односа према другим речима у реченици, као и за ближе одређивање (прецизирање) тога односа. Ти односи могу бити врло различити, па тако постоје:

(а) Просторни однос — однос по месту: *Прег кућом* је расло велико дрво. — *Над кућом* се вио беличаст дим. — Бели голуб је долетео *над кућу* и стреловито слетео *на кров*. — *У прагу* је било необично живо. — Брод је кренуо *из луке*. — Авион се подигао *са њисте*;

(б) временски однос — однос по времену: Ласте се враћају *у њролеће*. — Радио је неуморно *од јуџра до мрака*. — *Од ране* младости желео је да буде пилот;

(в) односи узрока, поређења, заједнице, циља, намене и други: — Није дошао у школу *због болести*. — Нема бољег ученика *од њега*. — Цео дан игра се *са својим друговима*. — Живели су *ради своје деце*. — Радници су довозили камен *за мост* који ће спојити две обале.

Предлози прецизирају значења падежних облика, па различити предлози с истим падежом прецизно одвајају општа значења тога падежа. Тако је једно од значења *генитива*, на пример, и значење да се нешто одваја од појма с именом у генитиву, али се разним предлозима прецизно означава да је то одвајање: (1) од целине — Петар је отишао *од куће*, или (2) од унутрашњости — Петар је отишао *из куће*; или (3) од горње површине — Голуб је полетео *са куће*, или (4) са стране: Прошли смо *крај куће* итд.

273. Са гледишта морфологије, прави предлози су скупови фонема или фонеме као што су: *од, до, на, у, уз, из, за, к(а), њод, над, њред, њри*, док су неправи предлози постали од других врста речи, од прилога: *близу, више, ниже, њре, њосле, око, њреко*; од именица: *врх, дно, чело, дуж, њуџ*. И једни и други могу бити просте речи (*од, до, уз, низ / врх, чело, дуж . . .*), али и сложене речи (*изнад, њсњод, њовише / уздуж . . .*). Функционално, без обзира на састав, сви предлози су исти.

Такође морфолошки узето, неки предлози који се завршавају на сугласник јављају се у две варијанте: са непостојаним *а* на крају или без њега: *ка*

граду: *к* лекару; *са* сестром : *с* мајком; *низа* зид: *низ* поље. Појава непостојаног *а* условљена је гласом којим почиње реч с којом се предлог употребљава. Ако је тај глас једнак или сличан гласу којим се предлог завршава, у највише случајева предлози се завршавају с непостојаним *а*.

Задатак. — У датом тексту обележите све предлоге, одредите њихов састав и однос који означавају:

Вукашин се наслони на зид поред пећи. Црне птице бешумно налећу на прозор, играју по евенкама... Безглаве зверке мрака чуче под креветом и по угловима, спремне да скоче на њега. Изнад кревета, његова велика фотографија из Париза истопила се у суву, велику мрљу. Воштана свећа, заборављена на пећи, изгорела: ваздух отужно мирише на смрт. По Вукашину се хитро стврдила језа. Он се брзо скиде и баца у кревет... У грудима кипи нешто горко и врело. Скида фотографију са зида, преко колена ломи рам, баца је у ватру.

(Д. Ћосић, *Корени*, „Отокар Кершовани“, Ријека, 1982, 91)

22. ВЕЗНИЦИ

274. Везници су непроменљиве речи које у језику служе за означавање везе међу појединим речима у реченици, као и везе међу реченицама. Функционално повезани у посебну врсту речи, везници не означавају само везу међу речима (и реченицама), него и врсту везе, односно врсту односа. Тако везник *као* и означава поређење, везници *но*, *али* и *а* супротност, *јер* — узрок, *или* означава истовестност (Доћи ће Петар *или* Павле), везник *кад* — време и ређе — узрок, *како* — поређење.

Са гледишта морфологије (која укључује и творбу речи), **п р а в и** везници су: *или*, *али*, *и*, *иа*, *ше*, *га*, *док*, *јер*, *ако*, а **н е п р а в и**: *када*, *већ*, *само*, *докле*, *иош*, *како*, *који*. Ови други су и прилози, односно облици заменица (упитних, односних).

275. Функција и значење везника се посматрају заједно, и без обзира на њихов састав. Они се према томе које реченице везују могу поделити на: (а) **н а п о р е д н е** (саставне, раставне, супротне, закључне) и (б) **н а з а в и с н е** (намерне, временске начинске, односно поредбене, изричне, узрочне, следичне, погодбене, допусне). Први повезују и речи у реченици и реченице у сложеној реченици: *Петар и Марија су дошли / Петар је дуго ишао и зауставио се у парку*. Други повезују само зависне реченице са њиховим управним реченицама, нпр.: *Наставили су пут иако су били уморни*. Али — упркос таквој подели — може се рећи да се многи везници употребљавају и у независно и у зависно сложеним реченицама. Поред тога, неки везници служе и као средство за истицање. Такви су везници *и*, *а*, *ше*. Тачна значења везника, односно њихове функције одређују се у синтакси реченице, као и у реченицама, где се дају као лексеме.

Задатак. — У датом тексту означите везнике, одредите их са гледишта морфологије (прави: неправи) и са гледишта функције.

Преста да плаче и сва задрхта, кад се сети како брзо прођоше те лепе године, чим он први пут оде у рат, а она први пут роди. Из рата се био вратио убојен и ћудљив. Нису више ишли на игранке у тврђаву, нити је више онако често жахао са њом... У неизмерној досади те године, док је дојила дете, она први

пут осети да је гледа као и неку ствар у кући, као постељу, пећ... Када оде из војске, као бајаги болестан, и поче трговати, њен живот постаде сасвим узалудан. Остављаше је свуд саму..., нити је питао што кад би се враћао... Поживеше кратко време врло весело, али је затим остави, одлазећи и по други пут.

(М. Црњански, *Сеобе* I, Просвета, Београд, 1983, 78)

23. РЕЧЦЕ (ПАРТИКУЛЕ)

276. Речце (партикуле) чине посебну врсту речи по своме значењу, односно функцији у реченици. Морфолошки, оне су прилози или везници, али, за разлику од њих, речце се употребљавају за означавање личног става говорног лица према ономе што се износи реченицом. Речце, дакле, нису одредбе глагола или знаци везе међу речима (појмовима које оне означавају), него језички знаци који се односе на целу реченицу и то

а) за истицање супротности — *међу њим, ипак*:

Звали су га, *међу њим*, он није хтео да дође. — Звучи убедљиво, што, *ипак*, не мора бити истина;

б) за посебно истицање — *баш, бар, и*:

Е па, кад хоћеш *баш*, да знаш, тако је! — То *бар* један од вас мора знати. — Јер, колико знам, ти си поред тога *и* говорник, *и* агитатор, *и* песник, *и* љубавник;

в) за истицање личног става (модалне речце) — *да, дакако, уистину, заиста, нишошћо, вероватно, ваљда, збиља, можда*:

Он је, *дакако*, у праву. — Суд је, *наравно*, мјеродаван, али Пуба има исто тако право. — *Уосталом*, имаш право. — Он ће, *ваљда*, доћи. — *Штавише*, њему је у интересу да дође;

г) за показивање — *ево, ето, ено*:

Ево вам аутобуса. — *Ево* нас, другови. — *Ето* видиш, да студираш, ти би видео;

д) за питање — *зар, да ли*:

Зар нисте служили војску? — Како, Мишковићу, *зар* ниси ратовао? — *Да ли* је дошао Петровић?

ђ) за потврђивање и одрицање — *да и не*:

Ви рекосте нешто Гркиње? — *Да*, то је наша српска слабост. — Имате право. — *Не*, ја кажем нешто друго.

24. УЗВИЦИ

277. Узвици (интерјекције) су поједини гласови или скупови гласова који се у језику употребљавају да означе лична осећања и расположења, односно стања: *ах, ох, јав, хај, а, о, ој*. Узвицима се спонтано одговара на утиске спољњег света (па је често узвик каква нова комбинација гласова) или се

истим скупом гласова у различитим околностима изражавају различита значења (осећања). На пример. *ах* може значити и радост и бол, и протест и слагање.

Но, и поред спонтаности у стварању узвика, у свакој језичкој заједници извесни узвици се устаљују, бивају прихваћени од већине чланова језичке заједнице као везани за одређена значења. Тако се добијају, мање-више, устаљени узвици: *ô, ôj, ах, ух, јдо, јдôj, охô* — за изражавање ужаса, страха, бола, жалости, изненађења; затим узвици: *ајс, ии, иш, ииц* — за вабљење или терање стоке; узвици: *гум, бум, фију, кврџи, ирџс* и сл. — за подражавање звукова у природи.

278. Узвици су условни језички знаци, релативно слабо устаљени иако их има који то јесу (в. горе), али могу служити и као језички материјал за стварање правих речи, нпр. *оно матопеја* (од *фију* — глагол: *фијукаши*, односно именица *фијук*, од *кврџи* — гл. *кврџуши* итд.).

ТВОРБА РЕЧИ

25. ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ ТВОРБЕ

279. У свакој од у морфологији наведених врста речи, велики део чине просте речи. Такве су међу именицама: *син, браћ, сестра, жена*; међу придевима: *црн, бео, добар, черси*; међу заменицама: *ја, ти, он*; међу бројевима: *један, два, три*; међу глаголима: *рећи, чекаћи, паси, знаћи*; међу прилозима: *сада, када*; међу предлозима: *у, над, до, о, за*; међу везницима: *и, а*; међу речцама (партикулама): *иа, иак, шек, баш*. То су речи које се, по нашем језичком осећању, не могу раставити на мање делове који би имали значењу или обличку везу са другим речима, које би постале од других речи, односно биле мотививса не другим речима. У граматици се оне разматрају само са гледишта морфологије, или као речи које су грађа за творбу других речи, у истој или у другој врсти.

280. У наведеним врстама речи налази се још више њих као што су, на пример: *синовац, браћанац, њолусестра, праг, њароброд, црнац, белчаси, златан, дрвен, шамносив; њореди, сачекаћи, сачекиваћи, дознаћи; одмах, брзо; изнаг, исјод, њоврх; њокоји, нечији*. То су изведене и сложене речи свих врста, којима се граMATика бави јер су то речи које се умножавају, које су продуктивне, а типови њиховог образовања су предвидљиви. ГраMATика одређује те типове, описује их, а део њен (и науке о језику) који проучава правила творбе речи и процес стварања нових речи назива се твораба речи. Осим тога, тим термином назива се и само стварање нових речи, које се остварује срастањем двеју или више речи у једну, односно срастањем творбене основе (творбене основинске морфеме) једних речи са истим тим делом других или са везаним творбеним морфемама (префиксима и суфиксима).

281. Најобичнији начини творбе речи у српскохрватском језику јесу: извођење речи и слагање речи.

1. **Извођење (или деривација)** је творба речи помоћу додавања суфикса, наставака за творбу речи. Они се додају на творбену основу, која чини заједнички (општи) део речи од које нова реч настаје и речи која се суфиксом од ње добија. Пошто нова реч остаје у значењској и обличкој вези са речју од чијег основног дела настаје, она је мотививсана (образложена) реч. Реч чији се део налази у творбеној основи нове речи назива се мотивном речју. Тако, на пример, од

а) мотивне именице — суфиксима — добијају се

мотивисане речи

именица: листић

глагол: листати

придев: лисни, -а, -о

б) мотивног придева — суфиксима — добијају се мотивисане речи:

црн	→ -ац	именица: црнац
	→ -е-/и- [-ти]	глаголи: црнети / црнити
	→ -касӣ [-∅, -а, -о]	придев: црнкаст

в) мотивног глагола — суфиксима — добијају се мотивисане речи:

ловити	→ -ац	именица: ловац
	→ -с	именица: лов
писати	→ -кара [-ти]	глагол: пискарати
	→ -ац	именица: писац
	→ -ар	именица: писар
	→ -мо	именица: писмо
	→ -м-ен [-∅, -а, -о]	придев: писмен
	→ -ћ [-и, -а, -е]	придев: писаћи, -а, -е

г) мотивног броја — суфиксима — добијају се мотивисане речи:

шест	→ -ак	именица: шестац
	→ -ор [-∅, -а, -о]	придев: шестор, -а, -о
	→ -оро	збирни број: шесторо

итд. Образложене (мотивисане) речи, настале од других наведеним суфиксима, уобличене су граматичким наставцима (који су овде приказани у угластим заградама).

Део мотивне речи који учествује у творби мотивисане речи може се састојати из граматичке основе те речи (за *лисӣ* = ген. јд. *лисӣ-а*, тј. морфема која остаје одбијањем наставка -а, за *ловиши* = 1. лице јд. презента *лови-мо*, тј. презентска основа, или *писа-ти*, тј. инфинитивна основа), или из корена речи (за *ловиши* = *лов-*, *писаши* = *пис-*). У много случајева творбена основа може бити и окрњена граматичка основа.

282. Спадајући у везане морфеме (в. т. 144 и 145), суфикси су носиоци значења само у вези са творбеном основом. То значи да, на пример, међу наведеним примерима суфикс -ац само са творбеном основинским морфемом *пис-*, *лов-* значи „човек који пише“, „човек који лови“, односно са основном *сӣар-*, *црн-* значи „стар човек“, „црн човек“:

Како суфикси могу бити именички, придевски, глаголски, прилошки, они додавањем на творбену основу мотивних речи преводе те речи из њихове врсте у врсту именица, придева, глагола, прилога (гл. *писаши*: творб. основа *пис-* + -ац > *писац*; творб. осн. *пис-* + -мен > придев *писмен*; именица *лисӣ*: творб. основа *лисӣ-* + -а /-ти/ > глагол *лисӣаши* итд.). Или их само модификују, тј. делимично мењају значење остављајући их у истој врсти речи (именица *лисӣ*: творб. основа *лисӣ-* + ић > именица *лисӣић* „мали лист“; глагол *уписаше*: творб. основа *упис-* + -ива /-ти/ > имперфективни гл. *уписиваше*).

283. На граници творбене основе, тј. између гласова те основе и гласова суфикса, долази често до фонетских процеса чији су резултат разне сугласничке алтернације. Тако ће у творби деминутива са -ић мотивна реч *вук* бити са *к-* у творбеној основи а мотивисана реч *вучић* — са *ч-* испред суфикса

-ић. У истом односу је *бреј* : *брежић*. У творби изведених глагола помоћу суфикса *-а / -ти* — мотивни глагол *родити* (*роди-*) и мотивисани глагол *рађајти* показују алтернацију *у* : *ђ*, *врајити* : *врађајти* — *и* : *ћ* и сл. Наравно, у многим другим контактима до стварања ових алтернација не долази (*лиси* : *лисић*, *исити* : *иситић*).

284. Са суфиксалном творбом (деривацијом) врло је често везана тзв. у н у т р а ш њ а т в о р б а речи, тј. она чије је средство промена гласа (вокалска алтернација) или промена акцента. Тако се, нпр., од именице *ндкаш*, *ндкџа*, *ндкџу* . . . променом акцента и облика добио придев *ндкаш*, *ндкаша*, *ндкашо* (= „који има нокте“), или од глаголске именице *йџчење*, опет променом акцента, добила се стварна (конкретна) именица *йџчење*. Од глагола *зџвајти*, нултим суфиксом (∅) и променом акцента, добијена је именица *зџв*, од *кџвајти* — *кџв*, а од глагола *идџсти* (основа инф. је *йлеј-ох*) вокалском алтернацијом *е* : *о* и нултим суфиксом (-∅) добијена је именица *йлџи*. Ова врста творбе најмање је заступљена у нашем језику, а многе тако настале речи за наше језичко осећање су просте (немотивисане) речи јер не видимо ни значењску, а ни обличку везу њихову са мотивним речима (нпр., *йлџи*, *млџз*).

285. 2. Слагање (или композиција) је творба речи помоћу срастања двеју или више посебних речи, односно њихових творбених основа у једну реч: *јудисџок* (од *ју* и *исџок*), *сџармали* (од *сџар* и *мали*), *йлавџкоса* (од *йлава* *коса*), *Бџџраг* (од *бџо* и *џраг*), *џанџубиџи* (од *џан* и *џубиџи*), *сџнџкрџи* (од *сунџе* и *крџајти*), *йџроброд* (од *йара* и *брод*), *џоџрџајти* (од *џо* и *џрџајти*). Слагањем постају речи које се зову сложене, а оно се остварује на два начина:

а) простим срастањем речи: *џанџноћ* (име једног цвета), *сџармали*, *Бџџраг*, *Баџалџка*, *сџџикџеса*, *йџмџивџек*, *сџџзнаџлица*, *џанџубиџи*, *найџсоџи*, *наџрџџајти*; и

б) срастањем са спојним вокалом (о/е): *јудџзаџаг* (југ-о-запад), *йлуџдџнем* (глух-о-нем), *руџкоџис* (рук-о-пис- + -∅), *сџнџкрџи* (сунџ-о-крџ- + -∅), *йолџглав* (гол-о-глав- + -∅, -а, -о), *очеџвидџац* (оч-е-вид- + -ац).

Посебно продуктивни тип ових сложеница су оне које су добијене од префикса и речи главних врста (именица, придева, глагола): *найџсајти* (од *на-* + *писајти*), *џоџвџдриџи се* (од *џо-* + *говоријти*), *џџвџрајџак* (од *џо-* + *врата* + -ак) *бџџбриџжан* (од *бџџ-* + *бриџжан*), *йодџџџџџи* (од *йодџ-* + *џџџџџи*).

286. 3. Комбинована творба речи. — Слагање (композиција), којим се добијају нове сложене речи (сложенице) повезано је често са извођењем (деривацијом), којим се добијају изведене речи (изведенице). Тако се говори и о комбинованој творби речи. Многе речи, тако, заправо су и сложене и извелене, јер:

префикс или основ. морфема	са основнимском творбеном морфемом	и суфиксом	даје реч
без-	бриг- (-е) /брига/	-џн	безбриџжан
до-	врат- (-а) /врата/	-ак	довратак
[спојни вокал]			
плав- (а) -о-	кос- (-е) /коса/	-а	плавџкоса
риб- (а) -о-	лов- (-и/ти)/ловијти/	-∅	риболџв
раз-	гран- (-е) /грана/	-а /-ти/	разгранати.

287. Изведеним и сложеним речима сматрају се оне у којима су делови који их чине видљиви, јасни за наше језичко осећање. Такве су речи моти-

в и с а н е (образложене) и према њима се могу стварати нове. Зато се за њих каже да су п р о д у к т и в н е (плодне), па и да су суфикси, ако се говори о изведеницама, односно префикси, ако се говори о сложеним с њима речима — продуктивни. Редимо, по типу односа *йисаџи*, *мислиџи*: *йисац*, *мислилац* ствара се безброј девербативних (од глагола) именица: *кџсац*, *ловац*, *стирелац*, *борац*, *куџац*, *носилац*, *хранилац*, *молилац*. Или по типу *йраѓиџи* : *йџраѓиџи* ствара се много других глагола с префиксом *йџ-*: *йџсегаџи*, *йџустџаџи*, *йџзигаџи*, *йџозимаџи*.

288. 4. Творба претварањем. — Осим што настају извођењем и слагањем, речи у свим наведеним врстама граде се и претварањем речи једне врсте у речи друге врсте. Тако долази до п о џ м е н и ч а в а њ а (супстантивизације), тј. претварања, нпр., придева (описних, присвојних, глаголских) у именице: пољопривредно *дџбро* (од *дџбар*, *дџбра*, *дџбро*), *млџда* (= невеста, од придева *млџд*, *-а*, *-џ*), *Енџлџскџ* (ид придева *енџлески*, *-а*, *-џ*). Исто тако долази до п о п р и д е в љ а в а њ а (адјективизације) — претварања глаголских прилога и глаголских придева у придеве: *свеџлеџа* реклама, *леџеџа* бригада, *бивџи* председник; Лечили су *џобеле* људе; више лепо *йџвезаних* књига. Овим се начинџом творбе добијају и друге врсте речи, нпр. прилози *наџзџлеџ* (Он је *наџзџлеџ* добро : Он пази *на џзџлеџ*), п р е д л о з и: *Уврх* стола / или *врх* стола / седели су почасни гости (од именице *врх*, односно од синтагме у *врх*).

289. При овом претварању (које би се због примера као што су у *врх* → → *уврх* и сл. могло назвати и л е к с и к а л и з а ц и ј о м, тј. добијањем нових речи сједињавањем граматичких морфема у једну реч), новодобијене речи узимају граматичке ознаке врсте у коју ступају. На пример, глаголски прилог садашњи, који у својој глаголској служби има непроменљив облик на *-џи* (Граната је *свеџлеџи* јарко прелетела преко неба — Пројектил је *свеџлеџи* јарко прелетео преко неба), попридевљен, употребљаваће се са обликом граматичког рода, броја и падежа именице уз коју стоји: *Свеџлеџи* часовник показивас је тачно време; На *свеџлеџем* часовнику видело се тачно време; Поставили су *свеџлеџу* рекламу; Било је много *свеџлеџих* реклама. Исто ће бити са глаголским придевима (радним и трпним) који су постали прави придеви, као и са неким именицама које су постале од придева (*дџбро*, *зџло*), које ће имати промену именица. Али ће многи други поименичени придеви чувати своју придевску деklinацију (*Енџлџскџ*, *Енџлџскџ*, *Енџлџскџ* . . . , *Хрџвџџскџ*, *Хрџвџџскџ*, *Хрџвџџскџ* . . .), док ће се њихова именичка категорија видети из функција које у реченици имају.

26. ТВОРБА РЕЧИ И ПОЗАЈМИЦЕ ИЗ ДРУГИХ ЈЕЗИКА

290. Нове се речи у нашем књижевном језику стварају и позајмљивањем (преузимањем) из других, словенских и несловенских, језика. При томе оне су скупови фонема (гласова) који се прилагођавају творбеним и морфолошким моделима нашег језика, и то у потпуности. За њихово преузимање постоје углавном два начина: (а) позајмица основног облика и (б) значењска позајмица.

293. в) У преузимању речи из других језика у наш, било директно, које је овде описано под (а), било калком, овде под (б), речи се одомаћују српским творбеним средствима: уобличавањем фонетским и граматичким према нашој речи (нпр. енгл. *bank* добија наш облик и промену: *џенк*, *џенк-а*, *џенк-у* . . ., *џенк-ов-и* итд.), одн. префиксима (нпр., *џри-* + *ручник* > *џриручник*) и суфиксима (нпр., грч. *sporadikós* — франц. *sporadique*: *сх сѝорадичан*, *сѝорадична*, *сѝорадично* < *спорадич-* /а/н < *спорадик-* + /а/н). Ти префикси и суфикси могу бити такође позајмлени и одомаћени (са страним или нашим основама), па тако међу њима имамо суфиксе: *-изам*, *-истѝ(а)*, *-ер*, *-ација*, *-ор* (*модернизам*, *џелефонистѝ/а/*, *минер*, *електрификација*, *гестѝилаѝор*) одн. префиксе: *а-*, *анти-*, *ре-*, *де-*, *архи-* и друге (*алогичан*, *антидржавни*, *реанимација*, *рекреација*, *реизбор*, *деблокада*, *архигобар*).

А уз њих се у нашем књижевном језику појављују као средство творбе и префиксоиди — везане морфеме сличне префиксима, тј. стварно основе речи из грчког, одн. латинског језика које се у датом облику налазе само у сложеницама: *аеро-*, *ауѝо-*, *хидро-*, *макро-*, *микро-*, *агро-*, нпр., у речима као што су *аеродором*, *аеродинамика*, *аерофотографија*, *ауѝо-сугестѝија*, *хидроградња*, *хидродинамика*, *макроекономија*, *микроатмосфера*, *агроиндустрија*, *агропроизводи*.

Исто тако, као творбене морфеме јављају се и суфиксоиди — везане морфеме сличне суфиксима, тј. стварно основе грчких, одн. латинских речи, као што су: *-бус*, *-гром*, *-фил*, *-фоб*, *-лог*, *-ѝека*, *-иг* и др. у позајмленицима типа: *ауѝобус*, *омнибус*, *ѝролебјус*, *аерогром*, *хиѝогром*, *библиофил*, *англофоб*, *филолог*, *антироѝолог*, *библиоѝека*, *видеоѝека*, *гаѝоѝека*, *ромбоид*, *хуманоид* и сл.

И у једном и у другом случају, обе основе у таквим речима имају своја значења (нпр. *аеро-* = „ваздух, ваздушни, који је у вези са ваздухом“ + *-гром* = грч. *drómos* „путања“), али као сложеница дају и ново значење које је у вези са значењима делова сложенице (*аерогром* = „место где стоје, одакле полазе и где се спуштају ваздухоплови“). Осим што се тумаче у речницима српских речи, јер су потпуно одомаћене, ове речи се тумаче и у речницима страних речи (в. т. 56).

Задатак. — У датим одломцима издвојте све речи у одговарајуће им врсте (именице, придеве, глаголе итд.) а затим одредите да ли су: а) просте, б) сложене, в) изведене, г) сложено-изведене.

(I)

Логика је уморна, али не оним благословеним и слатким умором од многог посла и велике зараде, који је некад нагонио да у овој истој соби тражи одмора и предаха. Стигла старост и наишла времена која нису добра... Кад је она, пре тридесет година, дошла у Босну и отпочела рад, живот је изгледао као да је из једног комада. Сви су ишли у истом правцу у коме и она: за послом и са породицом... А сада се све померило и испремештало. Људи се деле и издвајају, и то, како њој изгледа, без реда и видљивог смисла. Закон добитка и губитка, дивни закон који је увек управљао људским поступцима као да више не важи.

(И. Андрић, *На Дрини ћурѝија*, Просвета, Београд, 1981, 323)

(II)

Сједи Филип у сутону (у сламнагом наслоњачу пред верандом), гледа у предвечерњем зеленилу ластавице како круже око крова стрмим и смионим кривуљама, и мисли о томе, како је живот заправо крволочан и округан криминал.

„И та најдичљивија и људима тако драга птица, чије гнијездо доноси људима легендарну срећу, а дјеча већ по пучкошколским писанкама пишу о њој заносне пјесме, та мала црнокрила птица... не разликује се заправо ни по чему од морског пса... Сједи тако Филип у сутону... Круже слике око њега као

птице и око његова погребног расположења и унутарњих потиштености, и око винограда и ораница.

(М. Крлежа, *Поврајак Филија Лайчиновића*, Нолит-Просвета, Београд, 1968, 91, 92)

27. ТВОРБА ИМЕНИЦА

1. ТВОРБА ИМЕНИЦА ИЗВОЂЕЊЕМ (ДЕРИВАЦИЈА)

294. Изведеном именицом назива се именица која настаје од творбене основе мотивне речи додавањем творбеног наставка (суфикса). Мотивне речи за творбу ових именица могу бити друге именице (просте, изведене, сложене), као и речи других врста (придеви, глаголи, заменице, бројеви и др.). Тако се, у следећој схеми, према:

мотивној речи	— од које је творбена основа	— са суфиксом	налази изведена именица
књига	књиг-	-ар -ица -урина	књиџар књиџица књиџурина
слеп, -а, -о	слеп-	-ац -оћа -ило -ић	слепац слепоћа слепило слепић
ловити	лов-	-ац -ица -џ	ловац ловица лов
свој, -а, -е	свој-	-та -ина	својта својина
пет	пет-	-ак -ина	петџак петина

Изведене именице у значењској су вези са мотивним речима, па тако *књиџар* означава особу која се бави *књиџом* (издаје књиге, продаје књиге), *књиџица* означава „малу књигу“, *књиџурина* — „велику дебелу књигу“; *слепац* има значење „слеп човек“, *слепоћа* значи стање некога ко је слеп, *слепић* је гмизавац за којег се верује да је слеп.

295. У српскоме језику творба именица суфиксима је врло жива, а овде су дати продуктивнији суфикси, груписани по значењима која носе у комбинацији са творбеном основном мотивних речи.

А. ИМЕНИЦЕ СА ЗНАЧЕЊЕМ ЛИЦА (ОСОБЕ)

М у ш к а л и ц а

296. Продуктивнији суфикси за творбу именица са значењем мушког лица једновремено носе и информацију која је у вези са творбеном основном, дакле са мотивном речју, па тако постоји неколико значењских група у њима.

а) Изведене именице са значењем вршиоца радње, имаоца занимања, ствараоца, које стоје према

мотивним речима: — односно њиховим основама: — са суфиксом:

1) глаголима

писати	пис-	-ац (писац) (а)
мислити	мисли-	-лац (мислилац) (б)
певати	пева-	-ач (певач) (в)
чувати	чува-	-ар (чувар) (г)
учити	учи-	-ишељ (учитељ) (д)

Сви ови даставни спадају у продуктивне наставке (суфиксе), па се по овоме моделу гради велики број именица: (а) *писац, косац, ловац, шртовац*; (б) *писац, носилац, чистицац, јоникац*; (в) *ковач, возач, носач, извикивач*; (г) *кувар, зидар, пекар*; (д) *родитељ, редитељ, чиститељ*.

2) именицама

књига	књиг-	-ар (књижар)
-------	-------	--------------

Овим се суфиксом граде многобројне именице као што су: *бачвар, арашар, јоведар, ошвар, математичар, физичар, иланишар, ошћиншар*

математика	математик-	(математик)
------------	------------	-------------

Овим се граде именице као што су: *бошаник, физик, драматик*, синонимне са именицама на -ар.

3) придевима

путни	путн-	-ик (пугник)
-------	-------	--------------

Овим се суфиксом граде именице као што су, уз наведену: *заручник, одмејник, добитник, губитник*, у којима — упркос томе што су изведене од придевске творбене основе — ипак преовлађује значење вршиоца радње (заручити се, одметнути се, добити, губити).

297 б) Изведене именице са значењем имаоца особине, носиоца стања, које стоје према

мотивним речима: — односно њиховим творбеним — са суфиксом: основама:

1) глаголима

мучити	мучен-	-ик (мученик) (а)
--------	--------	-------------------

2) придевима

дивљи	дивљ-	-ан (дивљан) (б)
бео, бела ...	бел-	-ац (белац) (в)
глуп, -а, -о	глуп-	-ац (глупак) (г)

Овим се суфиксима граде именице типа: *ушољеник, храњеник, осуђеник* (а); *рићан, бебељан* (б); *црнац, влашћивац, крадљивац* (в); *вештак, левак* (г).

298. в) Изведене именице са значењем становника, припадника народа, вероисповести, које стоје према

мотивним речима: — односно њиховим — са суфиксом:
творбеним основама:

1) и м е н и ц а м а

Атина	Атин-	-ј а н и н (Атињанин) (а)
Задар	Задр-	-а н и н (Задранин) (б)
Срби	Срб-	-и н (Србин) (в)

Овим се суфиксима граде именице као: (а) *Еиџанин, Норвежанин*; (б) *Чачанин, Мачванин*; (в) *Бујарин, Араин*, односно именице као: *муслиманин, хришћанин*.

Ваљево	Ваљев-	-а ц (Ваљевац) (г)
Америка	Америк-	-а н а ц (Американац) (д)
Пирот	Пирот-	-ј а н а ц (Пироћанац) (ђ)

Овим се суфиксима граде именице као: *Приморац, Зајечарац, Новоселац* (г) *Белшјанац* (ђ).

299. Међу творбеним наставцима за творбу именица мушких лица посебно треба навести суфиксе страног порекла:

(а) *-исџи(а)*, који је врло продуктиван у творби именица са значењем имаоца занимања: *арабисџи, јерманисџи, слависџи, лажинисџи* (које значе стручњаке који се баве науком о народу чије је име мотивна реч за њих); *шајксисџи, џелеграфисџи, журналисџи*; присталице и припаднике учења, праваца, идеологија: *реалисџи, модернисџи, маркисџи, стиркушуралисџи*;

(б) *-лоџи*, који се сматра суфиксоидом (в. т. 293) и који је продуктиван као назив за стучњаке: *археолог, филолог, биолог, сџомаџолог*, које стоје према именицима на *-ија*: *археологија, филологија, биологија, сџомаџологија* (па се може узети да су и изведенице од њих помоћу одбацивања *-ија* и додавања нултог суфикса $-\emptyset$);

(в) *-џија*, који се задржао у ограниченом броју речи: *бојаџија, башџованџија, меџанџија, кавијаџија, буреџија* и сличним турцизмима.

НАПОМЕНА. — У додиру творбене основе са суфиксом *-џк* у творби од придева *десни, јорску* сугласници основе дају јоговане алтернанте: *дешњак, јоршџак*, исто и са *-јанин*: *Аџина — Аџињанин*, односно *-јанац*: *Пироџи — Пироћанац*. Задњонепчани сугласници *к, і* и *х* с краја творбене основе испред суфикса *-ар* замењују се предњонепчаним, *ч, ж* и *ш*: *даска — дашчар, књиџа — књиџар*, чинећи битне морфофолошке састојке ових изведеница.

Ж е н с к а л и ц а

300. Поред тога што суфикси за творбу именица са значењем женског лица носе информацију која је у вези са творбеном основом, због чега су и овде основна значења вршиоца радње, носиоца стања и друга, многи од продуктивнијих суфикса једновремено су ознака за женски род. Тако је овде заступљено више творбених група.

а) Изведене именице са значењем женског лица — вршиоца радње, имаоца занимања и сл., које стоје према

мотивним речима: — односно њиховим — са суфиксом:
творбеним основама:

1) г л а г о л и м а

прати	пра-	-љ а (праља) (а)
грабити	граб-	-у љ а (грабуља) (б)
молити	моли-	-ш е љ к а (молитељка) (в)

врачати	врач-	-а ра (врачара)	(г)
удавати се	удав-	-а ча (удавача)	(д)
брбљати	брбљ-	-у ша (брбљуша)	(ђ)

По овом се моделу граде изведене именице као што су: (а) *белиља, везиља, џреља*; (б) *чехуља*; (в) *шужишеља, чишајеља, родијеља, сјасијеља*; (г) *јашара*; (д) *нарикача, алајача*; (ђ) *блебејуша, шорокуша*, од којих је највеће продуктивности тип са *-шеља*.

2) и м е н и ц а м а

млинар	млинар-	-ка (млинарка)	(а)
учитељ	учитељ-	-и ца (учитељица)	(б)

По овом се моделу граде бројне именице као што су: (а) *брашнарка, џрофесорка, џекарка, злајшарка, министарка*; (б) *учишељица, џрофесорица, берачица, васијшачица, ирочица* и сличне именице, које имају исто значење као и именице м. р. које су им мотивне речи, уз информацију да је реч о жени — вршиоцу радње, односно имаоцу занимања.

301. б) Изведене именице са значењем жене — носиоца стања, особине и сличне, које стоје према

мотивним речима: — односно њиховим творбеним — са суфиксом:
основама:

1) глаголима	грпни гл. придев	
мучити	мучен-	-и ца (мученица)

Такве су: *ученица, хайшеница, осуђеница* и сл. које одговарају именицама м. р. на *-ик* (*ученик* и сл.).

2) п р и д е в и м а

плав, -а, -о	плав-	-ка (плавка)	(а)
грешни, -а, -о	грешн-	-и ца (грешница)	(б)

По овом се моделу граде именице: (а) *бејка, црка, јаловка, машорка*; (б) *илашљивица, смушљивица, јубавица* и сл., као што су: *најамница, јомоћница, радница, службеница*, које могу имати и друге значење нијансе (вршилац радње — жена), или: *мајоровица, бејовица, јашиница*, које су од присвојних придева (мајоров-...) и имају значење „супруга” *мајора, беја, јаше*.

302. в) Изведене именице са значењем припаднице народа, вероисповести, становнице и сличног, које стоје према

мотивним речима: — односно њиховим творбеним — са суфиксом:
основама:

1) и м е н и ц а м а

Ваљево	Ваљев-	-ка (Ваљевка)	(а)
Хрват/ска/ Срб/ин/ија	Хрват- Срб-	-и ца (Хрватица) -ки њ а (Српкиња)	(б) (в)

То су суфикси који се могу узети и само као ознаке за лица женског рода (према именицама које значе лица м. р.), али који су и носилац значења „становница”, „припадница народа”: (а) *Босанка, Вараждинка, Београђанка, Зајрејчанка, сељанка, хришћанка; Американка*; (б) *Хрватица*; (в) *Енјлескиња, Бечкиња, џројшесјанкиња, Пољаккиња, зајоркиња, џриморкиња*.

2) и м е н и ц а м а н а -исј-(а), -лој

славист	славист-	-ки њ а (слависткиња)
стоматолог	стоматолог-	-ки њ а (стоматолошкиња)
		-и ца (славистица)

Ови суфикси означавају жене — вршиоце радњи, занимања, што значи да су моционог карактера (означавају разлику у роду). У долиру *i* из завршетка *-лоi* и суфикса *-киња*, сугласник *i* се замењује сугласником *ш*: стоматоло*i*: стоматолошкиња).

Мушка и женска лица

303. Именице са значењем и мушког и женског лица изведене су према мотивним речима

1) глаголима:	— односно од њихове творбене основе:	— суфиксом:	
/крв/пити	/крв/пи-	-ија (крвопија)	(а)
пискарати	пискара-	-ло (пискарало)	(б)
пропасти	пропа-	-лица (пропалица)	(в)
звати	зван- (грп. прид.)	-ица (званица)	(г)

То је модел који даје бројне именице: (а) *јочобија*, *винојија*; (б) *злойамшило*, *закерало*, *наклајало*, *чаніризалo*, *пецкало*; (в) *лућалица*, *избејлица*, *незналица*; (г) *званица*; *удворица*, *улизица*.

2) придевима

пијан, -а, -о	пијан-	-ица (пијаница)	(а)
---------------	--------	-----------------	-----

То је модел који даје именице: (а) *пијаница*, *сипрашивица*, *кукавица*.

3) именицама

издаја	издај-	-ица (издајица)	(а)
--------	--------	-----------------	-----

То је модел мале продуктивности, који даје примере: (а) *издајица*, *писарјица*.

Ове именице, углавном, значе мушкарце и жене вршиоце радњи или имаоце особина и често су погрдног (пејоративног) значења (*пискарало*, *писарица*).

Млада мушка и женска лица

304. Изведене именице са значењем младих мушких и женских лица мотивисане су именицама на чију се творбену основу додаје суфикс *-че*: *иасијорче*, *иасијирче*, *Сриче*, *Сарајевче*, *нахоче* (од *наход*), *ројче* (од *роб*), који се као суфикс образовао у савременом језичком осећању.

Имена и презимена

305. Када је реч о творби именица са значењем лица (особе), са гледишта извођења речи треба споменути и продуктивније суфиксе којима се творе лична имена. Тако су наставци за женска имена: (а) граматички наставак за ж. р. *-а* — *Драјана*, *Драја*, *Злаша* (којима су мотивне речи мушка имена, или разне именице, придеви); (б) суфикс *-ана*, који је настао од поменутог граматичког наставка и завршетка неке именице м. р. — *Горгана*, *Божана*, *Љиљана*, *Мирјана*, *Спојана*; (в) суфикс *-ија* — *Злајија*, *Миланија*, *Миленија*, *Хајрија*; (г) суфикс *-ица* — *Милица*, *Драјица*, *Зорица*, *Верица* (који је најчешће био прво деминутивно-хипокористични суфикс); (д) суфикс *-ка* — *Душанка*, *Миланка*, *Милојка*, *Перка* (од мотивних мушких имена *Душан*, *Милан*).

За мушка имена продуктивнији је суфикс *-ко*: *Славко*, *Миљенко*, *Мирко*, *Винко*, *Жарко*, *Живко*; затим *-ој(е)*: *Милој(е)*, *Миливој(е)*, *Радивој(е)*.

306. Продуктивнији суфикс за образовање презимена је суфикс присвојних придева *-ов/-ев*, *-ин*, *-ски*, којим од тих придева (поименичавањем) по-

стају презимена: *Миљанов, Веселинов, Бошков, Милин, Емин, Црњански, Гађански* и сл. Такође је врло продуктиван суфикс *-ић*, којим се добијају презимена било од присвојних придева, било од самих личних имена: *Пејровић, Ковачевић, Војиновић, Божић, Мишић, Сџанић* итд.

Б. ИМЕНИЦЕ СА ЗНАЧЕЊЕМ ЖИВОТИЊА И БИЉАКА

307. Изведене именице са значењем животиња граде се тако што се за творбену основу узимају речи које најчешће означавају неку особину по изгледу (придеви), или по понашању (глаголи). Међу продуктивније суфиксе иду:

-ац: белац, шарац, сивац (коњ, магарац) -ов: шаров, жуџов (пас)
 -оња: шарања, сивоња (во) -лица: крешићалица (птица)
 -уља: шаруља, сивуља, кусуља (крава) -ља: носиља (кокош)
 -ка: белка, црнка (крава, коза, овца), шарка (змија).

Суфикс *-ица* употребљава се и као моцион суфикс — за деривацијску творбу именица са значењем женке: *вучица, њирица, лавица* (према мотивним речима *вук, њиар, лав*), као што се суфикси *-ац* и *-ак* употребљавају за творбу имена мужјака према именицама са значењем (врсте и) женке: *жабац, њаџак* (према мотивним *жаба, њаџка*).

308. Изведене именице са значењем билке као продуктивније суфиксе имају:

-ва: мрква, роџква, блиџва, коџрива (које пре иду у просте речи),
 -ака: дивљака, водењака (крушка),
 -ица: цвешница / бесцвешница, жишарица, младница, њузавица,
 -ац: њребранац (пасуљ), каучуковац, какаовац (дрво),
 -ика: оморика, џршица, зеленика, млечика,
 -ак: маслчак, гренак, сџоменац (цвет), њиџак.

Задатак

(I) Према мотивним глаголима: суфиксацијом начините именице са значењем особа:

читати	мушкарац	жена
орати		
носити		
васпитати		

Одредите творбену основу, суфикс и значење изведених именица.

(II) Са гледишта творбе речи, значења и порекла опишите следеће именице:

странац	скитница	родитељ	покојник
Милан	коцкар	бестија	синовица
противник	потурчењак	Туркиња	социјалиста
Јеврејин	жандарм	учитељица	пијанисткиња
синовац	доктор	докторка	бјелица /риба/
Јеврејка	Ужичанин	Ристић	Станојка

В. ИМЕНИЦЕ ЗА ОЗНАЧАВАЊЕ ПРЕДМЕТА

309. У творби именица са значењем предмета (ствари) најпродуктивнији су они њихови модели који дају именице са значењем предмета намених вршењу радње. Зато ће њихове мотивне речи бити најчешће глаголи. Такви су типови именица са суфиксима:

-ā ч: баџач (минобаџач), коџач, оџирач, њрекиџач, окиџач, носач,
 -а ч а: дрљача, џовезача, џодмеџача,
 -љ к а: баџаљка, казаљка, возаљка, носиљка,
 -а љ к а: црџаљка, џресаљка,
 -л и ц а: врџалица, џрејалица, дрџбилица, мазалица, џрскалица,
 -л о: џегило, сџирашило, дизало, џојачало, рендисало, бројило,
 -е ж: боџеж.

Осим овакве творбе од глагола (девербативна творба), именице са значењем разних предмета добијају се и од других врста речи (придева, именица, збирних бројева, трпног глаголског придева и др.), помоћу других суфикса, као на пример:

-а ц: резанци, жџанци, рибанац, сџоџарац, хлебац,
 -и ц а: шљивовица, џрејеченица, џедесейџица; разљедница, исџисница,
 -а ч а: јабуковача, крушковача, лозовача; брезовача,
 -и н а: џелейџина, јајњейџина, џоведина; боровина, храсџовина,
 -а р к а: сџоџинарка, хиљаџарка,
 -а ч: бакрач, жарач, колач,
 -л о: белило, црџило итд.;

— тј. именице које означавају најразличитије ствари, у разним стањима, почев од нечега што је добијено у резултату вршења радње, нпр. *резанци*, преко течности (*шљивовица*), до предмета од онога што значи мотивна именица (*бакрач*) и материја за прераду (*џелейџина* = месо телеће), бојење (*белило*).

НАПОМЕНА. — Гласовна алтернација јавља се испред суфикса (сложеног)
 -е џ и н а: овчейџина (од овца), тј. ч : ц, зечейџина (: зец).

Г. ИМЕНИЦЕ ЗА ОЗНАЧАВАЊЕ МЕСТА (ПРОСТОРА)

310. Продуктивнији суфикси налазе се у изведеним именицама трију група са основним значењем места (простора).

(а) Место на којем се врши радња глагола који мотивише изведену именицу, или место на којем се проводи време, означавају именице са суфиксима:

- (1) -џ ш џ е: ловџиџе, џрисџаниџиџе, џасиџиџе, џојџиџе, сегџиџе; џозорџиџе
 -л џ ш џ е: џливалиџиџе, казалиџиџе, клизалиџиџе, шеџалиџиџе
- (2) *џаниџиџе* | *обџаниџиџе*, *ноћџиџе* | *џреноћџиџе*, *леџиџиџе*, *зимовиџиџе*;
леџовалиџиџе, *зимовалиџиџе*.

Будући да су и једне и друге именице од глагола, треба рећи да су ове под (2) од глагола који су и сами изведени од именица (*џан*, *ноћ*: *џаниџиџе*, *ноћџиџе*).

Мање су продуктивности у овој групи изведених именица оне изведене наставком -л о: *џојило* (од појити), *солило* (од солити), *јајњило* (од јагњити), са значењем места где се стока *џој*, где *јој* се даје *со*, где *се јајње* овце.

311. (б) Место или просторију (отворену или затворену) где се налазе ствари којима се послује (ради), просторију у којој се што ради, производи и сл. означавају именице које се изводе суфиксима:

- н и ц а: месница, књижница, њивница,
- а р н и ц а: месарница, књижарница, млекарница,
- о н и ц а: учионица, њрегионица, њерионица, шњџегоница,
- а н а: баруњана, кречана, циљана, елекџирана, шећерана,
- а р а: дрвара, црејара, њивара, хлебара.

312. (в) Земљишне просторе на којима се налази оно што значи мотивна именица означавају изведене именице које се граде суфиксима:

- и ј а: висија, низија,
- а к: воћњак, сењак, њрњак,
- и к: буквик, брезик, церик, борик, шљивик, кесџеник,
- а р: шљивар, џабучар,
- и ш њ е: кујусишње, кромџиришње, рејишње, ланишње, сџрњишње, бо-
сџанишње.

Овим последњим суфиксом граде се и именице које уопште значе место где се налази нешто: оињишње (од ојањ), сџејенишње (од сџејенице), или где је нешто било: куђишње, црквишње (место где је била куђа, црква).

313. У најширем смислу, овој категорији значења припадају и именице ж. р. на суфикс -ија са значењем земаља, области, покрајина: Србија, Иша-
лија, Аустрија, Далмација, Македонија, Словенија, Либија, Аустралија; затим подручја: кайџанија, нахија, жујанија. У највећем броју случајева ту је суфикс -ија латинског порекла давно одомаћен.

НАПОМЕНА. — Земљишне просторе где се нешто налази значе и именице изведене суфиксом -је: џирибрежје, џоречје, зајорје, забрђе, од којих многе постају имена географских појмова: Зајорје, Забрђе, Подунавље, Подриње. Испред -је ненепчани сугласници се јотују (за+брг- + -је > забрдје > забрђе). Исто тако, простор испуњен оним што значи мотивна именица значе изведене именице са суфиксом -лук (турскога порекла): кујунџилук (=крај града у којем су кујунџије), абаџилук (крај у којем су аба-
џије), босџанлук (земљишни простор са босџаном).

Д. ГЛАГОЛСКЕ И АПСТРАКТНЕ ИМЕНИЦЕ

314. 1) Глаголске именице су изведене именице чија је мотивна реч глагол, а означавају радње, стања или збивања.

(а) Типичне глаголске именице су оне које се граде од прелазних глагола, односно од њихове творбене основе коју чини трпни придев на -н и -иш, додавањем суфикса -је, па према мотивним глаголима

чиџаџи (књигу)	од чиџан-	додавањем -је	имамо чиџање
ораџи	оран-	-је	орање
расџеџи	расџеџ-	-је	расџење.

Сугласници -н и -иш из творбене основе јотују се са ј из наставка, дајући њ и њ. Од сваког трпног придева имперфективних (и прелазних) глагола може се тако начинити именица, па је овај модел творбе именица врло продуктиван (џевање, кошење, низање, џрављење).

(б) Исте именице од непрелазних глагола граде се додавањем суфикса -ње и -ње на творбену основу коју чини граматичка основа: џрчаџи — џрча-
/ти/ > џрча- + -ње > џрчање; свану-/ти/+ -ње > свануње.

Тако су добијене именице: лешње, блисџање, сијање, свануње, ускрснуње, боловање, обољење.

Највише је, у обе групе, именица од несвршених глагола (имперфективних), али их има и од перфективних (свршених): *оболеџи* — *обољење*, *расјеџи* — *расјеће*.

315. Осим наведеним суфиксима, глаголске именице творе се и другим, мање продуктивним суфиксима, па се тако према мотивној глаголској речи (глаголу) налазе именице са суфиксима:

-*ба*: *борба*, *берба*, *журба*, *шурба*, *шурџба*, *шорџба*, чија је творбена основа окрњена грамагичка основа глагола (*бори-ти*, *бор-и-м*, *бра-ти*, *бер-е-м*), односно именице: *жениџба*, *косиџба*, *шловиџба*, чија је творбена основа окрњени инфинитив (*жениш-и* + *-ба*), при чему се *ш* из тако добијеног инфинитива по звучности једначи са *б* из суфикса *-ба*, дајући *џ* (*жениџба*);

-*ва*: *жешва*, *сешва*, *клешва*,

-*њава*: *ломњава*, *дерњава*, *кукњава*,

-*еж*: *шалеж*, *шрабеж*, *сврабеж*, *шријеж*,

-*ај*: *издисај*, *удисај*, *размешај*, *ошрошај*,

-*ак*: *излазак*, *долазак*, *оглазак*, *шочешак*, *добешак*,

-*љава*: *ломљава*, *дремљава*,

-*Ø*: *лов*, *зов*, *изазов*, *зев*, *ушис*, *извоз*, *увоз*, *беи*, *дрем*,

-*ња*: *вожња*, *шрадња*, *шшрадња*.

НАПОМЕНА. — Многе од глаголских именица, уз главно њихово значење радње, стања или збивања могу имати и значење времена (*берба*, *жешва*), па и друга значења (предмета, нпр.: *расјеће*, *улеиуће*, *орање*).

316. Апстрактне именице (мислене) творбено су сродне са глаголским именицама, посебно када се граде од глагола који значе какво осећање. Такве су именице са суфиксима:

-*ај*: *осећај*, *надражај* (нервни),

-*Ø*: *изазов* (која је и глаголска, наравно).

Или оне које се граде од глагола који значе добијање неког стања, долажење у неко стање, као код именица са суфиксом:

-*ло*: *руменило*, *бледило*, *беснило*, *лудило*

— које су добијене према изведеним глаголима *руменешти*, *бледешти*, *беснешти*, *лудешти*, од њихове презентске основе (*румени-м*, одбацавањем личног наставка *-м* и додавањем суфикса *-ло*: *руменило* = „стање када је неко румен“).

317. Највећи број изведених апстрактних именица означава особине, а продуктивнији суфикси за творбу су:

-*џш*: *шорџоси*, *шлашљивоси*, *блискоси*, *шраброси*, *душевноси*

— којим се гради врло велики број именица, које знатно увећавају IV грамагичку врсту именица (тип *сшвар*, *нош*, *љубав*);

-*ош*: *доброша*, *лејоша*, *чистиоша*, *дивоша*, *шлухоша*, *шпростиоша*,

-*ош*: *шлувоша*, *слејоша*, *шладноша*, *чврстоша*, *скушоша*, *мирноша*.

— од којих се неке могу међусобно замењивати (*чистиоша* / *чистиоша*, *слејоша* / *слејоша*);

-*шво*: *кумшво*, *брашшво*, *јединшво*, *шрубијаншво*, *шромашшво*

— са значењем особине, али и стања, док многе од њих могу значити и активности: *швинаршво*, *шрашевинаршво*, *швајаршво*, *шликаршво*, па и скупове

људи: *брајсџиво, ирађансџиво, сељашџиво, риднишџиво, Срџисџиво, Хрвајсџиво, Муслимансџиво*;

-и н а: *ишшина, белина, црнина, висина, брзина.*

318. Посебно продуктиван међу суфиксима за творбу апстрактних именица је суфикс *-и з а м*, страног порекла, у именицама које значе:

— правац у филозофији, књижевности, уметности или науци: *идеализам, реализам, романџизам, кубизам, сџрукџурализам*; или

— правац у политици: *демократџизам, социјализам, аристократџизам, десџоџизам, марксизам* (који иде и у прву категорију именица);

— стање, склоност и сл.: *варваризам, аванџуризам, хероизам.*

319. Такође велике продуктивности је у апстрактним именицама и именицама страног порекла завршетак *-и ј а* за означавање наука, струка, области људских делатности: *хемија, шехнолоџија, анатоџија, хирургија, администџрација*. Од њих је управо са тим суфиксом много и глаголских именица: *информација* (= информисање / информирање), *ирагација* (= степеновање), *нивелација* (= нивелисање / нивелирање), *комасација*.

НАПОМЕНА. — Гласовне алтернације у додиру творбене основе и наставка за творбу виде се код суфикса *-с џ в о*: *к, і, х* из основе за творбу дају *ч, ж, ш*, што се све своди на *ш*: *девојачки* (*девојачк-* + *-с џ в о* > *девојачч-*ство > *девојач-*ство >) *девојашџиво*; *убој* (*убој-* + *-с џ в о* > *убож-*ство > *убош-*ство >): *убошџиво*; *сиромах*: (*сиромах-* + *-с џ в о* > *сиромаш-*ство >): *сиромашџиво*. Исто тако и код суфикса *-и н а*: *дџи* (*дџи-* + *-и н а* > *дџж-*ина >): *дџжина*; *шџих* (*шџих-* + *-и н а* > *шџиш-*ина >): *ишшина*.

320. Описаним извођењем речи (деривацијом), код свих ових именица добијају се изведене именице којима су мотивне речи и именице, и придеви, и глаголи. Мотивне речи таквим изведеницама могу бити и речи других врста. Тако се од

— присвојне заменице сваког лица *свој, -а, -е* добија именица *својџиа*,

— основних бројева се добијају именице: *идџтак, иџџина*,

— збирних бројева — именице: *двоџица, троџица, иџџорица*, и

— од одричних заменица за ствари и лица *нишџиа, нишџко* — именице: *нишџџак, нишџков*.

Пошто се у овој творби од мотивних других врста речи (придева, глагола, бројева) граде именице, јасно је да су мотивне речи (тј. њихови делови који учествују у творби) — одредбе онога што значи суфикс (особе, предмета, простора). Описаним начином извођења преводе се те друге врсте речи у именице. Зато се ти суфикси у граматици називају *структурним*. Они, наиме, мењају структуру карактеристичну за дату врсту: од *придева* *део, бела, -о* суфиксом *-а ц* добијена је именица *белац*, суфиксом *-и н а* — именица *белина*; од *глагола* *иљиваџи* суфиксом *-а ч* добијена је именица *иљивач*, суфиксом *-ли ш џ е* — именица *иљивалишџе*.

Када се таквим суфиксима изведене именице граде од именица, мотивна именица (тј. њен део који учествује у творби) долази у *ф у н к ц и ј у* одредбе онога што значи сâм суфикс. На пример, суфикс *-а р* значи „радник“, „вршилац радње“, а творбена основа *књиж-* (од именице *књиџа*) га одређује, па именица *књиџар* значи „књиџни радник“, „радник с књиџом“. Таквим односом творбене основе и суфикса и ове изведене именице су у категорији именица са структурним суфиксима.

Ђ. ИМЕНИЦЕ СУБЈЕКТИВНЕ ОЦЕНЕ

321. По односу творбене основе и суфикса, други тип изведених именица чине оне као што су: *лисџић, куџица, шеленџе; лисџина, куџерина*. Према тим

изведеним именицама стоје као мотивне речи искључиво именице, што значи да се те изведенице граде одређеним суфиксима од именичких творбених основа. Ти суфикси, дакле, не преводе друге врсте речи у именице, они само уносе у значење мотивне именице извесну измену значења, најчешће према говорничковој оцени. Зато се ти суфикси називају суфикси субјективне оцене, па и саме тако добијене именице — именице субјективне оцене. Показано на примеру, који смо дали, именица *лисџић* значи *мали лисџ*, именица *кућица* значи *мала кућа*, *кућерина* значи *велика* (или *ружна*) *кућа*.

1) Тако изведене именице значењски се деле на две групе.

а) Прву чине аугментативи (са пејоративима) — именице са значењем увећаног појма који означава мотивна именица, и с тим у вези понекад и погрдног значења, са продуктивнијим суфиксима:

- и на: *јласина, комадина, облачина, волина, коњина, месина, лончина, људина, момчина, војничина;*
- е џи на; -ур на, -у џи на: *јлавейина, ножейина, жабейина, ручейина, џравуљина, ножурина, ручурина, мајлуџина, баруџина;*
- ч и на: *будалчина, лажовчина, жангарчина, официрчина.*

То су изведенице којима су мотивне речи именице и м. и ж. рода (*комад* : *комадина, јлава* : *јлавейина*), као и именице ср. рода (*месо* : *месина*).

б) Другу групу чине деминутиви (са хипокористцима) — именице са значењем умањеног појма који означава мотивна именица, и с тим у вези каткад осећајно пристрасног (одмила) значења, са продуктивнијим суфиксима:

- а к: *каменак, јрозорак, цвейтак, облачак, синак,*
- и ћ | -ч и ћ: *каменчић, зубић, зидић, сјолић, авиончић, ирозорчић, браџић, синчић,*
- а ц: *браџац, хлебач, изворац, језичац,*
- и ца: *џравица, бубица, кућица, шумица, ијлица, сукњица, ручица и рукица, ножица и нојица,*
- ц е: *дрвце, јерце, коленице, осјрвце, јисамце,*
- а н це | -е н це, -а ш це | -е ш це: *јсејанце, брашанце, дејенце, јаренце; сунатице, јајћешце.*

309. Морфофонолошки гледано, на саставу творбене основе и суфикса гласовне алтернације су *к, ј, х* : *ч, ж, ш* пред суфиксом *-и на* : *војник* : *војничина*, *рој* : *рожина*, *дух* : *дуџина*, пред префиксом *-е џи на* : *рука* : *ручџина*, *ноја* : *ножетина*, пред префиксом *-ур на* : *ноја* : *ножурина*. Иста је алтернација и испред деминутивно-хипокористичких наставака *-а к*, *-и ћ*, *-а ц*, *-и ца* : *облак* : *облачак*, *рој* : *рожак*, *дах* : *дашак*; *вук* : *вучић*; *рука* — *ручица*, *ноја*, — *ножица*. Пред овим последњим суфиксом (*-ица*) сугласник *к, ј, х* може остати и непромењен (*рукица, нојица, снахица*).

Е. ИМЕНИЦЕ ИЗВЕДЕНЕ ГРАМАТИЧКИМ СУФИКСИМА

322. Уколико се укаже потреба да се од именице природног или граматичког м., ж. или средњег рода изведе именица супротног граматичког (или природног) рода, у језику се то чини посебним суфиксима, који се називају *моциони суфикси*. Тако када се именицом *вук* именује врста животиње, подразумева се да та врста има *мужјаке* и *женке*. Именица која означава *мужјака* дате врсте је *вук*, док ће се за означавање *женке* исте врсте од мотивне речи *вук* начинити изведена именица помоћу суфикса *-и ца* : *вучица*.

Обрнуто, од именице *жаба*, која је име врсте и име женке, суфиксом *-ац* добија се именица са значењем мужјака те врсте: *жабац*. Такви су и суфикси:

-и *ц а*: *лавица* (од *лав*), *маџарица* (од *магарац*), *ждребица* (од *ждребе*), *јуница* (од *јуне*),

-а *ц*: *лисац* (од *лисица*), *ждребац* (од *ждребе*), *јунац* (од *јуне*).

323. Овај начин творбе продуктиван је и у творби именица за означавање женских особа које се баве истим пословима којима и мушке особе, означене именицама (природног и грамагичког) мушког рода:

-и *ц а*: *професорица* (од *професор*), *учишћелица* (од *учишћељ*), *радница* (од *радник*), *блајајница* (од *блајајник*), *студентица* (*студент*),

-к *а*: *професорка* (од *професор*), *кондуктерка* (од *кондуктер*), *кочничарка* (од *кочничар*), *министарка* (од *министар*),

-к и *њ а*: *студенткиња* (од *студент*), *ајсолвенткиња* (од *ајсолвент*).

НАПОМЕНА. — Може се узети да именице с овим последњим суфиксом означавају припаднице народа у односу на припаднике (ж. р.: м. р.): *Енглескиња*: *Енглец*, *Рускиња*: *Рус*, *Српкиња*: *Србин*, као што то исто значе суфикси *-ица* и *-ка*: *Хрвајница*: *Хрвај*, *Муслиманка*: *Муслиман*, *Американка*: *Американац*, иако су већ наведене да стоје и као именице за значењем припадница, становница и другог према именицама са значењем народа, земаља, области, градова.

324. Таквим, грамагичким, могу се сматрати и суфикси који према мотивној речи — именици са значењем јединке учествују у творби облика множине: једн. *йиле*: множ. *йилаг*, стварајући тако збирне именице (различитих грамагичких врста) које служе као суплетивна множина за мотивне именице. То су суфикси:

-а *г*: *йелаг* (од *йеле*), *јајњаг* (од *јајње*), *бураг* (од *буре*), *унучаг* (од *унуче*),
-ј *е*: *дрвеће* (од *дрво*), *лишће* (од *лишћ*), *ирање* (од *ирана*), *йирње* (од *йирн*),
цвеће (од *цвей*).

Сличне природе је суфикс *-сџво*:/радник: радници: /радничџво; | сељак: сељаци: /сељачџво, па и суфикс *-ићи*; пиле: пилад: /йилићи, јагње: јагњад: /јајњићи, с тим што овај последњи суфикс нема значења збира (скупа).

2. ТВОРБА ИМЕНИЦА СЛАГАЊЕМ (КОМПОЗИЦИЈА)

325. Сложена именица је она која је настала срастањем дате именице са другим речима (именицама, придевима, предлозима), односно са њиховим творбеним основама, или са префиксима. При томе је носилац свих грамагичких (морфолошких) особина именице управо именица у другом делу сложенице. Именица која се налази у другом делу сложенице може бити и проста реч и изведена реч. Тако су, на пример, именице *Београд* и *велеград* сложене од придева *бео* и *веле* (тј. старог облика придева *велик*) и просте именичке речи *град*. Именице *водопад* и *главобоља* сложене су од именица у првом делу (спојног вокала *о*) и изведене именичке речи *пад* (нултим суфиксом *-∅* од глагола *падати*, *падати*) односно од изведене именице *боља* (према мотивном глаголу *болети*, суфиксом *-ја*).

326. Именичке сложенице имају један акценат (*Београд*, *велеград*, *водопад*, *главобоља*), а настају —

Хѣрцеї-Нѡвї (из *Хѣрцеї-Нѡвїї*, у *Хѣрцеї-Нѡвѡм* . . .)
ра̀дио-аї̀араї̀ш (из *ра̀дио-аї̀араї̀ша*, у *ра̀дио-аї̀араї̀шу* . . .)
сї̀дмѣн-ї̀лѡча (из *сї̀дмѣн-ї̀лѡчѣ*, на *сї̀дмѣн-ї̀лѡчи* . . .)
См̀аїл-а̀їа (од *См̀аїл-а̀їѣ*, *См̀аїл-а̀їи*, са *См̀аїл-а̀їом* . . .).

Код неких устаљених група именица у основном облику (номинативу) нема срастања у полусложеницу: *Х̀а̀јг̀у̀к Вѣ̀љко*, *кнѣз Михаїло*, *х̀а̀џи Омер*, али у зависним падежима, кад први део остаје непроменљив а други се мења; добија се именичка полусложеница: *Х̀а̀јг̀у̀к-Вѣ̀љка*, *кнѣз-Михаїла*, *кнѣз-Михаїлом* итд.

4. КОМБИНОВАНА ТВОРБА ИМЕНИЦА

330. Како се и из показаних начина творбе именица може видети, велики број именица постаје једновременим процесима слагања (композиције) и извођења (деривације).

а) Нарочито су бројне међу њима оне које постају од предлога и именице, па се тако, на пример, оно што би се описно означило групом речи (падежном синтагмом), означава именицом која се састоји од предлога (сада у служби префикса), именичког творбеног дела (творбене основе) и суфикса:

„оквир *до вратѡша*“ = до- врат- + -ак = *довраїшак*
 „нешто *на рамену*“ = на- рам- + -ак = *нарамак*
 „део *їод брадом*“ = под- брад- + -ак = *їодбрадак*
 „земља *за їором*“ = за- гор- + -је = *заїорје*
 „биљка *без коре*“ = без- кор- + -ка = *бескорка*
 „одевни предмет *на рамену*“ = на- рамен- + -ице = *нараменице*.

б) Такође су продуктивна образовања сложено-изведених именица од именица и глагола, где се може видети каква допунска (објекатска) служба именице употребљене уз глагол од којег се прави изведена именица:

„/човек који/ *їије вино*“ = вин-о- + пи-/-ти/ + -ја = *виноїија*
 „/човек који/ *сребро љуби*“ = сребр-о-љуб/-ити/ + -ац = *среброљубац*
 „/наука која/ *оїисује земљу*“ = земљ-о- пис- + -ѡ = *земљоїис*
 „/оно што се / *їише руком*“ = рук-о- + -пис- + -ѡ = *рукоїис*
 „/оно што се/ *ївори руком*“ = рук- -о- *ївор-* + -ина = *рукоїворина*
 „/време кад се/ *месо їеде*“ = мес- -о- -їед- + -је = *месојеђе*.

в) Продуктивна су образовања сложено-изведених именица и од осталих врста речи и глагола које те речи одређују:

„/ученика у школу/ *у їисаїи*“ = у- -пис- + -ѡ = *уїис*
 „/нешто у земљу / *у возиїи*“ = у- -воз- + -ѡ = *увоз*
 „/радња кад се/ *с̀ам убије*“ = сам- -о- уби- + -ство = *самоубисїво*
 „/човек који се/ *млад жени*“ = млад- -о- жен- + ја = *младожења*
 „/човек који/ *рано рани*“ = ран- -о- -рани- + лац = *раноранилац*.

Суфикси у оваквој творби, наравно, припадају обема врстама: и онима које су изражене гласовима (фонемама): *-ак*, *-ја*, *-ка*, *-ац*, *-сїво*, *-ина*, као и онима које су изражене као *-ѡ* (нулти суфикс, односно као „одсуство сваког наставка“): *рукоївор* (-ѡ), *увоз*(-ѡ). Природно, именице као што су *уїис*, *їсїис*, *увоз*, *извоз*, *їодвоз*, *нанос* и сл. сврставају се и у именице добијене деривацијом (извођењем) од глагола, односно њихове творбене основе додавањем наставка *-ѡ* (*увозиїи*: *увоз-* + *-ѡ* > *увоз*).

331. Значења сложених именица у оквирима су значења која су наведена и за изведене именице (мушка, женска лица, млада бића — особе, животиње, биљке, предмети, места, простори, радње, стања, осећања итд.). Ако је у другом делу изведена именица, њено значење доминираће (преовлађивати), док ће је делови с којима је у вези ближе одређивати: *с а р а д н и к* је „р а д н и к с а којим се ради“, *р и б о л о в а ц* је „л о в а ц н а р и б е“, *м и ш ђ л о в к а* је „с і р а в а која лови м и ш е в е“.

Задатак

(I) Одредите састав и значења следећих именица:

адвокатовица	бескућник	волонтерка	развалина	коњоводац
адвокатство	бесмртник	граматичар	свилара	коњић
ауто-пут	блистање	губитник	свиларство	коњче
Авној	вијугавост	домарка	свињетина	трозубац
угљенокоп	угљен-моноксид		угљевље	столеће
стручак	стручњак	цветача (цвјетача)		незнанац
Новљанка	новодошлица	мукотрпник	носорог	нафтовод

(II) Нека вам глагол послужи као мотивна реч за добијање именица

лајол:

именица са значењем
особе: иредмеја: месија; иросиорије

читати
бројати
мерити

(III) У датом тексту подвуците и одредите просте, изведене и сложене именице, као и именице страног порекла.

(а) Настојница спрема у својој кухињи вечеру за Бојка. Отац није ухапшен. Горе, пред вратима стана на четвртом спрату дворишне зграде два агента га чекају... А још је требало додати слутње и претпоставке. — Чиме доказујеш да не сматраш дезертерством сваки мушко-женски однос? Тишина, напољу. У њему.

(О. Давичо, *Песма*, Београд, 1974, 342—343)

(б) Бобочка је била племкиња. У њеном тијелу шумио је крвоток прозирноплав, као што су били прозирни аквамарини њене огрлице. Та бујна крв, љубичаста као гинта којом је писала своја фатална писма, тај њен чудесни темпераменат...

(М. Крлежа, *Поврајак Филија Лашиновића*, Београд, 1968, 108—9)

(IV) У датим речима издвојте изведене, сложене и сложено-изведене именице, одредите њихове творбене основе, суфиксе и покажите гласовне алтернације, тамо где их има.

подлистак	робље	физичар	пажња
упис	Поморавље	облачак	пловидба
грађење	злопамтило	брежић	гуликожа
прађење	властољубље	пуноглавац	биљојед
ручица	бездушник	надлактица	стручњак

Наведите затим према којим мотивним речима стоје.

28. ТВОРБА ПРИДЕВА

1. ТВОРБА ПРИДЕВА ИЗВОЂЕЊЕМ (ДЕРИВАЦИЈА)

332. Изведени придев је онај придев који је настао додавањем суфикса на творбену основу мотивних речи, простих, изведених и сложених. У извођењу придева одмах пада у очи да се деле у две велике групе, управо на основу

односа према мотивној речи. То су: 1) изведени присвојни придеви и 2) изведени описни и сродни њима придеви.

А. ПРИСВОЈНИ ПРИДЕВИ

333. Изведени присвојни придеви граде се само од именица, а не и од других врста речи. Тако, на пример, према мотивној именици *браћ* стоји изведени придев *браћов*, чија је творбена структура:

/творбена основа узета од именице:/ *браћ*- + /суфикс:/ -ов;

или према мотивној именици *школа* стоји изведени придев *школски*, чија је творбена структура:

/творбена основа узета од именице:/ *школ*- + /суфикс:/ -ски.

Ови су придеви добили назив по првом, основном и најобичнијем значењу: они означавају да појам уз чије име стоје припада појму који је означен мотивном именицом (*браћова* књига, *школско* двориште). Међутим, њихова значења се не ограничавају само на значење припадања, већ обухватају и друге односе. Тако, на пример, придев *храст*ов (*храст*- + -ов) уз именицу *лист* сигурно означава да лист и *ирида* х р а с т у, али и да је то *лист* одређене врсте, друкчији од других листова, или уз именицу *стилица* — х р а с т о в а *стилица*, значи да је с т о л и ц а /начињена/ од *храста* (тј. његовог дрвета). По својој служби, дакле, присвојни придеви могу бити једнаки описним придевима, без обзира на термин којим се називају.

334. Продуктивнијих суфикса којима се гради ова група изведених придева има четири, а мање продуктивних три.

1) Суфикс -ов /-ев: братов, зетов, синов, Славков, Петров, војников, младићев, стричев, краљев, Милошев, Драгићев

— чије је значење право поседовање, тј. појам уз чије име стоје ти придеви припада, по било чему, ономе што значе мотивне именице (по власништву: *браћова* књига, по сродству: *дружица* сестра, *Милошева* мајка итд.);

купусов, антимонов, хмељев, пиринчев, ражев,
храстов, грабов, боров, шљивов, трешњев

— чије је значење порекло, тј. да је предмет од чијег се имена граде придеви грађа од које је оно уз чије име такви придеви стоје, или од оне врсте које је појам означен мотивном речју (*лилов* чај, нпр.).

Суфикс -ов долази иза творбене основе која се завршава ненепчаним сугласником, а -ев долази иза предњонепчаних сугласника те основе (*браћов* : *младићев*).

2) Суфикс -овљев /-евљев /-овљи /-евљи: братовљев, синовљев, мужевљев; братовљи, синовљи, мужевљи

— чије је значење, првих — припадање, других — квалитет (својство): *браћовљева* књига — *браћовља* љубав.

3) Суфикс -ин: сестрин, женин, Маријин, судијин, пашин, лавичин, земљин, ружин, песмин, свастичин, материн

— којим се изводе придеви од именица на -а (ж. и м. рода), а могу означавати пре свега припадање (*Маријина* књига), али и све што значе описни придеви (*ружино* уље, *земљина* кора, *трешњин* цвет).

Испред суфикса *-ин* сугласници на крају творбене основе *к*, и *ц* алтернирају са *ч*: мајка — мајчин, банка — банчин; кртица — кртичин, иако се у многим случајевима допуштају дублетни облици: *банчин* и *банкин*, *шкољчин* и *шкољкин*; *Зоричин* и *Зорицин*, *друјаричин* и *друјарицин*; неће се мењати *ц* у придевима са *-ин*: *ијрачичин*, *кројачичин*, *девојичин* и сл., у којима се испред *ц* из основе налази и нека друга африката (*ч*, *и*, *ћ*, *њ*), осим у ретким примерима (*домаћца* — *домаћичин*); сугласник *с* краја творбене основе уопште се не замењује: *ајин*, *слујин*, *Гријин*, *задрујин*, као ни *х*: *снахин*, *Мехин*, *сјрехин*.

4) Суфикс *-ски*: школски, градски, општински, армијски, шумадијски, кајкавски, плебејски, македонски, трачки, педагошки

— којим се изводе придеви од пуне основе (граматичке) именица као творбене: *школа* — *школ- + -ски*, или од окрњене (граматичке) основе као творбене: *Кајкавац* — *Кајкав-* [минус *ц*] — *кајкав-* + *-ски* > *кајкавски*. Означаваће припадност онда када значе припадање појма уз чије име стоји тачно одређеном, и н д и в и д у а л и з о в а н о м појму: *Изиђите, децо, у школско двориште* (= “у двориште које припада нашој школи”). Кад означавају друге одnose, или чак припадност целој врсти појмова, ови придеви означаваће исто што и описни придеви (својство, квалитет, особину): *школски рад*, *сеоски живот*, *ијрагско* понашање.

НАПОМЕНА. — У додиру завршног сугласника творбене основе и суфикса *-ски* настају гласовне алтернације: а) по звучности, нпр., *роб-* + *-ски* — *ројски*; б) по звучности и сажимањем сугласника, нпр., *порез-* + *-ски* — *иорес-* + *-ски* — *иорески*; в) по правилима палатализације, тј. са алтернацијама *к, и, х, ц*: *ч, ж, ш, ч* и са упрошћавањима сугласника, нпр., *војник-* + *-ски* > *војнич-*ски > *војнички*: *Паи-* + *-ски* > *иаж-*ски > *иажики*; *монах-* + *-ски* > *монаш-*ски > *монашки*; *болниц-* + *-ски* > *болнич-*ски > *болнички*.

5) Суфикс *-овски*/*-евски*, *-ински*: воловски, топовски, принчевски, његошевски, матерински, хоински, агински

— којим се граде придеви који означавају особине (*његошевски* стих), намену (*ијойовска* граната).

6) Суфикс *-ји* (*-ја*, *-је*)/*-ији* (*-и*, *-а*, *-е*): мишји, мачји, жабли, дечји, човечји / мишији, мачији, дечији

— којим се граде придеви са значењем припадности врсти, па тиме и особине: *дечја соба је „соба за децу“*, соба која има друкчије особине од *дневне собе*.

НАПОМЕНА. — У додиру ненепчаних сугласника, као и задњонепчаних *к, и, х*, са суфиксом *-ји* (*-и*, *-а*, *-е*) добијају се предњонепчани (јотовани) алтернанти тих сугласника: *биво-* + *-ји* (*-и*, *-а*, *-е*) > *бивољи*, *жаб-* + *-ји* (*-и*, *-а*, *-е*) > *жабли*; *човек-* + *-ји* (*-и*, *-а*, *-е*) > *човечји*; *вра-* + *-ји* (*-и*, *-а*, *-е*) > *вражји*; иза тако добијених *ч, ж, ш* сонант *ј* из суфикса остаје у изговору и писању. Са ненепчаним се сугласницима *ј* слива (јотујући их): *бивољи*, односно са *б, њ, в, м* — даје сонант *љ*: *жабли*. Сугласници *с* и *з* се не мењају испред овог наставка: *козји*, *иајји*.

7) Суфикс *-ињи* (*-а*, *-е*): детињи, пчелињи, голубињи, очињи (од *око*)
— којим се, пре свега, означавају особине (*детињи* плач).

Задатак. — Нека вам следеће наведене именице послуже као мотивне речи за творбу придева. Опишите затим њихова значења.

Рибар, капетан, јелен, бреза, хмељ, Америка, Југославија, Куба, бисер, братаница, лисица, Милан, теле, Ибар, Загорје, Пелешац, радник, професорка, професорица, жеж, мрав.

Утврдите у којим случајевима у тој творби има гласовних алтернација. У поглављу Морфофологија потражите одговор у коју групу спадају.

Б. ОПИСНИ И ЊИМА СРОДНИ ПРИДЕВИ

335. Изведени описни и њима сродни придеви граде се додавањем суфикса на творбене основе мотивних речи, простих, сложених и изведених, свих

врста — именица, глагола, заменица, бројева, збирних бројева и придева. Тако, на пример, према мотивној именици *зла̄ӣо* може стајати изведени придев *зла̄ӣан*, *зла̄ӣни*, чија је творбена структура:

/творбена основа узета од именице:/ *зла̄ӣ-* + /суфикс:/ *-(а)н*

— који има значење описног придева, дакле значење особине, овде добијене по томе што је предмет уз чије име такав придев стоји начињен од онога што значи мотивна именица (*зла̄ӣан сат* = сат „од *зла̄ӣа*“).

Према мотивном глаголу *јоворӣӣи*, на пример, може стајати изведени придев *јовор̄љив*, чија је творбена структура:

/творбена основа узета од глагола:/ *говор-* + /суфикс:/ *-љ* и *в*

— окрњена грамат. основа

— са значењем особине коју има онај ко „много *јовори*“: *јовор̄љив човек*, *јовор̄љива жена*.

336. Или према мотивном придеву *й̄лав* може стајати изведени придев *й̄лавичас̄ӣ*, чија је творбена структура:

/творбена основа узета од придева:/ *й̄лав-* + /суфикс:/ *-и ч а с̄ӣ*

— са значењем умањивања особине коју означава мотивни придев: *й̄лавичас̄ӣ* значи „мало *й̄лав*“.

337. На исти начин граде се придеви од сложених и изведених речи наведених врста. На пример, од изведене именице *воденица* (= „млин на воду“) као мотивне, додавањем суфикса *-(а)н* на творбену основу *водениц-*, добија се изведени придев *воденични*, *-а*, *-о* (*воденични камен*). Или на пример, од групе речи, синтагме која служи као одредба именици: човек *край̄ко̄ӣ вида* — добија се од сложенице која садржи елементе

край̄к- + /спојни вокал/*-о-* + *вид-* + /суфикс:/ *-о* или *-(а)н*

— додавањем, дакле, суфикса *-о* или *-(а)н* — изведени придев *край̄ковид*, *-а*, *-о* или *край̄ковидан*, *край̄ковидна*, *край̄ковидно*.

338. Продуктивнији наставци за творбу ових придева јесу следећи.

1) Суфикс *-(а)н / -ни*, којим се граде најчешће према

(а) мотивним именицама: *бесан / бесни*, *видан / видни*, *вечан / вечни*, *источни*, *брижан / брижни*, *воденични*, *кућни*, *умни*, *страшан / страшни*, *влажан / влажни*, *болестан / болесни*;

(б) према мотивним групама речи (синтагмама): *злоћудан / злоћудни*, *безочан / безочни*, *безбрижан / безбрижни*; *великодушан*, *дуговечан*, *бистроуман*, *благогласан*;

(в) према мотивним глаголима:

бујан / бујни, *трајан / трајни*, *хитан / хитни*;

(г) према мотивним прилозима, предлозима и др.; *изненадан / изненадни*, *хотимичан / хотимични*; *противан / противни*.

Овим се суфиксом граде придеви врло различитог значења: означавају да појам уз чије име стоји такав придев има оно што значи мотивна реч, да је богат тиме: *жијно* поље, *умни* човек, *влажно* земљиште; да је намењен ономе што значи мотивна именица: *кућна* врата, *воденични* камен; да припада ономе што значи мотивна именица: *очни* капак; да се одликује као особиним оним што даје вршење радње коју значи мотивни глагол: *бујно* растиње, *бујна* коса, *ирајни* напори.

НАПОМЕНА. — Сугласници *к, л, х и ц* с краја творбене основе испред суфикса *-(а)н/-н* и алтернирају са својим предњонепчаним парњацима *ч, ж, ш*: век — вечан / вечни; влага — влажан/влажни; страх — страхан/страшни; воденица — воденични.

2) Суфикс *-и в / -љ и в*, којим се ови изведени придеви граде (а) према и м е н и ц а м а:

жалостив, језив, димљив, сањив, болешљив, црвљив;

(б) према мотивним глаголима:

лепљив, ломљив, грабљив, спојив, неспојив, описив, неописив, незајазив, незајажљив, властољубив, јестив, говорљив, читљив, нечитљив, кажњив, опростив.

То је врло бројна група придева у нашем језику, што значи да је њихов модел образовања (творбе) врло продуктиван. Имају најопштија значења: (а) да појам уз чије име стоји тако изведен придев има оно што значи мотивна именица (*димљива* соба = „соба са димом, пуна дима“, *црвљива* јабука); и (б) да се појам уз чије име стоји од глагола изведен придев одликује вршењем даге радње као особиним, да је може / не може вршити (*јоворљив* човек = „човек који може много *јоворити*“, *несајорива* тканина = „тканина која не може *сајорити*“), да се (не) може на њему вршити радња (*читљива* књига / *нечитљива* књига).

НАПОМЕНА. — Суфикс *-и в* углавном се употребљава у творби где се творбена основа завршава на групе *-сиј, -зг* и *-шиј*: *милосијив, ојросијив, недојусијив, неунитијив, неодмаздијив*; затим — на *-ј* или неки меки сугласник: *несијојив, одвојив, неошјујив*; на *р* испред којег је још који сугласник: *неободријив, охрабријив*. У другим случајевима је, углавном, могућна напоредна употреба *-и в* и *-љ и в*: *неусијрашијив* и *неусијрашљив, незајазив* и *незајажљив, недокучив* и *недокучљив*. Од глагола *љубити* (најчешће у сложено-изведеним придевима) само је са суфиксом *-и в*: *власиољубив, славољубив*.

339. Осим наведених, у књижевном језику продуктивни су и још неки суфикси.

3) Суфикс *-а н / -а н и*: уљани, ражани, циглани, земљан / земљани, срчан / срчани, новчан / новчани, грожђан / грожђани

— којим се граде придеви мотивисани именицама, са значењем имати оно што значи основна именица, обиловати тиме, бити од тога (*земљана* здела, *јрожђани* сок).

4) Суфикс *-е н / -е н и*: бакрен(и), дрвен(и), стаклен(и), друштвен(и), воден(и), свадбени, службен(и), црквени, изложбени

— којим се граде придеви изведени од именица, са значењем да је појам уз чије име такав придев стоји од онога што значи мотивна именица (*бакрен* суд), да припада ономе што значи мотивна именица (*грушћивена* средства), да је намењен томе (*селигбени* трошкови).

5) Суфикс *-а в*: бодљикав, брашњав, варничав, ћелав, чађав; брбљав, јецав, блистав, пенушав, клизав, треперав

— којим се од именица и глагола граде придеви са значењем — у првом случају, да појам уз чије име придев стоји има оно што значи мотивна именица, односно — у другом случају, да дотични појам може вршити радњу означену мотивним глаголом (*ћелав* човек — *блистава* звезда);

6) Суфикс *-а њ*: рогат, зубат, брадат, бркат, плећат, гранат
— којим се од именица граде придеви са значењем да појам уз који стоји такав придев има оно што значи мотивна именица (*рогаџа* стока нпр., за разлику од стоке која нема рогове), или да се тиме нарочито истиче (*плећаџ* човек, *гранаџ* дрво).

7) Суфикс *-на њ*: лиснат, пернат, меснат, травнат
— којим се од именица граде придеви са значењем имати оно што значи мотивна именица, или бити од тога (*лиснаџ* дрво, *јајирнаџ* кеса).

8) Суфикс *-ас њ*: јегуљаст, маслинаст, сабљаст, свиласт, бадемаст
— којим се од именица граде придеви са значењем да је појам уз чије име стоји такав придев сличан ономе што значи именица у творбеној основи изведеног придева (*сабљаст* кљун = кљун као *сабља*, *бадемаст* очи = очи као бадем).

9) Суфикс *-и њ* / *-о ви њ*: каменит, бусенит, поносит, узорит, баровит, ветровит, кишовит
— којим се од именица граде придеви са значењем да појам уз чије име такав придев стоји има изражено оно што значи мотивна именица (*кишовит* дан = дан с много кише).

В. ПРИДЕВИ СУБЈЕКТИВНЕ ОЦЕНЕ

340. У творби придева помоћу суфикса граде се изведени придеви субјективне оцене. То су придеви чија је мотивна реч *придев*, а изведени су од његове творбене основе додавањем суфикса који мења значење основног придева (мотивног).

Продуктивнији придевски суфикси субјективне оцене јесу:

-кас њ: сивкаст, белкаст, црвенкаст, црнкаст, жућкаст (од *сив*, *бео*, *бела...*);

-ас њ: дрвенаст, сиваст, округласт, риђаст, жаркаст (од *дрвен*, *сив...*);

-икав: модрикав, плаветникав, розикав (од *модар*, *јлавешан...*);

-ичас њ: беличаст, плавичаст (од *бео*, *бела*, *јлав...*).

То су изведени придеви којима се означава нешто умањена особина означена мотивним придевом. Такви су и други суфикси, нешто мање продуктивности, као: *-ахан* (груб : грубахан, жив : живахан), који алтернира са *-ашан*: грубашан, малашан, слабашан, *-ушас њ*, *-ушкас њ* (лепушкаст), *-уњав*: бледуњав, слабуњав.

За појачавање особине коју означава мотивни придев узима се суфикс *-ове њан*: *дујовеџан* (од *дуј*, *-а*, *-о*), *исџовеџан* (од *исџи*), односно *-ца њ*: *целцаџ*, *јолцаџ*, *савцаџ*, обично у изразима (цео целцаг, го голцаг).

2. ПРИДЕВИ ДОБИЈЕНИ ПОПРИДЕВЉАВАЊЕМ

341. Прави описни придеви настају и попридевљавањем глаголских облика, и то

а) трпног глаголског придева: читан, прочитан, купљен, копан, ископан, увезен, извезен, рађен, урађен, уписан, исписан — од сваког прелазног глагола, имперфективног или перфективног вида подједнако:

б) радног глаголског придева: зрела / сазрела (крушка), врео, оболео (оболела, оболело,) погинуо (погинула, -ло), процветао (процветала, -ло), увео (увела, -ло), залутао (залутала, -ло) — од непрелазних и медијалних глагола, свршеног (перфективног) вида (уз изузетак придева *зрео, врео*, који су од несвршених глагола);

в) глаголског прилога садашњег: светлећи (-а, -е), дршћући (-а, -е) летећи (-а, -е), текући (-а, -е), могући (-а, -е), viseћи (-а, -е) — од глагола који се вршиоцима приписују као сталне радње, које их као такве квалификују, одређују (*шекућа* вода је „вода којој је стална особина да тече“, „изворска, речна, поточна вода“, која се разликује од воде у барама);

г) глаголског прилога прошлог: бивши, кад има промењено значење — *некадашњи* (*бивши* председник владе).

Ови придеви имају све особине описних придева, морфолошке и значењске, тј. мењају се као и сви други придеви, и речи су за означавање особина.

3. СЛОЖЕНО-ИЗВЕДЕНИ ПРИДЕВИ

342. Сложено-изведени придеви су они који настају од вишечланих група речи (синтагми) у служби одређивања именица. Већ смо их споменули (в. т. 337) јер се њихови суфикси сматрају средством уобличавања тих група речи и њиховог превођења у категорију придева.

Врло су чести са нултим суфиксом (-∅): *белобраг, седобраг, седокос, -а, -о, жутионој, -а, -о, дујовек, -а, -о, дрволик, -а, -о, брзоној, -а, -о*, али, су исто тако бројни и са другим суфиксима: *-ан* (*илавокрван, бисироуман високородан*), *-асиј* (*јолошијасиј, јолобрагасиј*), *-ски* (*зайагноафрички*) и сл.

Одређују именице онако како би их одређивала група речи (синтагма), па, нпр., *седобраг* човек значи „човек са *седом брагом*“, *зайагноафричка* пустиња значи „пустиња у *зайагној Африци*“.

4. ТВОРБА ПРИДЕВА СЛАГАЊЕМ (КОМПОЗИЦИЈА)

343. Сви сложено-изведени придеви могу се сматрати и сложеним придевима, али се у групу типичних сложених придева издвајају следећи:

а) придеви настали срастањем два придева који оба одређују именицу уз коју стоје: *стиармали, лухонем, срјскохрвајски, стиарогрван, злехуд(ан), звездасијојлав* (*звездасијојлава* застава), од којих је највећи број са спојним вокалом *-о-*, док их је мало насталих простим срастањем;

б) придеви настали срастањем прилога и придева, у којима први прилошки део одређује нијансу или интензитет (јачину) заступљености основне особине коју казује придев у другом делу сложенице: *мркожуји, сивојлав, јаркоцрвен* (*јаркоцрвена* јабука = „јабука *јарко црвене* боје“), *мнојоштовани*;

в) придеви настали срастањем префикса са мотивним придевом, који се могу сматрати (кад је други део изведени придев) и сложено-изведеним придевима: *безној, -а, -о, безбојан*.

Уколико се посматра само однос префикса и придева, каже се да су продуктивнији модели образовања са префиксима:

а-: алогичан, аморалан, аполитичан, анационалан

— који је страног порекла, а у придев уноси значење одсуства особине коју означава основни придев;

а н њ и-: антиалкохолни, антиуметнички, антикњижевни

— који је страног порекла, а у придев уноси значење „супротан“;

а р х и-: архидобар, архизао, архипаметан

— који је страног порекла, а у придев уноси значење увећавања особине коју означава основни придев;

н е-: невесео, несрећан (несретан), нечист, нерад

— који је одрична речца *не*, а у основни придев уноси значење одрицања особине појма уз чије име стоји (*несрећан човек* : *срећан човек*)

344. Многи предлози се у творби ових сложених придева јављају са службом (функцијом) префикса, као: *без-* (безбојан, безбрад), *до-* (доратни, донебан, доножни), *за-* (загорски, загробни, загорели); *по-* (погранични), *пог-* (подземни, подводни).

345. Посебну групу у сложеним с префиксима придевима чине они који се могу назвати придевима с субјективне оцене, са продуктивнијим префиксима:

на-: наглух (наглув), накрив, накисео, натруо

о-: омален, онизак, осредњи

по-: повелик, повисок, подугачак

при-: приглух (приглув), прилењ, пританак

про-: просед, проћелав, прохладан

— који сви означавају умањену, ублажену особину основног придева, односно нијансу дате особине:

пре-: предобар, пресладак, прељут, предуг, предраг, прехладан

архи-: архидобар, архизао . . . (и други, горе дати придеви)

улира-: ултракратки, ултрамодеран, ултралеви, ултрасавремен

— који сви означавају у највећој мери заступљену особину означену основним придевом;

квази-: квазиматеријалан, квазинов

псеудо-: псеудокласичан, псеудонаучни

— који сви означавају тобожњу, лажну особину изречену основним придевом;

полу-: полусвестан, полусиров, полухладан, полугопао

— који означавају недовољну заступљеност особине означене основним придевом.

5. ПРИДЕВСКЕ ПОЛУСЛОЖЕНИЦЕ

346. Придеви у групи полусложеница настају од најмање два придева који чувају сваки свој акценат, и који сваки означава посебну особину појма уз чије име стоје: *црвено-и́лава* марама, тј. = *црвена* и *и́лава* марама, *срѝско-хрвајшкѝ* народни обичаји, тј. = *срѝски* и *хрвајшкѝ* народни обичаји, *и́џурско-ру́скѝ* рат, тј. = *и́џурски* и *руски* рат (рат Турске и Русије једне против друге). Придевске сложенице се могу састојати и из више чланова: *и́лаво-бело-црвени* (*и́лаво-бело-црвена* застава), што значи „плав, бео и црвен“ и сл.

Први придев (или први придеви) у овој полусложеници завршава се спојним вокалом -о-, а између свих чланова пише се цртица, која указује да су ти први делови срасли у полусложеницу, те да у промени не мењају свој облик: девојка са *црвено-и́лавом* марамом, купили смо *црвено-и́лаву* мараму, пример је из *руско-срѝскоѝа* речника.

-и: белити, дужити, кратити, ситнити, хладити, црвенити, киселити (према *бео, гуї, країак, сийан, хладан, црвен, кисео, кисела*)

— са општим значењем „давати некоме особину означену мотивним придевом“;

-е (-је у ијекавском): белети (бијељети), жутети (жутјети), оживети (оживјети), модрети (према *бео, жуїи, жив, модар*)

— са општим значењем „добити / добијати особину означену мотивним придевом“;

-о в а: лудовати, радовати (према *луг, рдг*).

350. 3) Глаголи изведени од творбених основа узетих од *з а м е н и ц а, б р о ј е в а, п р и л о г а* као мотивних речи мање су продуктивности. Изводе се суфиксима:

-и: својити, ништити (од заменица); *двојиїи / одвојиїи*, издвојити (од збирних бројева); противити се (од прилога)

-а / -к о в а: деветати / издеветати; десетковати (од бројева)

-о в а: напредовати, назадовати, опетовати (од *наїред, назаг, оїейї*, тј: прилога).

351. 4) Изведени глаголи од *у з в и к а* као мотивних речи су бројнији, а њихови творбени суфикси су:

-а: шкљоцати, зујати, грувати (од узвика *шкљоц!*, звука *зу...*)

-н у: куцнути, бућнути, лупнути (од узвика *куц!...*)

-к а: куцкати, крцкати, шљискати, шушкати (од звука *крц...*)

— који су ономагопејског карактера, а значе „производити звуке које означавају дати узвици“, а који могу бити природни или вештачки феномени.

352. 5) Изведени глаголи од творбених основа узетих од других *г л а г о л а* су значајна, као и прве групе, категорија у творби речи, а најпродуктивнији суфикси за њихову творбу јесу:

-а: враћати, рађати, јављати, лупати, сѣдати, изједати

— којим се добијају глаголи који стоје према простим (или сложеним) глаголима *враїиїи, родиїи, јавиїи, сесїи, изјесїи* — перфективног вида, што значи да се суфиксом *-а* обележава њихова имперфектизација, тј. да се њиме добијају имперфективни глаголи.

НАПОМЕНА. — Када се суфикс *-а(ти)* додаје на основу која се завршава на *и* (*враїи(ти), роди(ти)*), долази до јотовања ненепчаног сугласника испред тога *и*, односно суфикса *-а(ти)*: *враїиїи — враћати, родиїи — рађати*. Вокал *о* у основи таквих глагола у изведеном глаголу је замењен вокалом *а* (*рѳд-и-ти: рађ-а-ти-скдч-и-ти: скдч-а-ти*, в. у Морфофологији поглавље о алтернацијама вокала, т. 119—121).

-а в а / -е в а: задавати, заигравати, засмејавати, закључавати; доспевати, захтевати, загревати

— којим се граде глаголи који стоје према перфективним глаголима као својим мотивним речима: *загаїи, засмејати... доспееїи, заїрејати*, и у којима суфикси означавају промену глаголског вида у имперфективни вид (најчешће итеративног лика);

НАПОМЕНА. — Када се суфикс *-а в а(ти)* додаје на основу са завршетком на *и* (*изрази-ти, исели-ти, казни-ти...*), ненепчани сугласник испред тога *и* се јотује: израж-*а в а-ти, исељ-а в а-ти, кажњ-а в а-ти*.

-и в а / -и ј а: скривати, заграђивати, задобивати, замрачивати, залепљивати; испијати, пребијати, савијати, добијати

— којим се граде глаголи што стоје према мотивним (најчешће сложеним) глаголима перфективног вида: *скриџи*, *заградиџи* . . . ; *исџиџи*, *џребиџи*, а означавају према њима несвршене (имперфективне) глаголе;

НАПОМЕНА. — Испред суфикса *-ива* (ти) у многим случајевима ненепчани сугласник из основе мотивног глагола се јотује: *заградити* — *заграџива-ти*; *залейти* — *залейљива-ти*; *заљубити се* — *заљубљивати се*.

-ка/-кара -уцка: говоркати, биркати, шеткати; пискарати, дремуцкати, певуцкати

— којим се граде глаголи што стоје према мотивним глаголима *јовориџи*, *бириџи*, *шејџи*, *џисаџи*, *дремаџи*, *џеваџи*, и у којима суфикс означава само промену видског лика. Глаголи са њима су итеративно-деминутивног значења, често са нијансом субјективне оцене (нпр. *џискараџи* = „вршити радњу писања у ружном смислу“).

353. Суфикси за извођење (деривацију) глагола од глагола углавном служе за имперфектизацију (добијање имперфективних глагола од перфективних). Изузетак је суфикс *-ну* (ти), којим се од имперфективних добијају перфективни глаголи: *кајнуџи* (од *кајаџи*), *клизнуџи* (од *клизаџи*), *линуџи* (од *лиџи*), *довикнуџи* (од *довиквати*), *севнуџи* (од *севати*).

2. ТВОРБА ГЛАГОЛА СЛАГАЊЕМ (КОМПОЗИЦИЈА)

354. Глаголска сложеница може бити од два типа. Један тип представљају глаголи срасли од најмање две речи — прве која припада некој другој врсти речи и друге која мора бити глагол: *ганџубиџи*, *злостјављаџи*, *злоујоџребљаваџи*, *руководиџи*, *чинодејствоваџи*, *злотиџиџи се*, *блајословиџи*. При томе су ти делови најчешће спојени вокалом *-о-*. То је мало продуктиван тип у творби глагола. Други тип глаголске сложенице је онај у којем се на првом месту налази префикс, а на другом мотивни глагол: *џрочиџџиџи*, *дочиџџиџи*, *начиџџиџи се* и сл., који стоје према глаголу *чиџиџиџи*, очито са предметком *џродо-*, *на-*. То је врло продуктиван тип творбе сложених глагола.

3. ПРЕФИКСАЛНА ТВОРБА ГЛАГОЛА

355. Префикси (предмеци) су по своме пореклу најчешће предлози (неки од њих и прилози), али су они у вези са глаголом при творби *везане морфеме*, које најчешће мењају значење глагола са којим срастају у сложеницу, уносећи у значење глагола оно значење које би имали као предлози. Тако ће, на пример, префикс *из-* са глаголом *баџиџи* дати сложени глагол *избаџиџи* који значи „извршити радњу глагола *баџиџи* тако што ће се тиме неко/нешто покренути *из* унутрашњости ван“. Ако се префикс *из-* (односно било који други) дода имперфективном глаголу, сложен са префиксом тај глагол постаће перфективан: *из-* + *муџиџиџи* > *измуџиџиџи*, који значи „свршени завршни *џренуџџиџи* радње означене глаголом *муџиџиџи*“.

У неким случајевима префикс ће мењати и глаголски род (по предмету /објекту). На пример, од непрелазног глагола *џрчаџи*, *иџи*, слагањем с префиксом *џре-*, добиће се прелазни глагол: *џреџрчаџи* /улицу/, *џреџи* /реку/.

356. Префикса има врло много, а продуктивнији су међу њима:

go-: дотрчати добежати, дошетати; дозидати, дописати, дохранити, дозвати, досетити се

— са различитим значењима, које је спојено заједничким значењем „вршењем радње основног глагола довести некога/нешто до неког места, времена, фазе у раду“ итд.; и, наравно, с функцијом перфектизације онда када се као префиксална морфема додаје имперфективном глаголу;

za-: загнури, закуцати, заковати, заштитити, забелети се, загрмети, запевати, залајати, засвирати, затрести

— са значењем залажења за нешто вршењем дате радње, приањања уз нешто (завезати, закрпити, залепити), и, наравно — с функцијом грађења перфективних глагола (загнури: гњури);

iz-: избацити, изгорети, излечити, испунити, изубијати, исполагати, излепити, ископати, иселити се

— са значењем вршења дотичне радње кретањем од унутрашњости, са нижег места према вишем, довршења радње, извршења радње на већем броју објеката (*исполагати* испите); и са функцијом перфектизовања;

na-: написати, намотати, научити, наквасити, напунити, нахранити, напснути, нагрести, најести се, нагледати се

— са значењем вршења радње основног глагола у вези с каквом површином, стављањем на нешто (налепити), вршења у великој мери, и са значењем свршености дате радње (перфектизација);

pro-: прочитати, пробушити, пробости, продати, проживети, проговорити,

— са основним општим значењем пролажења, вршењем основне радње, кроз нешто, започињања радње или стања (*проговорити*), вршења радње у великој мери, са свршеношћу (перфектизација);

s(a)-: сјединити, саставити, смешати, здружити; слетети, сићи, сјурити, спасти

— са основна два општа значења, у првом низу: извршења радње које доводи до окупљања јединки, и у другом: извршења радње одозго наниже (Људи су се *сјединили*: Авион је *слетео*).

357. Своја посебна предлошка значења уносе у сложене глаголе, тако, и други префикси: *og-* (одјурити, одучити), *io-* (позидати, попадати), *iod-* (подшишати, подлопати, подрити), *ipe-* (претрчати, прегазити, прескочити, презимити), *ipri-* (приступити, прилепити, причувати), *raz-* (размотати, раставити, разбуктати се), *y-* (уписати, улетети, ући).

30. ТВОРБА У ОСТАЛИМ ВРСТАМА РЕЧИ

358. У осталим врстама речи творба је углавном заступљена као процес слагања (композиције), и то много мање него код описаних главних врста речи. Тако, поред простих речи дотичних врста (немотивисаних), у нашем језику постоје:

а) Сложене заменице: *ѿокоји, ѿонеки, икакав, ико, ииѿѿа, којеко, никакав, нико (ниѿко), коѿог, ииѿоѿог* и др., које постају од предлога, везника, речца и самих заменица у другом делу (придевских, именских);

б) сложени бројеви: *двaдeceт, дeвeдeceт, двeстa, двaнaecт* и др., који постају спајањем бројева (*двaдeceт < два + десет*) а од којих су неки за наше језичко осећање већ просте речи (*двaнaecт, ѿрѿнаecт* итд.):

в) сложени прилози: *узбрго, увелико, увек, одока, навелико, ујуѿро нaсуво* и сл., који настају од прилошких израза у чијој се основи, заправо, налазе одређени падежни облици с предлозима (*одока < од + ока*);

г) сложене модалне речце (партикULE): *гoдушe, мoждa, вaљдa*, које настају исто као и наведени прилози;

д) сложени предлози: *иcѿог, изнаг, усред, уврх, ѿврх, нaсуѿроѿ* и сл., који се добијају или срastaњем двају предлога (*из + наг*), или срastaњем предлога и именице (*у + врх*), односно других речи (*на + суѿроѿ*);

ђ) сложени везници: *кагли, камоли, некмоли, акамоли* и сл., који настају срastaњем везника с речцом *ли*.

Неке од ових речи настају и од простих облика (падежних, без предлога), на пример, модалне речце (*срећом*), прилози (*кући*), предлози (*крајем, средином*: Ићи ћемо на распуст *крајем* јула, *средином* августа), као што прилози постају и од сваког придева у облику ср. р. јединине (*мирно* дете: Он *мирно* говори) одређеног вида, што се види по акценту.

Задатак

- (I) Од датих речи, примењујући правила о извођењу придева, направите придеве: јунак, ученик, ученица, читати, говорити, зајазити, Анка, Јовица, творница, млин, плав, зелен; планина, река, производиги, урадити.
- (II) Од датих речи направите сложено-изведене придеве: Северна Америка, црна коса, блед лик, дуго крило.
- (III) Нека вам дате речи послуже као мотивне за творбу глагола: санке, црвен, зелен, зима, лето, књига, зарадити, читати, скочити, истрчати, певати. Опишите све гласовне алтернације које сте запазили у творби у свакој групи.
- (IV) У датим одломцима обележите све изведене и сложене речи, одредите којим врстама речи припадају и опишите начин њихове творбе. Посебно одвојте немотивисане (просте) речи и поделите их по врстама речи.
- (1) У дољи и на брду видела се цела варош, расута међу баруштинама и трском, а, даље, прокрчене шуме и, дубље, широка река... међу врбацама, из којих се указа бескрајна раван... Сунце је било страшно припекло, тако да се кола, као усижаним гвожђем окована, батргала међу јаругама и дрвећем, праћена изнемоглим псима, до воћњака епископа Ненадовича, који је то лето био подигао малу, дрвену црквицу,.... и окупио око себе неколико калуђера, који беху драговољно пристали да се одрекну пустињачког и дивљег живота... Мислећи на снаху, он се решавао да измоли кога од калуђера,.... само да би ућуткао онај њен грозничави врисак и безумни шапат...
(М. Црњански, *Сеобе I*, Просвета, Београд, 1983, 178—179)
- (2) „Човјек је животиња у својој појединачној осамљености савршено тужна,.... готово депласирана! У стаду живећи већ прилично дуго, човјек је човјеку човјек, округлији на име од сваке друге звијери. Бестидна, лажљива, глупа, злобна и мајмунска звијер! Најсмјешнија међу животињским врстама је сигурно врста мајмунска, а колико је мајмун ближи непосредном и логичном животу од човјека? Та звијер је прождрљивија од хијене, јер хијена преждерана стрвином може покрај смрдљивога меса да заспи, док човјек,

који се преждерао толико, да му се од ситости диже утроба — још увијек ждере, и проматрајући око себе друге гладне себи сличне животиње, облизује се задовољно...”

(М. Крлежа, *Поврајак Филија Лашиновића*, Просвета, Београд, 1968, 144)

- (3) Субјективно, он се јавља као самодопадање. Дакле... — Не. Ти бркаш пријатност с допадљивошћу. Треба разликовати... Тад поче Ђорђе својим обичним немарним а неумољивим гласом у коме је, поред стрпљења, мекоте, увек присутне неозбиљности, било и неке добродушне педагошке самосвести, искуства и знања, које је Петру импоновало. Не само то знање него и сам његов начин говорења: смирен, кротак, тих, а неумољив... — Новости! Бар за мене! — одврати Мића спремно — ми смо од данас, дакле, равнодушни према моралу?... Ја нисам социјалдемократа. Ја нисам према субини света равнодушан. Јер ако ме се не тиче лични живот другова,... не тиче ме се ни мој! Ја ћу се пропити,... а рад, а борба? Извини,... али чини ми се, иако сам млад уседелац са старофрајлинским схватањима,... да је... пријатније, безопасније и лакше пити вино и љубакати девојке,... но гинути...

(О. Давичо, *Песма*, Нолит, Београд, 1974, 34, 35)

ЛЕКСИКОЛОГИЈА

359. Лексикологија (од грч. *lexikon* речник, *logia* наука) део је науке о језику који проучава речи. А реч је — како је већ казано (в. т. 154) — утврђени гласовни скуп, одн. најмање један глас, који има значење и синтаксичку службу (функцију). За разлику од реченице, која је основна јединица комуникације, реч је основна јединица и м е н о в а њ а ствари, радњи, појава, тј. — како кажемо — појмова уопште.

Да би такав скуп гласова могао бити реч, потребно је да се одликује следећим минималним бројем особина:

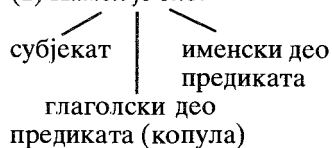
— Да има гласовно (фонетско) обличје, које ће у писаном језику бити означено словима, па ће се у том језику речју сматрати онај скуп гласова који има графемско обличје (*чдвек*, *ра̀дгѝѝи* и *ра̀дгѝм*, *ја̀*, *о̀н*, *ѝла̀в*, *брзо*, *и*, *у*, *каг*, *ѝрдѝѝао сам*);

— да нема више од једног акцента (*о̀н*, *дѐѝѝе*, *чѝѝѝаѝѝи*, *ка̀ѝѝѝрсѝ*, *ѝро̀чѝѝѝаѝѝи*, *изнѐна̀дгѝѝи*);

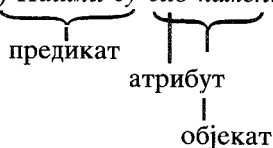
— да има значење, тј. да се као знак везује за неки појам (*ка̀мѝн* = „одломљени део стене у облику компактне масе“, *ѝр̀о̀зор* = „отвор у зиду зграде кроз који улази светлост и оквир са стаклом који тај отвор затвара“, *ра̀збиѝѝи*, *ра̀збиѝѝем* = „учинити да се што распрсне, разломи, сломи“, *сѝв* = „који је боје пепела, боје која се добива мешањем црне и беле боје“); и

— да има синтаксичку функцију, нпр.:

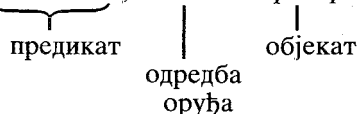
(1) Камен је сив.

(2) Нашли су сив камен.

(3) Разбили су каменом ѝрозор.

Пошто српски језик припада флексивним језицима, речи у њему деле се на променљиве и непроменљиве (в.т. 160—161). *Променљива реч* остварује се као систем облика (*Ученик чѝѝа: Видѝѝи смо ученика: Послали смо књѝгу ученику*), па ће променљиве речи — пошто имају више облика — имати један од тих облика као основни облик, док ће сви остали бити од њега зависни. У примерима који су дати у загради наведена су 3 облика речи (именице) *ученик*, од њих основни облик је *ученик*, остали (*ученика*, *ученику*) — јесу зависни (овде — падежни) њени облици. Основни облик за именске речи је облик падежа номинатива једнине, за глаголске речи — облик инфинитива (нпр., за наведене речи у горњем примеру: *чиѝѝа*, *видѝѝи смо*, *ѝослали смо* основни облици су инфинитиви: *чиѝѝаѝѝи*, *видѝѝи*, *ѝослаѝѝи*). Појам *реч*, међутим, обухвата сваки од тих облика.

Непроменљива реч, дакако, остаје увек у једном истом облику (в. т. 268—277).

Лексика (= све речи) српскога књижевног језика проучава се у лексикологији (1) са гледишта индивидуалних значења речи и (2) са гледишта састава лексике и сфере употребе речи. Порекло појединачних (индивидуалних) речи испитује посебна лингвистичка грана — е т и м о л о г и ј а , упоређивањем сличних речи у различитим језицима, свођењем речи на корен и сл. Етимолошка испитивања дају е т и м о л о ш к е р е ч н и к е , какав је за наш језик *Етимолошки рјечник* (I—IV) П. Скока (в. т. 56.) Као врло специфична грана, етимологија остаје изван лексикологије која се даје са граматиком књижевног језика.

31. ПОЈЕДИНАЧНО (ИНДИВИДУАЛНО) ЗНАЧЕЊЕ РЕЧИ

360. Посматрајући индивидуално значење речи, пре свега говоримо о основним типовима значења српских речи. Као и у свим природним језицима, и у нашем реч је језички знак којим се означавају предмети и појаве стварности. При томе, највећи број речи означава бића, предмете, радње и стања, особине (*човек, лав, чистићи, боловаћи, зелен, ђећ, брзо*). Њих лексикологија назива пунозначним речима, а у граматички смо их описали као: именице, придеве, глаголе, бројеве, заменице и прилоге. Остале речи у језику јесу непунозначне, или помоћне речи. Њихово потпуно значење јасно је тек онда када су у реченици, а граматика их описује као: предлоге, везнике, речце и узвике (*Иде са братом у позориште. — Рекао сам да дођете. — Сутра ћемо, можда, отпутовати. — Ух, што си ме уплашио!*). Лексикологија се, углавном, бави пунозначним речима, али ће речници, лексикографија (примењена лексикологија), наравно, описивати значења и употребу свих речи, па и непунозначних.

361. Тако ћемо, лексиколошки, један исказ Иве Андрића (Свеске, Сабрана дела, књ. 17, Београд, 1981, стр. 128), који гласи:

„Индускиња. Тумач.

Гледам како њије воду. Сркуће само држећи увек чашу са обе руке. Зајим одложи чашу и оба кажипрста њријисне на влажне руке.“

— анализирати на следећи начин.

(1) Истакнуте речи у овим реченицама су пунозначне речи српскога језика;

(2) има их 17 (2 речи се понављају: *чаша, оба*);

(3) од тих речи

— *Индускиња, тумач, вода, чаша, руке, кажипрст* и *усне* означавају предмете стварности: бића или ствари;

— *њије (њии), сркуће (сркућаћи), држећи (држаћи), одложи (одложићи), њријисне (њријиснући)* означавају радње;

— *обе (оба)* означава број јединки (руку, кажипрста);

— *влажне (влажан, влажна, влажно)* означава особину појма уз чије име стоји (усне).

Ако те речи, у њиховом основном облику, потражимо у Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, видећемо да се за сваку од њих даје индивидуално значење. На пример: „*Индус* м. припадник ет-

ничке групе народа индоевропског порекла, Индијац уопште“, одакле је — **Индускиња** — „припадница те етничке групе, Индијка уопште“; или: „вода ж. . . . 1. провидна безбојна течност, хемијско једињење водоника и кисеоника (H₂O)“; или: „гледати гледām . . . 1. примати чулом вида светлосне утиске, служити се чулом вида“; „**влажан, влажна, влажно** . . . 1.а. који садржи много влаге“ итд.

Исто тако, реч *бућкаџи* у исказу једног другог писца:

„Сунце млако обасјава двориште и воденицу с црним, гломазним колесима, која лагано *бућкају* по води“

Речник САНУ ће објаснити: „**бућкати, -ām** несврш. оном/атопејски/ 1.а. ударати, плескати по води или по нечем житком производећи шум исп/ореди/ *бућ* . . . “

362. (а) Мотивисане и немотивисане речи. — Поредџи истакнуте пунозначне речи у ова два кратка текста, тј. речи као што су *бућкаџи, бућкам*, из другог текста, са осталим пунозначним речима и из истог (*сунце, млако, двориште* и др.), и из првог текста (*вода, чаша, усне, љриџиснуџи* и др.), долазимо и до друге поделе међу речима. Лексикологија, дакле, дели речи још и на *мотивисане* и *немотивисане*. Па кажемо да се, у најужем значењу ова два термина, под *мотивисаним речима* подразумевају оне речи чији се скуп гласова може довести у непосредну везу са предметом или појавом коју означавају. Тако је, дакле, мотивисана реч *бућкаџи* — јер је настала од комплекса гласова *бућ* којим се имитира звук у природи, онај који се добија ударом по води. Такве су и речи: *куцаџи, кукаџи, кукавица* (птица), *љуснуџи, љусак, љескаџи, љесак, бујнуџи, ојкаџи* („викати ој“), *јаукаџи, јаук, шуџиџи, фијук, фијукаџи, цврчаџи, цврчак, зунзара* (мува).

Немотивисане речи јесу оне које су као ознаке појмова, предмета и појава у природи, гласовни скупови слободни од тих појава, нису у непосредној вези с њима. На пример, гласовни скуп *вода* ни у једном свом елементу није везан ни за коју особину „провидне безбојне течности“ која се може јавити у виду извора, потока, реке, кише. Тај комплекс гласова не имитира ни звук, ни визуелне ефекте материје коју означава. Исто су тако слободни од предмета скупови гласова: *сунце, чаша, усне, љриџиснуџи, двориште, млак, -а, -о* и други. У српскоме језику, као и у другим језицима, највише је оваких — немотивисаних речи, било да су пунозначне, било да су помоћне: *земља, оџац, мајка, син, кућа, љруа, брдо, љлав, црвен, ређи, чиџаџи, седеџи, мноо, добро, брзо, два, џри, у, на, ког, и, ако, да*.

Напомена. — У граматичи (творби речи) термин *немотивисане речи* означава *просте речи*, оне које се састоје од гласовних скупова који не садрже друге речи (*син, љлав, чиџаџи*), док термин *мотивисане речи* означава *сложене и изведене речи*, тј. оне које садрже у себи основе других речи (*Београд* је реч која садржи *бео-* и *-град*, *синов* је реч која садржи *син-* и *-ов*, *чиџач* је реч која осим суфикса *-ач* садржи *чиџа-* из глагола *чиџаџи*). В. т. 279—287.

363. (б) Полисемија. — И пунозначне и помоћне речи, оба типа (и оне мотивисане, и оне немотивисане), имају свака своје, индивидуално, значење. При томе, речи могу имати само једно значење, или могу имати више значења. У првом случају говоримо о *моносемичним* (једнозначним) речима, какве су, на пример: *зоб, сир, миш, клавир, канаџи, брзо, два, џри, засџој, довраџак, љрејовараџи, зимски, казаља*.

У другом случају говоримо о *полисемичним* (вишезначним) речима. На пример:

— За именицу *глава*, поред основног значења (1) „горњи део човечјег и одговарајући део животињског тела у коме је мозак“, речници ће навести

и значења: (2) ум, разум, ѿаменѿ; (3) живоѿи (. . . сѿаси главу!); (4) особа, човек, ѿојединац, сѿиановник; (5) личностѿ која руководи, уѿравља, ѿолавар; (6) ѿочейѿни, чеони гео, ѿредњи гео нечеѿа, ѿочейѿак; (7) ѿроширени или задебљали гео нечеѿа (нпр., ексера); (8) комад некоѿ ѿрехрамбеноѿ ѿроизвода (нпр., глава шећера); (9) ѿлавица (биљке: глава купуса); (10) гео књиѿе или сѿиса, одломак, ѿолавање; или

— за глагол **дѿлити**, **дѿлѿм**, осим основног значења (1) „рашчлањавати, одвајати на делове, комадати“, речници ће навести и значења: (2) *изналазити колико се неки број садржи у другом броју, радња суѿројѿна множењу (у математици)*; (3) *даватиѿ коме шѿѿо*; (4) *раздвајатиѿ, расѿављатиѿ од коѿа или чеѿа, одвајатиѿ*.

Такве речи називамо полисемичним речима, а ту језичку појаву полисемија (вишезначност). Она има велики значај за речничку страну језика.

Полисемија (вишезначност) једне реч и настаје зато што се појам који се иначе означава неком другом речју по некој сличности доводи у везу са појмом означеним употребљеном речју. На пример: *Задебљали гео ексера* /по положају који има на ексеру/ сличан је *ѿлави човека*, зато је за тај део ексера узета реч *ѿлава*. Другим речима: у синтагми *ѿлава ексера*, реч *ѿлава* добила је значење „задебљали гео ексера“, у реченици: *Петѿар II Петѿровиѿ Његош је био ѿлава државе и цркве* — иста реч *ѿлава* има значење „личност која управља“, у реченици: *Прочитали смо јуче ѿрећу ѿлаву романа* — реч *ѿлава* значи „део књиѿе“.

Код полисемичне (вишезначне) речи сва значења остају у оквиру једне те исте речи, а полисемија се развија у контексту, у реченици, што значи да је она резултат увећавања броја значења ѿ једне речи. Описаним процесом, једна иста реч нашега језика добија, поред основног, многа значења. На пример:

— Уочавањем сличности по облику:

реч **лѿнац**, уз основно значење „низ металних карика“ има и значење „венац“ („планински“): *Вуче се лѿнац високих ѿора*;

реч **кѿрито**, уз основно значење „подужи суд начињен од дрвета, камена, метала или бетона“, има и значења: „труп лађе“, „удубљење којим тече или је текла река, поток“, „удубљење испуњено морском или језерском водом“;

— уочавањем сличности по боји:

реч **цѿрн**, **-а**, **-о**, уз основно значење „који је боје угљена или чађи“ (*Имала је цѿрну хаљину а бео шал*), има и значења: „опаљен од сунца“, „мрачан, таман“, „који је боје тамније, затвореније него нешто друго исте врсте (*цѿрн хлеб, цѿрно вино, цѿрна кафа*)“;

реч **цѿрнило**, уз значење „црна боја“, има значења: „материја, средство којим се боји у црно“ (*цѿрнило за цѿијеле*), „мастило“ (*Донесе ѿаѿиѿра, цѿрнило и ѿѿеро*);

реч **цѿрница**, осим што значи „црна земља, хумус“, има и значења: „калуђерица, монахиња“ и „црнкиња“;

— уочавањем и преношењем значења уопште по било којој сличности (акцији, стању, јачини, акустичким и другим ефектима):

реч **нѿсѿч**, уз основно значење „човек који носи“, има и значење „брод који носи авионе“, „грѿда која носи кровну конструкцију“;

реч **грѿмети**, уз значење „звучање при прањњѿу електрицитѿта у природи, има и значење „врло јако викати“;

реч **цѿрначки**, уз значење „као код црнаца (*цѿрначка музика*), значи и „тежак, напоран“ (*Ово је цѿрначки рад*);

реч **кѿола** — означава и запрежно саобраћајно средство, и аутомобил, и железнички вагон.

364. Избор сличности међу појмовима је слободан и, како видимо, врло разноврстан — по облику, по боји, по грађи, по унутрашњим особинама. У полисемији реч је о различитим лексичким значењима вишезначних речи, реч је о значењским варијантама једне исте речи, које су омогућене уочавањем сличности по многим елементима, од којих смо само неке навели. Полисемија је, пре свега, и појава најобичнијег, неутралног језичког израза у језичкој заједници, која омогућује, како смо видели, да у српскоме језику реч *лава* значи и „део тела једног бића“ (*Петра боли лава*), и „део предмета“ (*лава ексера, лава шећера, III лава романа*), да реч *ноћа* означава појам који могу имати *човек* и *животиња*, али и *сво* и *сволица*, да реч *ручица* може значити „мала, дечја рука“, али и „део предмета (алата, посуђа, машине, оружја и сл.) који се хвата руком“ (ручница мењача, ручница лонца). Полисемија омогућује сасвим уобичајене исказе: *Тече вода (млеко, нафта . . .) — Тече животи; Тече разговор; јуна чаша — јуна слобода; јуна увереност*. Али је ова способност речи и основа бескрајних моћи говорника, па међу њима и прозних и поетских стваралаца да граде и нови, оригинални језички израз.

365. (в) **Хомонимија.** — Сваки говорник којем је српски матерњи језик кад чује реченицу:

(1) *Овај ће хладни ветар задрзнути и Дунав.*

— разумеће да она значи:

(1^a) „*Овај ће хладни ветар учинити да се улед прећвори Дунав.*“

Исто тако, кад чује реченицу:

(2) *Најушћена и сама, Марија је морала задрзнути и своје ћросто одело, ћшиину, самоћу.*

— разумеће да она значи:

(2^a) „*Најушћена и сама, Марија је морала о сећи и ћи мржњу у ћрема своје ћростом оделу, ћшиини, самоћи.*“

Истакнуте речи у реченици (1) — *задрзнути* и у реченици (2) *задрзнути*, потпуно једнаке по облику (фонетском и графемском), имају потпуно различита значења, значења која се никак о не могу схватити као повезана:

(1) *задрзнути*, *задрзнем* = „учинити да се нешто претвори у лед“

(2) *задрзнути*, *задрзнем* = „осетити мржњу према коме/чему“.

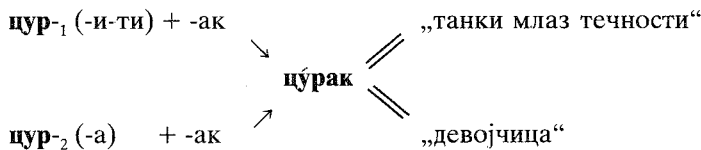
Говорећи о речима које стоје у таквом односу, говоримо о хомонимима и о хомонимији, па кажемо да је хомонимија појава двеју или више речи које су потпуно једнаке по фонетском, графемском и граматичком облику а које имају потпуно различита значења, значења која нису ни у каквој вези, нити се могу изводити једна из других.

Тако ће, на пример, српски језик имати хомонимски низ речи: *кдса* „длака на човечјој глави“ (*Расћустила кдсе и ћлаче*) — *кдса* „пољопривредно оруђе“ (*Забацише кдсе на раме и одоше у ливаду*) — *кдса* „нагнута поћршина брега“ (*Пасћири су шили ћланинском кдсџм*), затим парове хомонима као што су: *ћујћи*, *ћујћим* „бацати кривицу на кога“ — *ћујћи*, *ћујћим* „осећати тугу, туговати“; *кључ* „метално оруђе за затварање врата“ — *кључ* „млаз течности“ или „врутак при врењу“; *бър* „мања кафана“ — *бър* „јединица атмосферског притиска“; *ћдл* (мушки, женски) — *ћдл* (северни, јужни); *ћрућа* „већа војна јединица“ — *ћрућа* „пањ на којем се сече месо“; *ћий* „биљка 'шићак“ — *ћий* „балван пободен у воду, земљу као носач/ослонац бране или моста“; *ћурак* „танки млаз течности“ — *ћурак* „девојчица, цуретак“;

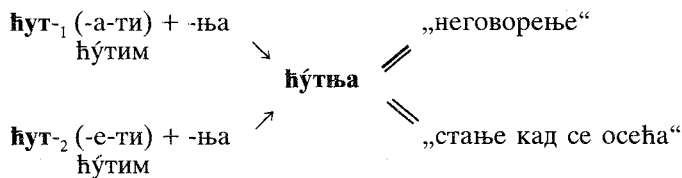
čâs̄ī (нпр. у реченици: *Посеговао је осећање за чâс̄ī*. Указали су ми *чâс̄ī* и *шoш̄īшoвање*) — *чâс̄ī* (у реченици: *Делили су све на равне чâс̄ī* и — „делове“).

366. Хомонимију треба строго разликовати од полисемије јер хомоними су речи које нису ни у каквој значењској вези, речи које се случајно (коинциденцијом), одн. стицајем историјских промена разних речи, или савременим фонетским променама, међусобно подударају по облику. Тако се позајмљеница из латинског језика *gradus* „степен“, током историје, изједначила се српском речју *īrâg* „веће насељено место“ — по облику, створивши хомонимски пар *īrâg* — *īrâg*, у којем сваки члан има своје горе описано значење. Исто тако, у новије време, позајмљеница из енглеског језика *stīrēs* (*stress* „притисак, услов који узрокује тешкоће, немир“), која је у наш језик узета са значењем „брза и јака реакција којом психофизички организам настоји превладати неку изузетну ситуацију“, изједначила се облички са домаћом именицом *stīrēs*, која значи „удар, потрес“ (од глагола *stīrēs̄īti*, *stīrēs̄ēm*, одн. *stīrēs̄nū̄ti*) и с њом сачинила хомонимски пар, у којем један члан, наравно, има своје посебно значење, без везе са значењем оног другог.

Као што се у описаном случају позајмљеница подударила са домаћом речју, тако се и домаће речи могу међусобно подударати. Рецимо, пар хомонима *цѳрак* („танки млаз течности“) — *цѳрак* („девојчица“) настао је од две домаће речи, различитих граматичких врста (од глагола *цѳрӣш̄и* „тећи у танком млазу“ и од именице *цѳра* „девојка“), додавањем истог домаћег суфикса на творбене основе тих речи, које се сасвим случајно, и без икакве значењске везе подударају:

Исто тако, творбом речи, и од две речи које припадају истој граматичкој врсти могу се добити хомоними:

— у чему учествују творбене основе узете од 2 глагола (*ћѳш̄а̄ш̄и* „не говорити“ и *ћѳш̄е̄ш̄и* „осећати чулима“) и суфикс — *-ња*.

Речи које налазимо у описаном односу називамо **правим хомонимима** јер је реч о најмање две потпуно, у изговору, писању и граматичком облику, једнаке речи, из исте граматичке врсте, а различитих значења која нису ни у каквој вези.

367. Уз њих, а са истицањем и разлике према њима, можемо навести: (а) хомографе и (б) хомоформе, речи које имају неке од особина хомонима.

(а) Хомографи су различите речи истог графемског (словног) састава али различитог изговора. Наиме, у књижевном језику, на пример, скуп гласова г - р - а - д у следеће две реченице:

(1) *Горњи Милановац је граг њун зеленила.*

(2) *Синоћ је шамо падао граг и ошћешћио паркове.*

— писаће се на исти начин. У изговору, међутим, јасно је да су то две речи које разликује акценат: у првој је *граг*, у другој је *гра̇г*, прва реч значи „насељено веће место“, друга — „лед из облака, туча“.

У српском књижевном језику, дакле, хомографи су: реч *лук* „врста поврћа“ и реч *лук* „оружје за бацање стрела“; *месни* „који је од меса“ (*месни доручак*) — *месни* „који припада месту“ (*месни одбор*); *налагаћи* „напричати лаж“ — *налагаћи* „стављати (дрва) на ватру“; *ошћок* „острво“ — *ошћок* „отечено место на телу“; *шрди* (из грч.) „реч са пренесеним значењем у поезици“ — *шрди* „талог, комина“; *пајос* (грч.) „занос“ — *пајос* „доња површина у каквој просторији, од дасака . . .“, увек, наравно, док се пишу без ознаке акцента.

368. (б) Хомоформи су речи које се по облику (распореду гласова) поклапају само у понеком од њихових граматичких облика. На пример, из реченица које се изговоре:

(1) *Већи број шакмичара је на сћарћу.*

(2) *Славко, број до шри, па крени!*

— види се да су употребљене две једнаке речи: (1) *брди* — именица м.р., која има своју промену кроз падеже (деκлинацију), и (2) *брди* — глагол у облику 2. лица једине императива. Оне су међусобно једнаке само делимично, у наведеним облицима, док се у свим осталим разликују.

Такви су и парови хомоформа: *леи* „смеса од креча“ — *леи* (-а, -о) придев; *добро* именица (*иољошривердно добро*) — *добро* прилог (*урадили су загдашак добро*); *кадар* придев (*Он је био кадар ио учинићи*) — *кадар* именица са значењем „особље“ (*Школа има добар кадар*); *шрдног* именица са значењем „троножна столица“ — *шрдног* (-а, -о) придев.

С обзиром на то да је и акценат, управо као и граматички облик, разликовна (дистинктивна) језичка категорија, а и једним и другим се чланови хомографског, одн. хомоформног пара (низа) разликују, разумљиво је што их сматрамо неправим хомонимима. За хомоформе ово је очигледније утолико пре што прави хомоними морају бити речи исте граматичке врсте, а чланови хомоформног низа то нису.

369. (г) **Синонимија.** — Потпуно супротна хомонимији у језику, тј. појави истих речи са различитим значењима, и у нашем језику је синонимија. Наиме, врло често један те исти предмет, особину, радњу, појаву уопште, можемо означити различитим речима: *ваиша* — *огањ*; *иуи* — *друм* — *цесћа*; *хлеб* — *крух*; *васона* — *свемир*; *гар* — *чаф*; *гас* — *илин*; *храбар* — *одважан*; *бистар* — *шровидан*; *благ* — *ишћом* — *крошак*; *верићи* (девојку) — *заручићи* (девојку); *оверићи* — *верификовати*; *брзо* — *хишро* — *нагло*. Такве речи називамо синонимима (грч. *synōnimos* — истоимени), а такву језичку појаву, наиме — појаву различитих речи које означавају исти појам — називамо синонимија.

Однос међу речима које се сматрају синонимима, међутим, одликује се тиме што у пару, или у низу, синонимних речи ни једна од њих целокупним својим значењем није *иошћиуно* једнака са другом речју у датоме пару или низу. Најчешће, ова делимична неједнакост значења два синонима, која и обезбеђује постојање синонима у језику (јер апсолутна једнакост води потискивању једног од стране другог), долази из 4 разлога.

(1) Речи у синонимском пару, или низу, означавају често један исти појам виђен са различите тачке гледишта. На пример: *јодозрив* је придев са значењем „који изазива сумњу, сумњив“ и у томе је једнак са придевом *сумњив* „који изазива сумњу, неповерење“, али придев *сумњив* има и значење „непоуздан“ и „лош“ (*Купили су сумњиву робу*). Или именица *украш* значи „оно што служи за улепшавање или украшавање“, а именица *накиш*, значећи и то, значи и обавезно „украш од злата, драгог камења, бисера и сличног“. Реч је, дакле, о делимичној неједнакости или, друкчије речено — о разликама у н и ј а н с а м а з н а ч е њ а . Исто се може показати и на примерима синонимских низова као што су: *дохваћити се — дочејати се; безнуди — жудети; суморан — њмуран — безвољан; благ — њишом — крошак; брзо — хитро — нагло* и сл. За такве разлике међу синонимним речима кажемо да су засноване на семантичком (значењском) нивоу језика.

(2) Делимична различитост у значењу двају синонима долази и из с т и л с к и х р а л о г а . Наиме, зависно од тога о којем ф у н к ц и о н а л н о м с т и л у је реч, говорник (писац) ће изабрати реч у синонимским низовима. Тако је, на пример, вероватније да ће се у језику књижевног дела, песничком или прозном, појављивати и *вајра* и *ојањ*, или и *јуш*, и *друм*, и *цесја*, и *цага*, док ће се у језику неутралног саопштења, у стандардном језику, из првог пара употребити *вајра*, а из другог низа — *јуш* и *цесја*. Или ће се глагол *верификовати* употребити у језику законодавства (*верификовати уговор двеју држава у њарламенту*), школства (*верификовати дијлогу*), док ће се у стандардном књижевном говору употребити његов синоним *оверити* (*оверити њрејис дијлогу* у *ојшњини*). За ово је карактеристичан избор речи међу синонимима који врше говорници у зависности од струке (професије).

(3) Отуда је разумљиво што ће и с о ц и о л е к т и бити разлог за различит избор синонима, па и за онај заснован на различитом виђењу исте ствари, радње, појаве. Човек који се бави геологијом или географијом, или има нека знања о њима, употребиће и реч *седимент*, и *њалој*, речи које у целини значе исто („материја која настаје таложењем, наслага“). Али ће прву, напоредо с другом, употребљавати у стручном исказу: „Први *седименти* / *њалој* и *њокривају и знајан део динарске брске сисњеме*“, док ће у свакодневном разговору рећи само: „У овој кафи има *досја њалоја*“.

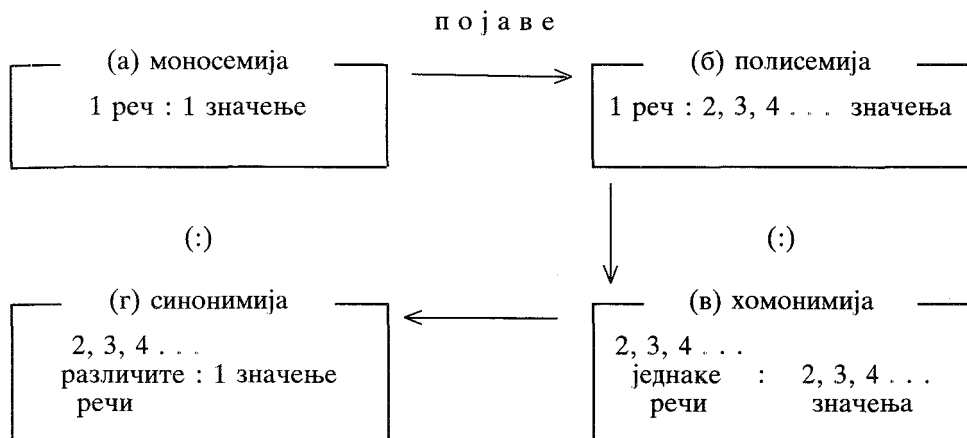
У оквиру српскога књижевног језика, управо највише и апсолутних синонима (лексичких дублета) везано је за употребу речи у језичком слоју који ствара професионална група говорника. Они на располагању обично имају синонимске низове које чине позајмљенице из страних језика са српским речима: *експеримент* — *ојлед* — *ојшњ*; *експериментални* — *ојледни* — *ојшњни*; *реципрочан* — *узајамни*; *експериментални* — *удови*; *орњографија* — *њравојис*; *консонант* — *сујласник*; *географија* — *земљојис*.

370. (4) Најзад, за наш књижевни (стандардни) језик, као и за друге језике који имају варијанте (нпр. за енглески, који има британску и америчку варијанту), значајни су и синоними који су в а р и ј а н т н о о б е л е ж е н и . У паровима лексичких синонима, у којима обе речи имају апсолутно исто значење, као што су, на пример: *ајоњека* — *љекарна*; *њелеграм* — *брзојав*; *музика* — *јлазба*; *иностраниство* — *иноземство*; *инострани* — *иноземни*; *лекар* — *лијечник*; *ојласност* — *њојбељ*; *њородица* — *обител*; *новчаник* — *лисница*; *њонављати* — *ојњњовати*; *ојњирањи* — *ојњисати* и многим таквим — сваки просечни говорник српског књижевног језика ће препознати прву реч као реч која припада лексичком фонду српског књижевног језика, а други као реч која је у лексици х р в а т с к о г с т а н д а р д а , засно-

ваног на истом новоштокавском дијалекту. Уз потпуну значењску једнакост двеју речи у датом пару, различитост им је само припадност једноме од два сродна стандардна језика.

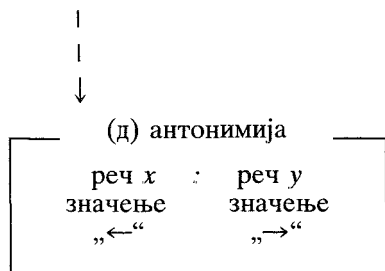
Задатак. — У нашој лексикографији познат је речник синонима М. С. Лалевића, *Синоними и сродне речи српскохрватског језика*, Лексикон „Свезнање“, 1, Београд, 1974. Потражите га у школској библиотеци и видите, за неке од речи које овде наводимо као чланове синонимских парова, опис који тај речник даје.

У лексикологији до сада смо, како видимо, описали: (а) моносемију, (б) полисемију, (в) хомонимију и (г) синонимију. Стављајући ове категорије (појаве) у односе (А) „1 реч: више речи“, (В) „1 значење: више значења“ и (С) „више једнаких речи: више различитих речи“, с х е м а т с к и приказано, описали смо:

Проучавајући ове језичке појаве, могли смо запазити да је у средишту наше пажње однос речи и значења.

371. (д) Антонимија. — И даље посматрајући однос речи и значења, најзад, запазићемо да се, као што се у синонимији око 1 значења „окупља“ 2 или више речи, такође и 2 или више речи „окупља“ око 2 изразито супротна значења, око два значења, дакле, која су у међусобном односу

по по изразитој супротности. Ова појава у језику назива се а н т о н и м и ј а , а речи које су у вези по изразито супротним значењима називају се а н т о н и -

ми: *црн* — *бео*; *добар* — *зао*; *добро* — *зло*; *гаџи* — *узетџи*; *ган* — *ноћ*; *свешлостџи* — *шама*; *живоџи* — *смртџи*, *доћи* — *оџићи* и слични парови. Антонимија је, дакле, појава најмање двеју различитих речи сасвим супротних значења.

По своме саставу, антоними се могу поделити на две групе, које чине:

(1) Антоними различитих корена, каква је већина горе наведених: *црн* — *бео*; *ган* — *ноћ*; *живоџи* — *смртџи*; *рагостџи* — *жалостџи*; *север* — *југ*; *горе* — *доле*; *топло* — *хладно*, и

(2) антоними истих корена, какви су: *доћи* — *оџићи*; *пријатељ* — *непријатељ*; *миран* — *немиран*; *ући* — *изаћи*; *мере* — *порошмере*; *велик* — *невелик*; *рајџи* — *антирајџи*; *наглеџи* — *поглеџи*.

У овим другим, који су резултат грађења речи помоћу префикса, супротно значење добија се супротстављањем значења префикса значењу саме речи којој се додаје, а не међусобним супротстављањем значења корена речи (*миран*: не- + -миран), или се добија супротстављањем значења префикса (*наг*- + *леџи*: *пог*- + *леџи*).

372. Иако се антоними јављају најчешће у паровима, може се према некој речи јавити и неколико антонима. На пример, као антоними речи *чврстџи* могу се употребити: (1) реч *мек* (*чврстџи* као *сџена*: *мек* као *јамук*), (2) реч *шечан* (*чврстџи* о *аиреџино сџање*: *шечно* *аиреџино сџање*) и (3) *колебљив* (*чврстџи* човек, *чврстџи сџав*: *колебљив* човек, *колебљив* *сџав*).

Ова појава везана је и за полисемију (вишезначност), па ће једна реч према себи имати више антонима уколико сама има више значења.

373. Метафорска и метонимијска значења. — Већ у опису појаве да једна реч има више значења (полисемије), запазили смо да је она основана на уочавању сличности међу предметима, одн. појавама.

Реч *корџио* — чије је основно значење „подужи суд начињен од дрвета, метала или бетона за прање рубља, храњење и напајање стоке и за друге кућне потребе“ — на пример, у реченици:

Брод је у млазевима пропуштао воду у своје старо и зарђало *корџио* — употребљена је зато што је одговарајући део брода (*џируџи*, *носећи* *део*, *носећа* *конструкција*) сличан *корџиу*, по облику и по другим особинама. Исто тако, поређење и уочавање сличности оног дела *сџола*, *сџолице*, *ормана* којим се они ослањају о подлогу („стоје“) са *ногом* *човека*, *живоџиње* — омогућило је синтагме: *ноја* *сџола*, *ноја* *сџолице*, *ноја* *ормана*. Отуда и кажемо: речи *корџио* и *ноја* имају поред основног још и једно или више других значења. Устаљеност тих значења даје полисемичне (вишезначне) речи.

У основи ових речи увек можемо замислити двоје:

(1) поређење у којем реч са значењем предмета (појаве) који се пореди није изречена, као што није изречена ни конструкција поређења („што је као“), дакле — схемом приказано:

[„груп“. . .] **БРОДА** [. . . „што је као“] **КОРИТО**
[„ослонац“. . .] **СТОЛА** [. . . „што је као“] **НОГА** и

(2) пренос значења употребљене, изречене речи на онај предмет (појаву), с неизреченим именом, који се пореди, дакле — схемом приказано:

[„труп“ . . .] БРОДА [.] КОРИТО]
 ↑ значење „корито“

[„ослонац“ . . .] СТОЛА [.] НОГА]
 ↑ значење „нога“

Пренос значења заснован на уочавању сличности између два појма, добијен поређењем, при којем се име појма који се пореди не изриче, као што се не изриче ни конструкција поређења, назива се метафора (грч. *metaphorá* — пренос). За реч која се употребљава да означи непоменути појам на који се мисли (а који се пореди са оним што сама употребљена реч значи) кажемо да има метафорско (пренесено) значење.

Осим полисемичких речи, које су у језику устаљене, и велики број других речи може имати метафорско значење. Тако се, природно, и у свакодневном говору речи употребљавају

— и (а) са правим значењем: и (б) са пренесеним значењем:

<i>јестѝи</i>	Деца су <i>јела</i> хлеб са џемом.	Рђа је <i>џојела</i> метал.
<i>џиџи</i>	Жедни људи <i>џију</i> воду.	Сува земља <i>џије</i> воду.
зуб	Боли га зуб.	На тестери се сломио зуб.
зглоб	Петар је ишчашио <i>зглоб</i> .	Покварио се <i>зглоб</i> осовине.
<i>грисѝи</i>	Пас <i>гризе</i> .	Мраз <i>гризе</i> .
<i>бакрен</i>	Купили смо <i>бакрену</i> цезву.	Изнад нас је <i>бакрено</i> небо (при заласку сунца).
<i>злаѝан</i>	Он има <i>злаѝан</i> сат.	<i>злаѝно</i> класје, <i>злаѝно</i> сунце, <i>злаѝно</i> (= добро) дете

У сваком од ових примера преноса значења може се препознати конструкција поређења којом се две ствари или две појаве доводе у везу посличности, с тим што се могућно име прве од њих (1) не изриче, као што се не изриче ни ознака поређења (*као*), него се уместо њега изриче име друге (2):

злаѝно класје ← „боје⁽¹⁾ као *злаѝна*“⁽²⁾ *класје*
рђа је де метал ← рђа „разлаже⁽¹⁾ као да је де“⁽²⁾ *метал*

374. Метафора је нарочито карактеристична за песнички језик, као средство повезивања у свести разних појмова помоћу асоцијације по сличности, као средство оживљавања слике:

Још *бакрено* небо *расѝаљено* сија,
 И *црвѝни* река од вечерњег *жара*;
 Још *џодмукли* пожар као да избија
 Из црне шуме старих четинара. (Ј. Дучић)

Зато је, као стилска фигура великих могућности, метафора предмет проучавања и теорије књижевности.

Међутим, основана на поређењу двају појмова, метафора је појава универзалне природе у језику. Метафорско изражавање, тј. употреба метафоре свакодневна је појава у језику. Зато придев *жив* може бити и у исказима као што је *Док је жив, човек учи* (основно значење), али и у синтагмама: *живи џесак*, *живо сребро* (= *жива*), *живо деѝе* (*немирно*), *жив дух*, *живо*

интересовање — у којима има пренесено значење. Или, на пример, придев *ведар* — у *ведро* небо (основно значење), али и — *ведро чело*, *ведро расположење* (пренесено значење), као што *јорак* може бити и *чај*, *кафа*, *лек* (основно значење), али и *јорак животи*, *јорка лаж*, *јорки њлач* (метафора). Или, глагол *оћворити* може бити употребљен са основним значењем: *оћвори ти враћа*, *оћвори ти кофер*, али и са пренесеним: *Јуче су оћворили нову самојослују* („пустили у рад“); *Дозволиће ми да оћворим седницу савеза*, *ћићћати* значи „испуштати писак“: *Живина је ћо дворићу њи шћала* (основно значење), али и *мећафорски* значи „ћлакаћи“: *Нејако геће њи шћи*, и „фијукати“: *Већар је њи шћа о нећријатино*.

Врло често се терминологија посебних области живота преноси на општије појмове. Рецимо, извештач са боксерског такмичења употребио је реч *рунда* са основним значењем када је рекао: „*Почела је ћрећа рунда . . .*“, док је исту реч извештач са неке међународне дипломатске конференције у реченици: „*У Паризу је ћочела ћрећа рунда ћрећовора . . .*“ — употребио метафорски.

Такође, врло често, речи конкретним значењима употребљавају се за означавање апстрактних појмова: *висок* (човек, брег) — *високо мишење*, *висок морал*; *ћоћли* (*сендвичи*) — *ћоћли дочек*, *ћоћло ћријем*, *ћоћле речи*; *широк* пут — *широки ћоћеди*; *свећло* (дан) — *свећла будућности*, *свећло ћоћед*; *оћкри ти* (се, некога, нешто) — *оћкри ти закон ћравићације*; *освећли ти* (собу) — *освећли ти ћроблем* и сл., што све иде у метафорско изражавање, које, практично, нема ограничења. Зато се и сматра да метафора игра велику улогу у стварању лексике и њеног богатства у сваком природном језику.

375. Исто тако, значајну улогу и универзалну заступљеност у језику има и метонимија (грч. *metonymia* — замена имена). Овим се термином у науци о језику назива промена значења речи (или групе речи) која је употребљена уместо неке друге речи с којом је логички повезана. Тако ће у реченици:

Пазите! Ври лонче . . .

— упућеној домаћици која је приставила лонче с водом на штедњак да би госту скувала кафу — реч *лонче* имати значење „вода“, јер се именица *лонче* налази, у датој ситуацији, у логичној вези са *водом*, која се у њему налази ради кувања.

Та реченица, дакле, може бити приказана у два облика:

— на језичком нивоу
(на нивоу знака):

(а) *Пазите! Ври лонче . . .*

— на значењском нивоу:

(б) „Пазите!“ „Ври“ „вода_(x)“ „у“ „лончету_(y)“ . . .

Уопште узевши, метонимија је језичка појава означавања неког појма (x) речју којом се означава други неки појам (y) који је у каквој вези с првим (x).

Везе међу појмовима (стварима, појавама) су врло разноврсне, па се метонимијски пренос врши тако што се, на пример,

— реч која означава средство узима да значи радњу која се тим средством врши:

Он живи од *својих руку* = „Он се издржава *радећи сам, својим рукама*“

Храни мајка два нејака сина,
На *преслици* и *десници* руку (нар. песма) = . . . „*рагећи* пресли-
цом . . .“;

када је — другим речима — и м е с р е д с т в а употребљено уместо
и м е н а р а д њ е ;

— р е ч која означава какав суд узима да се означи његов са-
држај:

Ври *лонче*, кипи *лонац* = „ври *вода* . . . , кипи *млеко*“

Поједе по који тањир и попије коју чашицу, па оде = „ . . . који тањир
јела“, . . . „чашицу *вина*“;

— р е ч која означава *маџерију* узима се да означи *предмет* који
је од ње направљен:

Купили су *сребро* за трпезарију = . . . „сребрн *прибор* за *јело*“

Читав оркан *челика* сручи се на непријатељске ровове = . . . „*транаџа*
од *челика*“;

— р е ч која означава р а д њ у узима се да означи м е с т о где се до-
тична радња врши:

Наћи ћемо се код *улаза* у позориште = . . . „код *улазних вратица*“;

— р е ч која означава р а д њ у узима се да означи в р е м е када се
дотична радња врши:

За (време) *жетве* има много машина и људи на пољима = . . . „у *време*
када се жање“;

— р е ч која означава р а д њ у узима се да означи р е з у л т а т те рад-
ње:

Ове године *жетва* је богата = . . . „*илогови* убрани жетвом“;

— р е ч која означава о р у ђ е узима се да означи л и ц а која раде тим
оружјем/оруђем:

Скупило се сто *џушак* = . . . „*људи* с пушком“, „*војника*“

Кад устане *кука* и *мошника* = . . . „*људи* који раде куком и мотиком“; —

— р е ч која означава д е о ц е л и н е узима се да означи д а т у ц е -
л и н у :

Важно је имати *кров* над главом = . . . „*кућу*“

Дошло је десет *лица* = „ . . . особа“;

— р е ч која означава неку у с т а н о в у узима се са значењем љ у д и
који раде у њој:

Он је добар друг. Цела *школа* га воли = . . . „*сви људи* у школи“;

— р е ч која означава н а с е љ е н о м е с т о узима се да означи с т а -
н о в н и к е тога места:

Београд је изашао на улице = „*Београђани* су изашли . . .“

На сеоском раскршћу се било слегло готово читаво *село* = . . . „*слегли*
се готово сви *сељани*“.

376. Оваквих или сличних метонимијских преноса има, наравно, и више, теоријски без ограничења. Исто тако, природно, осим именица, и друге врсте пунозначних речи подлежу правилима метонимијског преноса. Тако ћемо имати, на пример, парове синтагми са п р и д е в о м : *џамеџан* човек — *џамеџан* поступак, *џрек* човек — *џрека* опасност, *храбар* војник — *храбар* одговор и сл., у којима је придев у другом члану пара метонимијски употребљен. Или ће у метонимијском односу бити глаголи у синтагмама: *кувајџи* дуње — *кувајџи* слатко од дуња (јер слатко је в е ћ д о б и ј е н о к у в а њ е м), *коџајџи* земљу (право значење) — *коџајџи* јаму (метонимија, јер *јама* је в е ћ д о б и ј е н а *коџањем* земље!), *сликајџи* човека — *сликајџи* портрет, јер увек је овде реч о логички повезаним појавама.

377. Најзад, треба рећи да се метонимија јавља и у виду синегдохе (*synekdochē* — грч. „заједничко узимање“). То је појава у употребе имена дѐла неке целине за означавање те целине и, обрнуто, употреба имена целине за означавање нечега мањег у тој целини. Такви су већ горе дати примери: имати *кров* = „имати кућу“, „десет лица“ = „десет људи“, а посебно је изражена када се

— употребљава име каквог посебног појма који је у оквиру општијег:

Наступило је *време жеџве* за „Наступило је *леџо*“;

— употребљава име општег појма да се значи посебан:

Смртници иреше за „*Људи иреше*“ (*смртници* је општији појам јер нису смртни само људи, него бића уопште);

— употребљава једнина (граматичка) да се значи множина:

Златиборске пашњаке *ирекрила је овца* за . . . „*ирекриле су овце*“;

На Сајму у Франкфурту отворена је изложба *јуџословенске књије* за . . . „*јуџословенских књија*“.

Ова последња синегдоха, употреба граматичке једине за множину, излази из оквира промене значења у индивидуалној речи, није, дакле, лексичко-семантичка појава, већ улази у семантичко-синтаксичке појаве.

Метафора, метонимија и њена подврста синегдохе, како смо видели, универзалне су језичке појаве. Због њиховог нарочитог значаја за индивидуално језичко остварење, међутим, оне су и посебно предмет изучавања и у теорији књижевности.

32. САСТАВ ЛЕКСИКЕ И СФЕРЕ УПОТРЕБЕ РЕЧИ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

378. Састав лексике српскога књижевног језика. — Наш књижевни језик већ у тренутку свог настанка, тј. онда када је његово језгро засновао на новоштокавском дијалекту народног језика Вук. Ст. Караџић, имао је — како наука каже — „ту једноставну и велику врлину да је био лак, њега је просечан Србин знао, у главним цртама, самим тим што је знао свој матерњи говор (П. Ивић, Поговор Српском рјечнику (1818), Просвета, Београд, 1966, 20)“. Тај језик је био, значи, заснован на народном говору и такав је и остао. С тим, наравно, што то не значи да је књижевни језик једнак са свакодневним говором необразованог човека. Књижевни језик је имао много развијенији фонд речи, и онда када је настао, а поговору данас, после развитка од скоро два века.

1. Када се у светлу горње тврдње посматра лексика (тј. све речи) нашег језика, природно је што као основу речничког фонда истичемо ону која припада народном српском слоју језика: *зеленко, дорати, њландишти, њрисиџаништи, сир, клас, класати, црн, црница, њоџок, њоџочара, свечар, њвожђе, њвожђар, њвоздени, лекар, њоџиџар, њрјовац, њрјоваџи, златџар, војник, народ, њобавеза, њораничџи, њраница, њовести, њубав, њзмислиџи, радосиџи, њоџиџење, њуредиџи, њуредба, њживнуџи, њзаборавиџи, њоучиџи, њокоран, њведочансиџво, смеџиња* итд.

При томе, треба знати да у слоју српских речи књижевног језика улазе све оне речи које се, и долазећи као позјамљенице из

других језика, прилагођавају облику наших речи. Тако српском слоју речи припадају и речи као *телефонирајти, ијисовајти — ијисирајти, ваздухојлов, љиручник, сџилисџика, сџилизовајти, комјјуџеризовајти* и многе сличне, било да у неком свом делу садрже неку страну реч (*телефон, сџил, комјјуџер*), било да садрже неку страну везану морфему, нпр., суфикс или префикс који су се давно одомаћили и постали једнаки са домаћим (нпр., суфикс *-ира-* у *ијисирајти*, који потпуно одговара домаћем *-ова-* и у *ијисовајти, сџилизовајти*, с позајмљеним творбеним основама, али и у *веровајти, лејловајти, зимовајти —* с домаћим творбеним основама; или префикс *а-, ре-* у речима *алоичан, аморалан, реизабрајти* и др.), или да су добијене калкирањем, домаћим саставним деловима, по угледу на речи из других језика (нпр.: *љиручник, ваздухојлов, услед*).

2. **Позајмљенице**, како се већ и из горе реченог види, значајан су слој нашег књижевног језика. То су речи које је српски књижевни језик, као уосталом и сви други језици с том функцијом, преузео из других језика и које су постале саставни део речничког (лексичког) фонда тог језика.

Услови уласка страних речи и у наш језик су најчешће географског и културноисторијског карактера; то су, наиме, најчешће географско суседство, културни и уопште цивилизацијски контакти. Отуда и у народном, а посебно у књижевном српском језику има доста позајмљеница из других европских језика, наравно **о б л и ч к и** (гласовно и граматички) **п р и л а г о ђ е н и х** нашим речима. Тако се у укупном лексичком фонду нашег књижевног језика налазе:

Романизми — речи из романских језика, латинског, италијанског, француског, шпанског: *формула, акција, нација, литератџура, доктџор; џенор, оџера, балкон; балетџи, машина, комџоџи, батџалџон, авениџа, булевар; канибал, канибализам, хунџа;*

грцизми — речи из грчког језика: *хиљада, друм, монокл, ијис, икона, манасџир, хор, хлор, библиотџека, филолоџи, обелиск, анџео;*

турцизми — речи из турског језика (или оне које су преко турског дошле из арапског и персијског): *боја, чамац, џоџи, буреџиџа, кавџациџа, меџдан, џилиџи, џезва, кунџак, олук, калуџи, чииџлук, бакар, еџела;*

германизми — речи из германских језика, пре свега из немачког језика: *ваја, џеџла, џех, буџер, маџрац, ираџф, лајџмоџив, лозинка, молер, мајџџор, фарба, фарбајџи, џишлер, шалџџер, шине, шлиџовајџи, шминка;*

бохемизми — речи из чешког језика: *часоџис, џовод, сџис, улоџа, џлак;*

русизми — речи из руског језика: *зајџџа, услед, бојеџи (метак), сџуџњик, круџок;*

хунгаризми — речи из мађарског језика: *соба, ашов, лоџов, варош, џиџеле, ваџар, џулаш, салаш;*

англицизми — речи из енглеског језика: *сџорџи, гџк, џенк, џрамвај, џпрактџор, џеџџер, викаџд, џаркиџи, филм, сквер, комбајџн, биџџек, комјјуџер, сџарџи, сџарџовајџи, џрес-џенџар, видео рикорџер, клуб.*

Овакве позајмљенице, од којих су многе ушле одавно и у народни језик (*јарбол, џалаџа, хиљада, друм, боја, чамац, ваја, џиџеле, варош*) и као народне у књижевни, чине интегрални део српског речничког фонда и њихово преузимање из других језика у наш најтешње је повезано са **творбом речи**, која се проучава у граматици (в. поглавље 26, т. 290—292).

379. 3. Исто тако интегрални део српске лексике чине **црквено-словенске речи**, које су везане било за црквене потребе, било за језик апстрактнијег расправљања о етичким и духовним питањима. Те речи

наука о језику одређује као (а) црквенословенизме српскословенског карактера: *оѡшѡи, оѡшѡина, мошѡи, свешѡеник, васиона, Васкрс, Васкрсеније, васкрснуѡи*; и као (б) црквенословенизме рускословенског карактера: *двери, честѡ (= частѡ), љубовник, љубовница, ѡраведан, ѡраведник, нишчи*, односно као (в) речи које могу бити и једног и другог овог карактера: *бденије, Боѡјављеније и Боѡјављење, ѡриказаније, Преображеније и Преображење*.

И од ових речи, неки њихови типови предмет су проучавања у граматици, у њеном делу творбе речи (нпр., именице на суфикс *-ѡшељ, сѡсиѡшељ, учѡшељ*; на суфикс *-ње/-ће*: *мољење, расѡће*, в.т. 296, 314), јер се јављају у облицима који су одавно понарођени (*Преображеније: Преображење*, од којих друга реч има завршетак *-ње*, баш као и народне речи *орање, коѡање*).

380. Лексика српскога језика с обзиром на сферу употребе. — Све речи нашег књижевног (стандардног) језика остварују се у врло различитим приликама, а када се те прилике уопште у извесне системе, можемо рећи да лексика живи у одређеним сферама (областима) употребе и у одређеним функционалним стиливима језика. Када се они узму у обзир, лексички састав нашег књижевног језика, уз наведене, имаће још и категорије *истѡоризама, архаизама, неологизама, дијалекѡизама* (са *реѡионализмима*) и *ѡермина*, које, дакако, улазе у горе описане елементе састава речничког фонда и у књижевни језик као целину.

1) Истѡоризми у књижевном српском језику су оне речи које су се престале употребљавати у савременом језику са престанком употребе предмета и појава које су означавале.

Тако је, на пример, у XIX веку постојао порез (такса) на *вино*, па је у књижевном језику била у употреби реч *винѡрина* која је тај порез означавала. Са нестанком тога пореза, нестала је и реч *винѡрина*. Тако су са нестанком дотичних предмета и појава нестале из активне (и широке) употребе речи: *газдалук, кнежина, кмеѡ, ѡрњавор, абаѡија, кириѡија, симѡија, сврзибрада, нахија, оборкнез*.

Овакве ће се речи, наравно, као део наше лексике, употребити у текстовима који се баве историјом, али не и у свакодневном комуницирању.

2) Архаизми у књижевном (стандардном) српском језику су оне речи које су се престале употребљавати у савременом језику зато што су их замениле друге речи за означавање истих предмета, појава, особина.

Тако је реч *ѡерзија* замењена речју *кројач*, па се сматра архаизмом, као што су речи: *чобанин, самарѡија, бојаѡија, алас, крчмар* (и *механѡија*), *видар, Анѡлија, ѡенерал, шанац, самовољац, ћесар, ѡисменица* — данас, дакле, архаизми — јер су замењене другим речима за исте појмове: *ѡасѡѡир, сеглар, молер* (*фарбар*), *рибар, уѡсѡѡшељ, лекар, Енглеска, ѡенерал, ров, добровољац, цар, ѡрамаѡѡика*.

Архаизми се, углавном, употребљавају у уметничкој књижевности (прози, поезији) као стилистичко средство евокације прошлих времена, какву имамо, на пример, онда кад писац (М. Црњански, *Сеобе I*) каже: „ . . . Морао је да проводи вечери са писарима, што су спремали спискове Славонско-подравског *ѡолка*“ (место *ѡука*), или: „Тако је, године 1744, у пролеће, Вук Исакович пошао на војну“ (м. у *раѡи*).

3) Неологизми су нове речи којима се обично замењују позајмљенице (речи из других језика) или које се граде за означавање нових предмета, односно појава, а да при томе још нису ушле у најопштију употребу. Такве су, на пример, речи: *крајѡуѡаш* „надгробни споменик крај пута“, *крајѡобраз* „пеј-

жаж“, белолиц,-а,-о „који има бело лице“, ватроноша „који носи ватру“, састанчићи „одржавати састанке“, седничийи „бити на седници“, ђолийибиро „политички биро“, ђолийком „политички комесар“, минисукња „врло кратка сукња“.

Неологизми у језику имају свој развој, неки од њих бивају прихваћени и устаљују се, док други ишчезавају. Тако су својевремено били неологизми и речи: ђароброд, ђриручник, ваздухођлов, ђприродословни, језикословац и сл., које се данас сматрају устаљеним речима у језику. Други од њих (нпр., ђолийком, састанчиийи и сл.) остају у уском кругу говорника и с временом се губе, прелазећи — ако су били нешто општији — у категорију историзама.

4) Дијалекти з м и су речи ограничене на уже језичко подручје, најчешће на дијалекат (говор) који не улази у књижевнојезичку норму, или су те речи ограничене на поједине говоре штокавског наречја који не улазе у основу књижевног језика. То чак могу бити и речи говора који се налази у најужој основици стандардног језика, али које нису ушле у ширу употребу: зельуї, зельуїа („свиња зекасте длаке“), клђийийи („брљати“), која се, међутим, кад је са префиксом на-, налази и у књижевном језику (наклђийийи), бичоша („бик“), видајница („лекарка“), ђучийи се („грчити се“).

У књижевном језику дијалектизми се јављају, углавном, у две ситуације. У говорном језику у оствареном као говорни (разговорни) супстандард, када су резултат језичког аутоматизма: матерњи језик се никад сасвим не потискује, па ће се понека таква реч спонтано јавити. И јавиће се у писаном тексту уметничке књижевности, када се јавља као резултат свесног одбира речи и облика за стварање одређеног утиска у томе тексту.

Тако ће, на пример, И. Андрић у приповеди уместо речи *леїва* употребити реч дијалектизам *жиока*: *Гура жиоке у оїради, као да ђроба да ли су добро ђриковане*. Или ће у два различита текста једном употребити књижевнојезички (стандардни) облик *сав*: *Заїријийи се нисам моїао, али сам с а в ђреїрунуо од сїудени и у неком једноличном болу засїао* (Ех Ponto, 1920, 28), док ће други пут употребити дијалектизам (који је и архаизам) *вас*: *Чим он заїјева, освоїи одмах и занесе в а с хан* (Ђерзелез у хану, КЈ III/3, 1918, 84).

Таква употреба биће регулисана захтевима пишчеве замисли о природи датог текста, па се сматра да су и дијалекти који не улазе у основицу стандардног језика један од извора за богаћење лексике књижевног језика.

Многи дијалектизми (пример видимо у последњем датом — *вас*) једновремено су и архаизми, као што су и — регионализми, тј. речи које се употребљавају у ширим регионима, покрајинама а не само на подручју једног дијалекта (у речницима се обележавају као покрајинске речи = *ђокр.*) Такве су, несумњиво, речи *валђв* „корито за храћење свиња“, *врдђљийи* „лутати“, *бђїар* „сиромах“, *блазїарија* „напричане глупости“. Врло често речи из групе *позајмљеница* спадају и у регионализме, па су такви, на пример, италијанизми у приморским крајевима: *ђомидор*, *їјаца*, *боцун*, *ошїарија*; германизми — у северним крајевима: *малаїи*, *шїацираїи*, *куїлоф*, *шїиїаљ*, *шїиц*; турцизми — у средишњим и источним деловима српског језичког подручја: *їенцер*, *авлија*, *ћумурција*, *їеферич*, *безбели*, *дувар*.

381. 5) Термини су речи које означавају са највећом тачношћу одређене појмове у науци, техници, уметности и уопште појмове у разним струкама. У свакој струци говорници располажу многим посебним речима за предмете, материје, радње, одн. појаве којима се они прецизно, без нејасноће, означавају. Тако, на пример, хемији припадају речи као што су: *натїријум*, *калијум*, *електїролийи*, *киселина*, *база*, *молекул*, *хлор*, *хлорид*, *солваїиација*; фзици припадају речи: *роїиација*, *їравиїиација*, *енерїија*, *аїлом*, *векїиори*, *инерција*,

динамика, равнотежа, механика; граматички припадају речи: акузатив, њлурал, сингулар, деклинација, фонема, њлас, именица, њригев, адверб, њрилој; информатички припадају термини: рачунар, компјутер, инџинџи, џринџи, генерисаџи, џшабулација; медицински припадају речи: антибиотички, џеницилин, вазодилаторан, хипертензија, хипотензија, мускулатура, сулфаниламиди, кардиоваскуларни; географији — речи: изохија, коџа, седиментни, џромагне стџене, еруџивне стџене.

Скуп свих посебних (специфичних) речи једне струке назива се терминологијом дотичне струке, а речник у коме се наводе такве речи — терминолошки речник дотичне струке.

382. Терминологије појединих наука и струка садрже и домаће, српске називе, и речи интернационализме, засноване најчешће на основама грчког и латинског језика: различитост — диверзитет; суласници — консонанти, џрилој — адверб, џлајолски вид — аџекаџи; џшалоџни — седиментаран; убризаџи — инџицираџи. Међутим, врло велик број термина је одомаћени интернационализам: џалаксија, аџмосфера, аџом, аџрофија, библиоџрафија, виџадуџи, џиџиџални, екџодерм, изоџој, инџекџор, кџшализаџор, лумбалиан, меџавоџи, музеј, неутџрон, неутџралан, џараболичан, џроџес, семџтермеџбилан, џџриоџа, џџџаџрам, флуор, фосфор, хидроџен, — на грчко-латинским основама, али и на основама других језика, у другој половини XX века — посебно на основама енглеског језика.

Карактеристика термина је пре свега једнозначност (моносемичност), што је резултат тежње сваке науке, одн. струке да што тачније означи појмове које проучава. Уз то, терминологија сваке науке тежи да утврди своју терминологију у својим оквирима.

Наравно, има термина који припадају и већем броју наука, одн. струка, али тада у свакој од њих такав ће термин имати значење које му даје дотична наука, одн. струка. На пример, реч џроџес ће у праву означавати „судски спор“, „парницу“, док ће у медицински значити „ток (болести или лечења)“, операџија ће у медицински означавати „лечење хируршким путем“, у математици — „рачунску радњу“, у армији — „плански изведен покрет јединица“ итд.

383. Наведени елементи састава речничког фонда српскога књижевног језика оствариваће се и у условима које стварају правила раслојавања књижевног језика, тј. категорије територијално-дијалекатског слоја, територијално-варијантног слоја, социолекти и функционални стилови (в. т. 44 — 49).

Задаџак. — (а) У Речнику срџскохрватџској књижевној језика, I — VI, Матица српска, Нови Сад, 1967—1976, потражите неке од речи које смо као примере навели у овом поглављу и видите како су обџашњене.

(б) Исто учините за речи које смо навели као примере позајмљеница, прво у Речнику Матице српске, а онда у Лексикону срџраних речи и израза М. Вуџаклије

33. ФРАЗЕОЛОГИЗМИ

384. Осим што проучава посебну (индивидуалну) реч као устаљену основну језичку јединицу именовања (в. т. 359), лексикологија проучава и сложенију устаљену језичку јединицу, устаљени скуп од две

или више речи, који се назива фразеологизам (*исћод жића, до гна, Ахилова ђећа, царски рез, обећавајти златна брда и долине, кад на врби роди њрожђе* и сл.).

За такве скупове речи, осим термина фразеологизам, код нас се употребљавају и термини: *фразеолошка јединица, фразем, устаљени обрт, израз, идиом и идиоматски израз*. Сви такви скупови речи чине фразеологију српскога језика, а и део лексикологије који их проучава назива се фразеологија (од грч. *phrasis* — „израз, говорни обрт“ и *logos* — „учење“, „наука“).

Као што нам показују примери *исћод жића* и *кад на врби роди њрожђе*, или било који други од горе наведених, такви устаљени скупови речи одликују се (1) сличношћу са слободним скуповима речи као деловима реченице — по томе што су то, најчешће, синтагме, групе речи синтаксичком функцијом у реченици или, пак зависне реченице (*радити исћод жића, кад на врби роди њрожђе*), одн. незавршене реченице (*зајраће меча и њред њвојим врајћима*), и (2) сличношћу са једном речу — по томе што сваки такав скуп има јединствено значење (*радити исћод₁ жића₂ = радити њајно₁; кад₁ на₂ врби₃ роди₄ њрожђе₅ = никад₁*). Зато њихова дефиниција, поред тога што садржи састојак устаљености, мора садржати и састојак структуре (састава) и састојак значења (семантике), па кажемо:

Фразеологизми су устаљене језичке јединице састављене од најмање две речи које имају јединствено значење.

Да би скуп речи, дакле, био фразеолошка јединица у језику — фразеологизам, мора задовољити три захтева: (1) мора бити устаљен, што значи да мора бити употребљаван у истом распореду делова који чине скуп; (2) мора имати сложену структуру, што значи да мора бити састављен од најмање две речи и (3) мора имати јединствено значење.

Тако ће, на пример, Речник српскохрватског књижевног језика Матице српске (II, Нови Сад, 1967) под речју **жито**, пошто је прво дао дефиницију основних значења те речи (1. „заједнички назив за биљке од чијег се плода меље брашно и прави хлеб; назив за пшеницу“ и 2. „кувана пшеница која се једе на даћи или слави, кољиво“) и примере употребе као што су: *На њољу дозријева жићо њаласајући се на њовјећарцу и Свећњеник излази да очића /молићву/ над жићом*, — навести, испод наслова *И з р . / а з и /* и мере:

испод жита (радити) *кришом, њоћајно*

бела жита *њшеница, јечам, раж, овас*

стрмна жита (*њшеница, јечам, раж, овас*)

На исти начин протумачиће фразеологизме: *Ахилова ђећа = слабост*, (искоренити) *до гна = (искоренити) њоћуно, царски рез = оћерација (врста), кад на врби њрожђе роди = никад* и, наравно, многе друге фразеологизме. При томе треба имати на уму чињеницу да пунозначна реч у фразеологизму обично има пренесено значење, да је, дакле, фразеологизам обично заснован на коришћењу метафоре (*обећавајти златна брда и долине = „обећавајти много“; вући кога за нос = „вараћ и кога“*).

385. (а) По своме саставу (по типу структуре) фразеологизми могу бити:

— Предлошко-падежне конструкције: (радити) *исћод жића*, (купити) *исћод њезје*, (искоренити) *до гна*, (опљачкати) *до њоле коже*;

— синтагме: *Ахилова пета, алајбегова слама*, (урадити) *од а до и, алфа и омега, немаћи глаке на језику, обећаваћи златна брда и долине, легендарно као шеле у шарена вратица*, не зна ни две унакрси, *навраћајући воду на своју воденицу, очистијући лекцију*;

— зависне реченице (клаузе): *кад на врби роди јрожје* (= „никад“), *где је Бој река лаку ноћ* (= „далеко“);

— реченице са незавршеном структуром: *Зазираће мечка и њиховим вратима . . .* (= „и њима ће се нешто непријатно десити“).

(б) По значењу (по семантичком типу) фразеологизми се деле на два типа.

Први тип чине глобални фразеологизми: *саширајући у мишију рују, боју иза леђа, очистијући лекцију*, тј. они фразеологизми код којих постоји узајамна зависност међу пунозначним речима које их чине. Само у целини (глобално), на пример, фразеологизам *саширајући у мишију рују* значи „надвладати“, „потпуно потиснути“, *боју иза леђа* — „далеко“, *очистијући лекцију* — „изгрдити“, „укорити“. На пример, да је уместо гл. *саширајући* употребљен глагол *оштићи, лећи, завиријући*, већ не бисмо имали исто значење, као што би то било и да је уз глагол *саширајући* употребљена нека друга синтагма (у *ров, у кршчину рују*).

Други тип чине компонентни фразеологизми: *обећавајући златна брда и долине, не вреди ни пребјене џаре, легендарно крајем ока, јоворијући на сва уста*, тј. они фразеологизми у којима је само један саставни део њихов (једна компонента) носилац фразеолошког значења, и то тако што управо он има пренесено значење. У наведеним примерима компонента *златна брда и долине* има (пренесено, метафорско) значење „све најлепше“, „много“, компонента *ни пребјене џаре* има значење „нимало“, компонента *крајем ока* има (пренесено) значење „овлаш“, састојак *на сва уста* има значење „много“, „јак“, „не уздржавајући се“.

386. Што се експресивне (изражајне) стране фразеологије тиче, сматра се да је она у томе што је фразеологија обележена природом језичког слоја. Наиме, у књижевном (стандардном) српском језику и фразеологија се раслојава зависно од функционалног стила. Зато нам лексикологија, углавном, даје шест типова фразеологије, као најопштију поделу, додајући јој и једну условну, емоционалноекспресивну, поделу. Тако у стандардном језику постоје следеће фразеологије.

(1) Међустилска (интерстилска) фразеологија, неутрална фразеологија коју чине фразеологизми што се јављају у различитим стилевима књижевног језика, прелазећи из једног у други и у свима њима природни: *мртва тишина, ирајући улоју, висити у ваздуху, скинути / навући маску, дићи руке* (од чега), *изаћи на светлост дана, ошворијући широм вратица* (чему), *наћи заједнички језик* (с ким), *ирајући се ватром, држајући се златне средине*.

(2) Књижевна фразеологија из усмених и писаних извора — коју чине фразеолошке јединице преузете из разноврсних списа или предања и које чине традиционални део европске, али и специфичне народне традиције: *камен сивошцања, камен смутње, обећана земља, јас вајијуће у јусињи, одвојити живи од кукоља, буре без дна, Гордијев чвор, између Сциле и Харибде бити, Дамоклов мач / виси му мач над љавом, Ариусове очи, предсјавити се у Господу* (свечано), *преселијући се у вечност* (иронично).

(3) Професионална фразеологија — коју чине фразеологизми из различитих стручних делатности, спорта, саобраћаја, филма, позоришта, разних уметности, трговине, војне делатности, заната, школске праксе и

других, с примерима као што су: *добити ирелазну оцену, укњижити богове, добити зелено свећло, кренути уном паром, додићи завесу, довести до устијања, бити прва виолина, ошворити ваиру (шалбу) на која, бацити коље у шрње.*

(4) Научна фразеологија — коју чине фразеологизми у различитим наукама: (ставити) *знак једнакости, (дићи) на куб, заједнички именишљ, неуралична шачка, (дићи) на квадрати, (имати) специфичну шажину, царски рез, вишак вредности.*

(5) Административно-правна фразеологија — коју чине фразеологизми стручних области које теже да у највећој мери прецизирају односе у друштву, у држави: (платити) *на име шаксе, сировести осшавински шостушак, право доживотной уживања на кући, у диспозицију решења, сшавити ад актиа, сшавити на дневни ред, извести на ошшуженичку клују, ршавити за зеленим сшолом.*

(6) Разговорна фразеологија — коју чине фразеологизми из језика свакодневног комуницирања у различитим животним приликама. Ова је фразеологија најчешће емоционално (осећајно) обојена, обележена је ставом говорника — ироничним, шажљивим, добронамерним или злонамерним, или сличним: *млатити ирразну сламу, ирсешити из шуљеи у ирразно, сушити зубе (= „гладовати“), лушити шавом о зиг, бити боју иза леђа, сшрити у ишту врећу, намештити (коме) ребра („изударати кога“), с неба ша у ребра (= „изненада“) шедати кроз ружичасте наочаре, држати језик за зубима, иројовориће на лакати (= „никако не може ћутати“), шрави се луг (= „претвара се да не зна“), с мене ша на шшшати (= „врло ретко“), обрши босшан (= „зло проћи“), гати (коме) шо њушци (= „ударити по лицу“).*

387. Као што се види, ова подела фразеологије дата је на основу мерила за поделу функционалних стилова, за које се најчешће узима област употребе језика (наука, књижевност, новинарство и публицистика, законодавство и администрација, разне струке, разговорне ситуације).

Уз ову функционалну стилску поделу, лексикологија даје и емоционално експресивну поделу фразеологизама — према сликовитости фразеологизама, па их — зависно од контекста, одн. говорне ситуације — дели на:

(1) Фразеологизме с позитивном обојеношћу, који могу бити фамилијарни, шажљиви, нежни, с изражавањем поштовања, одушевљења, одобравања: *бити луг за ким (чим), бити десна рука, љубим руке, бити чистих руку, свити се (коме) око срца, свити инездо; и*

(2) фразеологизме с негативном обојеношћу, који могу бити иронични, презриви, вулгарни, потцењивачки: *не знати ни две унакрсти, забадати нос у нечији шосоа, соко из враниной инезда (= „особа без вредности“), намештити (коме) ребра, завежи њушку (= „умукни“).*

388. Посебно место у фразеологији стандардног језика имају фразеолошке јединице терминолошког карактера. То су, најчешће, по саставу — фразеологизми типа синтагме, вишечлани називи појмова у наукама и струкама, али и у свакодневној комуникацији. Тако ћемо, на пример, у медицини имати фразеологизме као што су: *царски рез, крвни иритисак, аниа иекшорис, мале боиње, у граматички: фрикативни сушласници, шачка и рез; у економији: вишак вредности, шолитичка економија, шржшина економија; у физици: шренуто убрзање, шраволинијско крешање, инерцијална сила итд.*

У свакодневном језику такви су многи сложени називи: *дивља ружа*, *дивља ђрешиња* (према: *ружа*, *ђрешиња*), *дикино (царево) око* (народни назив једне врсте пољског цвећа), *љуша ђајрика*, *ужички сир*, *месни нарезак*.

Овакви се фразеологизми, посебно они у научном стилу језика, врло често сматрају и само в и ш е ч л а н и м т е р м и н и м а, а не фразеологизмима.

389. Стереотипни изрази (клишеи). — У фразеологију нашег књижевног језика сврставају се и синтаксичке, фразеолошке и лексичке у с т а љ е н е ј е д н и ц е (реченице, синтагме, фразеологизми и речи) које се врло учестало употребљавају у одређеној врсти текста (или говорне ситуације), па се, зато, о д м а х препознају. Такве јединице називамо с т е р е о т и п н и м и з р а з и м а (с т е р е о т и п и м а или клишеима).

Посебно много стереотипни изрази заступљени су у административном функционалном стилу и у новинарско-публицистичком стилу, где, када се умерено употребљавају, имају оправдања.

Оправданост стереотипног израза заснована је на потреби да читалац ш т о б р ж е прихвати информацију, садржај израза, а то ће најлакше бити онда када је изнета у њему ш т о п о з н а т и ј о ј форми. Тако ће, на пример, у административном језику, на крају неке писмене одлуке, решења, пресуде и сличног читалац наћи у с т а љ е н у реченицу:

„Поука о правном леку: Против овог решења радник може поднети захтев Савету Школе у року од 30 дана од дана пријема решења“

— која и сама садржи низ у с т а љ е н и х конструкција: *у року од, од дана пријема, ђрођив овој решења*.

У новинарском језику с т е р е о т и п н и и з р а з (клише) биће, рецимо, на синтаксичком нивоу употреба *крње ђерфекџа* у насловима чланака:

ЈЕЉЦИН ЗБУНИО БЕЈКЕРА

УХВАЂЕНА САМО ТРЕЋА ИСПОРУКА

— оправдан функцијом: поред тога што обавештава да је радња глагола (*збунити*, *ухватити*) извршена, обавештава читаоца да је то новост.

Стереотипни израз биће и *елиџична реченица* употребљена уместо пуне реченице, такође увек на одређеном месту текста — у насловима:

КАРИНГТОН ДАНАС У ЈУГОСЛАВИЈИ

ВАШИНГТОН ЗАДОВОЉАН ОДЛАГАЊЕМ

СПОСОБАН ПРИВРЕДНИК, ЕФИКАСАН ШЕФ

— такође оправдан функцијом: на најупадљивијем месту кратко указује на информацију из текста који је под насловом, представљајући најчешће понављање пуне реченице сведене на елиптичну, при чему се обично пуна реченица налази у тексту чланка.

390. Фразеолошки и лексички стереотипи (синтагме и речи), међутим, постају и рђава страна стила, када се због превелике учесталости претварају у изразе и речи које готово и немају значења. Најчешће су такви стереотипи фразеолошки изрази који се састоје од у с т а љ е н и х с к у п о в а р е ч и у којима се и м е н и ц е употребљавају м е т а ф о р с к и (са пренесеним значењем).

На пример, именица *биџка* из војне терминологије, а најчешће уз глаголе *водиџи*, *добииџи*, *изиубииџи*, преноси се у разне друге сфере људске активности: *водиџи б и џ к у за сџабиллизацију / за боље суџира / за оисџанак / за доходак / за жейџву / за хлеб / за аџрар / за квалиџейџи*. Тако се тај израз типизира, постаје једнак за сваку прилику, и постаје читаоцу (слушаоцу) досадан. Уз то неумесно тежи сликовитости (која проистиче из метафорске употребе речи). А у сваком од ових исказа била би пре на месту употреба речи са основним њиховим значењем (без метафоре): *ради џи* и *да се сџабиллизује* (привреда), *вредно ради џи* и *за бољи животи у будућности*, *џи ради џи* и *се да зарада буде већа* итд.

Исто је тако са фразеолошким стереотипима (клишеима) као што су: *загаџи у гараџ инфлацији / џроџресу / развиџку* (уместо бољег: *зауџавиџи*, *сџречииџи* инфлацију / *џроџрес* / *развиџак*), *чиниџи корак најрег / назад* (уместо бољег: *најреговатиџи / назадоватиџи*); или са употребом именица *каџиџулаџија*, *сџрој* у спортским извештајима: *џреба очекиватиџи ка џи џи у лаџи* и *ју џроџивника*, *избаџиџи џроџивнички џим из сџи роја*; или са употребом лексике из саобраћаја: *добииџи зелено све џило* уместо једноставног — *добииџи одобрење*, *џрећи џуну линију*, уместо, опет једноставног и јасног — *учиниџи нешто иџи је забрањено*.

Једнако се језик типизира (шаблонизује) и употребом помодних и зрара — речи или конструкција за које се сматра да их је „модерно“, тј. у складу са (обично погрешно) замишљеном савременошћу, што више употребљавати. Такво помодно типизирање огледа се и у синтакси, на пример, када се непотребно замењује *футур* глагола *видети се*, обликом презента: *Видимо се у џонедељак*, уместо *Видећемо се у џонедељак*, при чему се глагол *видети се* употребљава уместо више других глагола — *срести се*, *наћи се*, *сасџати се*, сигурно сиромашећи језик говорника.

Нарочито много се језик шаблонизује претераном употребом појединих речи и израра из терминологије разних стручних области — у језику свакодневног општења: *дијагноза*, *џосџавиџи дијагнозу* (уместо *схваџање*, *схваџиџи о чему је реч*, *рећи о чему је реч*), *дежурни криваџ* (уместо *сџални*, *уобичајени криваџ*); или употребом описних конструкција речи уместо устаљених, у народу уобичајених речи, на пример: *образовно-васџиџни центџар* уместо *школа*; *орџанизација удруженој рада* уместо *џредузеће*, *усџанова*, *комџанија*; *радна орџанизација за џромеџ робе* уместо *џрџовинско џредузеће*; *лични доходак* уместо *џлаџа*.

Такви изрази, које с разлогом називамо помодним, и који се са губљењем утицајних говорника који их намећу језичкој заједници и сами губе, такође су врста стереотипа (клишеа) који нису од користи за књижевни језик.

Задатак. — У Речнику срџскохрватској књижевној језика, I — VI, Матица српска, Нови Сад, 1967—1976, потражите речи: *врана*, *џава*, *џлас*, *здрав*, *заџрисџи*, *клиџ*, *кућа*, *леден*, *овца*, *оџаравиџи*, *оџаџ*, *џеро*, *џрсџи*, *рука*, *свеџлостџ*, *слеџ*, *џџеџак*, *џруо*, *уље*, *усџаџи*, *чуџи* и упознајте се са значењима неких од фразеологизама чији су део те речи.

34. ОСНОВНИ ПОЈМОВИ

1. ДЕФИНИЦИЈА СИНТАКСЕ

391. *Синтакса* је део граматике који изучава *синтаксички систем* неког језика, тј. принципе на основу којих се, формирањем и комбиновањем одговарајућих језичких јединица, од речи формулишу реченице као целовите (завршене) јединице усмене или писане комуникације.

Напомена — Термин „синтакса“ води порекло од старогрчке речи *syntaxis* (читај: синтаксис), која је, између осталог, означавала науку о грађењу реченице односно о слагању и уређивању речи у реченици (упореди и: *syn* = са, заједно; *taxis* = ред, распоред).

2. СИНТАКСИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ: КОМУНИКАТИВНЕ РЕЧЕНИЦЕ, ПРЕДИКАТСКЕ РЕЧЕНИЦЕ, СИНТАГМЕ, РЕЧИ

А. КОМУНИКАТИВНА РЕЧЕНИЦА (РЕЧЕНИЦА У ШИРЕМ СМISЛУ)

392. У примеру:

(Пример 1) Време се пролепшало и разред је отишао на излет.

наведена је једна комуникативно целовита односно завршена језичка јединица, састављена од речи српскога књижевног језика према принципима српског синтаксичког система. Ова језичка јединица написана је на посебан начин: са великим словом на почетку и са тачком на крају. У усменој комуникацији, тј. у говору, оваква јединица се изриче са посебном интонацијом (= реченичном мелодијом), која обједињава све делове ове јединице у целину и спуштањем гласа на крају јединице показује да је порука завршена.

За овакву језичку јединицу употребљава се термин *реченица*. А пошто овај термин има и своје уже значење, оваква јединица се прецизније може звати *реченица у ширем смислу* или *комуникативна реченица*.

Комуникативна реченица (= *реченица у ширем смислу*) јесте, дакле, синтаксичко-комуникативна јединица којом се исказује целовита (одн. завршена) порука. Ова јединица је састављена од речи, и то према принципима синтаксичког система; а изговара се односно пише на начин који показује њену комуникативну целовитост (завршеност). (Дефиниција комуникативне реченице заснована на њеном саставу дата је у тачки 405.)

Б. ПРЕДИКАТСКА РЕЧЕНИЦА (РЕЧЕНИЦА У УЖЕМ СМISЛУ)

393. Термином *реченица* употребљеним у ужем смислу именује се језичка јединица формирана помоћу глагола у личном (финитном) облику употребљеног у функцији предиката. Зато се таква јединица може звати *предикатском* (или *финитном*) *реченицом*.

У примеру бр. 1 предикатске реченице су: *време се пролепшало* и *разред је ошћишао на излетиш*. У првој реченици централну реч, односно њено лексичко језгро, представља глагол „пролепшати се“, а у другој глагол „отићи“. Зато се ове реченице могу означити као: предикатска реченица (= предикатска реченица формирана од глагола „пролепшати се“) и предикатска реченица (= предикатска реченица формирана од глагола „отићи“).

Предикатском реченицом означава се нека радња, збивање, процес, стање и сл. У недостатку бољег термина који би обухватио сва ова значења, у лингвистици се као *технички термин* (тј. као реч која није употребљена у свом свакодневном значењу) употребљава термин *ситуација*. Зато се може рећи да је *предикатска реченица (реченица у ужем смислу)* језичка јединица која је формирана помоћу предиката и која означава неку ситуацију.

Напомена. — О специјалним типовима реченица у ужем смислу види у глави 48.

В. ОДНОС ПРЕДИКАТСКИХ И КОМУНИКАТИВНИХ РЕЧЕНИЦА

394. За образовање комуникативне реченице, тј. целовите поруке, потребно је да се исказе бар једна предикатска реченица, и то изговорена одређеном интонацијом односно написана са одговарајућим завршним знаком интрупункције (тачком, упитником или узвичником). Нпр.:

(Пр. 2) Време се пролепшало.

(Пр. 3) Да ли се време пролепшало?

Но комуникативна реченица може имати у свом саставу и две или више предикатских реченица (уп. пример бр. 1, у коме постоји једна комуникативна, а две предикатске реченице).

Ако се комуникативна реченица састоји само од једне предикатске реченице (уп. пр. 2 и 3), за њу се каже да је по свом саставу *једноставна реченица*. А ако у састав комуникативне реченице улазе две или више предикатских реченица (уп. бр. 1), каже се да је она *сложена реченица*.

Напомена. — 1. На питање „Колико има реченица у примеру бр. 1“ могу се дати два тачна одговора: „Једна реченица.“ и „Две реченице.“ Зашто? — Зато што постоји једна јединица која почиње великим словом и завршава се тачком и две јединице образоване помоћу предиката. То је илустрација двозначности термина „реченица“. У ствари, исправна питања би била: „Колико има комуникативних реченица (или реченица у ширем смислу)?“ и „Колико има предикатских реченица (или реченица у ужем смислу)?“

2. За комуникативну реченицу употребљава се и термин *исказ*, а за предикатску реченицу термин *клауза*.

Вежбе

1. Колико има комуникативних, а колико предикатских реченица у примеру: *Марко је купио карџе и извао Ивана и Зорана, па су заједно ошћили да илегају у њакмицу*. Каква је комуникативна реченица по свом саставу? Идентификуј предикатске реченице навођењем одговарајућег глагола.

2. Зашто питање: „Колико има реченица у наведеном примеру?“ није исправно постављено?

Г. РЕЧ КАО СИНТАКСИЧКА ЈЕДИНИЦА

395. Комуникативна реченица је највећа (= највиша, најшира) јединица синтаксе. А најмања (= најнижа, најужа) синтаксичка јединица је реч. За синтаксу је то е л е м е н т а р н а, тј. проста, недељива, нерашчлањива јединица. (Рашчлањавањем речи бави се други део граматике — морфологија).

Под термином „реч“ не подразумева се увек иста појава. То се може показати на примеру:

(Пр. 4) Рука руку мије.

У једном смислу може се рећи да су у овој реченици употребљене две речи различитог значења: реч „рука“, која означава одређени део тела, и реч „мити“, која означава одређену радњу. Када се овако под термином „реч“ подразумева јединица речника (= лексике, лексичког фонда), уместо термина „реч“ користи се и термин *лексема*. Дакле, у наведеном примеру двапут је употребљена лексема „рука“ и једном лексема „мити“.

Напомена. — Променљиве лексеме се наводе у свом основном облику, и то: глаголи — у инфинитиву, именице — у номинативу једине, придеви — у номинативу једине мушког рода неодређеног вида позитива (ако придев нема неодређени вид, онда у одређеном виду).

Међутим, може се рећи и да су у примеру бр. 4 употребљене две именице (прва у функцији субјекта, а друга у функцији правог објекта) и један глагол (у функцији предиката). Наиме, све речи, односно све лексеме, систематисане су у одређене врсте речи. Стога се под термином „реч“ подразумева и језичка јединица одређене врсте: именица, глагол, придев итд. То је од битног значаја за синтаксу јер се принципи (правила) синтаксичког система не односе на појединачне речи (лексеме), него на врсте речи; на пример, функцију предиката врши глагол, а функцију субјекта именица.

Да би се повезале врсте речи и лексеме употребљене у датој реченици, лексеме се (у свом основном облику) могу навести уз називе одговарајућих врста речи: на пример, именица „рука“, глагол „мити“. Зато се може рећи да се реченица у примеру бр. 4 састоји од именице „рука“ употребљене двапут и глагола „мити“.

Променљиве врсте речи се у реченици увек употребљавају у одређеном граматичком облику који одговара синтаксичкој функцији и граматичком значењу које реч има у реченици: на пример, именица у функцији субјекта стоји у облику номинатива, и то једине или множине, а глагол у функцији предиката стоји у личном облику, конгруентном са субјектом. Зато се термин „реч“ употребљава у још једном значењу: да значи лексему одређене врсте у одређеном граматичком облику, који је у вези са њеном употребом у реченици. Пошто се граматички облик речи тиче морфологије, а употреба тог граматичког облика синтаксе, овде се говори о *морфосинтаксичким речима*. Дакле, у примеру бр. 4 употребљене су три морфосинтаксичке речи: *рука* (именица „рука“ у номинативу једине), *мије* (глагол „мити“ у трећем лицу једине презента) и *руку* (именица „рука“ у акузативу једине).

Термин „морфосинтаксичка реч“ не примењује се само на променљиве речи, него на све речи посматране као одређена врста речи (у одређеном граматичком облику — ако је променљива) употребљена за формирање неке синтаксичке конструкције. Тако се у примеру бр. 1 може говорити о лексеми „на“ (као јединици речника) и о морфосинтаксичкој речи *на* (предлогу „на“ употребљеном за формирање одређене предлошко-падежне конструкције).

Д. ИДЕНТИФИКОВАЊЕ ГРАМАТИЧКОГ ОБЛИКА МОРФОСИНТАКСИЧКИХ РЕЧИ

396. Граматички облик променљиве морфосинтаксичке речи чине конкретне вредности њених морфолошких категорија (о морфолошким категоријама види у делу о морфологији). Посматране по врстама речи, морфолошке категорије изгледају овако:

Именице имају две морфолошке категорије: *йадеж* (са конкретним вредностима: *номинайив*, *јенийив*; *гайив* итд.) и *број* (тј. *једнину* и *множину*), с тим што неке именице имају само једнину или само множину.

Напомена. — Код именица (за разлику од придева) *род* је тзв. класификациона категорија јер је свака именица одређеног рода (или мушког или женског или средњег). Другим речима, именице немају облике мушког, женског и средњег рода, него се деле на именице мушког, именице женског и именице средњег рода.

Придеви имају следеће морфолошке категорије: (1) *род* (*мушки*, *женски* и *средњи*), (2) *број* (*једнину* и *множину*); (3) *йадеж* (*номинайив*, *јенийив*, *гайив* итд.), (4) *вид* (*неодређени* и *одређени*) и (5) *сйејен йоређења* (*йозийив*, *комйарайив* и *суйерлайив*), с тим што немају сви придеви оба вида нити се сви они пореде.

Глаголи имају следеће морфолошке категорије: (1) *глаголски облик* (*йрезенй*, *йерфский*, *фуйур* итд.), с тим што се сви ти облици могу сврстати у две велике групе: *личне* (= *финийивне*), тј. оне који разликују лица, а то су времена и начини, и *неличне* (= *инфинийивне*), који не разликују лица, а то су инфинитив, радни и трпни глаголски придев и садашњи и прошли глаголски прилог; (2) категорију *йойврђеносйи/огричносйи* (са конкретним вредностима: *йойврђни облик* и *огрични облик*); ако су у личном облику, глаголи разликују још и (3) *лице* (*йрво*, *грујо* и *йређе*) и (4) *број* (*једнину* и *множину*), а ако је глаголски облик формиран од глаголског придева, радног или трпног, разликују и (5) *род* (*мушки*, *женски* и *средњи*); код прелазних глагола треба разликовати и (6) *сйање* (тј. *акйив* и *йасив*).

Напомена. — *Глаголски вид* (*асйекайив*) је класификациона категорија, тј. неки глаголи су свршеног, а други несвршеног вида, с тим што постоје и двовидски глаголи.

Карактеристике морфосинтаксичких речи у примеру бр. 4 могу се табеларно представити на следећи начин.

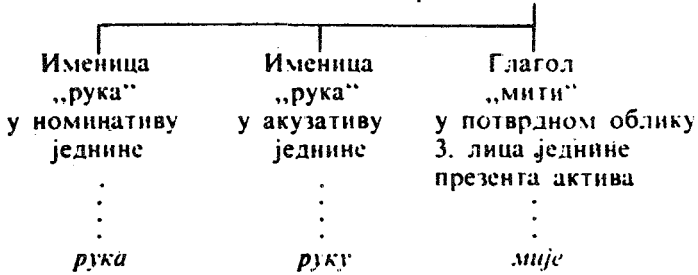
Табела бр. 1

Пример	Морфосинтаксичке речи	Врста речи	Лексема	Граматички облик
4	<i>рука</i>	Именица	„рука“	номинатив једнине
	<i>руку</i>	Именица	„рука“	акузатив једнине
	<i>мије</i>	Глагол	„мити“	потврдни облик 3. лица једнине презентива

Ово се може представити и следећим дијаграмом.

Дијаграм бр 1 (за пр 4)

Предикатска
реченица „мити“

Ђ. КОНСТИТУЕНТСКЕ И ПОМОЋНЕ РЕЧИ

397. За формирање и систематизацију синтаксичких јединица посебно је важна подела речи на *конституентске* и *помоћне речи*.

Конституентске речи су оне речи које означавају бића, предмете, својства, ситуације и сл. и захваљујући томе представљају лексичко језгро конституената (= делова, чланова) синтаксичких јединица. Такве речи су:

— *именичке речи*: именице, именичке заменице (личне и неличне) и бројеви са деklinацијом сличном деklinацији именица;

— *придевске речи*: придеви, придевске заменице, редни бројеви и сви други бројеви који имају деklinацију сличну деklinацији придева;

— *прилошке речи*: прилози и непроменљиви бројеви;

— *глаголи*.

Помоћне речи се употребљавају уз синтаксичке јединице да конкретизују њихове функције и односе и обележе и истакну разна граматичка значења. Такве речи су:

— *предлози*;

— *везници* (зависни и напоредни);

— *речце* (*партикуле*).

Е. ИМЕНИЧКЕ, ПРИДЕВСКЕ, ПРИЛОШКЕ И ГЛАГОЛСКЕ СИНТАГМЕ

398. Важна особина именица, придева, прилога и глагола јесте да њихово значење може бити допуњено или одређено значењем синтаксичких јединица које се везују за њих. Тако настаје посебан тип синтаксичке јединице који се назива *синтагма*.

Као примери за овакве јединице могу да послуже следеће синтагме формиране од именице „књига“:

(Пр. 5) а. занимљива књига

б. књига о шаху

в. занимљива књига о шаху

г. једна занимљива књига о шаху

Све ове синтагме састоје се од два или више *конституената* (=чланова). Централни конституент је именица „књига“. То је, наиме, конституент који представља лексичко језгро синтагме (свуда је реч о књизи) и на основу

кога се одређује врста синтагме (у овом случају: именичка синтагма). Свака наведена синтагма се зато може идентификовати као: именичка синтагма. За централни конституент може се рећи да има функцију ГЛАВНОГ КОНСТИТУЕНТА синтагме, односно, пошто се увек ради о само једној речи — да има функцију ГЛАВНЕ РЕЧИ синтагме.

Поред главне речи, у синтагми постоји и један или више ЗАВИСНИХ КОНСТИТУЕНАТА, тј. конституената који се својом синтаксичком функцијом (као допуна или одредба) и својим значењем везују за главну реч синтагме. У наведеним примерима функцију ЗАВИСНОГ КОНСТИТУЕНТА врше јединице: *једна, занимљива, о шаху*.

Према томе, конституенти синтагми (=синтагматски конституенти) јесу: ГЛАВНА РЕЧ и један или више ЗАВИСНИХ КОНСТИТУЕНАТА.

Зависно од тога да ли је главна реч именица, придев, прилог или глагол, синтагме се деле на *именичке, придевске, прилошке и глаголске синтагме*. Упореди:

- (Пр. б) а. књига (=именица „књига“): занимљива књига
 (= именичка синтагма „књига“)
 б. занимљив (= придев „занимљив“): врло занимљив
 (= придевска синтагма „занимљив“)
 в. пажљиво (= прилог „пажљиво“): врло пажљиво
 (= прилошка синтагма „пажљиво“)
 г. читати/читајући (= глагол „читати“): пажљиво читати/читајући књигу
 (= глаголска синтагма „читати“)

Именичке, придевске и прилошке речи употребљене саме и именичке, придевске и прилошке синтагме могу се посматрати заједно као *именичке, придевске и прилошке јединице*. На пример, може се рећи да је субјекат именичка јединица, тј. именичка реч или именичка синтагма, у номинативу.

Напомена. — У сличном значењу се употребљава и термин *фраза* (нпр. субјекат је именичка фраза у номинативу).

Што се тиче глагола, ако је употребљен у личном облику, он служи за образовање предикатске реченице. А када стоји у неличном облику (инфинитиву или глаголском прилогу), он се употребљава за образовање глаголских синтагми.

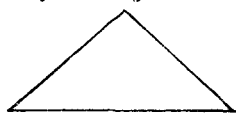
Врста, и лексичко језгро синтагме и граматички облик главне речи могу се приказати помоћу табеле и помоћу дијаграма.

Табела бр. 2

Пример	Синтагма	Врста синтагме и лексичко језгро	Облик главне речи
ба	<i>занимљива књига</i>	Именичка синтагма „књига“	номинатив јединице
бб	<i>врло занимљив</i>	Придевска синтагма „занимљив“	номинатив јединице мушког рода неодређеног вида позитива
бв	<i>врло пажљиво</i>	Прилошка синтагма „пажљиво“	—
бг	<i>пажљиво читати књигу</i>	Глаголска синтагма „читати“	потврдни облик инфинитива актива

Дијаграм бр. 2 (за пр. ба)

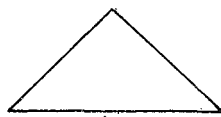
Именичка
синтагма „књига“
у ном. јд.

занимљива књига

Дијаграм бр. 3 (за пр. бв)

Прилошка
синтагма „пажљиво“

врло пажљиво

Напомена. — Употребом троугла лингвисти показују да дата конструкција није рашчлањена. У овом случају синтагме нису рашчлањене на главну реч и зависни конституент.

Вежба

Помоћу табеле прикажи карактеристике синтагми у примерима: (а) Марко је испробао свој нови бицикл. (б) Пут је био прилично напоран. (в) Он станује врло далеко.

3. НЕЗАВИСНЕ И КОНСТИТУЕНТСКЕ ЈЕДИНИЦЕ И ЊИХОВЕ ФУНКЦИЈЕ

А. КОМУНИКАТИВНЕ ФУНКЦИЈЕ НЕЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА

399. У реченицама:

- (Пр. 7) Иван чека Марка.
- (Пр. 8) Да ли Иван чека Марка?
- (Пр. 9) Кога чека Иван?
- (Пр. 10) Нека Иван чека Марка!
- (Пр. 11) Чекај Марка!

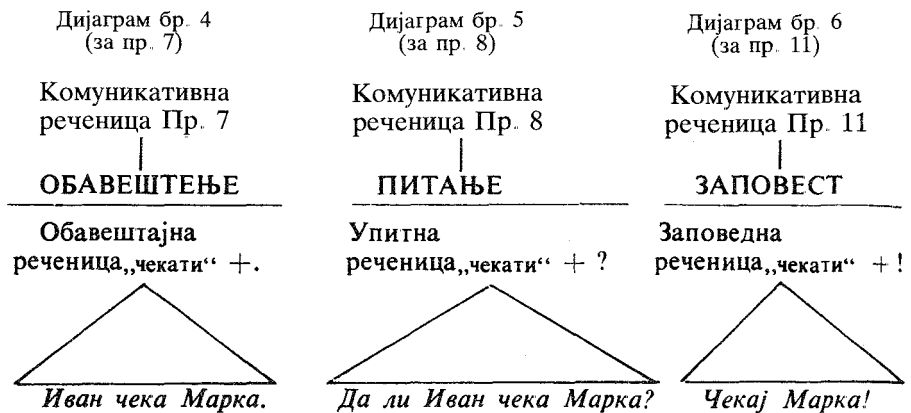
употребом предикатске реченице „чекати“ означена је одређена ситуација. Но комуникативни циљ, односно *комуникативна функција*, исказивања дате ситуације није исти у свим овим примерима: првом реченицом (пр. 7) пружа се ОБАВЕШТЕЊЕ, другом и трећом (пр. 8 и 9) поставља се ПИТАЊЕ, а четвртном и петом (пр. 10 и 11) изриче се ЗАПОВЕСТ. Ове комуникативне функције омогућавају саговорнику да схвати не само садржај поруке него и циљ који говорник жели да постигне исказивањем комуникативне реченице.

Комуникативне функције остварују се употребом одговарајућих *врста* (типова) предикатских реченица и одговарајуће интонације односно интерпункције. У овом случају употребљене су: обавештајна (или изјавна) реченица (пр. 7), упитне реченице (пр. 8 и 9) и заповедне (императивне) реченице (пр. 10 и 11). Пошто ове врсте предикатских реченица (а и жељне и узвичне реченице, в. гл. 43) не само што означавају одређену ситуацију него показују и комуникативну функцију, оне су довољне (уз употребу одговарајуће интонације односно интерпункције) за исказивање завршне поруке, тј. за формирање комуникативне реченице. Другачије речено, овакве предикатске реченице могу да „стоје саме“. Зато се називају *независним реченицама*.

Свака врста независних реченица има свој посебан *синтаксички облик*. Тај облик, зависно од врсте реченице, чине: глаголски облик (уп. императив у пр. 11), речце (уп. *да ли* и *нека* у пр. 8 и 10), упитне заменице (*ко*, *шта*, *који* итд.) и упитни прилози (*где*, *кад*, *како*, *зашто* итд.). Међутим, одсуство посебног обележја код само једне врсте независних реченица, а то су обавештајне реченице, довољно је да се та врста разликује од осталих. (Зато се то функционално одсуство обележја назива *нултим обележјем*.)

Пошто постоји одређени број врста независних реченица са одређеним комуникативним значењима и функцијама и одређеним обележјима, независне реченице чине посебан с и с т е м у оквиру синтаксичког система (о том систему в. гл. 43).

Однос комуникативне реченице и независне предикатске може се приказати следећим дијаграмима.

(Види и дијаграме бр. 20, 21, 22)

Вежба

Направи дијаграме за следеће реченице: (а) Тања зове Јасну. (б) Зашто Тања зове Јасну? (в) Нека Тања зове Јасну!

В. КОНСТИТУЕНТСКЕ ЈЕДИНИЦЕ И КОНСТИТУЕНТСКЕ ФУНКЦИЈЕ

400. Поред комуникативних функција (које се реализују независним реченицама), постоје и *конституентске функције*. Оне се јављају у оквиру предикатских реченица и синтагми, а реализују се (1) именичким, придевским, прилошким и глаголским речима и синтагмама у одговарајућем облику и (2) зависним реченицама.

Однос конституентских јединица и конституентских функција у предикатској реченици показућемо на следећим примерима и на примеру бр. 17:

- (Пр. 13) *Авион није полетео.*
 (Пр. 14) *Авион није полетео због невремена.*
 (Пр. 15) *Наш авион није полетео због великог невремена.*
 (Пр. 16) *Авион није полетео јер је било невреме.*

Наведени примери илуструју основни тип српске предикатске реченице, а то су *субјекатско-предикатска реченица*, тј. реченица која има два ГЛАВНА КОНСТИТУЕНТА — СУБЈЕКАТ и ПРЕДИКАТ. СУБЈЕКАТ именује носиоца ситуације означене реченицом, а по свом саставу је именица (уп. пр. 13, 14 и 16) или именичка заменица (лична или нелична) или именичка синтагма (уп. пр. 15) у номинативу. У неким случајевима функцију субјекта врше и зависне реченице и глагол у облику инфинитива. ПРЕДИКАТОМ се дата ситуација именује, конкретизује (у наведеним примерима се показује да је то прошла ситуација која се није реализовала) и приписује субјекатском

појму. Зато је типични облик предиката глагол (именовање ситуације) у неком личном облику (конкретизовање) конгруентном са субјектом у лицу, броју и, ако глаголски облик разликује род, у роду (приписивање). У наведеним реченицама субјекти су именица „авион“ односно именичка синтагма „авион“ у номинативу, а предикат је глагол „полетети“ и одричним облику 3. лица једине мушког рода перфекта.

Као што показује пример 13, субјекат и предикат могу бити довољни за образовање субјекатско-предикатске реченице. Међутим, многи глаголи захтевају ДОПУНЕ, без којих реченично значење не би било потпуно; упореди реченицу:

(Пр. 17) *Јасна је написала писмо.*

у којој се поред С¹ ОБЈЕКТА (*Јасна*) и ПРЕДИКАТА (*је написала*) мора употребити као ДОП/НА конституент који има функцију ПРАВОГ ОБЈЕКТА, тј. именичка јединица у акузативу (без предлога) којом се означава појам на који се односи ситуација именована глаголом. У овој реченици то је именица „писмо“ у акузативу.

Дакле, поред ГЛАВНИХ РЕЧЕНИЧНИХ КОНСТИТУЕНАТА — СУБЈЕКТА и ПРЕДИКАТА, у реченици се јављају и ЗАВИСНИ КОНСТИТУЕНТИ. Они могу бити разне ДОПУНЕ (ОБЈЕКТИ и др.) или ОДРЕДБЕ тј. конституенти којима се пружа додатна информација о месту, времену, начину, узроку итд. реализовања ситуације означене реченицом. У примерима 14—16 употребљена је ОДРЕДБА УЗРОКА, исказана именицом „невреме“ у генитиву с предлогом *због* (пр. 14), именичком синтагмом „невреме“ у генитиву с предлогом *због* (пр. 15) и узрочном реченицом (пр. 16), тј. једном врстом *зависних* реченица, односно реченица које служе за формирање ширих предикатских реченица, а и за формирање синтагми (в. пр. 20).

В. СИНТАКСИЧКИ ОБЛИК КОНСТИТУЕНТСКИХ ЈЕДИНИЦА

401. Синтаксички облик конституентске јединице, тј. показатељ њене функције (и значења), представља њен *конституентски облик*. Тај облик чине (1) граматички облик лексичког језгра и (2) помоћне речи и друге речи које су везане за употребу конституентских јединица, нпр. предлози код именичких јединица, а зависни везници и односне и упитне заменице и прилози код зависних реченица.

Код *именичких јединица* конституентски облик чини: (1) *падеж* именичке речи, и то независни падеж или зависни падеж без предлога; (2) *предлошко-падежна конструкција*, тј. комбинација предлога и одговарајућег зависног падежа; нпр. *о књизи* је именица „књига“ употребљена у оквиру предлошко-падежне конструкције *о + локатив*, а *о занимљивој књизи* је именичка синтагма употребљена у оквиру исте предлошко-падежне конструкције.

Код *придевских јединица* је битан *конјунктивни облик* придевских речи, тј. њихов род, број и падеж; а у неким случајевима је важан и *придевски вид*.

Код *глагола* је најважнији *глаголски облик* (лични облик или неки од неличних облика). А код глагола у личном (=финитном) облику важна је *конјункција* (=слагање) са субјектом у лицу и броју (и роду). Сем тога, за све глаголске облике је важно и да ли глагол стоји у *пошврдном* или *одричном облику*.

Код *прилога* и *прилошких синтагми* нема посебног конституентског облика, него је важна врста прилога (за место, време, начин и сл.).

Код зависних реченица најбитније обележје су тзв. *субордина-
шори*, тј. речи и изрази који имају функцију показатеља типа зависне рече-
нице. То су зависни везници и везнички изрази, односне и упитне заменице и
прилози и неке речце. Поред тога, значајно је и у ком *глаголском облику* стоји
глагол у предикату.

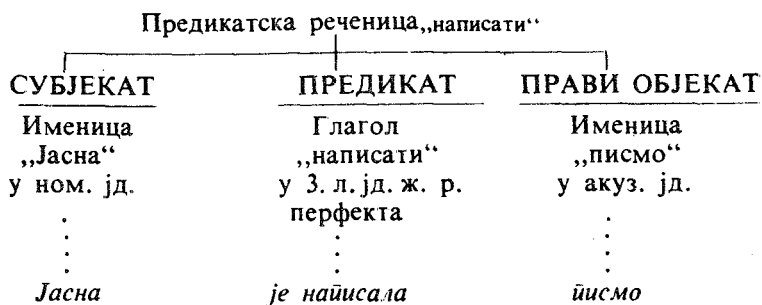
Г. ПРИКАЗИВАЊЕ КОНСТИТУЕНТСКИХ ЈЕДИНИЦА

402. Конституентске јединице и конституентске функције у примерима
13—17 приказане су следећом табелом.

Табела бр. 3

Пример	Конституентска јединица	Тип и лексичко језгро конституентске јединице	Конституентски облик	Конституентска функција
13, 14, 16	<i>авион</i>	Именица „авион“	ном. јд.	СУБЈЕКАТ у предикатској реченици „полетети“
15	<i>наш авион</i>	Именичка синтагма „авион“	ном. јд.	— „ —
13—16	<i>није полетео</i>	Глагол „полетети“	ном. јд. одрични облик	ПРЕДИКАТ у реченици „полетети“
14	<i>збој невремена</i>	Именица „невреме“	3. л. јд. м. р. перфекта <i>збој + ген</i>	ОДРЕДБА УЗРОКА у реченици „полетети“
15	<i>збој великој невремена</i>	Именичка синтагма „невреме“	<i>збој + ген.</i>	— „ —
16	<i>јер је било велико невреме</i>	Узрочна реченица „бити“	<i>јер + ...</i>	— „ —
	<i>Јасна</i>	Именица „Јасна“	ном. јд.	СУБЈЕКАТ у предикатској реченици „написати“
17	<i>је написала</i>	Глагол „написати“	потврдни облик 3. л. јд. з. р. перфекта	ПРЕДИКАТ у реченици „написати“
	<i>писмо</i>	Именица „писмо“	акуз. јд.	ПРАВИ ОБЈЕКАТ у реченици „написати“

Дијаграм бр. 11 (за пр. 17)

Што се тиче синтагми, функцију ГЛАВНЕ РЕЧИ врше конституентске речи, а као ЗАВИСНИ КОНСТИТУЕНТИ, тј. различите ОДРЕДБЕ и ДОПУНЕ, јављају се: пуне речи (саме или с неким помоћном речу), уже синтагме и — нешто мање — зависне реченице. Употребу конституентских јединица за формирање синтагми илуструју следећи примери и одговарајући дијаграми.

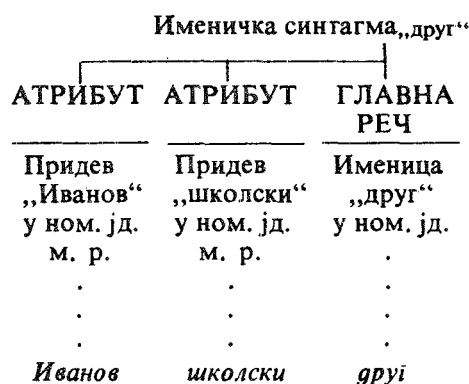
(Пр. 18) *Иванов школски друг*

(Пр. 19) *Иванов друг из основне школе*

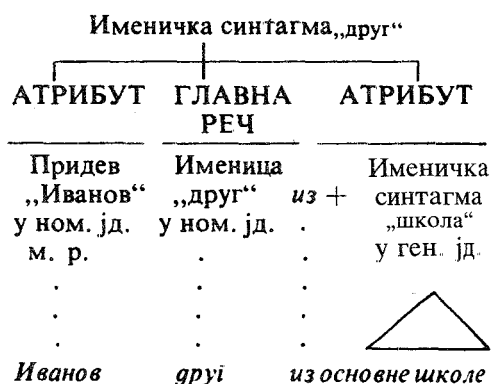
(Пр. 20) *неки друг с којим је Иван ишао у основну школу*

У свим овим синтагмама зависним члановима се пружа информација о појму означеном именицом, те они имају функцију АТРИБУТА.

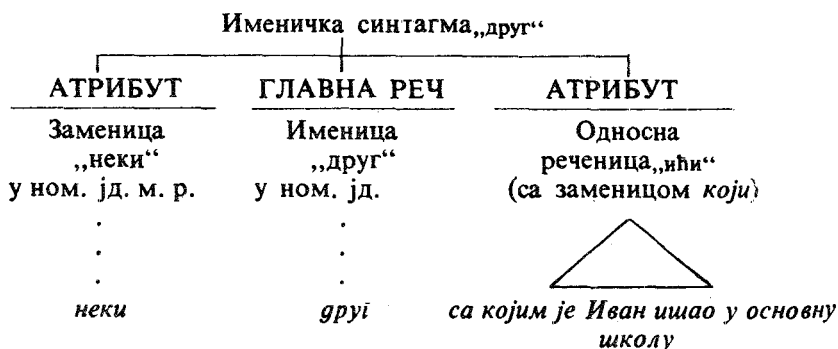
Дијаграм бр. 12 (за пр. 18)

Дијаграм бр. 13 (за пр. 19)

Дијаграм бр. 14 (за пр. 20)

Вежбе

1. Анализирај помоћу табеле и дијаграма конструкцију следећих реченица (синтагме и зависну реченицу не треба рашчлањавати): (а) Иван је завршио задатак. (б) Концертна дворана се врло брзо напунила. (в) Другови су обилазили Марка док је био болестан.

2. Анализирај помоћу табеле и дијаграма конструкцију следећих синтагми: (а) лепо време; (б) небо без облака; (в) нова плоча класичне музике.

Д. НЕЗАВИСНЕ И ЗАВИСНЕ РЕЧЕНИЦЕ

403. За независне предикатске реченице већ је речено да образују с и с т е м јер се деле на врсте од којих свака има одређено значење и функцију и одговарајућа обележја. Исто се може рећи и за зависне реченице. Наиме, да би се садржај зависне реченице на одговарајући начин повезао са значењем више јединице чији је зависна реченица конституент, зависне реченице су т и п и з и р а н е односно систематисане у врсте. Главне врсте су: изричне, односне, месне, временске, узрочне, условне, допусне, намерне, поредбене и последичне реченице. Свака врста има своје одређено значење и с њим повезане конституентске функције, као и посебна обележја, у која улазе: зависни везници (и речце), упитно-односне заменице и прилози и глаголски облици.

Пошто су и независне и зависне реченице врсте предикатских реченица, оне у ствари све заједно чине један комплексни систем — *систем предикацијских реченица*. Ово ћемо илустровати навођењем неких врста реченица формираних од предикатске реченице „чекати“ *Иван чека Марка*:

Табела бр. 4

Независне реченице		
Обавештајна	—	Иван чека Марка (.)
Упитна	<i>Да ли</i>	Иван чека Марка (?)
Заповедна	<i>Нека</i>	Иван чека Марка (!)
.....		

Зависне реченице

Изрична	<i>га</i>	Иван чека Марка
Временска	<i>док</i>	Иван чека Марка
Узрочна	<i>јер</i>	Иван чека Марка
Условна	<i>ако</i>	Иван чека Марка
Допусна	<i>иако</i>	Иван чека Марка
.....		

Вежба

Начини неколико врста независних и зависних реченица од следеће предикатске реченице: Јасна телефонира Мири.

Б. ФУНКЦИОНАЛНИ СИСТЕМ СИНТАКСИЧКИХ ЈЕДИНИЦА

404. Синтаксички систем српскохрватског књижевног језика обухвата следеће синтаксичке јединице:

1. *комуникативне реченице* (реченице у ширем смислу), које су истовремено и синтаксичке јединице и јединице комуникације;
2. *предикатске реченице* (реченице у ужем смислу), које могу бити:
 - а) *независне* (обавештајне, упитне, заповедне, жељне и узвичне);
 - б) *зависне* (изричне, односне, месне, временске, узрочне, условне, допусне, намерне, поредбене и последичне);
3. *синтагме* (именичке, придевске, прилошке и глаголске);
4. *речи*, које могу бити:
 - а) *конституентске* (именичке, придевске, прилошке и глаголске речи);
 - б) *јомоћне* (предлози, везници и рече).

Синтаксичке функције могу бити:

- а) *комуникативне* (ОБАВЕШТЕЊЕ, ПИТАЊЕ, ЗАПОВЕСТ итд.), које се изричу независним реченицама;
- б) *конституентске* (СУБЈЕКАТ, ПРЕДИКАТ, ОБЈЕКАТ, АТРИБУТ итд.), које се изричу речима или синтагмама и зависним реченицама:

По типу функције синтаксичке јединице се могу систематизовати на следећи начин.

1. *Комуникативне реченице* — исказују комуникативно целовиту (завршену) поруку.
2. *Независне (предикатске) реченице* — имају комуникативне функције и служе за реализовање комуникативних реченица:
3. *Конституентске јединице* — имају конституентске функције и служе за образовање предикатских реченица и синтагми. То су:
 - а) конституентске речи и синтагме
 - б) зависне реченице.

4. НАПОРЕДНИ (КООРДИНАТИВНИ) ОДНОС МЕЂУ ФУНКЦИОНАЛНО ПАРАЛЕЛНИМ СИНТАКСИЧКИМ ЈЕДИНИЦАМА

405. Кад се у оквиру неке шире јединице јаве две или више јединица са *паралелном* односно *напоредном функцијом*, такве јединице се међусобно *координирају*, односно повезују *напоредним (координативним) синтаксичким односом*. Као пример могу да послуже реченице:

- (Пр. 21) Иван чека Марка и Јасну.
(Пр. 22) Иван чека Марка или Јасну.
(Пр. 23.) Иван не чека Марка, него Јасну.

У овим синтаксичким јединицама јављају се по два објекта уз исти глагол, што значи да су јединице (именице) којима су ти објекти изречени употребљене с паралелном (напоредном) синтаксичком функцијом. У таквом случају синтаксички систем захтева следеће:

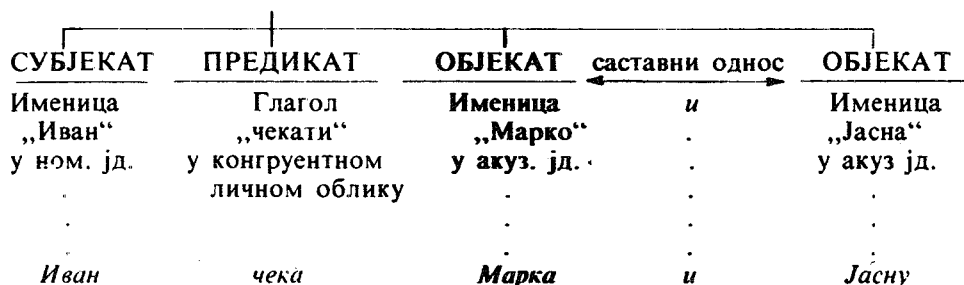
— напоредне јединице морају се координирати, тј. повезати неким напоредним односом: саставним, раставним, супротним итд. (в. гл. 43);

— да би саговорник (читалац) могао тачно разумети како су напоредне јединице координиране, мора се обележити врста напоредног односа. Најважнији начин обележавања је употреба напоредних (координативних) везника, (уп. *и*, *или*, *не* у пр. 21—23), али су у говору важне и интонација и паузе, а у писању — *зарез*.

Структура предикатске реченице у примерима 21, 22 и 23 не обухвата, дакле, само синтаксичке функције (субјекат, предикат и два објекта) него и координативни однос међу напоредним објектима, (саставни, раставни, супротни). То показују следећи дијаграми.

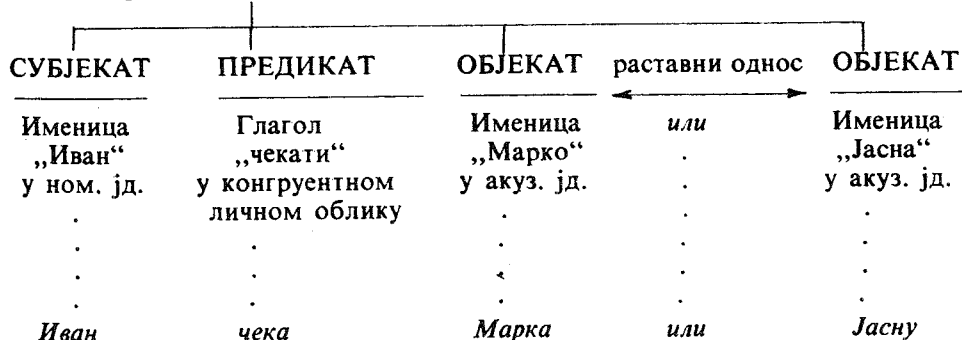
Дијаграм бр. 15 (за пр. 21)

Предикатска реченица „чекати“

Дијаграм бр. 16 (за пр. 22)

Предикатска реченица „чекати“

Дијаграм бр. 17 (за пр. 23)

Предикатска реченица „чекати“

СУБЈЕКАТ	ПРЕДИКАТ	ОБЈЕКАТ	супротни однос	ОБЈЕКАТ
Именица „Иван“ у ном. јд.	Глагол „чекати“ у одричном конгруентном личном облику	Именица „Марко“ у акуз. јд.	← неіо →	Именица „Јасна“ у акуз. јд.
.
.
.
<i>Иван</i>	<i>не чека</i>	<i>Марка</i>	<i>неіо</i>	<i>Јасну</i>

Као напоредне конституентске јединице јављају се:

- речи и синтагме;
- зависне реченице.

Примери за први случај су:

(Пр. 24) Иван чека *Марка, Јасну и Тању*. (=три речи с функцијом објекта).

(Пр. 25) Иван чека *Марка, Јасну и Тањину сестру*. (=две речи и једна синтагма с функцијом објекта)

(Пр. 26) Иван чека *Марковој браћи и Тањину сестру*. (=две синтагме с функцијом објекта)

За други случај, тј. за координирање зависних реченица, биће наведени примери изричних реченица с функцијом објекта и односних реченица с функцијом атрибута:

(Пр. 27) Мира каже *да Иван чека Марка и да Тања телефонира Јасни*.

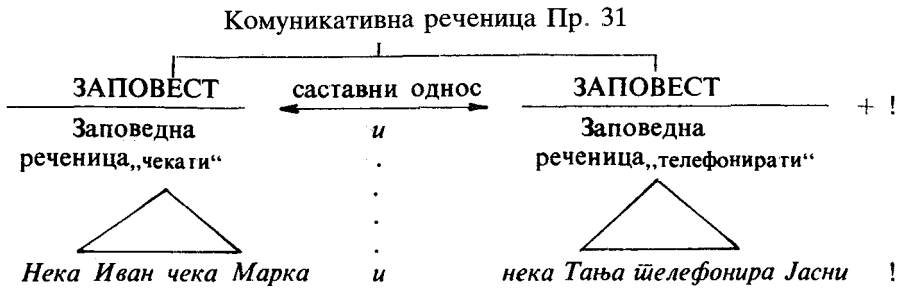
(Пр. 28) младић *који познаје Ивана и који се дружи с Марком*

Дијаграми структуре предикатске реченице у пр. 27 и именичке синтагме у пр. 28 изгледају овако:

Дијаграм бр. 18 (за пр. 27)

Предикатска реченица „казати“

СУБЈЕКАТ	ПРЕДИКАТ	ОБЈЕКАТ	саставни однос	ОБЈЕКАТ
Именица „Мира“ у ном. јд.	Глагол „казати“ у конгруентном личном облику	Изрична реченица „чекати“	← и →	Изрична реченица „телефонирати“
.	.		.	
.
.
<i>Мира</i>	<i>каже</i>	<i>да Иван чека Марка</i>	<i>и</i>	<i>да Тања телефонира Јасни</i>

Дакле, комуникативна реченица се може дефинисати овако: синтаксичко-комуникативна јединица коју чини или једна независна реченица или спој две или више међусобно напоредно независних реченица и која се изговара са одговарајућом реченичном интонацијом односно пише се почетним великим словом и са одговарајућим завршним знаком интерпункције.

Напоредне (координативне) конструкције у пр. 21—31 могу се описати и табеларно.

Табела бр. 5

Пример	Напоредне јединице	Тип, лексичко језгро и облик напоредних јединица	Напоредне функције	Врста напоредног односа	Обележје напоредног односа
21	<i>Марка</i> <i>Јасну</i>	Именица „Марко“ у акуз. јд. Именица „Јасна“ у акуз. јд.	ОБЈЕКТИ у обавештајној реченици „чека ти“	саставни	... и ...

Пример	Напоредне јединице	Тип, лексичко језгро и облик напоредних јединица	Напоредне функције	Врсте напоредног односа	Обележје напоредног односа
22	— „ —	— „ —	— „ —	раставни	... и...и...
23	— „ —	— „ —	— „ —	супротни	... , нејо ...
24	<i>Марка</i> <i>Јасну</i> (и) <i>Тању</i>	Именица „Марко“ у акуз. јд. Именица „Јасна“ у акуз. јд. Именица „Тања“ у акуз. јд.	— „ —	саставни	... , и ...
25	<i>Марка</i> <i>Јасну</i> (и) <i>Тањину сестру</i>	Именица „Марко“ у акуз. јд. Именица „Јасна“ у акуз. јд. Именичка синтагма „сестра“ у акуз. јд.	— „ —	саставни	... , и ...
26	<i>Марковој браћи</i> <i>Тањину сестру</i>	Именичка синтагма „брат“ у акуз. јд. Именичка синтагма „сестра“ у акуз. јд.	— „ —	саставни	... и ...
27	<i>да Иван чека</i> <i>Марка</i> (и) <i>да Тања телефонира</i> <i>Јасни</i>	Изрична реченица „чекати“ Изрична реченица „телефонирати“	ОБЈЕКТИ у обавештајној реченици „казати“	саставни	... и ...
28	<i>који познаје</i> <i>Ивана</i> (и) <i>који се дружи</i> <i>с Марком</i>	Односна реченица „познавати“ Односна реченица „дружити се“	АТРИБУТИ у именичкој синтагми „младић“	саставни	... и ...
29	<i>Иван чека</i> <i>Марка</i> (а) <i>Тања телефонира</i> <i>Јасни</i>	Обавештајна реченица „чекати“ Обавештајна реченица „телефонирати“	ОБАВЕШТЕЊА у комуникативној реченици Пр. 29	супротни	... а ...

Пример	Напоредне јединице	Тип, лексичко језгро и облик напоредних јединица	Напоредне функције	Врста напоредног односа	Обележје напоредног односа
30	<i>Да ли Иван чека Марка</i> <i>(и) да ли Тања ше-лефонира Јасни</i>	Упитна реченица „чекати“ Упитна реченица „телефонирати“	ПИТАЊА у комуникативној реченици Пр. 30	саставни	... и ...
31	<i>Нека Иван чека Марка</i> <i>(и) нека Тања ше-лефонира Јасни</i>	Заповедна реченица „чекати“ Заповедна реченица „телефонирати“	ЗАПОВЕСТИ у комуникативној реченици Пр. 31	саставни	... и ...

Вежбе

1. Направи дијаграме за следеће синтагме: (а) добра и занимљива књига; (б) добра и врло занимљива књига; (в) врло добра и занимљива књига.

(Рашчлани све синтагме до краја).

2. Направи дијаграм за реченицу:

Марко мисли да се Иван наљутио и да неће доћи. (Изричне реченице не треба рашчлањавати.)

3. Направи дијаграм за синтагму: човек кога сам срео у возу и који познаје Ивана. (Односне реченице не треба рашчлањавати.)

4. Направи дијаграм за следеће комуникативне реченице: (а) Марко седи у библиотеци и чита књигу. (б) Иди у библиотеку и плати чланарину! (Независне синтаксичке реченице не треба рашчлањавати.)

5. Опиши помоћу табеле напоредне конструкције из задатака 1—4 (уп. табелу 5).

5. ДОДАТАК: ТРИ ПРИМЕРА АНАЛИЗЕ СИНТАКСИЧКЕ СТРУКТУРЕ

406. Као илустрација структурирања реченица на основу синтаксичког система српског књижевног језика биће дата анализа (помоћу дијаграма и табела) следеће три реченице:

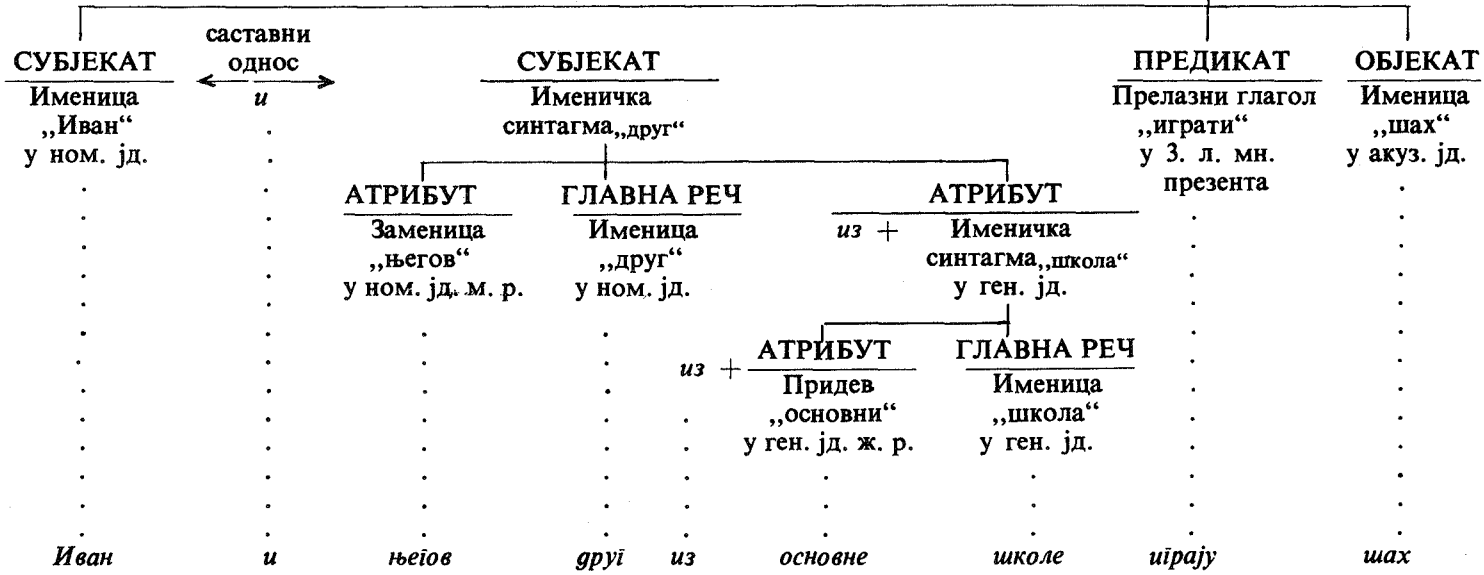
(Пр. 32) Иван и његов друг из основне школе играју шах.

(Пр. 33) Иван грди Марка, а Тања и Јасна га бране.

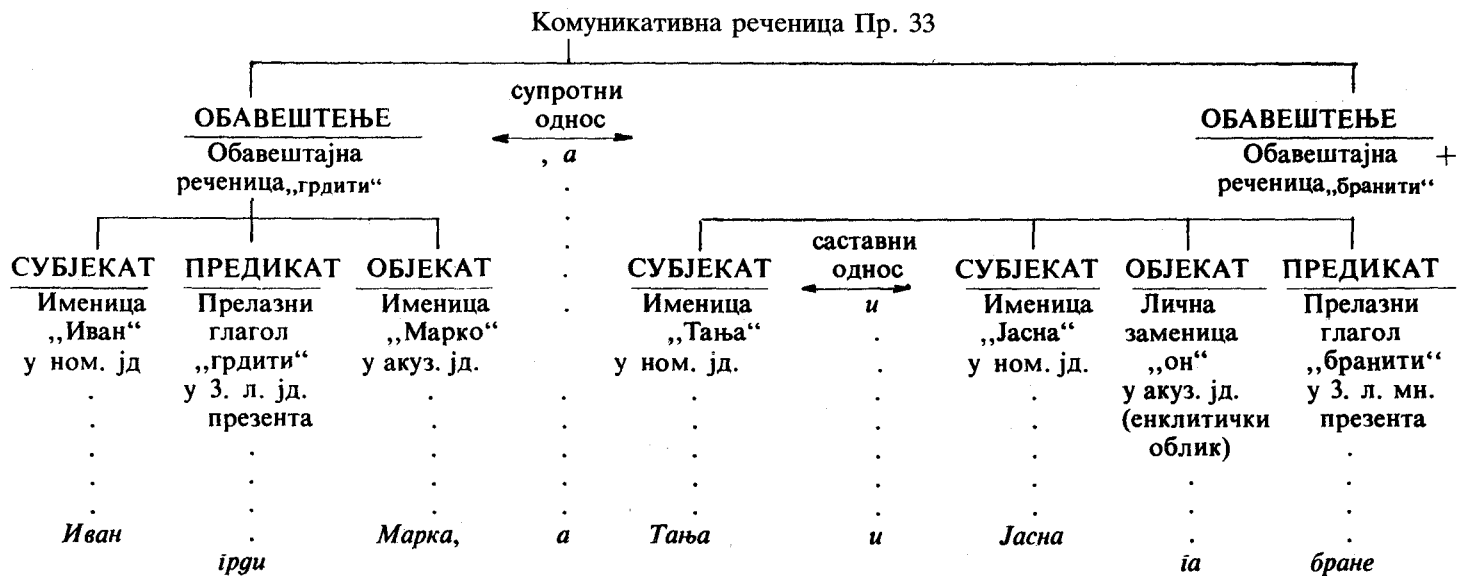
(Пр. 34) Иван ће доћи кад купи карте и кад позове Марка.

ОБАВЕШТЕЊЕ

Обавештајна реченица „играти“ +

Дијаграм бр. 24 (за пр. 33)

Табела бр. 6 (за пр. 32)

Синтаксичке јединице	Тип и лексичко језгро јединице	Синтаксички облик јединице	Синтаксичка функција јединице
<i>Иван и њејов друј из основне школе играју шах</i>	Обавештајна реченица „играти“	нулти	ОБАВЕШТЕЊЕ у оквиру комуникативне реченице Пр 72
<i>Иван</i>	Именица „Иван“	ном. јд.	СУБЈЕКАТ у обавештајној реченици „играти“
<i>њејов друј из основне школе</i>	Именичка синтагма „друг“	ном. јд.	— „ —
<i>играју</i>	Прелазни глагол „играти“	3. л. јд. презента	ПРЕДИКАТ у обавештајној реченици „играти“
<i>шах</i>	Именица „шах“	акуз. јд.	ОБЈЕКАТ у обавештајној реченици „играти“
<i>њејов</i>	Заменица „њејов“	ном. јд. м. р.	АТРИБУТ у именичкој синтагми „друг“
<i>друј</i>	Именица „друг“	ном. јд.	ГЛАВНА РЕЧ у именичкој синтагми „друг“
<i>из основне школе</i>	Именичка синтагма „школа“	из + ген.	АТРИБУТ у именичкој синтагми „друг“
<i>основне</i>	Придев „основни“	ген. јд. ж. р.	АТРИБУТ у именичкој синтагми „школа“
<i>школе</i>	Именица „школа“	ген. јд.	ГЛАВНА РЕЧ у именичкој синтагми „школа“

Табела бр. 7 (за пр. 33)

<i>Иван јрди Марка</i>	Обавештајна реченица „грити“	нулти	ОБАВЕШТЕЊЕ у оквиру комуникативне реченице Пр. 33
<i>а Тања и Јасна ја бране</i>	Обавештајна реченица „бранити“	нулти	— „ —
<i>Иван</i>	Именица „Иван“	ном. јд.	СУБЈЕКАТ у обавештајној реченици „грити“

<i>грди</i>	Прелазни глагол „грдити“	3. л. јд. презента	ПРЕДИКАТ у обавештајној реченици „грдити“
<i>Марка</i>	Именица „Марко“	акуз. јд.	ОБЈЕКАТ у реченици „грдити“
<i>Тања</i>	Именица „Тања“	ном. јд.	СУБЈЕКАТ у обавештајној реченици „бранити“
<i>Јасна</i>	Именица „Јасна“	ном. јд.	— „ —
<i>ја</i>	Лична заменица „он“	акуз. јд. (енклитички облик)	ОБЈЕКАТ у обавештајној реченици „бранити“
<i>бране</i>	Прелазни глагол „бранити“	3. л. мн. презента	ПРЕДИКАТ у обавештајној реченици „бранити“

Табела бр. 8 (за пр. 34)

<i>Иван ће доћи кад куји карше и кад њозове Марка</i>	Обавештајна реченица „доћи“	нулти	ОБАВЕШТЕЊЕ у оквиру комуникативне реченице Пр. 34
<i>Иван</i>	Именица „Иван“	ном. јд.	СУБЈЕКАТ у обавештајној реченици „доћи“
<i>ће доћи</i>	Непрелазни глагол „доћи“	3. л. јд. футура	ПРЕДИКАТ у обавештајној реченици „доћи“
<i>кад куји карше</i>	Временска реченица „купити“	<i>кад</i> + ...	ОДРЕДБА ЗА ВРЕМЕ у обавештајној реченици „доћи“
<i>кад њозове Марка</i>	Временска реченица „позвати“	<i>кад</i> + ...	— „ —
<i>куји</i>	Прелазни глагол „купити“	3. л. јд. презента	ПРЕДИКАТ у временској реченици „купити“
<i>карше</i>	Именица „карта“	акуз. мн.	ОБЈЕКАТ у временској реченици „купити“
<i>њозове</i>	Прелазни глагол „позвати“	3. л. јд. презента	ПРЕДИКАТ у временској реченици „позвати“
<i>Марка</i>	Именица „Марко“	акуз. јд.	ОБЈЕКАТ у временској реченици „позвати“

Напоредне (координативне) конструкције у примерима 32—34

Пример	Напоредне јединице	Тип и лексичко језгро напоредних јединица	Напоредне функције	Врста напоредног односа	Обележје напоредног односа
32	<i>Иван</i> (и) његов друг из основне школе	Именица „Иван“ у ном. јд. Именичка синтагма „друг“ у ном. јд.	СУБЈЕКТИ обавештајне реченице, „играти“	саставни	... и ...
33	<i>Иван ирди Марка</i> (а) Тања и Јасна ја бране	Обавештајна реченица, „грити“ Обавештајна реченица, „бранити“	ОБАВЕШТЕЊА у оквиру комуникативне реченице Пр. 33	супротни	..., а ...
	<i>Тања</i> (и) Јасна	Именица „Тања“ у ном. јд. Именица „Јасна“ у ном. јд	СУБЈЕКТИ у обавештајној реченици, „бранити“	саставни	... и ...
34	<i>кад куји карше</i> (и) кад њозове Марка	Временска реченица, „купити“ Временска реченица „позвати“	ОДРЕДБЕ ЗА ВРЕМЕ у обавештајној реченици, „доћи“	саставни	... и ...

35. СУБЈЕКАТСКО-ПРЕДИКАТСКА РЕЧЕНИЦА

1. ТИПОЛОГИЈА РЕЧЕНИЦА У УЖЕМ СМISЛУ

407. Реченица у ужем смислу је таква синтаксичка јединица којом се означава одређена ситуација. Типичан облик српске реченице у ужем смислу јесте *предикатска реченица*, тј. реченица формирана помоћу глагола у личном (=финитном) облику употребљеног с функцијом предиката. Захваљујући глаголу у личном облику могуће је именовати ситуацију и конкретизовати

је на временско-модалном плану, тј. одредити време реализације те ситуације или показати њен модални карактер (в.т. 413) и приписати је субјекатском појму. Предикатска реченица се може употребљавати с различитим функцијама, и комуникативним (независним) и конституентским (зависним).

Постоје, међутим, и *специјалне независне реченице*, које немају предикат и које су специјализоване за неке посебне комуникативне функције и за посебне услове употребе. Ево једног примера:

(Пр. 1) Ево аутобуса!

Ова реченица се може упоредити са реченицом:

(Пр.2) Долази аутобус!

Док је у овој другој реченици ситуација именована (долазак), приписана субјекатском појму и конкретизована као садашња (глагол је у презенту), у првој реченици се само наводи битни именички појам (аутобус) и скреће се пажња на његово појављивање (речцом „ево“). Дакле, конструкција прве реченице је сведена на битно, а употреба је сужена само на ситуацију где се може указати на појам који се појављује. Ипак, и то је реченица у ужем смислу, јер означава одређену ситуацију и има посебну синтаксичку конструкцију. Та конструкција се може изразити моделом:

Модел бр. 1

Специјална реченица за указивање на појаву неког појма	=	<i>ево</i> <i>ејо</i> <i>ено</i>	}	+	Именица или именичка синтагма у генитиву
--	---	--	---	---	--

У оквиру предикатске реченице такође се могу разликовати два типа. Основни (базични) тип је *субјекатско-предикатска реченица*, тј. реченица у којој постоји један синтаксички независни именички конституент с функцијом субјекта, односно означавања појма коме се приписује садржај предиката; уп. реченицу:

(Пр. 3) дан је свануо

Други, споредни тип је *безлична (имперсонална) реченица*, у којој нема субјекта; нпр.:

(Пр. 4) свануло је

И у једној и у другој реченици постоји предикат, односно глагол стоји у неком личном (= финитном) облику, тј. времену или начину. Међутим, у субјекатско-предикатској реченици глагол је употребљен у конгруентном облику, да би се обележило приписивање ситуације субјекатском појму (уп. 3. лице јд. мушког рода, јер је субјекат именица „дан“). У безличној реченици, пошто нема субјекта, нема ни конгруенције, него ту глагол стоји у неутралном облику (који се обично зове безлични или имперсонални облик), а то је 3. лице једине средњег рода (уп. *свануло је*).

Типологија српских реченица у ужем смислу изгледа, дакле, овако:

1. предикатске реченице
 - а) субјекатско-предикатске реченице
 - б) безличне (или имперсоналне) реченице
2. специјалне независне реченице

У овој глави биће речи само о основном типу српске реченице, тј. о субјекатско-предикатској реченици, и то о њеним главним типовима. У следећој глави ће бити обрађена безлична реченица и неке посебне варијанте и типови субјекатско-предикатске реченице. Специјалне независне реченице биће описане у глави 48.

Напомена. — Пошто у овој глави нема опасности од мешања појмова реченице у ширем и ужем смислу, уместо термина „реченица у ужем смислу“ даље ће бити употребљаван само термин „реченица“

2. ОСНОВНЕ РЕЧЕНИЧНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ (РЕЧЕНИЧНИ МОДЕЛИ)

408. За све субјекатско-предикатске реченице карактеристични су субјект и *предикат*, који представљају њихове *главне реченичне конституенте* (чланове). Међутим, и у оквиру субјекатско-предикатских реченица постоје различити реченични типови. Неколико њих илуструју следећи примери:

(Пр. 5) Јасна се шета

(Пр. 6) Јасна је паметна

(Пр. 7) Јасна је купила књигу

(Пр. 8) Јасна је ставила књигу на полицу

Чиме се разликују ове реченице? — Најпре, у прве две реченице употребљени су само субјекат и предикат, а у друге две постоје и други реченични конституенти. Затим, у првој реченици (пр. 5) предикат је само глагол у личном облику, тј. употребљен је *глаголски предикат*, а у другој реченици (пр. 6) предикат има два дела: пошто се ради о приписивању особине, она је изречена придевом, а веза субјекатског појма и особине прецизирана је глаголом „јесам-бити“ у личном облику. Овај глагол, дакле, повезује садржај придева са субјектом, односно представља *сјону* или *којулу*. Зато се такав предикат може назвати *којулативним предикатом*.

У друге две реченице (пр. 7 и 8) субјекат и предикат нису довољни за означавање датих ситуација; наиме, реченице:

(Пр. 7а) Јасна је купила

(Пр. 8а) Јасна је ставила

нису потпуне (целовите, завршене). Ту је, дакле, потребно да се значење глагола допуни другим конституентима, који се зову *глаголске допуне*. Најтипичнија глаголска допуна је *објект* (уп. именицу „књига“, одн. *књигу* у пр. 7 и 8). Међутим, некада су потребне и две допуне, као у примеру 8, где је неопходно да се поред објекта употреби и *допуна за место*. Наиме, реченица:

(Пр. 8б) Јасна је ставила књигу

није потпуна јер није означено место завршетка кретања објекатског појма.

Из наведених примера види се да субјекатско-предикатска реченица има различите конструкције: некад је довољна само субјекатско-предикатска конструкција (са глаголским или копулативним предикатом), а некад су потребне једна или две допуне. Од чега то зависи? — Од *типа ситуације* означене реченицом: некада је то радња, процес, стање и сл., који се могу сами приписати субјекатском појму, некада је то карактеристика, која захтева да се употреби придевски, именички или прилошки израз повезан копулом са субјектом, некада је потребно показати однос (релацију), између два именичка појма и зато предикат допунити објектом, а некад је потребна још нека допуна.

Типови реченичних конструкција регулисани су синтаксичким системом, односно реченичним моделима (обрасцима) које он садржи. Зато је веома важно схватити природу оваквих модела.

Као пример за објашњавање природе реченичног модела може да послужи реченична конструкција са прелазним глаголом, тј. конструкција коју илуструју реченице бр. 7 и 8. Погледајмо најпре реченицу у примеру 7. Пошто се ситуација именује глаголом, за идентификацију (одређивање) типа ситуације битан је семантички (= значењски) тип глагола који се употребљавају у таквим реченицама. У овом случају то су глаголи који показују однос (релацију) између два именичка појма, тј. прелазни (транзитивни) глаголи. Зато ће централни део датог модела изгледати овако:

$$\begin{array}{c} \text{Реченица} \\ \text{прелазни} \\ \text{глагол} \end{array} = \dots \frac{\text{ПРЕДИКАТ}}{\text{Прелазни} \\ \text{глагол}} \dots$$

у конгруентном
личном облику

Пошто се ради о релацији, потребна су и два именичка конституента — субјекат и објекат. Та два конституента су повезана преко глагола, тј. глагол „окупља“ око себе и повезује друге реченичне конституенте и на тај начин организује реченичну структуру. Зато се често говори о валенци глагола, тј. о његовом својству да уза се „веже“ друге реченичне чланове. У овом случају, реч је о двовалентним глаголима, јер се уз њих јављају још два конституента (субјекат и објекат). Што се тиче глагола који су не само прелазни него имају и месно значење (прелазни глаголи с месним значењем), као што је глагол „ставити“, уз њих ће се јавити још три конституента (субјекат, објекат и допуна за место); они су, дакле, шровалентни (уп. пр. 8). Глаголи уз које се јавља само субјекат (уп. пр. 5) имају једну валенцу, односно представљају једновалентни тип глагола.

Реченични конституенти који се јављају уз глагол не разликују се само по својој синтаксичкој функцији (нпр. субјекат, објекат, допуна за место) него и по својој улози у формирању реченичне перспективе. Наиме, да би се лакше схватио смисао поруке која се изриче реченицом, реченични конституенти се обично распоређују тако (1) да се садржај реченице исказује постепено (прогресивно) и (2) да конституенти који су смисаоно тешње повезани стоје један уз други. У српскоме језику за реченичну перспективу је нарочито важан распоред реченичних конституената у односу на глагол: да би се показало да се информација исказана реченицом везује за одређени именички појам, реченични конституент којим се овај појам означава распоређује се испред глагола („лево“ од њега), а чланови који се семантички и информативно надовезују на глагол распоређују се иза њега („десно“). Зато је уобичајено да се говори о левој и десној валенци. У субјекатско-предикатским реченицама типичан (иако не једини!) случај је да леву валенцу представља субјекат, а десну (ако је има) — допуне (уп. пр. 7 и 8). Ако постоје две допуне, обично је једна тешње везана с глаголом (уп. објекат у пр. 8), а друга се надовезује и на глагол и на претходну допуну (уп. допуну за место у пр. 8, која се надовезује на глагол и објекат).

Сада се могу направити и модели за реченице какве су оне у примерима 7 и 8:

Модел бр. 2

Реченица	прелазни глагол	<u>СУБЈЕКАТ</u>	<u>ПРЕДИКАТ</u>	<u>ПРАВИ ОБЈЕКАТ</u>
		Именица или именичка синтагма у номинативу	Прелазни глагол у конгруентном личном облику	Именица или именичка синтагма у акузативу

Модел бр. 3

Реченица	прелазни глагол с месним значењем кретања	<u>СУБЈЕКАТ</u>	<u>ПРЕДИКАТ</u>	<u>ПРАВИ ОБЈЕКАТ</u>	<u>ДОПУНА ЗА МЕСТО</u>
		Именица или именичка синтагма у номинативу	Прелазни глагол са значењем кретања у конгруентном личном облику	Именица или именичка синтагма у акузативу	Реч или синтагма са значењем места завршетка кретања

Да би реченица била потпуна, допуне се најчешће морају изрећи. Ипак, има глагола који се употребљавају с допуном, али могу стајати и без ње; уп.:

(Пр. 9) Јасна чита књигу.

(Пр. 10) Јасна чита.

Обе реченице пружају обавештење о томе шта ради Јасна. Међутим, реченицом у примеру бр. 9 се прецизира и појам који се чита (книга), док се у примеру 10 постојање таквог појма подразумева, али природа тог појма није прецизирана. Другим речима, уз прелазне глаголе као што је „читати“ објекат може, али не мора бити изречен. За допуне које се морају употребити каже се да су *обавезне допуне*, а оне чија употреба није обавезна зову се *факултативне* (= *необавезне*) *допуне*. При представљању модела, факултативност се показује стављањем датог реченичног члана у заграде, уп.:

Модел бр. 4

Реченица	факултативно прелазни глагол	<u>СУБЈЕКАТ</u>	<u>ПРЕДИКАТ</u>	(<u>ПРАВИ ОБЈЕКАТ</u>)
		Именица или именичка синтагма у номинативу	Факултативно прелазни глагол у конгруентном личном облику	

Напомена. — Конструкцију субјекатско-предикатске реченице треба повезати и са конструкцијом глаголских синтагми формираних од истих глагола (односно типова глагола) од којих су формиране и реченице. Наиме, иако се субјекат

и глагол у личном облику јављају само у реченици, тј. само као реченични конституенти, остали конституенти се јављају и у глаголским синтагмама, односно уз глаголе употребљене у облику инфинитива или глаголског прилога. То је и разумљиво јер су предикатска реченица и глаголске синтагме *глаголске јединице*, односно синтаксичке јединице формиране помоћу глагола. Упореди глаголске синтагме које одговарају реченицама у примерима бр. 6, 7 и 8:

- а) синтагме са глаголом у инфинитиву (инфинитивне синтагме): бити паметан (уп. пр. 6), купити књигу (уп. пр. 7), ставити књигу на полицу (уп. пр. 8);
- б) синтагме с глаголом у облику глаголског прилога: купивши књигу, ставивши књигу на полицу.

У оваквим синтагмама носилац ситуације није изречен, тј. не постоји субјекат, а глагол није употребљен у личном (финитном) облику него у неличном (инфинитном), и то у инфинитиву или у облику глаголског прилога (у наведеним синтагмама то је прошли глаголски прилог).

Вежбе

1. Направи моделе за следеће реченице: а) Зоран спава. б) Зоран решава задатак. в) Зоран пише писмо. г) Зоран пише. д) Зоран је убацио лопту у кош. (Тип глагола који може да стоји сам означи као „глагол без допуне“).

Напомена. — Десна рекција се обично наводи стављањем уз глагол у инфинитиву неодређене именичке заменице или неодређеног прилога; нпр. купити *нешто*, ставити *нешто* *негде*, читати *нешто*.

2. Направи по једну реченицу према сваком од модела из вежбе бр. 1.

3. ПРОШИРИВАЊЕ ОСНОВНЕ РЧЕНИЧНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ (ОДРЕДБЕНИ КОНСТИТУЕНТИ)

409. Поред главних реченичних конституената (субјекта и предиката) и допуна, тј. поред реченичних конституената чија је употреба регулисана моделима валенце, у реченици се могу јавити и *одредбе*. То су конституенти којима се пружа додатна, и зато необавезна, информација о месту, времену, начину, узроку, циљу и сл. реализовања ситуације означене реченицом. Зато се свака таква одредба може окарактерисати по свом значењу као *одредба за место*, *одредба за време*, *одредба за начин* итд. Посебан тип одредбе је *актуелни квалификатив* (*ајрибујско-ирилошка одредба*), којим се износи карактеристика субјекатског или објекатског појма актуелна у ситуацији означеној реченицом.

Пошто одредбе нису обавезне, него представљају додатну информацију, за њих се може рећи да *проширују* реченичну конструкцију односно да се њима могу проширити синтаксички модели на основу којих се формирају реченице.

Напомена. — Као и допуне, одредбе се јављају и у глаголским синтагмама.

Вежбе

Стављањем у заграде покажи који су конституенти следећих реченица факултативни (необавезни) и покушај да прецизираш њихово одредбено значење: а) Напољу пада киша. б) Тања је брзо прочитала писмо. в) Иван је јуче због прехладе остао код куће.

4. ГЛАВНИ И ЗАВИСНИ РЕЧЕНИЧНИ КОНСТИТУЕНТИ

410. Оно што је заједничко допунама и одредбама јесте и то да су оне *зависни конституенти* реченице (и глаголске синтагме). Наиме, предикат, као централни конституент реченице, и субјекат, као њен независни конституент, *главни су реченични конституенти* и образују *субјекатско-предикатску конструкцију*. Они се јављају у свим субјекатско-предикатским реченицама и могу и сами образовати потпуну реченицу одређеног типа. Допуне и одредбе јављају се само уз главне конституенте и ослањају се на њих, односно зависе од глагола у предикату или од субјекатско-предикатске конструкције.

Према томе, реченични конституенти јесу:

- 1 — главни реченични конституенти
 - а) субјекат,
 - б) предикат (глаголски или копулативни);
- 2 — Зависни реченични конституенти (чланови)
 - а) допуне,
 - б) одредбе.

Напомена. — У школској пракси се под непроширеном простом реченицом подразумева реченица као што је: *Сунце сија.*, тј реченица која се састоји само од субјекта и предиката, и то изречених само по једном речју. Реченица у којој има и других чланова, односно више речи, назива се *проширеном простом реченицом*.

5. СУБЈЕКАТСКО-ПРЕДИКАТСКА КОНСТРУКЦИЈА

А. САСТАВ КОНСТРУКЦИЈЕ И ТИП ОЗНАЧЕНЕ СИТУАЦИЈЕ

411. Субјекат и предикат служе да се исказе *приписана ситуација*, и то конкретизована на временско-модалном плану и на плану потврдности / одричности. За исказивање овакве ситуације, потребни су дакле, СУБЈЕКАТ, тј. независна именичка јединица којом се означава носилац ситуације, и ПРЕДИКАТ, тј. глагол којим се именује ситуација и чијим се обликом она конкретизује и приписује носиоцу, односно субјекатском појму. Они образују *субјекатско-предикатску конструкцију* и представљају *главне конституенте* субјекатско-предикатског типа реченице.

Напомена. У овој тачки ће бити речи само о глаголском предикату, а о копулативном предикату, који поред глаголског има и именски или прилошки део, биће речи у следећој тачки.

Б. СУБЈЕКАТ

412. *Функција:* субјекат је независни именички конституент којим се означава носилац ситуације именоване и приписане предикатом.

Тий консџиџуенџске јединице: то је и м е н и ч к а јединица, тј. именица, именичка синтагма или лична или нелична именичка заменица, с тим што се лична заменица може и само подразумевати.

Консџиџуенџски облик: именичка јединица је у н о м и н а т и в у, тј. независном падежу.

Важност субјекта за формирање реченице и за организовање садржаја поруке исказане реченицом огледа се у следећем:

1. Глагол у предикату слаже се (конгруира) са субјектом.

2. Делови реченице који упућују на појам означен субјектом јављају се у облику повратне (= рефлексивне) заменице (*себе, свој*); упореди примере 16 и 17 и 18 и 19;

(Пр. 16) Марко прича о *Ивану*.

(Пр. 17) Марко прича о *себи*.

(Пр. 18) Марко је дошао са *Ивановим* братом.

(Пр. 19) Марко је дошао са (*својим*) братом.

(Заменица *свој* не мора увек бити исказана.)

3. Субјекат је најчешће носилац реченичне перспективе.

Дефиниција субјекта: Субјект је један од два главна реченична конституента; то је именичка јединица у номинативу којом се означава носилац ситуације именоване и приписане предикатом.

Напомена. О субјекту исказаном зависним реченицама и инфинитивом в. т. 506 и 520.

В. ГЛАГОЛСКИ ПРЕДИКАТ

413. *Функција:* глаголским предикатом се именује, конкретизује и приписује ситуација означена реченицом.

Консџиџуенџска јединица: глагол.

Консџиџуенџски облик: глагол је у личном (= финитном) облику, потврдном или одричном и конгруентном са субјектом.

Личним обликом, тј. неким глаголским временом или начином, или се (1) конкретизује време реалне ситуације, нпр.:

(Пр. 21) Иван трчи / је трчао / ће трчати.

где се глаголским обликом означава садашња, прошла или будућа радња; или се (2) показује модални карактер ситуације, тј. ситуација се не исказује као стварна односно остварена, него се показује однос говорника или носиоца ситуације према њеној реализацији. На пример, показује се да говорник захтева извршење радње:

(Пр. 22) Дођи!

или да је уверен у неминовност остварења ситуације:

(Пр. 23) Пропали смо!

(Пр. 24) Погибосмо!

(где се перфектом и аористом ситуација не исказује као чињеница смештена у прошлост, него као ситуација која као да је већ реализована, иако није); Или се означава да је субјекатски појам способан да реализује дату ситуацију, нпр.:

(Пр. 25) Тања би то боље урадила.

или да намерава да изврши радњу:

(Пр. 26) Иван је отишао у град [= реална радња] да би куйио речник [= намеравана радња].

Или се пак ради о замишљеним (претпостављеним, хипотетичним) ситуацијама, нпр.:

(Пр. 27) Да си пожurio, не би закаснио на воз.

(Саговорник је у стварности закаснио, а две наведене ситуације су само хипотезе повезане условним односом.)

Напомена. — О временским и модалним функцијама глаголских облика в. гл. 50.

Потврдним односно одричним обликом глагола у предикату показује се да ли се говори о реализацији ситуације или се та реализација пориче. Нпр.:

(Пр. 28) Иван трчи /је трчао/ ће трчати.

(Пр. 29) Иван не трчи /није трчао/ неће трчати.

Избором лица и броја (и рода) показује се да ли се ситуација приписује говорнику, саговорнику или неком појму ван комуникације, и то једном или више њих. А истовремено се конгруенцијом (слагањем) са субјектом показује да му се приписује садржај глагола.

Дефиниција глаголског предиката: глаголски предикат је један од два главна реченична конституента; то је глагол у конгруентном потврдном или одричном личном облику којим се именује, конкретизује и приписује ситуација означена реченицом.

Г. ПРОСТИ СУБЈЕКАТСКО-ПРЕДИКАТСКИ МОДЕЛ

414. Многи глаголи могу сами да означе ситуацију која се приписује субјектском појму, тј. нису им потребне допуне. Зато се глаголи овога типа могу назвати глаголи „без допуне“, (или једновалентни глаголи), а са њима образовани модел — *просити субјекатско-предикатски модел*. Такви глаголи су: *седећи, спајајући, трчајући, шетајући се, ћаскајући, усипајући (на)смејајући се, (за)плакајући, играјући се, спавајући, иливајући, лежејући, растући* и многи други.

Формула простог субјектско-предикатског модела је:

Модел бр. 5

Реченица глагол „без допуне“	=	СУБЈЕКАТ Именичка јединица у номинативу	ПРЕДИКАТ Глагол „без допуне“ у конгруентном личном облику
---------------------------------	---	--	---

Примери:

(Пр. 30) Температура је порасла.

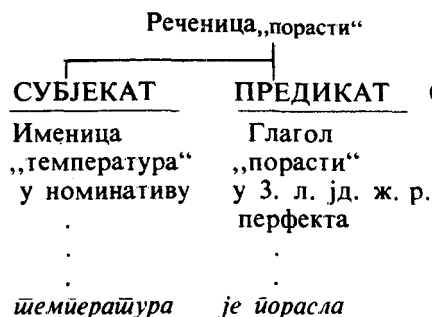
(Пр. 31) Мали дечак се игра.

(Пр. 32) Ја одлазим.

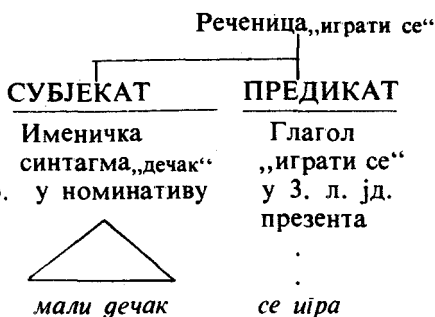
(Пр. 33) Неко је дошао.

Анализа помоћу дијаграма:

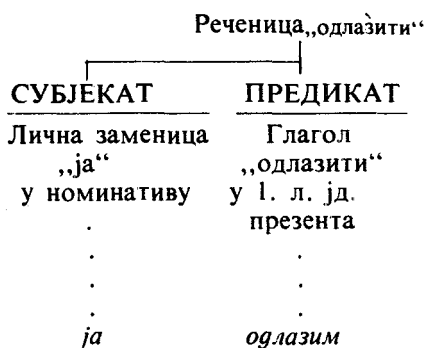
Дијаграм бр. 1 (за пр. 30)

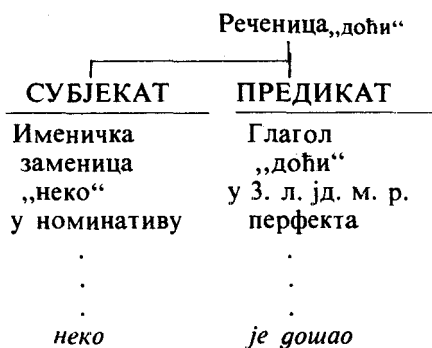
Дијаграм бр. 2 (за пр. 31)

Дијаграм бр. 3 (за пр. 32)

Дијаграм бр. 4 (за пр. 33)

Представљена табелом, анализа наведених примера изгледа овако:

Табела бр. 2

Пр.	Конституентска јединица	Тип јединице и њено лексичко језгро	Конституентски облик	Синтаксичка функција
30	<i>температура</i> <i>је порасла</i>	Именица „температура“ Глагол „порастити“	номинатив 3. л. јд. ж. р. перфекта	СУБЈЕКАТ у реченици „порастити“ ПРЕДИКАТ у реченици „порастити“
31	<i>мали дечак</i> <i>се игра</i>	Именичка синтагма „дечак“ Глагол „играти се“	номинатив 3. л. јд. презента	СУБЈЕКАТ у реченици „играти се“ ПРЕДИКАТ у реченици „играти се“

32	<i>ја</i> <i>одлазим</i>	Лична заменица „ја“ Глагол „одлазити“	номинатив 1. л. јд. презента	СУБЈЕКАТ у речени- ци „одлазити“ ПРЕДИКАТ у речени- ци „одлазити“
33	<i>неко</i> <i>је дошао</i>	Именична заме- ница „неко“ Глагол „доћи“	номинатив 3. л. јд. м. р. перфекта	СУБЈЕКАТ у речени- ци „доћи“ ПРЕДИКАТ у речени- ци „доћи“

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма реченице: а) Наши пријатељи су стигли. б) Ти се шалиш!
2. Анализирај помоћу табеле реченице: а) Сунце сија. б) Шта се десило?
3. Направи три реченице по моделу бр. 5.

6. ИМЕНСКА КОПУЛАТИВНА КОНСТРУКЦИЈА (ИМЕНСКИ ПРЕДИКАТ)

А. САСТАВ КОНСТРУКЦИЈЕ И ТИП ОЗНАЧЕНЕ СИТУАЦИЈЕ

415. Када субјектском појму треба приписати неко својство (квалификацију) које се исказује придевском или именичком речју или кад субјекатски појам треба идентификовати, употребљава се тзв. **ИМЕНСКИ ПРЕДИКАТ** (у овом значењу термин „име“ означава реч са деклинацијом, тј. именичку или придевску реч); Примери:

(Пр. 34а) Иван је вредан.

(Пр. 34б) Иван је био вредан ученик.

(Пр. 35) Иван је онај вредни ученик.

За садржај именског предиката битан је **ИМЕНСКИ ДЕО ПРЕДИКАТА**, а то је придевска или именичка јединица (уп. *вредан, вредан ученик*). **ГЛАГОЛСКИ ДЕО ПРЕДИКАТА** чини глагол *јесам/бићи* (уп. *је, је био*), који нема посебно значење него само по везу је имениски део предиката и субјекат и конкретизује реализацију приписивања (време/начин, потврдносћ/одричносћ). Зато се за глаголски део предиката каже да врши функцију **КОПУЛЕ (СПОНЕ)**, док се за функцију именског дела предиката употребљава назив **ПРЕДИКАТИВ**, или прецизније: **ИМЕНСКИ КОПУЛАТИВНИ ПРЕДИКАТИВ**. Функционална структура именског предиката изгледа, дакле, овако:

ИМЕНСКИ ПРЕДИКАТ = КОПУЛА (СПОНА) + ИМЕНСКИ КОПУЛАТИВНИ ПРЕДИКАТИВ

Напомена. — Копулативна конструкција (копула + предикатив) употребљава се и у синтагмама са глаголом у облику инфинитива; уп: *биши вредан, биши вредан ученик*.

Б. КОПУЛА (СПОНА)

416. Функција: то је део предиката (копулативне конструкције) који повезује предикатив и субјекат и конкретизује то приписивање на временско-модалном плану и на плану потврдности/одричности.

Тип конституентске јединице: као копула употребљава се копулативни глагол *јесам/бићи*.

Напомена. — Овај глагол не треба мешати са помоћним глаголима, гј с глаголима употребљеним за образовање сложених облика од главног глагола (у пр. 35 *је био* је копулативни глагол *бићи* у облику перфекта, гј. сложеног облика, а *је* је помоћни глагол).

Констиџиуенџски облик: као и код глаголског предиката, и овде глагол у предикату стоји у конгруентном потврдном или одричном личном (финитном) облику. Треба, међутим, додати да потврдни облик презента обично има енклитички облик (уп. *је* у пр. 34).

В. ИМЕНСКИ КОПУЛАТИВНИ ПРЕДИКАТИВ

417. Функција: именским копулативним предикативом се означава садржај који се приписује субјекту.

Тџ констиџиуенџске јединице и констиџиуенџски облик: овде се јављају три случаја. То су:

1. Придевске јединице (придеви, придевске синтагме, придевске заменице, редни бројеви), које стоје у номинативу и конгруирају у роду и броју са субјектом. А ако разликује вид, придев стоји у неодреденом виду; уп.:

(Пр. 36) Иван је *вредан*/**вредни*.

где облик *вредни* није исправан, што се обележава звездом (астериском).

2. Именичке јединице (именице, именичке синтагме, именичке заменице), које стоје у облику номинатива. Овде је важно уочити да именичка јединица може да послужи и за квалификовање и за идентификовање субјекта. Разлику показују примери:

(Пр. 37) Марко је *ученик*.

(Пр. 38) Марко је *онај ученик у њавом џемџеру*.

У првом случају (квалификација) поставља се питање: *Шџа* је Марко?, а у другом (идентификација): *Ко* је Марко? (У овим упитним реченицама и заменице *шџа* и *ко* имају функцију именског предикатива.)

3. Именичке јединице у неком падежу (обично с предлогом) који има квалификативно значење, нпр.:

(Пр. 39) То питање је *од ојромне важности*.

(Пр. 40) Тај филм је *у боју*.

Г. ДЕФИНИЦИЈА ИМЕНСКОГ ПРЕДИКАТА

418. Именски предикат је предикат састављен од копуле (споне) и именског предикатива, којим се субјекту приписује нека квалификација или се он идентификује.

Д. ИМЕНСКИ КОПУЛАТИВНИ МОДЕЛ

419. Његова формула је:

Модел бр. 6

Реченица именски предикат	=	СУБЈЕКАТ Именичка јединица у номинативу	КОПУЛА Копулативни глагол „јесам/бити“ у конгруентном личном облику	ИМЕНСКИ ПРЕДИКАТИВ 1. Конгруентна придевска јединица у номинативу (у неодр. виду) 2. Именичка је- диница у номи- нативу
---------------------------------	---	---	---	--

Напомена. — Овакве реченице се зову и копулативне реченице.

Примери:

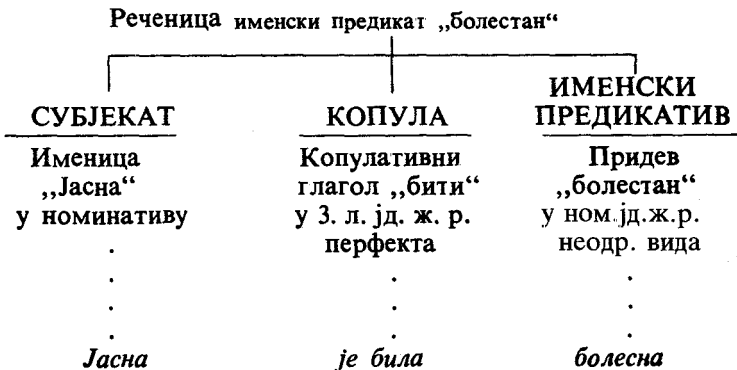
(Пр. 41) Јасна је била болесна.

(Пр. 42) Београд је главни град наше земље.

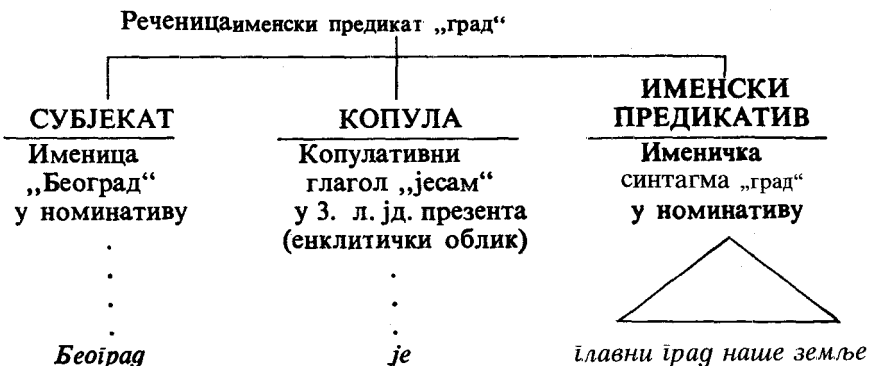
(Пр. 43) Марко је љут на Тању.

(Пр. 44) Ово је моја сестра.

Дијаграм 5 (за пр. 41)

Дијаграм 6 (за пр. 42)

Табела бр. 3 (за пр. 43 и 44)

Пример	Конституентска јединица	Тип јединице и њено лексичко језгро	Конституентски облик	Синтаксичка функција
43	<i>Марко</i>	Именица „Марко“	номинатив	СУБЈЕКАТ у реченициПр. 43
	<i>је</i>	Копулативни глагол „јесам“	3. л. јд. презента (енклитички облик)	КОПУЛА у реченициПр. 43
	<i>љуџи на Тању</i>	Придевска синтагма „љуџ“	ном. јд. м. р. неодређеног вида	ИМЕНСКИ ПРЕДИКАТИВ у реченициПр. 43
44	<i>ово</i>	Поименична придевска заменица „овај“	ном. јд. с. р.	СУБЈЕКАТ у реченициПр. 44
	<i>је</i>	Копулативни глагол „јесам“	3. л. јд. презента (енклитички облик)	КОПУЛА у реченициПр. 44
	<i>моја сесџра</i>	Именичка синтагма „сесџра“	номинатив	ИМЕНСКИ ПРЕДИКАТИВ у реченициПр. 44

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма реченице: (а) Ми смо веома заузети. (б) Зима је била блага.

2. Анализирај помоћу табеле реченице: (а) Овај ресторан је врло скуп. (б) Тања је најбоља ученица.

3. Направи четири реченице са именским предикатом.

7. ПРИЛОШКА КОПУЛАТИВНА КОНСТРУКЦИЈА (ПРИЛОШКИ ПРЕДИКАТ)

А. САСТАВ КОНСТРУКЦИЈЕ И ТИП ОЗНАЧЕНЕ СИТУАЦИЈЕ

420. Овакву конструкцију илуструју примери:

(Пр. 45) Станица је далеко.

(Пр. 46) Иван је у школи.

(Пр. 47) Иванов брат је био на зимовању.

(Пр. 48) Предавање је суџра.

У оваквим реченицама копулативном конструкцијом се субјекатском појму приписује неки прилошки (адвербијални) садржај: локализација

(место где се налази), неко стање (ситуација) или — ако се ради о неком догађају и сл. — време реализације. Зато оваква конструкција поред КОПУЛЕ има ПРИЛОШКИ ДЕО ПРЕДИКАТА, односно ПРИЛОШКИ (= АДВЕРБИЈАЛНИ) КОПУЛАТИВНИ ПРЕДИКАТ, тј. јединицу адвербијалног (прилошког) значења чији се садржај приписује носиоцу ситуације.

Б. КОПУЛА

421. Карактеристике копуле су изнете у претходној тачки.

В. ПРИЛОШКИ КОПУЛАТИВНИ ПРЕДИКАТИВ

422. *Функција*: прилошким копулативним предикативом, односно прилошким делом предиката, означава се месна, ситуациона или временска квалификација која се приписује субјекту.

Тий констѝиѝуенѝске јединице и констѝиѝуенѝски облик: то је или (1) прилошка јединица (прилог или прилошка синтагма) за место, начин (стање) или време; или (2) именичка јединица у таквом зависном падежу или — чешће — у таквој предлошко-падежној конструкцији који му дају месно, ситуационо или временско значење, дакле, именичка јединица са прилошким (адвербијалним) значењем.

Г. ДЕФИНИЦИЈА ПРИЛОШКОГ ПРЕДИКАТА

423. Прилошки предикат је предикат састављен од копуле и прилошког предикатива (прилошког дела предиката) којим се субјекту приписује локализација (место), стање (ситуација) или време његове реализације.

Д. ПРИЛОШКИ КОПУЛАТИВНИ МОДЕЛ

424. Његова формула је:

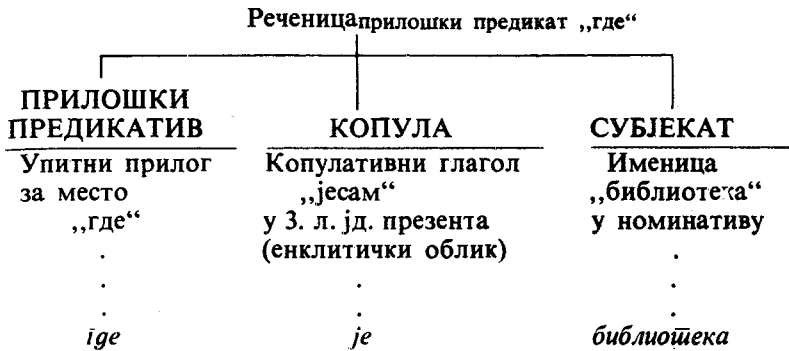
Модел бр. 7

Реченица прилошки предикат	СУБЈЕКАТ	КОПУЛА	ПРИЛОШКИ ПРЕДИКАТИВ
	Именичка јединица у номинативу	Копулативни глагол „јесам/бити“ у конгруентном личном облику	1. Прилошка јединица за место, начин или време 2. Именичка јединица у зависном падежу или предлошко-падежној конструкцији са месним, ситуационим или временским значењем

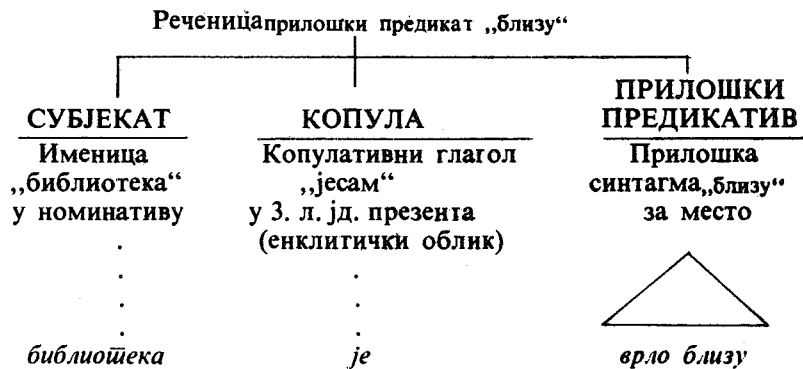
Примери

- (Пр. 49) Где је библиотека?
- (Пр. 50) Библиотека је врло близу.
- (Пр. 51) Јасна је била у шетњи.
- (Пр. 52) Када је концерт?

Дијаграм бр. 7 (за пр. 49)

Дијаграм бр. 8 (за пр. 50)

Табела бр. 4 (за пр. 51 и 52)

Пример	Конституентска јединица	Тип јединице и њено лексичко језгро	Конституентски облик	Синтаксичка функција
51	<i>Јасна</i>	Именица „Јасна“	номинатив	СУБЈЕКАТ у реченициПр. 51
	<i>је била</i>	Копулативни глагол „бити“	3. л. јд. ж. р. перфекта	КОПУЛА у реченициПр. 51
	<i>у шетњи</i>	Именица „шетња“	у + локатив	ПРИЛОШКИ ПРЕДИКАТИВ у реченициПр. 51

52	<i>када</i>	Упитни прилог за време „кад(а)“	—	ПРИЛОШКИ ПРЕДИКАТИВ у реченициПр. 52
	<i>је</i>	Копулативни глагол „јесам“	3. л. јд. презента (енклитички облик)	КОПУЛА у реченициПр. 52
	<i>концерти</i>	Именица „концерт“	номинатив	СУБЈЕКАТ у реченициПр. 52

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма реченице: а) Ми смо били у биоскопу. б) Они су у тешкој ситуацији. в) Како је Никола?
2. Анализирај помоћу табеле реченице: а) Тања је код куће. б) Никола је добро. в) Ми смо били на предавању.
3. Начини четири реченице на основу прилошког копулативног модела.

8. РЕКЦИЈСКЕ КОНСТРУКЦИЈЕ (КОНСТРУКЦИЈЕ С ОБЈЕКТИМА)

А. САСТАВ КОНСТРУКЦИЈЕ И ТИП ОЗНАЧЕНЕ СИТУАЦИЈЕ

425. У реченицама:

- (Пр. 53) Иван познаје *Зорана*.
 (Пр. 54) Иван чита *новине*.
 (Пр. 55) Иван се латио *јосла*.
 (Пр. 56) Иван личи на *оца*.
 (Пр. 57) Иван се бави *сиоршом*.
 (Пр. 58) Иван прича о *зимовању*.

употребљени су глаголи који својим садржајем повезују субјекатски појам, односно носиоца ситуације, са неким другим именичким појмом. Конституент којим је означен тај други именички појам назива се ОБЈЕКАТ и служи као ДОПУНА глагола.

Објекат је увек исказан именичком јединицом, а облик у коме ће та јединица стајати зависи од глагола који се допуњава; нпр. уз глаголе *познавати* и *читати* именичка јединица стоји у акузативу (без предлога), уз *латити* се стоји у генитиву, уз *личити* — у предлошко-падежној конструкцији на + акузатив, уз *бавити* се — у инструменталу, а уз *причасти* — у предлошко-падежној конструкцији о + локатив.

Појава да нека реч тражи као допуну именичку јединицу у одређеном облику (у одређеном зависном падежу или предлошко-падежној конструкцији) назива се *рекција*. Зато се може рећи да је рекција глагола „познавати“ и „читати“ — акузатив (без предлога), а глагола „латити се“ — генитив и да именичка јединица у функцији објекта има *рекцијски облик*. Према томе, објекат се може дефинисати и као рекцијска допуна глагола. Глаголи који се допуњавају објектом могу се назвати *рекцијским глаголима*, а спој рекцијског глагола и објекта — *рекцијском конструкцијом*. Глагол при том може бити у личном

облику, као у примерима 53—58, или у облику инфинитива или глаголског прилога, нпр.: познавати Зорана, читати новине, латити се посла итд.; познајући Зорана, читајући новине, лативши се посла итд.

Б. ПРАВИ И НЕПРАВИ ОБЈЕКТИ

426. Најважнији и најопштији тип рекцијских глагола су *прелазни* (*транзитивни*) *глаголи*, који се допуњавају именичким изразом у акузативу (без предлога), тј. у општем допунском падежу. Таква допуна се назива ПРАВИ ОБЈЕКАТ, или једноставно — ОБЈЕКАТ (тј. објекат у ужем смислу); уп. пр. 53. и 54. Разлога за издвајање прелазних глагола и правог објекта од других рекцијских глагола односно од неправих објеката има више: прелазни глаголи се употребљавају и у пасиву; допуна у облику акузатива (без предлога) јавља се само уз глаголе, а не и у синтагмама са глаголском именицом (в. гл. 38); са оваквим глаголима односно са правим објектом образују се посебни реченични модели; прави објекат има и своје варијанте (в. даље).

Глаголи уз које не стоји прави објекат називају се *непрелазним* (*интранзитивним*) *глаголима*. Зато се рекцијски глаголи који се допуњавају именичким изразом у неком другом облику а не у акузативу без предлога могу назвати *непрелазним* (*интранзитивним*) *рекцијским глаголима*, а њихова допуна НЕПРАВИМ ОБЈЕКТОМ. Такви глаголи углавном означавају неки посебан тип односа и захтевају такав рекцијски облик који ће показати њихов значењски тип: нпр. глаголи који показују вршење радње до засићености подразумевају да је објекатски појам само делимично обухваћен глаголском радњом те именички израз стоји у облику партитивног генитива; уп.: *напити се воде*, *најести се колача*, *наслушати се њесама*.

В. ПРАВИ ОБЈЕКАТ

427. Функција: то је именичка јединица којом се допуњава прелазни (транзитивни) глагол.

Тих конститивних јединица: прави објекат, као и сви други објекти, увек је именичка јединица.

Конститивни облик: типичан облик правог објекта је акузатив (без предлога).

Прави објекат има и две варијанте: ПАРТИТИВНИ и ОДРИЧНИ ПРАВИ ОБЈЕКАТ. *Партитивним правим објектом*, који је обележен обликом партитивног генитива, показује се да је појам означен објектом само делимично (у извесној мери) обухваћен значењем прелазног глагола; уп. разлику:

(Пр. 59) Узми *колаче* (акуз.)/*колача* (парт. ген.)!

(Пр. 60) Донеси *млеко* / *млека* (= мало млека)!

Одрични прави објекти илустрјују примери:

(Пр. 61) Није рекао ни *речи* (уп. ни *реч*).

(Пр. 62) Целе ноћи нисам *ока* склопио (уп. *око*).

Овде облик генитива не показује разлику у значењу, него је формална варијанта. Наиме, у словенским језицима је некада објекат уз прелазне глаголе у

одричном облику обавезно стајао у генитиву (тзв. словенски генитив). Данас је у источној варијанти књижевног језика употреба генитива у оваквим случајевима ограничена на неке устаљене изразе (уп. пр. 61 и 62) и на допуњавање глагола „имати“, чије је значење и партитивно: имати/немати *времена, новца, ђаленића* итд. У западној варијанти употреба тзв. словенског генитива је шира и чешћа. Важно је не губити из вида да се код обе варијанте правог објекта ради о прелазним глаголима и да се уз све те глаголе употребљава и облик акузатива; ако се пак ради о неправом објекту у облику генитива, акузатив се не може употребити; уп. разлику између: пити *воге/воду* и напити се *воге/*воду* (звездицом је обележен облик који не постоји у језичком систему).

Као што је речено у тачки 2 (уп. модел 4), уз поједине прелазне глаголе употреба објекта је факултативна (необавезна), тј. постојање објекатског појма може се и само подразумевати; такви су, нпр., глаголи: *ћисати, чиићати, ћевати, јесћи, иићи*.

Г. НЕПРАВИ ОБЈЕКТИ

428. Функција: то су именичке јединице којима се допуњавају непрелазни рекцијски глаголи.

Тип и облик констипуенћске јединице: и неправни објекти су увек именичке јединице, а стоје у рекцијском облику, тј. у облику који је условљен (предодређен) глаголом који допуњавају. Као рекцијски облик се може јавити сваки зависни падеж, с тим што се акузатив и локатив увек употребљавају у оквиру појединих предлошко-падежних конструкција, генитив и инструментал и без предлога и с појединим предлозима, а датив углавном без предлога. У следећој табели ће бити наведени најчешћи облици неправог објекта, а уз сваки облик ће бити наведено по неколико глагола одговарајуће рекције (треба водити рачуна да један глагол може да има два или више посебних значења која захтевају различиту рекцију, а и да се понекад глагол с истим значењем може допунити на два начина.)

Табела бр. 5

Облик неправог објекта	Глаголи с одговарајућом рекцијом
партитивни генитив	најести се, напити се итд.; прихватити се, латити се, домоћи се; зажелети се
аблативни генитив	клонити се, чувати се, ослободити се, одрећи се; сећати се; бојати се, стидети се
<i>од</i> + генитив	одучити се; бојати се, стидети се, зависити; уздржати се, одустати; одударати
датив	обратити се; захвалити (се); дивити се, радовати се; помагати, сметати, служити; повлађивати; веровати
<i>према</i> + датив	охладнети
<i>на</i> + акузатив	личити; мислити; навићи се; одважити се; насрнути

у + акузатив	сумњати; заљубити се; уверити се; уживети се
за + акузатив	залагати се, определити се, занимати се, интересовати се
инструментал	управљати, руководити, владати; руковати; служити се, користити се; бавити се; занимати се; одушевити се; слегнути (раменима), климнути (главом), махнути (руком) и сл.
с (а) + инструментал	почети, наставити, престати; одуговлачити; саосећати
за + инструментал	чезнути, жудети; жалити, туговати
о + локатив	говорити, причати, приповедати, расправљати, дискутовати и сл.; размишљати, мислити, маштати, сањати, сањарити и сл.
у + локатив	учествовати; уживати; успети
на + локатив	искалити се; заснивати се; инсистирати

Постоје и *дворекцијски глаголи*, тј. глаголи који захтевају две рекцијске допуне. Два најважнија типа таквих глагола су:

а) *глаголи давања*: дати, поклонити, пружити, додати, уручити, послати итд.

б) *глаголи саопшћивања*: рећи, казати, причати, саопштити, јавити, написати, прочитати итд.

Оба ова типа глагола допуњавају се неправим објектом у дативу и правим објектом; уп.: дати некоме нешто, поклонити некоме нешто, рећи некоме нешто, казати некоме нешто итд.

Дефиниција објекта: објекти су рекцијске допуне глагола, тј. именичке јединице којима се допуњавају прелазни и непрелазни рекцијски глаголи и који стоје у облику условљеном (предодређеном) рекцијом глагола.

Напомена. — О објектима исказаним зависним реченицама и инфинитивом в. т. 497—499 и 520.

Д. МОДЕЛИ РЕКЦИЈСКИХ КОНСТРУКЦИЈА

429. Модели реченица формираних са (једнорекцијским) прелазним глаголима наведени су у тачки 2; уп. моделе 3 и 4.

Општи модел за реченице са непрелазним рекцијским глаголима јесте:

Модел бр. 8

Реченица непрелазни рекцијски глагол	=	СУБЈЕКАТ	ПРЕДИКАТ	НЕПРАВИ ОБЈЕКАТ
		Именичка јединица у номинативу	Непрелазни рекцијски глагол у конгруентном личном облику	Именичка јединица у рекцијском облику

Бирекцијски модел за реченице са глаголима давања или саопштавања јесте:

Модел бр. 9

Реченица глагол давања или саопштавања	СУБЈЕКАТ	ПРЕДИКАТ	НЕПРАВИ ОБЈЕКАТ	ПРАВИ ОБЈЕКАТ
	Именичка јединица у номинативу	Глагол давања или саопштавања у конгруентном личном облику	Именичка јединица у дативу	Именичка јединица у акузативу

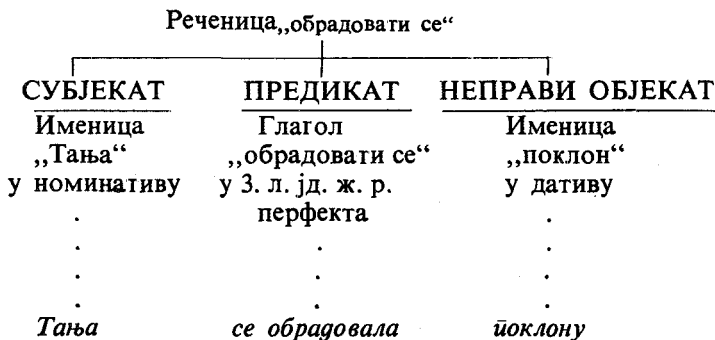
Примери

(Пр. 63) Тања се обрадовала поклону.

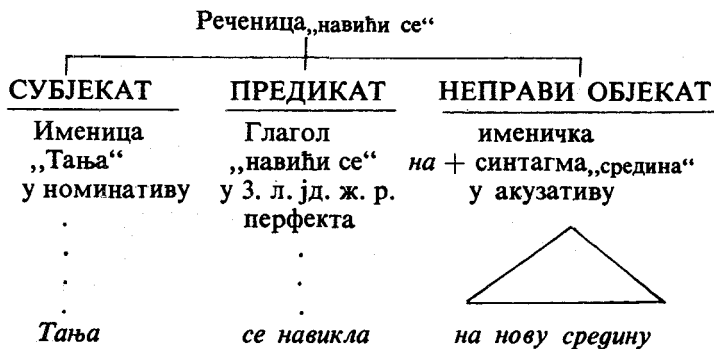
(Пр. 64) Тања се навикла на нову средину.

(Пр. 65) Тања је вратила Зорану књигу.

Дијаграм бр. 9 (за пр. 63)

Дијаграм бр. 10 (за пр. 64)

Табела бр. 6 (за пр. 65; анализирани су само чланови рекцијске конструкције)

Пример	Конституентска јединица	Тип јединице и њено лексичко језгро	Конституентски облик	Синтаксичка функција
65	<i>је враћила</i>	Дворекцијски глагол „врагити“	3. л. јд ж. р. перфекта	ПРЕДИКАТ у реченици „врагити“
	<i>Зорану</i>	Именица „Зоран“	датив	НЕПРАВИ ОБЈЕКАТ у реченици „врагити“
	<i>књију</i>	Именица „књига“	акузатив	ПРАВИ ОБЈЕКАТ у реченици „врагити“

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма реченице: а) Никола је климнуо главом. б) Никола се заљубио у Тању.

2. Анализирај помоћу табеле следеће реченице: а) Никола се интересује за сликарство. б) У кога се заљубио Никола?

3. Одреди рекцију следећих глагола и од сваког од њих направи једну реченицу: а) дотаћи се; смилovati се; оглушити се; заносити се; сањарити; искалити се; поверити. (За одређивање рекције уз глагол стави именичку заменицу „неко“ или „нешто“ у одговарајућем конституентском облику.)

4. У чему се разликује значење следећих реченица са истим глаголом а различитом рекцијом:

а) Иван се стиди брата. — Иван се стиди од брата.

б) Отац помаже сину. — Отац помаже сина.

9. КОНСТРУКЦИЈЕ СА ДОПУНСКИМ ПРЕДИКАТИВОМ

А. САСТАВ КОНСТРУКЦИЈЕ И ТИП ОЗНАЧЕНЕ СИТУАЦИЈЕ

430. Следеће реченице имају доста сличности с именском копулативном конструкцијом, односно с именским предикатом:

(Пр. 66) Марко је постао *расејан*.

(Пр. 67) Иван је постао *одличан кошаркаш*.

(Пр. 68) Другови сматрају Марка *расејаним*.

(Пр. 69) Другови сматрају Ивана *одличним кошаркашом*.

И овде се ради о приписивању придевског или именичког садржаја именичком појму, и то помоћу глагола. Зато се овакве конструкције често убрајају у именски предикат у ширем смислу, а глаголи који су у њима („постати“, „сматрати“ и др.) називају се *неправим копулативним глаголима* (или семикопулативним).

Међутим, постоје одређене разлике у односу на копулативну конструкцију. Пре свега, глагол има своје одређено значење, којим се прецизира тип приписивања и које се допуњава именичким или придевским изразом. Затим, неправи копулативни глаголи могу бити и прелазни и тада се садржај именичког или придевског израза не приписује субјекту, него објекту (уп. пр. 68 и 69).

Зато се именска (именичка или придевска) јединица може, као и код именског предиката, назвати предикативом, али не копулативним него **ДОПУНСКИМ ПРЕДИКАТИВОМ**, или прецизније: **ДОПУНСКИМ ИМЕНСКИМ ПРЕДИКАТИВОМ**.

Напомена. — Неправи копулативни глаголи, као и други глаголи, могу се употребити не само у личном облику него и у инфинитиву или у облику глаголског прилога; уп. постави расејан, поставши расејан, сматрати Марка расејаним, сматрајући Марка расејаним.

Б. ДОПУНСКИ ПРЕДИКАТИВ

431. Функција: то је именска (именичка или придевска) јединица која допуњава непрелазни или прелазни неправи копулативни глагол, чиме се њен садржај посредно приписује субјекту односно објекту.

Тип и облик конститивне јединице: то је именичка или придевска јединица, која — зависно од глагола — стоји у облику номинатива или инструментала или у предлошко-падежној конструкцији *за* + акузатив. Уз непрелазне неправне копулативне глаголе предикатив стоји:

а) уз *јосћајати*, *јосћајати*, *звати се*, *назвајати се*, *називајати се*, *јрозвати се* — у номинативу или инструменталу;

б) уз *јројласијати се* у конструкцији *за* + акузатив.

Уз прелазне неправне копулативне глаголе предикатив стоји:

а) уз *сматрајати*, *јројласијати*, *јројласијавати* — у инструменталу или у конструкцији *за* + акузатив;

б) уз *изабрајати*, *јризнајати*, *јосћавијати*, *именовати* и сл. — у конструкцији *за* + акузатив;

в) уз *звати*, *јрозвати*, *назвајати*, *називајати* — у номинативу или инструменталу.

Уз непрелазне глаголе придевска јединица се слаже (конгруира) у роду и броју са субјектом, а уз прелазне глаголе — са објектом! Ако придев разликује вид, у номинативу и у акузативу једнаком номинативу стоји у неодређеном виду.

В. МОДЕЛИ КОНСТРУКЦИЈА СА ДОПУНСКИМ ПРЕДИКАТИВОМ

432. Модел бр. 10 са непрелазним неправим копулативним глаголима

Реченица	непрелазни неправи копулативни глагол	СУБЈЕКАТ	ПРЕДИКАТ	ДОПУНСКИ ПРЕДИКАТИВ
		Именичка јединица у номинативу	Непрелазни неправи копулативни глагол у конгруентном личном облику	Именичка или придевска јединица у номинативу или инструменталу или <i>за</i> + акузатив

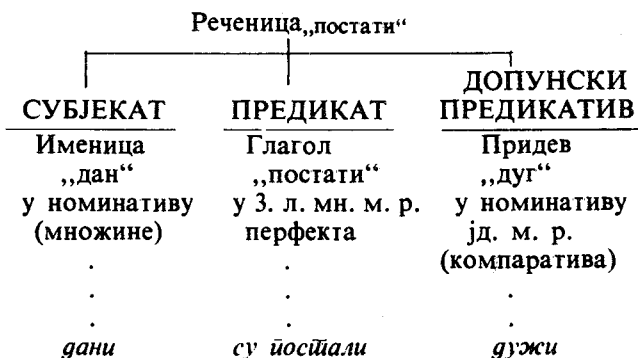
Реченица прелазни направи копулативни глагол	СУБЈЕКАТ	ПРЕДИКАТ	ОБЈЕКАТ	ДОПУНСКИ ПРЕДИКАТИВ
	Именичка јединица у номинативу	Прелазни неправи копулативни глагол у конгруентном личном облику	Именичка јединица у акузативу	Именичка или придевска је- диница у но- минативу, ин- струменталу или <i>за</i> + аку- затив (придевска реч конгруира с об- јектом!)

Примери

(Пр. 70) Дани су постали дужи.

(Пр. 71) Одељење је изабрало Тању за председника одељенске заједнице.

Дијаграм бр. 11 (за пр. 70)

Табела бр. 7 (за пример 71)

Пример	Конституентска јединица	Тип јединице и њено лексичко језгро	Конституентски облик	Синтаксичка функција
—	одељење	Именица „одељење“	номинатив	СУБЈЕКАТ у реченици „изабрати“
71	је изабрало	Глагол „изабрати“	3. л. јд. с. р. перфекта	ПРЕДИКАТ у реченици „изабрати“
—	Тању	Именица „Тања“	акузатив	ОБЈЕКАТ у реченици „изабрати“
—	за председника одељенске заједнице	Именичка синтагма „председник“	за + акузатив	ДОПУНСКИ ПРЕДИКАТИВ у реченици „изабрати“

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма реченице: а) Моја сестра се зове Весна. б) Жири је прогласио Зорана за победника.
2. Анализирај помоћу табеле реченице: а) Иван је постао капитен кошаркашког тима. б) Родитељи су Светлану прозвали Цеца.
3. Направи по две реченице према моделима бр. 10 и 11.

10. КОНСТРУКЦИЈЕ С ПРИЛОШКОМ ДОПУНАМА

А. САСТАВ КОНСТРУКЦИЈЕ И ТИП ОЗНАЧЕНЕ СИТУАЦИЈЕ

433. Да би информација која се приписује субјекту била потпуна, значење појединих непрелазних глагола мора се конкретизовати допунском јединицом с одговарајућим прилошким (адвербијалним) значењем, тј. мора се употребити ПРИЛОШКА (= АДВЕРБИЈАЛНА) ДОПУНА; нпр.:

(Пр. 72) Ја станујем *овде*.

(Пр. 73) Књига се налази *на столу*.

(Пр. 74) Никола се понашао *чудно*.

(Пр. 75) Рачун износи *10.000 динара*.

(Пр. 76) Ова справа служи *за кошење траве*.

У пр. 72 и 73 глагол захтева ДОПУНУ ЗА МЕСТО, у пр. 74 — ДОПУНУ ЗА НАЧИН, у пр. 75 — ДОПУНУ ЗА МЕРУ, а у пр. 76 — ДОПУНУ ЗА НАМЕНУ. Све те допуне су исказане *адвербијалима*, тј. јединицама прилошког (адвербијалног) значења.

Прилошке допуне јављају се и уз *прелазне* глаголе, нпр.:

(Пр. 77) Иван је убацио писмо *у сагудче*.

(Пр. 78) Марко је положио документа *на писани сто*.

Овде се адвербијално значење (у овим примерима — *месно*) — тиче објекатског појма (показује се место завршетка кретања тог појма; уп. и модел бр. 3).

В. ПРИЛОШКЕ (= АДВЕРБИЈАЛНЕ) ДОПУНЕ

434. Функција: то су јединице с прилошким значењем (= адвербијали) којима се допуњавају глаголи одговарајућег значења.

Тип констипиуентиске јединице и констипиуентиски облик: адвербијали могу бити (1) прилошке јединице (прилози или прилошке синтагме) и (2) именичке јединице у зависном падежу или предлошко-падежној конструкцији с прилошким значењем.

В. МОДЕЛИ КОНСТРУКЦИЈА С ПРИЛОШКИМ ДОПУНАМА

435. Општи модели (бр. 12 и 13) за непрелазне и прелазне глаголе неконкретизованог значења јесу:

Модел бр. 12

Реченица непрелазни глагол неконкретизованог значења	=	<u>СУБЈЕКАТ</u> Именичка јединица у номинативу	<u>ПРЕДИКАТ</u> Непрелазни глагол неконкретизованог значења у конгруентном личном облику	<u>ПРИЛОШКА ДОПУНА</u> Адвербијал (јединица прилошког значења)
--	---	---	---	---

Модел бр. 13

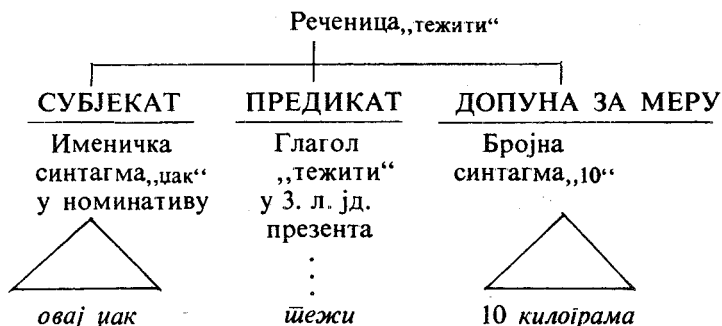
Реченица прелазни глагол неконкретизованог значења	=	<u>СУБЈЕКАТ</u> Именичка јединица у номинативу	<u>ПРЕДИКАТ</u> Прелазни глагол неконкретизованог значења у конгруентном личном облику	<u>ПРИЛОШКА ДОПУНА</u> Адвербијал
--	---	---	---	--------------------------------------

Примери

(Пр. 79) Овај џак тежи 10 килограма.

(Пр. 80) Домаћин је увео госте у салон.

Дијаграм бр. 12 (за пр. 79)

Табела бр. 8 (за пример 80)

Пример	Конституентска јединица	Тип јединице и њено лексичко језгро	Конституентски облик	Синтаксичка функција
80	<i>домаћин</i>	Именица „домаћин“	номинатив	СУБЈЕКАТ у реченици „увести“
	<i>је увео</i>	Глагол „увести“	3. л. јд. м. р. перфекта	ПРЕДИКАТ у реченици „увести“
	<i>госте</i>	Именица „гост“	акузатив (множине)	ПРАВИ ОБЈЕКАТ у реченици „увести“
	<i>у салон</i>	Именица „салон“	у+акузатив	ДОПУНА ЗА МЕСТО у реченици „увести“

Вежбе

1. Начини дијаграме за реченице: а) Торба лежи на клупи. б) Колико тежи овај цак? в) Марко је сместио ствари у торбу.

2. Анализирај помоћу табеле реченице: а) Иван живи у Београду. б) Никола се држи погрбљено. в) Ко је оставио књиге на клупи?

3. Начини реченице са глаголима „поступити“ и „наслонити“ и анализирај њихову синтаксичку структуру.

11. ПРИЛОШКЕ ОДРЕДБЕ

А. ФУНКЦИЈА, ЗНАЧЕЊЕ И ОБЛИК

436. За разумевање ових одредби битни су и њихова функција (одредбена) и њихово значење (прилошко). А са значењем је повезан и њихов облик.

Функција оваквих одредби је да пружи додатну информацију о ситуацији означеној предикатом (глаголом), субјектом и допунама. То су, дакле, факултативни (необавезни) конституенти реченица или глаголских синтагми, који проширују (развијају) основну информацију исказану члановима синтаксичких модела. На пример, основна информација:

(Пр. 81) Јасна купује књиге

(Пр. 82) Иван је телефонирао Марку

исказана на основу модела бр. 2, односно бр. 8, може се проширити различитим додатним информацијама, нпр.:

(Пр. 83) Јасна *обично* купује књиге у *овој књижари*.

(Пр. 84) Иван је *јуче* телефонирао Марку *због утакмице*.

Значење: Овакве одредбе су *адвербијали*, тј. јединице с прилошким значењем: месним, временским, начинским, узрочним и сл. Према томе, да би се окарактерисао допринос адвербијалне одредбе значењу реченице или глаголске синтагме, није довољно констатовати да се ради о адвербијалној одредби, него треба навести и које је њено прилошко значење; то су, дакле, **ОДРЕДБЕ ЗА МЕСТО, ОДРЕДБЕ ЗА ВРЕМЕ, ОДРЕДБЕ ЗА НАЧИН, ОДРЕДБЕ ЗА УЗРОК** итд.

Тип и облик конституентских јединица: — То су прилошке јединице (прилози или прилошке синтагме) или именичке јединице у таквом конституентском облику (зависни падеж, предлошко-падежна конструкција) који им даје прилошко значење (месно, временско, начинско, узрочно итд.)

Напомена. О прилошким одредбама исказаним зависним реченицама и глаголским прилозима в. т. 508—514 и 521.

Б. ДЕФИНИЦИЈА ПРИЛОШКИХ ОДРЕДБИ

437. Прилошке одредбе су адвербијали (јединице с прилошким значењем) којима се пружа додатна информација о месту, времену, начину, узроку итд. реализације ситуације означене реченицом или глаголском синтагмом.

В. ОПШТЕ И ПОСЕБНЕ ПРИЛОШКЕ ОДРЕДБЕ

438. По својој повезаности с глаголом, прилошке одредбе могу се поделити на два типа: на *опште* и *посебне*. *Опште одредбе* не зависе од типа глаголског значења, него од чињенице да одређују ситуацију односно њену реализацију, јер се подразумева да је та реализација локализована (везана за одређено место), да се врши у одређено време, на одређен начин и да је, евентуално, нечим проузрокована. Зато, ако реченица почне са: *Овде . . .*, *Јуче . . .*, *Често . . .*, *Због лошег времена . . .* и сл., не може се предвидети тип глаголског значења.

Посебне одредбе су условљене значењем глагола и по томе су сродне са допунама (зато није лако повући границу између допуна и посебних одредби). На пример, уз глаголе кретања јављају се посебне одредбе којима се пружа информација у вези с кретањем, као што је **ОДРЕДБА ЗА ПРАВАЦ**; ун.:

Јасна иде *кући*.

А поред опште одредбе за узрок (*због* + генитив), која одговара на питање *Зашто?*, постоји и посебна **ОДРЕДБА ЗА ПРОУЗРОКОВАЧА СТАЊА**, у облику: *од* + генитив, која одговара на питање: *Од чега?* и стоји уз глаголе који значе стање; нпр.:

Никола се уморио *од шрчања* (не: због трчања).

12. АКТУЕЛНИ КВАЛИФИКАТИВ

А. ФУНКЦИЈА И ЗНАЧЕЊЕ

440. АКТУЕЛНИМ КВАЛИФИКАТИВОМ (зове се и: *ајтрибуџско-џрилошка одредба*, *џредикаџски ајтрибуџ*, *џривремени ајтрибуџ*) исказује се нека карактеристика субјекатског или објекатског појма актуелна у време реализовања ситуације означене реченицом. СУБЈЕКАТСКИ АКТУЕЛНИ КВАЛИФИКАТИВ (АКТУЕЛНИ КВАЛИФИКАТИВ СУБЈЕКТА) илуструју примери:

- (Пр. 85) Марко се вратио с тренинга *уморан*.
(Пр. 86) Никола је изашао на испит *одлично припремљен*.
(Пр. 87) Застао сам *неодлучан*.
(Пр. 88) Тања је стигла *џрва*.
(Пр. 89) Иван је корачао *џојнуше главе*.
(Пр. 90) Марко је дошао у школу *са завијеном руком*.
(Пр. 91.) (*Још*) *као деџе* се доселио у Београд.
(Пр. 92) Радила је у штампарији *као корекџор*.

Примери за ОБЈЕКАТСКИ АКТУЕЛНИ КВАЛИФИКАТИВ (АКТУЕЛНИ КВАЛИФИКАТИВ ОБЈЕКТА):

- (Пр. 93) Иван је брата затекао *болесној*.
(Пр. 94) Увек смо је виђали *окружену груџарицама*.

Актуелни квалификатив је сродан са предикативима јер се и његов садржај приписује субјекту или објекту. Међутим, то приписивање се не врши преко (семи)копулативних глагола, него се износи као једна од компоненти ситуације. Уз то је актуелни квалификатив најчешће *одредба*, тј. њиме се износи необавезна додатна информација. Ипак, уз неке глаголе, нпр. уз прелазни глагол *осџавиџи*, актуелни квалификатив има функцију *допуне* јер се њиме исказује један од битних делова информације; нпр.:

- (Пр. 95) Николу смо оставили *лоше расџоложеној / у лошем расџоложењу*.

Пошто је повезан са реализовањем ситуације, актуелни квалификатив може добити и функцију прилошког типа, нпр. може да служи као **НАЧИНСКИ АКТУЕЛНИ КВАЛИФИКАТИВ** (уп. пр. 89, где се може поставити питање: *Како* је корачао?) или **ВРЕМЕНСКИ АКТУЕЛНИ КВАЛИФИКАТИВ** (уп. пр. 91, где се може поставити питање: *Када* се доселио у Београд?) или **УЗРОЧНИ АКТУЕЛНИ КВАЛИФИКАТИВ** (уп. пр. 87, где је неодлучност разлог застајања).

Напомене. — 1. Актуелни квалификатив није члан именичке синтагме (субјекатске или објекатске), него је посебан конституент реченице (или глаголске синтагме). На то указују његов променљив распоред (уп. пр. 88: Тања је *џрва* стигла. *Прва* је стигла Тања.) и могућност распоређивања одвојено од субјекта или објекта (уп. пр. 85 и 93 и друге примере), као и могућност да субјекат не буде изречен (уп. пр. 87, 91, 92), а да објекат буде изречен енклитиком (уп. пр. 94).

2. И уз прелазне глаголе актуелни квалификатив може да се односи на субјекат; нпр.: Марко је *џоследњи* сазнао ту новост.

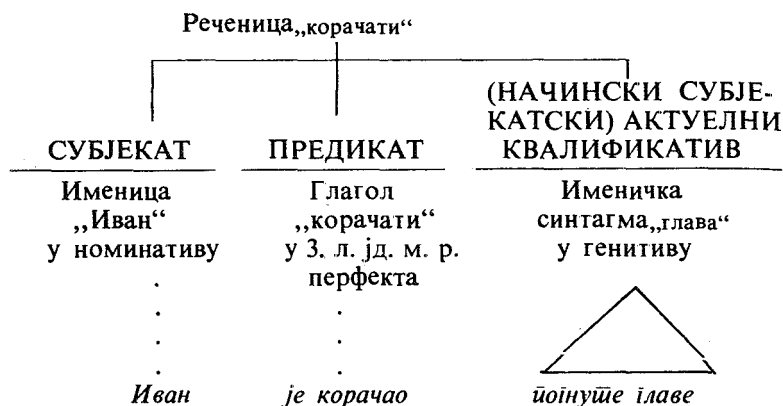
Б. ТИПОВИ И ОБЛИЦИ КОНСТИТУЕНТСКИХ ЈЕДИНИЦА

441. Актуелни квалификатив може бити изречен: (1) **придевском јединицом** (придевом, придевском синтагмом, придевском заменицом, редним бројем) **конгруентним са субјектом односно објек-**

том у роду, броју и падежу (ако придев разликује вид, у номинативу и у акузативу једнаком номинативу стоји у неодређеном виду); (2) именичком јединицом у зависном падежу или предлошко-падежној конструкцији са придевским значењем; (3) именичком јединицом у номинативу односно акузативу са речцом као (уп. пр. 91 и 92).

В. ПРИМЕРИ СИНТАКСИЧКЕ АНАЛИЗЕ

442. Дијаграм бр. 14 (за пример 89):

Табела бр. 10 (за пример 93)

Пример	Конституентска јединица	Тип јединице и њено лексичко језгро	Конституентски облик	Синтаксичка функција
93	<i>Иван</i>	Именица „Иван“	номинатив	СУБЈЕКАТ у реченици „затећи“
	<i>брајћа</i>	Именица „брат“	акузатив	ОБЈЕКАТ у реченици „затећи“
	<i>је ... затекао</i>	Глагол „затећи“	3. л. јд. м. р. перфекта	ПРЕДИКАТ у реченици „затећи“
	<i>болесној</i>	Придев „болестан“	акузатив јд. м. р.	(ОБЈЕКАТСКИ) АКТУЕЛНИ КВАЛИФИКАТИВ у реченици „затећи“

Вежбе

1. Направи дијаграме за примере 88 и 90.
2. Направи табелу за примере 87 и 94.

13. СПИСАК РЕЧЕНИЧНИХ ТИПОВА И РЕЧЕНИЧНИХ КОНСТИТУЕНАТА

443. Реченични *типови*

1. Са глаголским предикатом:
 - без допуне (т. 5),
 - са правим објектом (т. 8),
 - са неправим објектом (т. 8),
 - са два објекта (т. 8),
 - са допунским предикативом (т. 9),
 - са објектом и допунским предикативом (т. 9),
 - са прилошком допуном (т. 10),
 - са објектом и прилошком допуном (т. 10).
2. Са копулативним предикатом:
 - именским (т. 6),
 - прилошким (т. 7).

Реченични конституенти (чланови)

1. Главни реченични конституенти:
 - субјекат (т. 5),
 - предикат
 - а) глаголски (т. 6);
 - б) именски копулативни: копула + именски предикатив (т. 7),
 - в) прилошки копулативни: копула + прилошки предикатив (т. 8).
2. Зависни реченични конституенти:
 - допуне
 - а) рекцијске: прави и неправи објекти (т. 8),
 - б) допунски предикативи (т. 9),
 - в) прилошке допуне (т. 10).
 - одредбе
 - а) прилошке одредбе: (за место, време, начин итд.) (т. 11).
 - б) актуелни квалификативи (т. 12).

36. НЕКИ ПОСЕБНИ ТИПОВИ ПРЕДИКАТСКИХ РЕЧЕНИЦА

1. БЕЗЛИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ

А. ДВА ЗНАЧЕЊА ТЕРМИНА „ЛИЧНИ“

444. Да би се боље разумело шта су то безличне реченице, потребно је направити разлику између два значења термина „лични“ и истовремено се подсетити карактеристика субјекатско-предикатске реченице.

У једном значењу термин „лични“ се употребљава у подели свих глаголских облика на личне и неличне. Лични или финитни облици су они који морфолошки разликују прво, друго и треће лице (једнине и множине), тј. имају посебне облике за свако од тих лица. То су времена и начини, тј. презент, перфект, футур итд. (уп. *радим, радиш, ради, . . .*). Ови облици су веома важни са синтаксу јер у њима стоје глаголи који имају функцију предиката. Зато се предикатска реченица може звати финитном реченицом. Нелични или инфинитни (не: инфинитивни!) облици су они који немају посебне облике за лица, а то су: инфинитив, глаголски придеви и глаголски прилози.

Типични облик српске предикатске реченице је субјекатско-предикатска реченица, тј. реченица у којој постоји носилац ситуације означен субјектом. Њему се приписује садржина глагола у предикату, што је обележено слагањем (конгруенцијом) у лицу и броју (и роду). У субјекатско-предикатској реченици глагол се дакле, употребљава у конгруентном личном облику. На пример, у реченици:

(Пр. 1) Дан је свитао.

предикат је глагол у личном (=финитном) облику (перфекту) а тај лични облик је употребљен као конгруентан: односно у 3. лицу једнине мушког рода (јер конгруира са именицом *дан*). Пошто се избором конгруентног облика показује коме се „лицу“ приписује ситуација — да ли говорнику (1. лице) или саговорнику (2. лице) или појму који не учествује у комуникацији (3. лице) — за конгруентни облик се употребљава и термин *иперсонални облик*. Проблем је, међутим, у томе што се уместо овог термина латинског порекла употребљава наш термин „лични“ дакле исти термин који се употребљава и уместо термина „финитни“. Треба, дакле, разликовати „лични“ = „финитни“ (тј. облик који разликује три лица) и „лични“ = „персонални“ или „конгруентни“ (тј. облик који на основу конгруенције показује које је „лице“ субјекта, односно носиоца ситуације). Осим тога, треба водити рачуна да се субјекатско-предикатска реченица назива и *личном* или *иперсоналном* реченицом.

Б. БЕЗЛИЧНЕ (ИМПЕРСОНАЛНЕ, БЕСУБЈЕКАТСКЕ) РЕЧЕНИЦЕ

445. Безличне реченице може да илуструје пример:

(Пр. 2) Свитало је.

По чему се синтаксичка конструкција ове реченице разликује од синтаксичке конструкције субјекатско-предикатске реченице у пр. 1? — Основна разлика је то што овде нема субјекта, из чега проистиче да не може бити ни слагања с њиме, тј. конгруенције. Зато глагол не стоји у конгруентном него у *неутралном облику*, а то је: 3. лице једнине (средњег рода). Разлика се види и у облику глагола у пр. 1 и 2 (*свиџао је : свиџало је*), и у променљивост и глаголског облика у субјекатско-предикатској реченици, уп.:

(Пр. 3) Зора је свитала.

(Пр. 4) Дани су рано свитали.

У безличној реченици је, међутим, могућ само један облик (3. л. јд. с. р.).

Пошто неутрални облик не показује разлику у лицу (увек је у 3. лицу!), назива се и *безлични* или *имперсонални облик* (али и ту глагол

стоји у ф и н и т н о м облику, јер се увек ради о неком времену или начину; у пр. 2 то је перфекат). Отуда и назив за овај тип реченица: б е з л и ч н е или и м п е р с о н а л н е реченице; а пошто у њиховој конструкцији нема субјекта, зову се и *бесубјекатске*.

Каква разлика у значењу одговара овој разлици у синтаксичкој конструкцији? — У субјекатско-предикатској реченици се исказује ситуација приписана њеном носиоцу (субјекатски појам); у безличној реченици се износи ситуација која се реализује без учешћа неког носиоца ситуације, тј. нека појава или процес или стање које не зависе од неког другог појма.

Напомена. — Овде треба учити да се пре свега ради о језику, а не о објективној стварности. Наиме, у појединим случајевима се иста објективна ситуација може исказати и једним и другим типом реченице (уп. пр. 1 и 2). На ову разлику указује и то што се употреба безличних реченица у различитим језицима, чак и сродним, не подудара. Но за све језике је карактеристично да је главни тип субјекатско-предикатска реченица, којом се могу исказати све ситуације, а да се безличне реченице употребљавају само за неке типове ситуација, као што су атмосферске појаве, психолошка и физиолошка стања и процеси, постојање или непостојање неког појма и сл.

Разлике између предикатске реченице са субјектом и глаголом у персоналном (конгруентном) облику и оне без субјекта и са глаголом у безличном (имперсоналном, неутралном) облику резимиране су у следећој табели

Табела бр. 1

	Субјекатско-предикатска (лична, персонална) реченица	Безлична (имперсонална, бесубјекатска) реченица
Субјекат	постоји	не постоји
Облик глагола	конгруентан (лични, персонални)	неутралан (безлични, имперсонални): 3. л. јд. (с. р.)
Значење	ситуација приписана носиоцу (субјекатском појму)	појава, стање, процес који се реализују без учешћа носиоца ситуације

Напомена. — Реченице у којима заменички субјекат није изречен, али се подразумева, нпр. *идем* (= *Ја идем*) или *Иди!* (= *Ти иди!*), нису безличне, него су личне (= субјекатско-предикатске) реченице.

В. МИНИМАЛНИ МОДЕЛИ БЕЗЛИЧНИХ РЕЧЕНИЦА

446. О безличним реченицама са тзв. логичким субјектом биће речи у следећој тачки, а овде ће бити наведена само два минимална модела безличних реченица. Оба модела означавају појаве, процесе или стања у атмосфери или на неком посебном месту. Модел бр. 1 приказује реченице формиране помоћу глаголског предиката, у коме је употребљен неки безлични (имперсонални) глагол, тј. глагол којим се исказују — или се могу исказати — неприписане ситуације; такви су глаголи: *свањивајши*, *сванујши*, *смркваши се*, *смрћи се*, *смрчашши се*, *свајши*, *грмејши*, *дувајши*, *иљушћашши*, *наоблачашши се*, *разведриши се*, *оштоилиши*, *захладнејши* и сл. (многи ови глаголи могу бити и лични, одн. персонални; уп. пр. 1 и 2).

Модел бр. 1

Безлична реченица	безлични глагол	=	ПРЕДИКАТ
			Безлични глагол
			у 3. л. јд. (с. р.)
			личног (=финитног) облика

Други модел приказује безличне реченице формиране помоћу прилошког предиката, са ситуационим прилозима као што су: *хладно, топло, вруће, сјајно, зајушљиво.*

Модел бр. 2

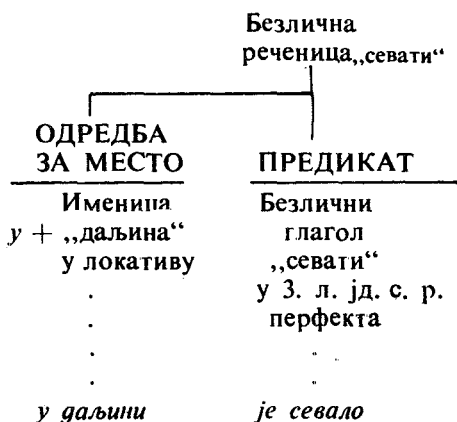
Безлична реченица	прилошки предикат	=	ГЛАГОЛСКИ ДЕО ПРЕДИКАТА	ПРИЛОШКИ ДЕО ПРЕДИКАТА
			Глагол „јесам-бити“	Ситуациони прилог
			у 3. л. јд. (с. р.)	
			личног (=финитног) облика	

Примери

(Пр. 5) У даљини је севало.

(Пр. 6) Данас је топло.

Дијаграм бр. 1 (за пример бр. 5):

Табела бр. 2 (за пример б)

Пример	Конституентска јединица	Тип јединице и њено лексичко језгро	Конституентски облик	Синтаксичка функција
6	<i>данас</i>	Прилог за време „данас“	—	ОДРЕДБА ЗА ВРЕМЕ у безличној реченициПр. 6
	<i>је</i>	Глагол „јесам“	3. л. јд. презента	ГЛАГОЛСКИ ДЕО ПРЕДИКАТА у безличној реченициПр. 6
	<i>топло</i>	Ситуациони прилог „топло“	—	ПРИЛОШКИ ДЕО ПРЕДИКАТА у безличној реченициПр. 6

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма реченице: а) Јуче је захладнело. б) Напољу је хладно.
2. Анализирај помоћу табеле реченице: а) Смркло се. б) Спарно је.
3. У реченицама: *Вейар дува.* и *Напољу дува.* стави глаголе у перфекат и објасни разлику међу њима.

2. РЕЧЕНИЦЕ СА ЛОГИЧКИМ (СЕМАНТИЧКИМ) СУБЈЕКТОМ**А. ЛОГИЧКИ (СЕМАНТИЧКИ) СУБЈЕКАТ**

447. У реченицама:

(Пр. 7) Марку се спавало.

(Пр. 8) Марку се играла кошарка.

пружа се информација о Марку: да он осећа потребу или жељу да спава односно да игра кошарку. Марко је, значи, носилац ситуације означене тим реченицама. Међутим, за разлику од типичног случаја — да је носилац ситуације означен субјектом, тј. именичком јединицом у независном падежу (номинативу) и да глагол конгруира са субјектом, овде именичка јединица стоји у зависном падежу (датову), а глагол не конгруира с њим.

Да би се показала двострука природа оваквог реченичног конституента — да је то именичка јединица којом се означава носилац ситуације, али да то није прави субјекат, употребљава се назив: **ЛОГИЧКИ** или **СЕМАНТИЧКИ СУБЈЕКАТ**. За разлику од њега, именички израз у номинативу (субјекат) може се означити прецизније као **ГРАМАТИЧКИ СУБЈЕКАТ**.

Б. РЕЧЕНИЦЕ СА ЛОГИЧКИМ СУБЈЕКТОМ У ДАТИВУ И АКУЗАТИВУ

448. Овакве реченице са логичким субјектом у дативу илуструју примери 7 и 8, као и следећи примери:

- (Пр. 9) Марку је позлило.
- (Пр. 10) Марку је боље.
- (Пр. 11) Марку је досадно.
- (Пр. 12) Марку је задрхтала рука.
- (Пр. 13) Марку севају очи.

Као што се из ових примера види, овакве реченице могу бити и безличне, са глаголским предикатом (пр. 7 и 9) или прилошким предикатом (пр. 10 и 11); али то могу бити и личне (субјекатско-предикатске) реченице (пр. 8, 12 и 13). У таквим реченицама постоји и граматички (синтаксички) субјекат, тј. именица у номинативу (*кошарка, рука, очи*), а глагол конгруира с њим. Семантичка и информативна перспектива реченице се, међутим, формирају према логичком, а не према граматичком субјекту: иако то није речено, рука и очи припадају Марку као носиоцу целе ситуације, а Марко је и носилац информације изнете у реченици.

Свим наведеним типовима реченица означавају се психолошка или физиолошка стања или процеси везани за особу означену логичким субјектом. Особа (гачније: живо биће) о којој се пружа оваква информација може бити означена и именичком јединицом у а к у з а т и в у. Такав је логички субјекат у следећим примерима:

- (Пр. 13а) Ивана и Тању је страх. (= Иван и Тања се плаше.)
- (Пр. 14) Јасну је болео зуб.
- (Пр. 15) Марка сврби нос.

В. БЕЗЛИЧНЕ ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛНЕ РЕЧЕНИЦЕ СА ЛОГИЧКИМ СУБЈЕКТОМ У ГЕНИТИВУ

449. *Егзистенцијалним реченицама* се зову оне реченице којима се исказује (не)постојање неког појма. Таква је, на пример, реченица којом почињу народне приче:

- (Пр. 16) Био један цар ...

са глаголом „бити“ у облику крњег перфекта и са (граматичким) субјектом распоређеним иза глагола.

Постоје и *безличне егзистенцијалне реченице* у којима се, кад треба исказати презент, употребљава глагол „имати“ а кад треба исказати неки други лични облик — глагол „бити“. Логички субјекат, који именује појам о чијој је егзистенцији реч, стоји у облику генитива. Примери:

- (Пр. 17) Данас *има / нема* наставе.
- (Пр. 18) Јуче (*ни*) *је било* наставе.
- (Пр. 19) Сутра (*не*) *ће бити* наставе.

Г. ДЕФИНИЦИЈА ЛОГИЧКОГ (СЕМАНТИЧКОГ) СУБЈЕКТА

450. Логички (семантички) субјекат је именичка јединица у зависном падежу (дативу, акузативу или генитиву) којом се именује појам о коме се говори у реченици.

Вежбе

1. Направи дијаграм за реченице у примерима бр. 12 и 14 (синтаксичке функције: ЛОГИЧКИ СУБЈЕКАТ — ПРЕДИКАТ — ГРАМАТИЧКИ СУБЈЕКАТ).

2. Анализирај помоћу табеле примере бр. 9 и 10.

3. Како се зову реченице типа: *Још има времена.* и *Више нема времена?* Како би гласиле те реченице са глаголом у облику перфекта и футура?

4. Каквим је речима исказан логички субјекат у реченицама: а) Сад ми је лакше. (б) Овде нам је пријатно. (в) Застао му је дах.

3. ОБЕЗЛИЧЕНЕ РЕЧЕНИЦЕ (РЕЧЕНИЦЕ СА БЕЗЛИЧНОМ КОНСТРУКЦИЈОМ)

А. БЕЗЛИЧНА КОНСТРУКЦИЈА

451. Упоредимо реченице:

(Пр. 20) Људи су некада ретко путовали.

(Пр. 21) Некада се ретко путовало.

Обе реченице су формиране помоћу глагола „путовати“. Пошто тај глагол означава радњу која мора да има свог вршиоца, он је (= *иперсонални*) глагол. Лични глаголи се најчешће употребљавају у реченицама са субјекатско-предикатском конструкцијом, нпр.:

(Пр. 22) Иван путује у Сарајево.

где је носилац ситуације (вршилац радње) исказан субјектом, а радња се приписује субјекту, што је обележено конгруенцијом. Глагол ту, дакле, стоји у конгруентном, односно личном (= *персоналном*) облику.

По оваквом моделу је направљена и реченица у пр. 20: субјекат је *људи*, а глагол стоји у 3. лицу множине мушког рода, тј. контруира са субјектом. Реченица у пр. 21 има слично значење као и реченица у пр. 20, али се њихове конструкције разликују, и то у три елемента. Најважнија разлика је што у другој реченици (бр. 21) *н е м а с у б ј е к т а*. Због тога глагол стоји у *неутралном* (безличном, имперсоналном) облику; тј. у 3. лицу једине (средњег рода). Уз то, у тој реченици је глагол „путовати“ употребљен у *повраћном* (*рефлексивном*) облику (уп. речу *се*.) Ова реченица, дакле, има *безличну конструкцију*, и то рефлексивну.

Реченице са безличном конструкцијом су очигледно сличне са безличним реченицама. Међутим, између та два типа постоји једна значајна разлика: безличне реченице су формиране од безличних глагола, тј. глагола који не подразумевају постојање неког носиоца ситуације, док су реченице са безличном конструкцијом формиране од личних глагола, те се у њиховом садржају подразумева постојање вршиоца радње. Зато се реченице са безличном конструкцијом могу звати и *обезличене реченице*.

Реченице са безличном конструкцијом (обезличене реченице) не треба посматрати саме за себе, него у односу на одговарајуће субјекатско-објекатске реченице, јер су оне *обезличена варијанција* субјекатско-предикатских реченица са истим глаголом (уп. пр. 20 и 21). Разлику између две варијанте реченица са личним глаголима показује следећа табела:

Табела бр. 3

	Реченице са субјекатско-предикатском конструкцијом	Реченице са безличном конструкцијом
Вршилац радње	исказан (субјектом)	није исказан, тј. нема субјекта
Конгруентни/неутрални облик глагола	глагол је у конгруентном (персоналном) облику	глагол је у неутралном (безличном) облику, тј. у 3. л. јд. (с. р.)
Активни/повратни облик глагола	глагол је у активном облику	глагол је у повратном облику

За обезличене реченице треба још рећи да се праве углавном од непрелазних глагола, док је за прелазни глагол карактеристична пасивна конструкција (в. следећу тачку). Изузети су прелазни глаголи са факултативним објектом: када објекатски појам није изречен, реченица се може обезличити (в. пр. 26).

Б. ЗНАЧЕЊЕ И УПОТРЕБА ОБЕЗЛИЧЕНИХ РЕЧЕНИЦА

452. Чему служе овакве реченице? Одговор на то питање треба тражити у ономе што их разликује од субјекатско-предикатске варијанте: у обезличеним реченицама се не исказује вршилац радње. Пошто се вршилац радње означава термином *ајенс*, ефекат обезличених реченица се назива и *деајенџизација*, тј. формално „одстрањивање“ агенса (вршиоца), који наравно у стварности и даље постоји.

Таква *деајенџизација* најчешће се употребљава тамо где се ради о *уој-шџеном вршиоцу*, дакле за уопштено приписивање радње. То је случај у примеру 21, где се говори о људима уопште. Уп. и реченицу:

(Пр. 23) До тога места се тешко стиже.

која се може парафразирати са:

(Пр. 24) Човек до тог места тешко стиже.

(Пр. 25) До тог места тешко стижеш.

односно помоћу именице „човек“ уопштеног значења или помоћу уопштеног „ти“ (тј. не: ти лично). Уопштавање се може унеколико конкретизовати употребом месне одредбе, нпр.:

(Пр. 26) У овом *ресџорану* се добро једе. (= гости овог ресторана ...)

(Пр. 27) У *касарнама* се рано леже и рано устаје. (= војници у касарнама ...)

Обезличене реченице се често употребљавају и да би се имплицирао *коллекџивни вршилац*, тј. за колективно приписивање:

(Пр. 28) У нашој школи се прича само о предстојећој утакмици.

(Пр. 29) На Мириној свадби се много певало и играло.

Стилска вредност оваквих реченица је што омогућавају безличну формулацију; уп.:

(Пр. 30) Креће се у два. (уп.: Крећемо у два.)

(Пр. 31) Овде се не пуши! (уп. Овде не смеш да пушиш!)

Овакво „безлично“ изражавање нарочито је често у званичним и научно-стручним текстовима, тј. у текстовима којима треба дати уопштени и објективни карактер.

Вежбе

1. Обезличи следеће реченице и објасни разлику у конструкцији:
(а) На возачком испиту човек лако падне. (б) Тако човек не говори с пријатељем. (в) Јуче су у фабрици радници радили до касно у ноћ. (г) Када стигемо у хотел?

2. Направи дијаграм за реченице у примерима 20 и 21 (Реченице означени са: субјекатско-предикатска реченица „путовати“ и обезличена реченица „путовати“.)

3. Из новина или књига нађи примере употребе обезличених реченица.

4. ПАСИВНЕ РЕЧЕНИЦЕ (РЕЧЕНИЦЕ С ПАСИВНОМ КОНСТРУКЦИЈОМ)

А. ПАСИВНА КОНСТРУКЦИЈА (С ПАРТИЦИПСКИМ ПАСИВОМ)

453. Од прелазног глагола „хвалити“ могу се направити реченице сличног значења:

(Пр. 32) Ученици много хвале свог друга Ивана.

(Пр. 33) Иван је много хваљен од (стране) својих другова.

У оба примера реченица је субјекатско-предикатског типа (лична). Међутим, у првој глагол је у а к т и в у (*хвале*), а у другој у п а р т и ц и п с к о м п а с и в у (*је хваљен*.) Но разлика није само у облику глагола него и у реченичној конструкцији. Наиме, прва реченица има *активну конструкцију*, која је типична за употребу свих глагола, укључујући и прелазне. У тој конструкцији вршилац радње (агенс) исказан је субјектом, глагол је у облику актива и приписује радњу вршиоцу као субјекту, а појам који обухвата радња, тзв. *пацијенс*, исказан је правим објектом.

Друга реченица има специјалну конструкцију која се зове *пасивна конструкција* (с партиципским пасивом) и која се јавља само у реченицама са прелазним глаголима (и то не свим). У таквим реченицама субјектом је исказан *пацијенс*, глагол је у облику *пасива*, а агенс, ако је уопште наведен, исказан је *зависним реченичним конституентом* — АГЕНТИВНОМ ОДРЕДБОМ, тј. ОДРЕДБОМ ЗА (ИСКАЗИВАЊЕ) ВРШИОЦА РАДЊЕ. Типичан облик агентивне одредбе је: *од (стиране)* + и м е н и ч к а ј е д и н и ц а у г е н и т и в у (тј. генитив с предлогом *од* или са предлошким изразом *од стиране*). Међутим, агенс се најчешће уопште не изриче, односно реченица је потпуна и без агентивне одредбе; уп.:

(Пр. 34) Иван је много хваљен.

Модел пасивне реченице са партиципским пасивом јесте:

Модел бр. 3

Пасивна реченица (са партиципским пасивом)	СУБЈЕКАТ (= Пацијенс)	ПРЕДИКАТ	АГЕНТИВНА ОДРЕДБА <i>од (сйране)</i> + Именички израз у генитиву
	= Именички израз у номинативу	Прелазни глагол у конгруентном личном облику партиципског пасива	

Разлику између *активне* и овакве *пасивне варијанте* реченице са прелазним глаголом показује следећа табела:

Табела бр. 4

	Активна реченица	Пасивна реченица (са партиципским пасивом)
Облик прелазног глагола	актив	партиципски пасив
Агенс (вршилац радње)	исказан је субјектом	исказан је факултативно (необавезно) АГЕНТИВНОМ ОДРЕДБОМ с типичним обликом: <i>од (сйране)</i> + именички израз у генитиву
Пацијенс (појам обухваћен радњом)	исказан је правим објектом	исказан је субјектом

Шта се постиже употребом пасивне реченице? — Пошто се ситуација приписује *пацијенсу*, а не агенсу (који уопште не мора бити изречен), реченица има *пасивну ћерсјективу*, тј. пружа информацију о пацијенсу (уп. Иван је хваљен од *својих друјова*: *Ученици хвале свој друја* Ивана.). Зато је пасивна реченица погодна да се као носилац реченичне информације исказе пацијенс, односно да се у вези с њим пружи информација (која не мора да садржи податке о агенсу).

Б. КОНСТРУКЦИЈА С РЕФЛЕКСИВНИМ ПАСИВОМ

454. За исказивање ситуације с *уошћеним* или *колективним агенсом* (в. претходну тачку) и у реченицама с прелазним глаголом може да се употреби *деајентивизована конѕирукција* с глаголом у рефлексивном облику; уп. примере 35 и 36 са уопштеним и 37 и 38 са колективним агенсом:

(Пр. 35) *Људи* радо читају занимљиве књиге.

(Пр. 36) Занимљиве књиге *се* радо читају.

(Пр. 37) Прошле године су у нашој школи *ученици* много играли кошарку.

(Пр. 38) Прошле године *се* у нашој школи много *играла* кошарка.

Међутим, за разлику од реченица са непрелазним глаголима, које су обезличене (в. претходне тачке), у реченицама као што су оне у примерима 36 и 38 употребљава се субјекатско-предикатска (лична) конструкција, само п а с и в - в н а . Дакле, глагол стоји у облику р е ф л е к с и в н о г п а с и в а , а субјектом је исказан пацијенс. Агенс се, иначе, не изриче, тј. реченица је д е а г е н - т и з о в а н а . Модел оваквих реченица је:

Модел бр. 4

Пасивна реченица са рефлексивним пасивом	=	СУБЈЕКАТ	ПРЕДИКАТ
		(=Пацијенс)	
прелазни глагол		Именичка јединица у номинативу	Прелазни глагол у конгруентном рефлексивном личном облику

Треба још додати да се у оваквом значењу може употребити и реченица с партиципским пасивом; уп.:

(Пр. 39) Прошле године *је* у нашој школи много *цирана* кошарка.

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма реченице: (а) Град је бомбардован од (стране) непријатеља. (б) Кишобран се често заборавља.

2. Анализирај помоћу табеле реченице: (а) Он је напуштен од свих пријатеља. (б) Тај речник се тешко налази.

3. Начини реченице са партиципским пасивом од глагола „наградити“ и „уважавати“ и покажи у чему се разликују од одговарајућих активних реченица.

4. Начини реченице с рефлексивним пасивом од глагола „губити“ и „градити“ и покажи у чему се разликују од одговарајућих активних реченица.

5. РЕЧЕНИЦЕ СА СЛОЖЕНИМ ПРЕДИКАТОМ (МОДАЛНА И ФАЗНА КОНСТРУКЦИЈА)

А. МОДАЛНИ И ФАЗНИ (АСПЕКТУАЛНИ) ГЛАГОЛИ

455. Постоје два типа *непопуних глагола* (тј. глагола непотпуног значења) важних за формирање реченица и глаголских конструкција уопште. Један тип су *модални* глаголи (глаголи модалног значења), од којих су најважнији: *морати*, *моћи*, *хтећи*, *смести* и *шребати* (безличан!). Овакви глаголи *модализују* значење глагола с којим се комбинују, тј. показују да се дата ситуација не износи као реална, него као ситуација која се мора, може, хоће и сл. реализовати. Упореди:

(Пр. 40) Иван је купио карте за биоскоп.

(Пр. 41) Иван је хтео да купи карте за биоскоп.

Прва реченица износи радњу означену глаголом „купити“ као реалну (у овом случају: извршену). Другим примером се радња тога глагола исказује као *модализована*, тј. показује се да је постојала жеља да се та радња изврши, али из тога не произилази да је радња и извршена; уп.:

(Пр. 42) Иван је хтео да купи карте за биоскоп, али су све карте биле распродате.

Други тип су *фазни* или *аспектуални глаголи*, као што су:

почећи, почињати; настајати, настајати; ирестијати, ирестијати.

Оваквим глаголима се показује фаза реализације глаголског садржаја, тј. да ли се ради о почетку, наставку или престанку, нпр.:

(Пр. 43) Иван је почео/настајавио/ирестијао писати писмо.

Напомена. Са фазним глаголима се комбинују само глаголи несвршеног вида; уп.:

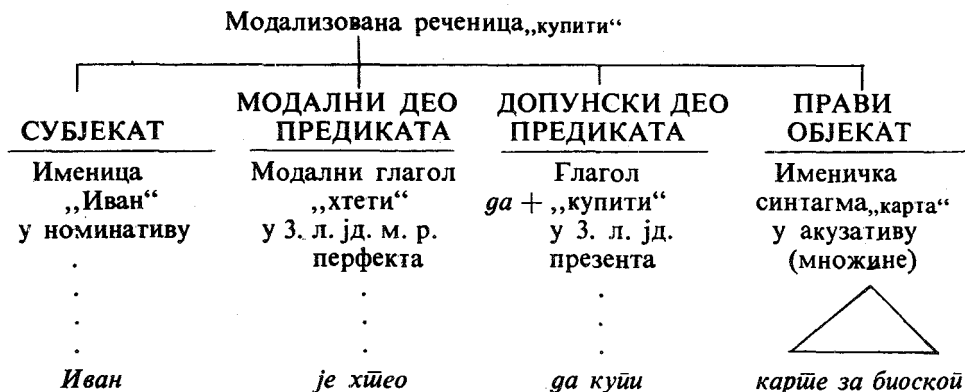
(Пр. 43а) Иван је почео да *ирејисује*/**ирејисе* задатак.

(звездицом се обележава да се тако не говори). Зато се вид неког глагола може проверити помоћу теста са глаголом „почети“ (уп. пр. 43).

Б. МОДАЛНА И ФАЗНА КОНСТРУКЦИЈА

456. Употребом модалног или фазног глагола у реченици настаје конструкција која се зове *сложени предикат*. Таква конструкција је састављена од **МОДАЛНОГ** или **ФАЗНОГ** (АСПЕКТУАЛНОГ) ДЕЛА ПРЕДИКАТА и **ДОПУНСКОГ ДЕЛА ПРЕДИКАТА**. Модални и фазни део предиката чини модални односно фазни глагол у **личном** (финитном) облику, а допунски део—код сложеног глаголског предиката—чини глагол пуног значења употребљен или у облику **инфинитива** или у облику **презента** (конгруентног са субјектом) са везником *да*. Ово се може показати помоћу дијаграма за примере 41 и 43:

Дијаграм бр. 2 (за пр. 41)

Дијаграм 3 (за пр. 43)

Аспектуализована реченица „писати“

СУБЈЕКАТ	ФАЗНИ ДЕО ПРЕДИКАТА	ДОПУНСКИ ДЕО ПРЕДИКАТА	ПРАВИ ОБЈЕКАТ
Именица „Иван“ у номинативу	Фазни глагол „почети“ у 3. л. јд. м. р.	Глагол „писати“ у инфинитиву	Именица „писмо“ у акузативу
·	·	·	·
·	·	·	·
·	·	·	·
Иван	је почео	писати	писмо

Напомене. — 1. Глагол „треба“ је безличан, тј. увек стоји у неутралном (безличном) облику.

2. Када се са акцентованим облицима презент глагола „хтети“: *хоћу, хоћеш* итд. или *нећу, нећеш* итд. комбинује инфинитив, добија се футур (нпр. *Хоћеш ли ићи на концерт?* и *Нећу ићи на концерт.*); значи да ту *хоћеш* и *нећу* имају функцију помоћног глагола, а не модалног дела предиката. Када се ови облици комбинују са конструкцијом *да* + презент, та комбинација може бити и сложени предикат и облик футура.

Сложени предикат може да се јави у свим типовима реченица; нпр.:

- (Пр. 44) Иван хоће да *буде најбољи ђак.* (= модализовани именски предикат);
 (Пр. 45) Иван у пет сати мора *бићи овде.* (= модализовани прилошки предикат);
 (Пр. 46) Почело је да *свиће.* (= аспектуализована безлична реченица);
 (Пр. 47) О томе не сме *да се прича.* (= модализована безлична конструкција);
 (Пр. 48) Посао мора *бићи завршен/Посао се мора завршићи.* (= модализована пасивна конструкција).

Осим тога, модалне и фазне конструкције се употребљавају и у глаголским синтагмама, на пример:

- (Пр. 49) Иван је причао *не иресхајући да лега* у Марка.

В. ТИПОЛОГИЈА ПРЕДИКАТА

457. Ако се жели систематизовати оно што је речено у т. 413 и 415 — 424 и у овој тачки, предикат се може класификовати на два начина, односно према два критеријума. Први критеријум је састав лексичког језгра **п р е д и к а т а**, и по том критеријуму предикати се деле на:

- глаголски предикат,
- копулативни предикат
 - а) именски
 - б) прилошки.

Други критеријум је сложеност, и ту се сви предикати деле на:

- прости предикат,
- сложени предикат.

Постоји, дакле, прости и сложени глаголски предикат и прости и сложени копулативни предикат, а у оквиру њега — прости и сложени именски предикат и прости и сложени прилошки предикат. Примере за ове предикате пружа следећа табела:

Табела бр. 5

Подела по саставу лексичког језгра			
		Глаголски предикат	Копулативни предикат а) именски б) прилошки
Подела по сложености:	Прости предикат	<i>радим</i>	а) <i>био сам болесџан</i> б) <i>био сам џамо</i>
	Сложени предикат	<i>морам да радим</i> или <i>морам радити</i>	а) <i>морам да будем/биџи одличан</i> б) <i>морам да будем/биџи џамо</i>

Вежбе

1. Направи дијаграме за реченице: (а) Тања мора да се врати кући. (б) Марко је престао играти кошарку.
2. Направи табелу за реченице: (а) Ко сме препливати реку? (б) Киша је наставила да пада.
3. Направи модализовану реченицу са глаголом „телефонирати“ и аспектуализовану реченицу са глаголом „читати“, а затим опиши састав добијених сложених предиката.

37. ИМЕНИЧКЕ, ПРИДЕВСКЕ И ПРИЛОШКЕ СИНТАГМЕ

1. СИНТАГМАТСКА КОНСТРУКЦИЈА

458. У глави 34 показано је да носиоци синтаксичких функција могу бити појединачне речи (глаголске, именичке, придевске, прилошке), али и да значење ових речи може бити проширено образовањем посебних синтаксичких јединица — *синџајми*. На пример, у реченици:

(Пр. 1) Дечак пажљиво гледа пренос.

сваки од четири конституента (субјекат — одредба за начин — предикат — објекат) чини по једна реч. Међутим, у примеру:

(Пр. 2) Мали дечак из суседства врло пажљиво гледа пренос утакмице.

сви конституенти сем предиката *лега* су синтагме. А у примеру:

(Пр. 3) Мали дечак из *нашеј* суседства врло пажљиво гледа пренос *фудбалске* утакмице

унутар ширих синтагми јављају се и уже синтагме, и то унутар субјекта јавља се ужа синтагма *из нашеј суседства*, а унутар објекта — *фудбалске утакмице*. Све ово се може представити овако:

(Пр. 4) (Мали) дечак (из (нашег) суседства) (врло) пажљиво *лега* пренос ((фудбалске) утакмице).

Како изгледа функционална структура именичких, придевских и прилошких синтагми (о глаголским синтагмама ће бити речи касније)? — Базична структура потребна за анализу синтагми може се илустровати следећом табелом:

Табела бр. 1

Врста синтагме	Функционална структура синтагме			
	ПОМОЋНА РЕЧ	ЗАВИСНИ КОНСТИТУЕНТ	ГЛАВНА РЕЧ	ЗАВИСНИ КОНСТИТУЕНТ
ИМЕНИЧКА	— у	нова новој	књига књизи	о шаху о шаху
ПРИДЕВСКА	—	необично	сличан	ранијем моделу
ПРИЛОШКА	—	веома	далеко	од наше школе

Дакле, за анализу је потребно разликовати следеће делове синтагме:

1. ГЛАВНА РЕЧ (= ГЛАВНИ КОНСТИТУЕНТ) јесте реч која је лексичко језгро синтагме. Она је, пре свега, важна зато што се за њу везују зависни конституенти. Осим тога, важна је и зато што се према њеној врсти одређује и врста (тип) синтагме (именица — именичка синтагма, придев — придевска синтагма, прилог — прилошка синтагма) и зато што се њеним обликом прецизира употреба целе синтагме: у случају именице — падежом, у случају придева — конгурентним обликом (у случају прилога, који је непроменљива реч, употребна вредност синтагме зависи од његове врсте, тј. од тога да ли је то прилог за место, време, начин и сл.). Уз то, при описивању синтагме главна реч је погодна за њено идентификовање, нпр.: именичка синтагма „књига“, придевска синтагма „сличан“, прилошка синтагма „далеко“.

2. ЗАВИСНИ КОНСТИТУЕНТИ (ЗАВИСНИ ЧЛАНОВИ), којих може бити један или више, могу се поделити у две групе:

а. Неки зависни конституенти обично се распоређују *испред* главне речи и представљају њене *специфичне одредбе*: за именице специфичне одредбе су придевске речи (и синтагме), уп. *нова*; за придеве и прилоге специфичне одредбе су прилози за начин (и меру), уп.: *необично*, *веома*.

б. Други конституенти се обично распоређују *иза* главне речи и могу имати функцију *одредбе* или *допуне*. Такви зависни чланови се најчешће исказују именичком речи или синтагмом у зависном падежу, без предлога или с предлогом, уп.: *о шаху*, *прећходној књизи*, *од наше школе*.

3. ПОМОЋНА РЕЧ прецизира употребу синтагме и улази у њен *конститутивни* облик. Помоћна реч је најчешће предлог, али то може бити и речца.

Предлог са именичком синтагмом, у зависном падежу образује *предлошко-падежну конституцију*, у којој предлог и зависни падеж чине конституентски облик дате синтагме.

Дакле, наведене типове синтагми чине једна реч која може и сама бити носилац конституентских функција (именица, придев, прилог) и једна или више њених одредби и допуна; употребна вредност синтагме зависи, пре свега, од главне речи, а обележава се обликом те речи и евентуално употребом помоћне речи.

У вези са синтаксичком конструкцијом појединих врста синтагми, најважније је видети које функције врше зависни чланови и какав је њихов састав. При том треба водити рачуна да се зависни чланови не јављају сваки за себе, него да заједно да главном речи образују јединствену конструкцију одређене функционалне структуре (уп. наведене синтагме: синтагма „књига“: АТРИБУТ — ГЛАВНА РЕЧ — АТРИБУТ; синтагма „сличан“: РЕДБА — ГЛАВНА РЕЧ — ДОПУНА; синтагма „далеко“: ОДРЕДБА — ГЛАВНА РЕЧ — ДОПУНА).

2. ИМЕНИЧКЕ СИНТАГМЕ

А. ТИПОВИ АТРИБУТА

459. За зависне конституенте именичких синтагми употребљава се општи назив: АТРИБУТ. Међутим, постоје разне врсте атрибута, те се они према саставу и облику конституентске јединице могу поделити на три ужа типа:

- придевски (= конгруентни) атрибути
- падежни (и предлошко-падежни) атрибути
- именички атрибути или атрибутиви.

Б. ПРИДЕВСКИ (= КОНГРУЕНТНИ) АТРИБУТИ

460. Специфичне одредбе именичких речи су *придевске јединице*: придеви, придевске синтагме, придевске заменице и редни бројеви. Свим тим јединицама је заједничко приписивање њиховог садржаја именичком појму означеном главном речи, при чему се то приписивање формално обележава конгруенцијом (слагањем) у роду, броју и падежу. Тако у синтагмама:

(Пр. 5) добра/занимљива врло добра/необично занимљива Маркова/Тањина моја/твоја/... ова/нека/свака прва/друга/трећа/...	} књига
--	---------

све придевске речи су у номинативу јединине женског рода јер је *књига* именица женског рода и стоји у номинативу јединине.

Сваки тип придевских речи има специфичну улогу у формирању значења именичке синтагме: већина придева (нарочито описни) показује неку карактеристику именичког појма; прави присвојни придеви (*Марков, Тањин* и сл.), као и присвојне заменице (*мој, његов* итд.) повезују именички појам са другим именичким појмом (*Марком, Тањом, говорником, саговорником* итд.) и на тај начин доприносе његовом идентификовању; друге придевске заменице, а и редни бројеви, такође на разне начине доприносе идентификовању именичког појма и његовог обима. Ове разлике у функцији и значењу придевских атрибута одражавају се и у њиховом распореду — ближе именици односно даље од ње (а ближе почетку синтагме). Ово ће бити илустровано помоћу два једноставна модела повезана са малим речницима (о комбиновању модела и речника в. г. 1. т. 3).

Модел бр. 1

Именичка синтагма	=	(ОПИСНИ) АТРИБУТ	(ГРАДИВНИ) АТРИБУТ	ГЛАВНА РЕЧ
		Описни придев или придевска синтагма у конгруентном облику	Градивни придев у конгруентном облику	Именица

Речник бр. 1

Описни придеви и синтагме: бела, плава, црна, (сасвим) нова, (врло) лепа, (прилично) скупа

Градивни придеви: свилена, вунена, памучна

Именице: хаљина, сукња, блуза

Примери синтагми:

(Пр. 6)	бела	свилена	хаљина
	врло лепа	вунена	сукња
	нова	памучна	блуза

Модел бр. 2

Именичка синтагма	=	(ЗАМЕНИЧКИ) АТРИБУТ	(ПРИСВОЈНИ) АТРИБУТ	ГЛАВНА РЕЧ
		Показна, неодређена, општа или одрична заменица у конгруентном облику	Присвојни придев или присвојна заменица у конгруентном облику	Именица

Речник бр. 2

Показне, неодређене, опште и одричне заменице: овај, тај, онај; неки, некакав; ма који; сваки; ниједан.

Присвојни придеви: Иванов, Марков, Тањин, Јаснин
 Присвојне заменице: мој, твој, његов, њен, наш, ваш, њихов
 Именице: познаник, пријатељ, рођак, друг

Примери синтагми:

(Пр. 7)	онај	Иванов	познаник
	неки	Марков	пријатељ
	сваки	Тањин	рођак
	ниједан	Јаснин	друг

В. ПАДЕЖНИ АТРИБУТИ

461. Као атрибути могу се употребити и именице и именичке синтагме у неком зависном падежу, било без предлога или с предлогом. По свом значењу и употребној вредности овакви атрибути могу се груписати у падежне атрибуте с придевским, рекцијским и прилошким значењем.

Падежни атрибути с придевским значењем исказују садржај који се приписује именичком појму као квалификација (стална или везана за актуелну ситуацију) или као конкретизација припадања. Овакви атрибути, дакле, одговарају на питања: какав?, од чега?, које врсте?, чији? и сл. Примери (разврстани по сличности с описним, градивним и присвојним придевима):

- (Пр. 8) *цемпер сиве боје* (уп. сиви цемпер), жена *риђе косе* (уп. риђокоса жена), свеска *с ишараним корицама*, чај *без шећера*, младић *у сивом цемперу*, човек *у јодинама*, столица *на расклапање*, машина *за писање* (уп. писаћа машина);
- (Пр. 9) ташна *од коже* (уп. кожна ташна), ограда *од дрвета* (уп. дрвена ограда), прстен *од злата* (уп. златан прстен);
- (Пр. 10) књига *Тање Пејровић* (уп. Тањина књига), фотографија *нашег разреда*, романи *Мирослава Крлеже*.

Рекцијски падежни атрибути допуњавају именицу показујући са чиме је повезано њено релационо значење. У коме ће зависном падежу, и са којим предлогом, стајати рекцијски атрибут зависи, наравно, од рекције именице која се допуњава. Примери за рекцију именица:

- (Пр. 11) страх од некога/нечега (*ог* + ген.), оданост некоме/нечему (дат.), љубав према некоме/нечему (*према* + дат.), сећање на некога/нешто (*на* + акуз.), увереност у нешто (*у* + акуз.), таленат за нешто (*за* + акуз.), бављење нечим (инстр.), сродство с неким (*с(а)* + инстр.), жудња за нечим (*за* + инстр.), прича о некоме/нечему (*о* + лок.), искуство у нечему (*у* + лок.).

Падежни атрибути с прилошким значењем, тј. са значењем места, времена, начина, узрока, циља и сл. најчешће се везују, као и рекцијски атрибути, за апстрактне именице; примери:

- (Пр. 12) летовање *на мору*, одлазак *у природу*, пењање *на планину*, састанак *у њејак*, путовање *по ноћи*, возња *аутобусом*, радост *због победе*.

Но и именице које означавају конкретне појмове могу имати неке атрибуте прилошког значења, што је и разумљиво када знамо да постоји и прилошки копулативни предикат (2.7). Упореди:

- (Пр. 13) а. (она) књига на *столу*
б. Књига је на столу.

Напомена. — Као атрибути могу да се употребе и прилози, пре свега за место и време. Уп.: боравак *овде*, кретање *наниже*, путовање *ноћу*.

Г. ИМЕНИЧКИ АТРИБУТИ ИЛИ АТРИБУТИВИ

462. Именичком појму може се и директно приписати садржај неке именице (или именичке синтагме). Примери:

- (Пр. 14) птица *селица*, змија *ојровница*, пси *лушалице*, јабуке *кожаре*, камен *шемељац*, син *јединац*, писци *реалисти*, возач *йочейник*.

У наведеним синтагмама другом именицом се сужава значење исказано првом именицом (као главном речи). Обележја везе квалификативне именице са именицом коју квалификује јесу распоред и конгруенција (слагање) у падежу (и броју); уп.: камен *шемељац*, камена *шемељца*, камену *шемељцу* итд. (Зато зависни конституент може да стоји и у номинативу, који је иначе независни падеж.)

Овакви и слични атрибути представљају нарочити тип одредби именица и могу се назвати ИМЕНИЧКИМ АТРИБУТИМА, а зову се и АТРИБУТИВИМА. Од разних врста оваквих атрибута (атрибутива) овде ће бити описане још само две. Једна врста су титуле, називи сродства и друге квалификације које се исказују конгруентним именицама распоређеним испред имена, презимена, назива занимања и сл.; примери:

- (Пр. 15) *јосјодин* Никола, господин директор; *докторка* Петровић, *професор* Милан Јовановић, *баба* Мара, *чика* Милан.

(У неким случајевима се квалификативна именица не мења па се између ње и главне именице у зависном падежу ставља цртица: *баба-Маре*, *баба-Мари* итд.)

Другачија врста атрибутива јесу називи књига, уметничких дела, листова и часописа, удружења, спортских клубова, хотела, разних институција итд.; примери:

- (Пр. 16) роман „*Травничка хроника*“, трагедија „*Хамлеј*“, балет „*Лабудово језеро*“, часопис „*Галаксија*“, клуб „*Јединство*“, хотел „*Славија*“.

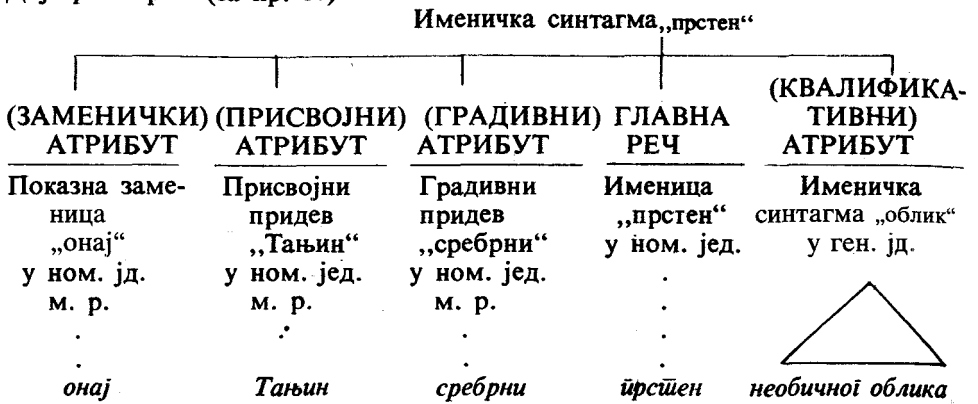
Овакви називи се распоређују иза именице коју одређују; у писању се стављају у наводнике; углавном стоје у номинативу (али се неки, као називи хотела, могу и мењати; уп. у хотелу „*Славија*“/, „*Славији*“).

Д. ПРИМЕРИ СИНТАКСИЧКЕ АНАЛИЗЕ

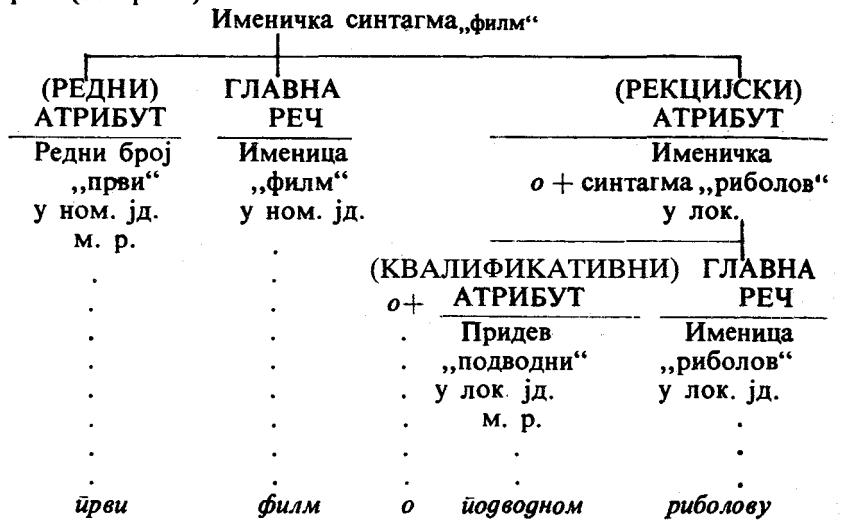
463. Примери анализе именичких синтагми помоћу дијаграма

- (Пр. 17) онај Тањин сребрни прстен необичног облика
(Пр. 18) први филм о подводном риболову
(Пр. 19) пас чувар

Дијаграм бр. 1 (за пр. 17)

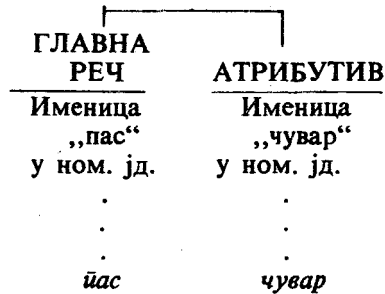

Дијаграм бр. 2 (за пр. 18)

Дијаграм бр. 3 (за пр. 19)

Именичка синтагма „пас“

Примери анализе именичких синтагми помоћу табеле

- (Пр. 20) повратак Тањиног брата из војске
 (Пр. 21) спортски центар „Врачар“
 (Пр. 22) деда Бора

Табела бр. 2 (за пр. 21—23)

Пример	Конституентска јединица	Тип јединице и њено лексичко језгро	Конституентски облик	Синтаксичка функција
20	<i>повраћак</i>	Именица „повратак“	ном. јд.	ГЛАВНА РЕЧ у им. синтагми „повратак“
	<i>Тањиној браћи</i>	Именичка синтаagma „брат“	ген. јд.	(ПРИСВОЈНИ) АТРИБУТ у им. синтагми „повратак“
	<i>из војске</i>	Именица „војска“	из+ген. јд.	(МЕСНИ) АТРИБУТ у им. синтагми „повратак“
	<i>Тањиној</i>	Придев „Тањин“	ген. јд. м. р.	(ПРИСВОЈНИ) АТРИБУТ у им. синтагми „брат“
	<i>браћи</i>	Именица „брат“	ген. јд.	ГЛАВНА РЕЧ у им. синтагми „брат“
21	<i>спортски</i>	Придев „спортски“	ном. јд. м. р.	(КВАЛИФИКАТИВНИ) АТРИБУТ у им. синтагми „центар“
	<i>центар</i>	Именица „центар“	ном. јд.	ГЛАВНА РЕЧ у им. синтагми „центар“
	<i>„Врачар“</i>	Именица „Врачар“	ном. јд.	АТРИБУТИВ у им. синтагми „центар“
22	<i>деда</i>	Именица „деда“	ном. јд.	АТРИБУТИВ у им. синтагми „Бора“
	<i>Бора</i>	Именица „Бора“	ном. јд.	ГЛАВНА РЕЧ у им. синтагми „Бора“

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма именичке синтагме: (а) оно несташно дете; (б) девојка плавих очију; (в) књига твог старијег брата; (г) жила куцавица; (д) путнички брод „Јадран“.

2. Анализирај помоћу табеле следеће именичке синтагме: (а) први тачан одговор; (б) Јаснин таленат за језике; (в) свилена хаљина живих боја; (г) наш излет на Стражиљово; (д) Хајдук Станко.

3. ПРИДЕВСКЕ И ПРИЛОШКЕ СИНТАГМЕ

А. ОДРЕДБЕ ЗА МЕРУ И ПОРЕДБЕНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ

464. Придевске и прилошке синтагме најчешће се формирају од описних придева и од прилога за начин (који су већином изведени баш од описних придева). То су квалификативне речи којима се исказују карактеристике именичких односно глаголских појмова, и то карактеристике које се углавном могу јављати у различитом степену (интензитету). Главно средство за прецизирање степена особине јесу прилози за меру и други начински прилози сличног значења, који се утребљавају као ОДРЕДБЕ ЗА МЕРУ (или шире: ЗА НАЧИН) придева и прилога; на пример:

(Пр. 23) *врло/веома/јрилично/довољно/јрејерано*
изузетно/необично/ујадљиво/јриметно
невероватно/сјтраховијо/зайањује } брз (= придев)
брзо (= прилог)

Пошто квалификативне речи показују особине променљивог интензитета, оне могу и да се пореде, тј. представљају *јоредиве речи*. Зато је други начин за карактерисање њиховог значења употреба *јоређења*, односно *јоредбене конструкције*. Ако се поређење врши по *једнакости* (односно *сличности*), квалификативна реч је у позитиву, а појам с којим се пореди исказује се именичким конституентом у облику генитива с предлогом *јојуј* или — чешће — у облику номинатива са поредбеном речцом *као*. При том овај именички конституент има функцију факултативне ПОРЕДБЕНЕ ОДРЕДБЕ (ОДРЕДБЕ ЗА ПОРЕЂЕЊЕ). Пример:

(Пр. 24) брз } *јојуј муње/као муња.*
брзо }

Ако се, пак, поређење врши по *неједнакости* (односно *различитости*), придев односно прилог стоји у компаративу, а као зависни члан поредбене конструкције јавља се обавезна ПОРЕДБЕНА ДОПУНА (ДОПУНА ЗА ПОРЕЂЕЊЕ). То је именички конституент у генитиву с предлогом *од* или у номинативу с поредбеном речцом *нејо*. Пример:

(Пр. 25) бржи } *од муње/нејо муња*
брже }

Напомена. — Не пореде се сви описни придеви, ни сви прилози за начин. С друге стране, има и других придева и прилога који су поредиве речи; нпр. *близу* — *ближе*, *далеко* — *даље*, *мнојо* — *више*.

Б. ПРЕДЛОШКО-ПАДЕЖНЕ ОДРЕДБЕ И ДОПУНЕ

465. У придевским и прилошким синтагамама јављају се и разни други зависни чланови исказани именицама и именичким синтагамама у зависном падежу (без предлога или с предлогом) употребљени у функцији ОДРЕДБЕ или ДОПУНЕ. Примери за придевске синтагме (пр. 26) и прилошке синтагме (пр. 27):

(Пр. 26) смешан *до суза*, весео *збој усјеха*, широк *у раменима*, опасан *јо живој*, незгодан *за ношење*, мокар *од кише*;

(Пр. 27) недалеко *од прага*, јужно *од реке*, лево *од наше куће*, убрзо *јосле ушакмице*, заједно *са брајом*, неприметно *за све*.

Међу оваквим зависним члановима издвојићемо само једну групу: Р Е К - Ц И Ј С К Е Д О П У Н Е . Овакве допуне јављају се када придев или прилог показују неку релацију (однос) између именичког или глаголског појма који одређују и именичког појма исказаног зависним чланом. Конституентски облик (падеж, предлог) зависног члана зависи од рекције придева или прилога. Примери придева (пр. 28) и прилога (пр. 28а) који захтевају рекцијске допуне, тј. допунске именичке конституенте чији је облик условљен значењем речи коју допуњавају:

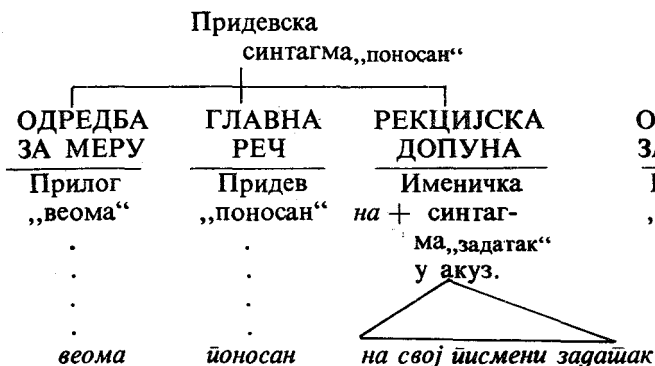
(Пр. 28) достојан *нечеја* (ген.), пун *нечеја* (ген.), различит *ог некоја/нечеја* (ог + ген.), сличан *некоме/нечему* (дат.), љубазан *џрема некоме/нечему* (џрема + дат.), поносан на *некоја/нешџо* (на + акуз.), уверен у *нешџо* (у + акуз.), оран за *нешџо* (за + акуз.), одушевљен *неким/нечим* (инстр.), сагласан са *неким/нечим* (са + инстр.), луд за *неким/нечим* (за + инстр.), умерен у *нечему* (у + лок.)

(Пр. 28а) (поступити) различито *ог некоја* (ог + ген.), слично *некоме* (дат.), сагласно са *нечим* (са + инстр.).

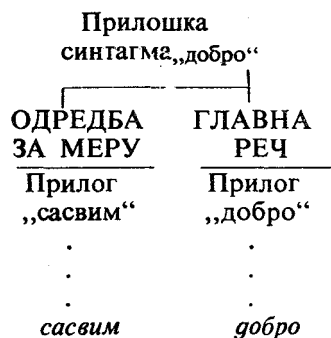
В. ПРИМЕРИ АНАЛИЗЕ

466. (Пр. 29) веома поносан на свој писмени задатак
(Пр. 30) сасвим добро
(Пр. 31) бео као снег
(Пр. 32) мали растом

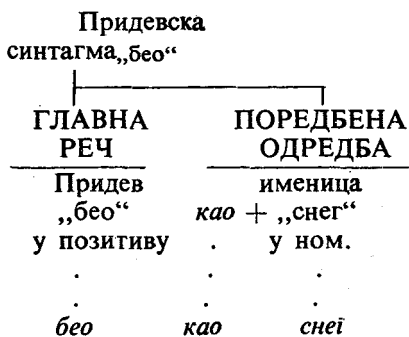
Дијаграм бр. 4 (за пр. 29)

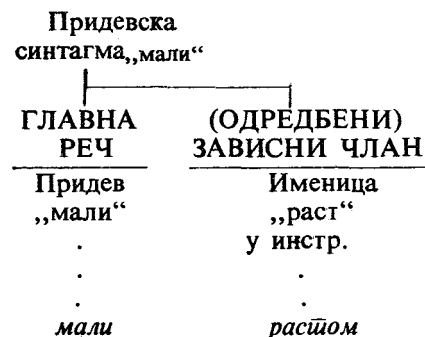
Дијаграм бр. 5 (за пр. 30)

Дијаграм бр. 6 (за пр. 31)

Дијаграм бр. 7 (за пр. 32)

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма синтагме: а) довољно широк; б) изузетно дуго; в) гладан као вук; г) бољи од мене.
2. Анализирај помоћу дијаграма или табеле синтагме у примерима 26 и 27. (Није потребно прецизирати да ли је употребљена одредба или допуна, него је довољно ставити ЗАВИСНИ ЧЛАН.)
3. Одреди рекцију придева: свестан, склон, заинтересован, похлепан, жељан, одан, обузет, својствен, осетљив, зависан, навикнут, груб.

4. ПАРТИТИВНЕ И ПАУКАЛНЕ СИНТАГМЕ

А. ПАРТИТИВНЕ СИНТАГМЕ

467. Један посебан тип синтагми илуструју следећи примери:

- (Пр. 33) парче хлеба, чаша воде, коцка шећера; неколицина људи, гомила књига, група туриста, јато птица
- (Пр. 34) пет књига, петоро деце, петорица студената
- (Пр. 35) колико карата, неколико пролазника, много ученика, мало воде, доста времена

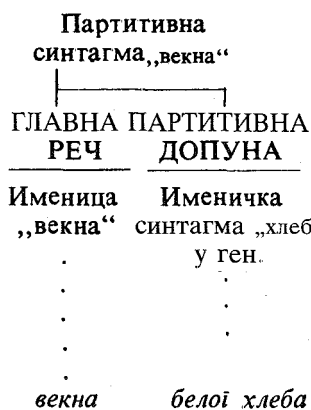
У свим оваквим синтагмама постоји једна *партитивна реч*, односно реч са партитивним значењем. То може бити *партитивна именица*, тј. именица која означава део или скуп; *бројна реч*, тј. основни број (са изузетком бројева: један, два, три, четири), збирни број или бројна именица на *-ица*; или *прилош* за количину. На синтаксичком плану партитивна реч је ГЛАВНА РЕЧ синтагме и захтева ПАРТИТИВНУ ДОПУНУ, тј. именички конституент у облику партитивног генитива; уп. парче чега?, пет чега?, колико чега? Дакле, у синтагмама: *парче хлеба, пет књига, колико карата* — ГЛАВНА РЕЧ је *парче, пет, колико*, а именице у партитивном генитиву *хлеба, књига, карата* су ЗАВИСНИ ЧЛАНОВИ са функцијом ПАРТИТИВНЕ ДОПУНЕ.

Међутим, на семантичком плану, тј. на плану значења, овде је битна именица односно именичка синтагма у партитивном генитиву, јер се њоме именује појам о коме је стварно реч. Зато се овакве синтагме могу означити као *партитивне синтагме*, а према врсти партитивне речи могу се поделити на *именичке, бројне и прилошке (адвербијалне) партитивне синтагме*.

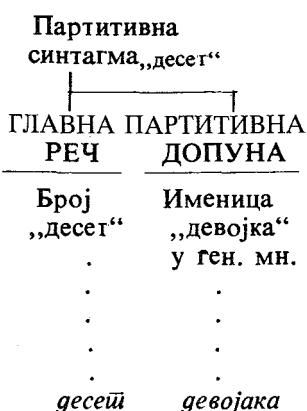
Примери анализе

- (Пр. 36) векна белог хлеба
(Пр. 37) десет девојака
(Пр. 38) много нових идеја

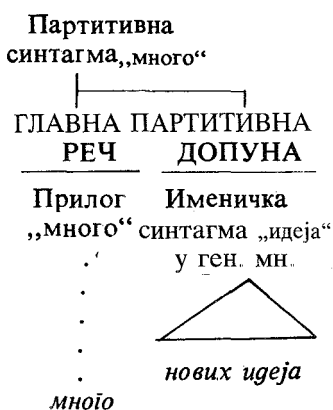
Дијаграм бр. 8 (за пр. 36)

Дијаграм бр. 9 (за пр. 37)

Дијаграм бр. 10 (за пр. 38)

Б. ПАУКАЛНЕ СИНТАГМЕ

468. У примерима:

(Пр. 39) два/три/четири човека; два/три/четири писма

употребљени су бројеви *два*, *три* и *четири* и именица мушког односно средњег рода. У ком облику стоји именица, а у коме број? Каква је синтаксичка структура оваквих синтагми? Какво је њихово значење?

Облик на *-а* у коме стоји именица по пореклу је стара двојина (дуал), тј. некада је означавао два појма. Данас тај облик означава мали број (2—4), тј. има тзв. *паукално значење* (латински *paucus* = мали, малобројан). Дакле, именица стоји у облику *паукала*. Тај облик је, у ствари, *варијантноминатива* и *акузатива* и *вокатива* множине именица мушког и средњег рода, која се употребљава кад уз именицу стоји број *два*, *оба*, *обава*, *три* или *четири* (зато се још каже да је то комбинаторна варијанта, условљена комбиновањем с одговарајућим бројем). Другачије речено, облик на *-а* се може означити и као *паукални номинатив* или *акузатив* множине. Однос основне и паукалне варијанте номинатива и акузатива множине показује следећа табела (бр. 3);

Падежи множине	Именице мушког и средњег рода	Именице женског рода
Ном. (-Вок.)	људи, писма, али: <i>два човека</i> , <i>тисма</i>	(две) књиге, ствари
Ген.	(двају) људџи, писама	(двеју) књига, ствари
Дат. -Инстр. -Лок.	(двама) људима, писмима	(двама) књигама стварима
Акуз.	људе, писма, али: <i>два човека</i> , <i>тисма</i>	(две) књиге, ствари

Напомена. — Да облик *човека* није генитив једине, показује облик придевске заменице „*овај*“; уп. *овога* човека (= ген. јд): *овај**/*овога* два човека (= паукал).

Из наведене промене се види да је број *два*, а то важи и за *оба*, *обадва*, *џири* и *чеџири*, по граматичким особинама придевска реч, која конгруира са именицом уз коју стоји. При том, *два* и *оба* конгруирају у роду и падежу, а *џири* и *чеџири* само у падежу, јер не разликују род. Бројеви *два*, *оба*, *обадва џири* и *чеџири* су, дакле, конгруентни атрибути именице, и то са функцијом ПАУКАЛНОГ АТРИБУТА. Именица је ГЛАВНА РЕЧ синтагме, а цела именичка синтагма, пошто има посебно паукално значење, може се назвати *џаукалном (именичком) синџајмом*.

Данас се паукалне синтагме све ређе мењају по падежима, нарочито кад су употребљене с предлозима; уп. *од два човека*, *са џири човека*, *о чеџири човека*. То показује да се ради о синтагмама посебног типа. Ово се односи и на синтагме с именицама женског рода; уп. *од две жене*, *са џири жене*, *о чеџири жене*. Зато и такве синтагме треба сматрати паукалним синтагмама иако именице женског рода немају посебан облик за паукал.

Примери анализе:

(Пр. 39а) ова два нова ученика

Дијаграм бр. 11

Паукална синтагма „ученик“			
(ЗАМЕНИЧКИ) АТРИБУТ	ПАУКАЛНИ АТРИБУТ	(КВАЛИФИКАТИВНИ) АТРИБУТ	ГЛАВНА РЕЧ
Заменица „овај“ у паукалу	Број „два“ у паукалу	Придев „нов“ у паукалу	Именица „ученик“ у паукалу
:	:	:	:
<i>ова</i>	<i>два</i>	<i>нова</i>	<i>ученика</i>

Вежбе

1. Анализирај синтагме: (а) тегла цема од кајсија; (б) рој пчела; (в) седморо ученика; (г) неколико занимљивих филмова.
2. Анализирај синтагме: (а) два детета; (б) сва три питања; (в) че-тири Маркова друга.

5. АПОЗИТИВНЕ ОДРЕДБЕ (АПОЗИТИВ И АПОЗИЦИЈА)

А. АПОЗИТИВНЕ ОДРЕДБЕ

469. Досад је било говора о одређивању или допуњавању именица, придева и прилога помоћу зависних чланова синтагми. Међутим, постоји још један начин да се прошири информација о неком именичком појму, а то је употреба и з д в о ј е н и х одредби: уп.:

(Пр. 40) Марко је разговарао са новим учеником, *збуњеним збој нејоизнајте средине*.

(Пр. 41) Марко је разговарао са новим учеником, *одличним кошаркашем*.

(Пр. 42) Марко је разговарао са новим учеником, *Зорановим млађим брајом*.

Да би се боље уочила специфичност оваквих одредби, корисно их је упоредити са одговарајућим реченицама у којима ове одредбене јединице имају функцију копулативног предикатива (именског дела предиката):

(Пр. 43) Нови ученик је био збуњен због нове средине.

(Пр. 44) Нови ученик је (шта?) одличан кошаркаш.

(Пр. 45) Нови ученик је (ко?) Зоранов млађи браћ.

У овим примерима субјекатски појам, односно личност којој се приписује садржај предикатива, означен је синтагмом *нови ученик*, која је и по структури и по значењу целовита (завршена). Предикативом се та личност или квалификује (уп. пр. 43 и 44) или идентификује (пр. 45). Информација садржана у предикативу није за субјекатски појам везана директно, него преко копулативног глагола (копуле).

У примерима 40—42 пружа се слична информација (квалификација или идентификовање), али се она приписује директно, без учешћа копулативног глагола. Наиме, придевска или именичка јединица ставља се уз конституент који се одређује (овде: уз синтагму *нови ученик*). Зато се овакве одредбе зову *апозитивним одредбама* (латински *арропеге* = додати, приложити), а могу се звати и *догатићним одредбама*. Пошто нису конституенти (чланови) синтагме, него додате јединице, апозитивне одредбе се у говору и з д в а ј а ј у п а у з а м а (и интонацијом), а у писању — з а р е з и м а; уп. изговор и писање реченице:

(Пр. 46) Београд, главни град наше земље, лежи на ушћу Саве у Дунав.

Б. АПОЗИТИВ И АПОЗИЦИЈА

470. Разне врсте апозитивних одредби обично се групишу у два типа: АПОЗИТИВ и АПОЗИЦИЈУ. *Апозитив* је најчешће придев или придевска синтагма конгруентна у роду броју и падежу са именичким конституентом коме се додаје (уп. пр. 40). Уз то, ако придев разликује вид, а стоји у номинативу (или акузативу једнаком номинативу), употребљава се само у неодређеном виду; уп.:

(Пр. 47) Милан, *уморан*/**уморни* од пешачења, сео је да се одмори.

Но апозитив може бити и именица или именичка синтагма у квалификативном зависном падежу (без предлога или с предлогом); нпр.:

(Пр. 48) Јаснина мачка, *глаке накосирешене од сираха*, сакрила се под кревет.

(Пр. 49) На аутобуској станици чекао их је Иван, *са великим ранцем на леђима*.

Апозитија је именица или именичка синтагма у истом падежу као и именички конституент коме се додаје (уп. пр. 41, 42 и 46). Дакле, ако је тај конституент у номинативу (независном падежу), и апозитија ће бити у номинативу, а ако је у неком зависном падежу, у том падежу ће бити и апозитија; уп.: *Београд, главни град наше земље*; *Београда, главног града наше земље*; *Београду, главном граду наше земље*, итд. Значење апозитије може бити квалификативно, као у пр. 41, где се износи једна од карактеристика новог ученика — да је одличан кошаркаш; а може имати и функцију додатне идентификације, односно на други начин означавати исти појам који означава и конституент коме се апозитија додаје (уп. пр. 42 и 46).

Напомене. — 1. Да се апозитивне одредбе односе на појам довољно идентификован и без њих, показује не само издвајање апозитивних одредби, него и то што се неке од њих могу додати субјекатском појму и кад није изречен, а и објекатском појму изреченом само енклитичком заменицом; нпр.: Уморан од пешачења, сео је да се одмори. — Марко *ме* је, уморног од пешачења, позвао у кућу да се одморим.

2. Апозитивне одредбе, нарочито кад су употребљене уз субјекатски појам, а стоје испред предиката, могу имати и додатно узрочно значење; уп. пр. 47, који се може протумачити овако: Пошто је био уморан од пешачења, Милан је сео да се одмори.

3. Апозитивне одредбе, могу да се јаве и уз придевске и прилошке конституенте; уп.: *Најбољи, Марков*, задатак био је награђен. — То је било *јекјуче, на Мирић рођендан*. И за овакве додатне одредбе употребљава се назив апозиција.

4. Термин „апозиција“ употребљава се понекад у ширем значењу, тако да обухвата и атрибутивне, тј. све именичке одредбе у којима именица стоји у истом падежу као главна реч.

В. ПРИМЕРИ АНАЛИЗЕ

471. (Пр. 50) Јасна је посетила *Тању, болесну од грипа*.

(Пр. 51) *Иванов браћ*, *студент* *Њрава*, положио је све испите.

Дијаграм бр. 12 (за пр. 50)

(Дијаграм бр. 13 (за пр. 51)

ОБЈЕКАТ

Именица

„Тања“

у акуз. јд.

ж. р.

.

.

.

.

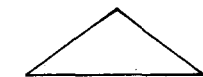
Тању,

АПОЗИТИВ

Придевска

синтагма „болестан“

у акуз. јд. ж р.

болесну од грипа,

СУБЈЕКАТ

Именичка

синтагма „брат“

у ном. јд. м. р.

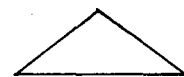
Иванов браћ,

АПОЗИЦИЈА

Именичка

синтагма „студент“

у ном. јд. м. р.

студент *Њрава,*

Вежбе

1. Анализирај истакнуте делове следећих реченица (уп. дијаграме 12 и 13): (а) *Иван, задуљен у мисли*, није чуо звоно. (б) Посматрао је *Фрушку јору, обасјану Сунцем на заласку*. (в) „*Сеобе*“, *најпознатији роман Милоша Црњанског*, преведене су на француски. (г) Јуче смо срели *Јасну, Тањину другарицу*, из одељења.

38. (ПРЕДЛОШКО-)ПАДЕЖНИ СИСТЕМ И ЊЕГОВА УПОТРЕБА

1. ОПШТИ ПОЈМОВИ

A. СИНТАКСИЧКЕ ФУНКЦИЈЕ И ПАДЕЖНИ СИСТЕМ

472. Опис реченичних и синтагматских конструкција (гл. 35—37) показао је да се именичке јединице (именице, именичке синтагме, именичке заменице) могу употребити у већини реченичних и синтагматских функција. Обим употребе именичких јединица показују следеће две табеле:

Табела бр. 1

Глава и тачка	Реченичне функције
35. 5	Субјекат
35. 6	Копулативни предикатив (=именски део предиката)
35. 7	Прилошки предикатив
35. 8	Прави и неправи објекат
35. 9	Допунски предикатив
35. 10	Прилошка допуна
35. 11	Прилошка одредба
35. 12	Актуелни квалификатив (=атрибутско-прилошка одредба)
36. 2	Логички (семантички) субјекат

Табела бр. 2

Глава и тачка	Синтагматске функције
37. 2в	Падежни атрибут
37. 2г	Атрибутив
37. 3.	Зависни члан придевске синтагме
37. 3	Зависни члан прилошке синтагме
37. 4	Партитивна допуна
	Издвојене функције
37. 5	Апозитив
37. 5	Апозиција

У свакој од ових функција именичка јединица има одговарајући *конституентски облик*. Као што је већ речено, тај конституентски облик пре свега чини *падеж* у коме је именица (номинатив, генитив, датив итд.); а ако је именица у неком зависном падежу, конституентски облик може (код локатива и мора!) да чини и неки *предлог*. Дакле, конституентски облик именичких јединица је *падеж* или *предлошко-падежна конструкција* у којој стоји именичка јединица.

За употребу именичких јединица важни су, дакле, синтаксичке конструкције и падежни односно, прецизније речено, предлошко-падежни систем: конструкције својом функционалном структуром стварају могућност за употребу именичких јединица у одговарајућим функцијама и значењима (в. табелу бр. 1 и 2), а (предлошко-)падежни систем обезбеђује конституентски облик који одговара синтаксичкој функцији и значењу.

Б. ОБЕЛЕЖАВАЊЕ СИНТАКСИЧКЕ ФУНКЦИЈЕ И СИНТАКСИЧКОГ ЗНАЧЕЊА (СТРУКТУРНА И СЕМАНТИЧКА УПОТРЕБА ПАДЕЖА)

473. За разумевање функционисања падежног (предлошко-падежног) система битно је схватити какве типизирани *конститиуентске* (или: *ујошребне вредности*) овај систем може да прида именичким јединицама. У овом одељку биће описана само два најизразитија типа конституентских вредности: *структурна вредности* и *семантичка (значењска) вредности*; о њиховом комбиновању биће речи у следећим тачкама.

За илустрацију структурне вредности падежа можемо се подсетити примера из т. 1.2:

(Пр. 1) *Браћ* чека *сестру*.

Именица *браћ* употребљена је у функцији граматичког субјекта, и то је обележено независним падежом — номинативом; а именица *сестра* је употребљена у функцији правог објекта, што је обележено обликом акузатива (без предлога). Номинатив и акузатив, дакле, само обележавају улогу датих именица у функционалној структури реченице, односно показују да прва именица има структурну (функционалну) вредност субјекта, а друга — објекта.

Сасвим је другачији случај у примерима:

(Пр. 2) Оловка је на *столу*/у *столу*.

(Пр. 3) Оловка се налази на *столу*/у *столу*.

(Пр. 4) Оловка ће се на *столу*/у *столу* загубити (међу папирима).

(Пр. 5) (она) оловка на *столу*/у *столу*.

У овим примерима предлошко-падежне конструкције на *столу* односно у *столу* употребљени су у четири различите синтаксичке функције: као прилошки (пр. 2; уп. гл. 35.7), као прилошка допуна (пр. 3; уп. гл. 35.10), као прилошка одредба (пр. 4, уп. гл. 35.11) и као падежни атрибут (пр. 5; уп. гл. 37.2). Но у све те четири функције наведене предлошко-падежне конструкције имају исто опште значење — месно. Уз то, обе конструкције имају своје конкретне месно значење: на + локатив означава лоцираност на (горњој) површини, а у + локатив — у унутрашњости појма означеног именицом. Шта обележава падежни облик (локатив)? — Он обележава локационо значење именичког конституента (за разлику од значења места завршетка кретања, које се уз ове предлоге обележава акузативом; уп. ставити оловку на *сто*/у *сто*). А шта обележавају предлози? — Они обележавају конкретно месно значење, упућујући на (горњу) површину односно на унутрашњост појма означеног именицом. У сваком случају, и падеж и предлози служе да покажу одређено значење које у сваком примеру повезује дагу именичку јединицу са остатком синтаксичке конструкције.

Још једну илустрацију обележавања и употребе падежног значења именичког конституента може да представља следећи пример:

(Пр. 6) Марко је трчао с *најором*/без *најора*.

Предлошко-падежне конструкције с *најором* и *без најора* имају функцију одредбе за начин. Међутим, оно што се обележава употребом *са* + инструментал и *без* + генитив није функција одредбе за начин, него присуство односно одсуство онога што значи именица. Дакле, и једна и друга конструкција имају конкретно одредбено значење. У наведеној реченици ово значење служи за

реализовање одредбе за начин, јер присуство односно одсуство напора карактеришу различите могуће начине реализације глаголске радње. С друге стране, у примеру:

(Пр 7) кутија с *йоклојцем*/без *йоклојца*

исто значење присутности или одсутности служи за карактеризацију именичког појма, а даги конституенти имају функцију атрибута.

Према томе, две основне вредности које се придају именичким конституентима употребом (предлошко-) падежног система јесу: *сйрукйурна вредностй*, којом се идентификује функција конституента, и *семанййичка (значањска) вредностй*, којом се показује значење које се јавља у оквиру синтаксичке функције.

V. ОСНОВНЕ КОНСТИТУЕНТСКЕ ВРЕДНОСТИ ИМЕНИЧКИХ ЈЕДИНИЦА

474. Структурном и семантичком употребом падежа и предлошко-падежних конструкција настају именички конституенти разноврсних употребних вредности. Све те вредности се могу груписати у неколико основних типова, од којих су најважније: *именичка*, *йридевска* и *йрилошка* конституентска вредност.

За именичке конституенте се каже да имају *именичку* (или *номиналну*) вредност када се употребљавају у оним синтаксичким функцијама у којима се јављају само именичке (или поименичене) речи и синтагме. Две најтипичније такве функције су субјекат и објекат; но у такве функције спадају и све друге реакцијске допуне (а не само објекти), партитивне допуне и логички субјекти. (За падеже који служе за исказивање оваквих функција каже се да су употребљени као *именички* или *йрави* падежи.)

Конституенти са *йридевском* вредношћу исказују разне типове одредбених значења која се приписују именичким појмовима; уп. именичке конституенте и придеве: *йлаве косе* и *йлавокос* (описно значење), *од йуме* и *йумен* (градивно значење), *Марка Јанковића* и *Марков* (посесивно значење).

Конституенти с *йрилошком* (или: *адвербијалном*) вредношћу изричу мена, временска, начинска, узрочна, циљна итд. значења, којима се пре свега одређују глаголи, али која могу имати и друге функције.

Именички (и придевски!) конституенти употребљени у функцији копулативног и допунског предикатива такође приписују свој садржај именичком појму (субјектском или објектском), као и именички конституенти с придевском вредношћу. Међутим, номинатив, инструменатал и *за* + акузатив којима се обележавају предикативи (уп. гл. 35.5 и 35.9) не служе за исказивање одређеног придевског значења (описаног, градивног, посесивног и сл.), него баш за обележавање предикативне употребе. Зато се такви конституенти морају издвојити као конституенти с *йредикаййивном* вредношћу.

Што се тиче *вокаййива*, именичка реч или синтагма у том падежу није конституент неке више јединице, него се, било сама било паузама (зарезима)

издвојена од реченице, употребљава за дозивање, обраћање саговорнику, скретање саговорникове пажње и сл. Дакле, за разлику од осталих падежа, вокатив нема синтаксичку, него *комуникативну* функцију, са *ајелативном* употребном вредношћу

2. ИМЕНИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ С ИМЕНИЧКОМ КОНСТИТУЕНТСКОМ ВРЕДНОШЋУ

475. Конституентски облик именичких јединица употребљених са *именичким конституентским вредностима* може се приказати помоћу следеће две табеле:

Табела бр. 3

Функција конституента	Конституентски облик	Пример
Граматички субјекат	номинатив	<i>(Мали) гечак се игра.</i>
Логички (семантички) субјекат	датив	<i>Јасни се спава. Јасни се једу колачи.</i>
	акузатив	<i>Јасну боли глава.</i>
	генитив	<i>За ову представу нема караша.</i>
Прави партигивна објекат варијанта одрична варијанта	акузатив	<i>Марко је купио воће.</i>
	(партигивни) генитив	<i>Марко је купио воћа.</i>
	(„словенски“) генитив	<i>Марко није рекао ни речи.</i>
Неправи објекти и остале рекцијске допуне	в. табелу бр. 4	
Партигивна допуна	(партигивни) генитив	<i>пет књија, неколико књија</i>

Табела бр. 4: Примери за рекцију непрелазних глагола, именица и придева

Рекцијски облик	Примери речи с рекцијом		
	Глаголи	Именице	Придеви
партигивни генитив	<i>најести се нечеја, зажелети се нечеја латити се нечеја</i>		<i>пун нечеја, жељан нечеја, достојан нечеја</i>

Рекцијски облик	Примери речи с рекцијом		
	Глаголи	Именице	Придеви
аблативни генитив	клонити се <i>некоја/нечеја</i> , сећати се <i>некоја/нечеја</i> , одрећи се <i>некоја/нечеја</i>		
од + генитив	одучити се <i>од нечеја</i> , зависити <i>од некоја/нечеја</i> , одустати <i>од нечеја</i>	страх <i>од некоја/нечеја</i> , зависност <i>од некоја/нечеја</i> , спас <i>од нечеја</i>	различит <i>од некоја/нечеја</i> , зависан <i>од некоја/нечеја</i>
датив	обратити се <i>некоме</i> , дивити се <i>некоме/нечему</i> , припадати <i>некоме/нечему</i>	оданост <i>некоме/нечему</i> , припадност <i>нечему</i> , допринос <i>нечему</i>	сличан <i>некоме/нечему</i> , одан <i>некоме/нечему</i> , склон <i>нечему</i> , својствен <i>некоме/нечему</i>
према + датив	охладнети <i>према некоме</i>	љубав, наклоност, мржња <i>према некоме/нечему</i>	љубазан <i>према некоме</i> , равнодушан <i>према некоме/нечему</i> , неповерљив <i>према некоме/нечему</i>
на + акузатив	личити на <i>некога/нешто</i> , навићи се на <i>некоја/нешто</i> , пристати на <i>нешто</i>	сећање на <i>некоја/нешто</i> , претплата на <i>нешто</i> , лов на <i>нешто</i>	поносан на <i>некоја/нешто</i> , љубоморан на <i>некоја</i> , навикнут на <i>нешто</i> , похлепан на <i>нешто</i>
у + акузатив	сумњати у <i>некоја/нешто</i> , заљубити се у <i>некоја</i> , увјерити се у <i>нешто</i>	сумња у <i>нешто</i> , увереност у <i>нешто</i> , поверење у <i>некоја/нешто</i>	уверен у <i>нешто</i> , сигуран у <i>нешто</i>
за + акузатив	залагати се за <i>нешто</i> , одредити се за <i>некоја/нешто</i> , интересовати се за <i>некоја/нешто</i>	таленат за <i>нешто</i> , услов за <i>нешто</i> , интересовање за <i>некоја/нешто</i>	оран за <i>нешто</i> , способан за <i>нешто</i> , заинтересован за <i>некоја/нешто</i>
инструментал	управљати <i>нечим</i> , служити се <i>нечим</i> , бавити се <i>нечим</i> , трговати <i>нечим</i>	управљање <i>нечим</i> , бављење <i>нечим</i> , трговина <i>нечим</i> , трговац <i>нечим</i>	одушевљен <i>неким/нечим</i> , заузет <i>нечим</i> , богат <i>нечим</i>
с(а) + инструментал	почети с <i>нечим</i> , одуговлачити с <i>нечим</i> , саосећати с <i>неким</i>	сродство с <i>неким</i> , обрачун с <i>неким</i>	сагласан с <i>неким/нечим</i> , усклађен с <i>нечим</i>

за+инструментал	чезнути за неким/ нечим, туговати за неким/нечим, лудо- вати за нечим	чежња за неким/ нечим, туга за не- ким/нечим, потреба за нечим	луд за нечим
на+локатив	искалити се на не- коме/нечему, за- снивати се на не- чему, инсистирати на нечему	инсистирање на нечему	заснован на нечему
у+локатив	учествовати у не- чему, уживати у нечему, успети у нечему	учешће у нечему, уживање у нечему, искуство у нечему	умерен у нечему, искусан у нечему
о+локатив	причати, расправ- љати, размишљати о некоме/нечему	прича, расправа, размишљање о не- коме/нечему	

За номинатив и акузатив као обележја субјекта односно правог објекта речено је да су структурни падежи, тј. да само обележавају наведене функције. Насупрот томе, партитивни (деони) генитив има своје одређено значење — партитивно (деоно), које показује да именички појам није обухваћен синтаксичком функцијом у целини (потпуно) него да се ради о делимичном (суженом) односу. Пошто се за логичке субјекте и за неправне објекте и друге рекцијске допуне не употребљава само један конституентски облик него више њих, значи да ти облици имају не само структурну него и семантичку функцију. Наиме, облици логичког субјекта (акузатив, датив, генитив) указују на семантички тип радње која се тиче логичког субјекта, а разни рекцијски падежи и предлошко-падежне конструкције указују на природу релационог значења садржаног у конкретном значењу рекцијске речи. На пример, конструкција *о* + локатив у српскоме језику показује између осталог, да је именички појам предмет (тема) говорења, писања, мишљења и сл. (уп. да наслов неке књиге, чланка и сл. може бити, нпр., „О модерној уметности“). Према томе, када се уз глагол говорења или мишљења или уз именице као што је *прича*, *дискусија*, *мисао* и сл. употреби допуна у облику *о* + локатив, показује се не само кога се појма тиче садржај глагола или именице него и каква је природа њиховог значења (означавање говорења, мишљења и сл.).

У вези с дативом без предлога треба истаћи његову функцију обележавања неправог објекта уз дворекцијске глаголе давања и комуницирања (дати, пружити, послати, поклонити итд. *некоме* нешто; рећи, испричати, саопштити, јавити итд. *некоме* нешто). У оваквим конструкцијама неправим објектом се исказује појам, обично личност, коме је упућено давање односно саопштавање (зато се за овакав неправи објекат употребљава и термин АДРЕСАТ).

Другу важну употребу датива — сродну са употребом датива као семантичког субјекта — илуструју примери:

(Пр. 8) Неко ми је однео оловку.

(Пр. 9) Поправили су нам телевизор.

(Пр. 10) Зорану се покварио ауто.

Овакав реченични члан је синтаксички необавезан (реченица би била потпуна и без *ми*, *нам*, *Зорану*). Њиме се исказује појам, такође најчешће личност, кога

се тиче, за кога је од значаја, кога тангира и сл. ситуација исказана у реченици (зато се за овакав реченични члан, може употребити термин РЕЦИПИЈЕНТ, тј. „прималац ситуације“). При том овде често постоји посесивно значење у односу на објекатски (пр. 8 и 9) или субјекатски (пр. 10) појам.

Напомена. — Једна интересантна употреба датива јесте тзв. **д а т и в и н т е р е с о в а њ а** (или **е т и ч к и д а т и в**), чију најтипичнију употребу показују примери: *Како си ми? Шта ми радиш?* То је енклитички облик датива личних заменица (првог или другог лица) употребљен у разговору да покаже заинтересованост или неки други лични став према ономе што се износи реченицом. Овакав реченични члан је синтаксички непогрешан (редундантан), али има експресивну функцију.

Вежбе

I. У следећим реченицама одреди (предлошко-)падежни облик именичких конституената и тип његове употребе (падеж граматичког субјекта, правог објекта, логичког субјекта, рекцијске допуне, партитивне допуне и сл.): (1) Никола ми је пренео твоју поруку. (2) Ти овде немаш никаквог посла! (3) Марку се спава. (4) Марку се склапају очи. (5) Купи колача! (6) Купи неколико колача! (7) Марко личи на свог брата. (8) Он је неповерљив према свима. (9) Поцепао ти се џемпер. (10) Нема струје. (11) Зоран се одрекао награде. (12) Жуља ме ципела. (13) Имаш ли новца? (14) Имаш ли довољно новца? (15) Прекините ту расправу о безначајним стварима! (16) Наша земља је богата бокситом. (17) Бављење спортом захтева много времена.

3. ИМЕНИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ С ПРИДЕВСКИМ КОНСТИТУЕНТСКИМ ЗНАЧЕЊЕМ

476. *Придевско конституентско значење* имају оне именичке јединице чије се значење приписује неком именичком појму на одређени начин (као квалитет, као одређивање материје од које је тај појам, као одређивање припадања и сл.). На функционалном плану, такви конституенти су *атрибутивни, колулативни и дојунски предикативни, актуелни квалификативни* или *ајозитивни*. Падежни облик односно предлошко-падежна конструкција показује одговарајуће придевско значење, а функција конституента зависи од тога где је и како употребљен. Овде ће бити наведено неколико најважнијих зависних падежа (без предлога или с предлогом) који служе за исказивање разних придевских значења, и то најпре они са описним, па са градивним и најзад са присвојним значењем. (Ради једноставности сва значења ће бити илустрована примерима за атрибутску функцију.)

Такозвани *квалилативни јенитив* је падеж који омогућава да се неки именички појам одреди конкретизовањем вредности неког његовог карактеристичног аспекта; нпр.:

(Пр. 11) *човек високој раси, девојка црних очију, дечак живахних покрета, хаљина беле боје, сандук великих димензија, сто овалног облика, течност необичног мириса*

Аспект је именован именицом у генитиву, а његова вредност је спецификована употребом придева. Дакле, придев је реч која пружа нову информацију, односно представља синтагматски информативни фокус (и носи синтагматски акцен-

нат). Овакве синтагме, дакле, можемо замислити као: човек . . . раста, с могућим конкретизацијама: високог, ниског, средњег и сл.; или: хаљина . . . боје, с могућим конкретизацијама: беле, црне, плаве и сл. (Пошто се уз именицу у генитиву мора јавити и придев, за квалитативни генитив се каже да је *блокирани* падеж, тј. именица не може да се употреби сама, него мора имати одредбу).

Именички појам може да се окарактерише и присуством односно поседовањем неке особине, или пак њеним одсуством односно изостанком. За прво значење се употребљава конструкција *са* + инструментал, а за друго *без* + генитив:

(Пр. 12) девојка *с црним очима* (уп.: девојка која има црне очи), човек *са (сивим) качкејом*, дечак *с њорбом на леђима*, човек *с добрим намерама*, зграда *с великим прозорима*, шал *с ресама*, филм *са срећним завршејком*.

(Пр. 13) (онај) човек *без качкејша*, човек *без (леве) руке*, јунак *без мане и стјраха*, зима *без снега*, прича *без краја*, утакмица *без голова*, небо *без облака*.

Конструкција *са* + инструментал може да служи за конкретизацију многих (али не свих!) карактеристичних аспеката именичког појма и тада је синонимна са квалитативним генитивом; уп.:

(Пр. 14) девојка *црних очју/с црним очима*, човек *седе косе/са седом косом*, течност *необичној мириса/с необичним мирисом*.

У + локатив може послужити за исказивање више типова карактеристика (праве особине, карактеристичног стања и др.):

(Пр. 15) човек *у џуној снази*, човек *у јодинама*; роман *у насјавцима*; младић *у карираној кошуљи*, жена *у црној сукњи*; човек *у лошем расположењу*; човек *у шешком положају*

Градивно значење се најчешће исказује предлошко-падежном конструкцијом *од* + генитив:

(Пр. 16) ваза *од кристала* (уп. *кристална ваза*), статуа *од мермера*, шешир *од сламе*, ташна *од змијске коже*, врата *од кованој њовђа*

Присвојно (*џосесивно*) значење обухвата различите односе између два именичка појма, почев од правог припадања па до разних апстрактних веза. Но за исказивање свих тих односа најтипичнији падежни облик је *џрисвојни* (*џосесивни*) *џениџив*:

(Пр. 17) оловка *Тањине друјарице*, кућа *моја деде*, песме *Десанке Максимовић*, околина *Београда*, садржај *књиге*, резултат *ушакмице*, брзина *свешлосиш*, однос *снаја*, израз *лица*, облик *главе*

Две посебне врсте присвојног генитива су тзв. *субјекатџски* и *објекатџски* *џениџив*. Оба ова генитива се употребљавају у атрибутој функцији уз именице (најчешће изведене од глагола) које означавају радњу, процес, догађање и сл. При томе се именичком јединицом у субјекатском генитиву исказује носилац ситуације означене именицом, а именичком јединицом у објекатском генитиву — појам који је обухваћен ситуацијом. Примери:

(Пр. 18) Субјекатски генитив: певање *џиџица*, долазак *џролеђа*, залазак *Сунца*, одјек *џкси џоџије*, пад *авиона*, шум *џа таса*

(Пр. 19) Објекатски генитив: гледање *телевизије*, слушање *музике*, играње *кошарке*, прање *улица*, берба *рожња*, прекид *ушакмице*, пробој *фронти*, поправка *телевизора*, приказ *романа*, наставак *јриче*.

Називи „субјекатски“ и „објекатски“ потичу отуда што се у одговарајућим реченицама или глаголским синтагмама исти појмови исказују субјектом односно објектом; уп.: певање *пјишца*: *пјишце* певају; гледање *телевизије*: гледати *телевизију*.

Вежбе

1. Одреди конституентски облик и значење именичких јединица штампаних курзивом: (1) наслов *чланка*; (2) брујање *мошора*; (3) пренос *шениској меча*; (4) књига *занимливој садржаја*; (5) плоче *моје друшарице*; (6) чаша *од њластике*; (7) скупљање *јрилоја*; (8) књига *са (занимљивим) илустрацијама*; (9) севање *муње*.

4. ИМЕНИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ С ПРИЛОШКИМ КОНСТИТУЕНТСКИМ ЗНАЧЕЊЕМ

А. ПРИЛОШКА ЗНАЧЕЊА

477. За именички конституент се може рећи да има *прилошку* (*адвербијалну*) *конституентску вредност* кад се њиме исказује неко од *прилошких значења* (месно, временско, начинско, узрочно итд.), тј. од значења која се пре свега употребљавају за одређивање неког глаголског садржаја. Међутим, иако је одређивање глагола главна функција прилога и уопште конституента с прилошким значењем (тзв. адвербијала), овакви конституенти имају и друге функције: глаголске допуне, прилошког дела предиката (предикативног адвербијала), атрибута и зависног члана придевских и прилошких синтагми. Но у свакој таквој употреби они имају своје одређено прилошко (адвербијално) значење, које је код прилога као врсте речи условљено његовим типом (прилози за време, место, начин и сл.), а код именичких јединица зависним падежом и предлогом.

Најважнија прилошка значења која се исказују именичким конституентима јесу *месна*, *временска*, *начинска* и *узрочна*, али постоје и разна друга — *циљ*, *средство*, *груштво* итд. (в. табелу бр. 12). У вези са прилошким значењима треба водити рачуна о неколико чињеница: у оквиру неких општијих значења (нпр. месног) постоје ужа односно конкретнија значења; поједина значења се међусобно додирују и комбинују (нпр. значење средства и начина); мада има падежа који и без предлога исказују неко прилошко значење (временски генитив, временски акузатив, акузатив мере, инструментал средства, начина, места и времена), ипак се за већину значења употребљавају предлошко-падежне конструкције.

Б. МЕСНА (ПРОСТОРНА) ЗНАЧЕЊА

478. Прилошка значења која се тичу места (простора) могу се груписати у неколико најопштијих типова, то су:

1. *позициона* (или *локациона*) значења, која показују да се неки појам налази односно да се нека ситуација реализује на одређеном месту (нпр.: бити *у школи*, стајати *крај прозора*);

2. месна (просторна) значења за *одређивање кретања*, којима се спецификује:

а) *правац* кретања или *место завршетка* кретања (нпр.: поћи *ка* вратима, ући *у* собу);

б) *место почетка* кретања (нпр. поћи *од* куће); то је тзв. *аблазивно* значење;

в) *ушћања* кретања, било да је то простор којим се неко или нешто креће (нпр.: ићи *улицом*) или место које је на правцу кретања (нпр.: прећи *преко* улице).

У следеће четири табеле биће наведени најважнији падежи односно предлози са месним (просторним) значењима:

Табела бр. 5: Предлошко-падежне конструкције са позиционим значењем

Генитив	Орман стоји <i>пored</i> врата, <i>крај</i> врата, <i>код</i> врата, <i>до</i> врата, <i>близу</i> врата. — Слика виси <i>изнад</i> кревета. — Мачка спава <i>испод</i> стола. — Марко седи <i>испред</i> Ивана, <i>иза</i> Ивана, <i>између</i> Ивана и Тање. — Марко станује <i>код</i> родитеља. — Стадион је (<i>из</i>)ван града.
Акузатив	Орман стоји <i>уз</i> врата.
Инструментал	Лампа виси <i>над</i> столом. — Мачка спава <i>под</i> столом. — Дрво расте <i>пред</i> кућом, <i>за</i> кућом. — Речник се налази <i>међу</i> осталим књигама.
Локатив	Папири леже <i>на</i> столу, <i>по</i> столу, <i>у</i> столу.

Табела бр. 6: Предлошко-падежне конструкције за одређивање правца и места завршетка кретања

Генитив	Марко је ставио столицу <i>пored</i> прозора, <i>крај</i> прозора, <i>код</i> прозора, <i>до</i> прозора, <i>близу</i> прозора. Марко је обесио слику <i>изнад</i> кревета. — Мачка је легла <i>испод</i> стола. — Марко је сео <i>испред</i> Ивана, <i>иза</i> Ивана, <i>између</i> Ивана и Тање. — Марко је отишао <i>код</i> лекара. Ученици су отишли <i>ван</i> града. Марко је дошао <i>до</i> прозора.
Датив	Марко је пошао <i>ка/према</i> вратима (правац). Марко је дошао <i>к</i> мени (место завршетка кретања).
Акузатив	Мачка се попела <i>на</i> дрво. — Марко је ушао <i>у</i> собу. — Марко је обесио слику <i>о</i> ексер. — Марко се наднео <i>над</i> мапу. — Мачка је легла <i>под</i> сто. — Марко је стигао <i>пред</i> биоскоп. — Марко је сео <i>за</i> сто. — Стави ову књигу <i>међу</i> остале књиге.

Табела бр. 7: Предлошко-падежне конструкције за одређивање почетка кретања (аблагивна значења)

Генитив	Марко је изашао <i>из собе</i> . — Мачка је сишла <i>с дрвеша</i> . — Марко се одмакао <i>од њороза</i> .
---------	---

Табела бр. 8: Падежи (и предлози) за одређивање путање кретања

Генитив	Прошли смо <i>ћорег</i> музеја, <i>крај</i> музеја, <i>мимо</i> музеја, <i>између</i> музеја и позоришта, <i>исћод</i> подвожњака и сл. — Прешли смо <i>ћреко</i> моста. — Шетали смо се <i>ђуж</i> обале.
Акузатив	Прошли смо <i>кроз</i> парк. — Марко се попео <i>уз</i> степенице. — Марко је сишао <i>низ</i> степенице.
Инструментал	Шетали смо <i>обалом</i> (улицом, <i>ћарком</i> итд.)
Локатив	Шетали смо <i>ћо</i> обали (<i>ћо</i> улици, <i>ћо</i> парку)

Код наведених предлошко-падежних конструкција посебно је важно уочити опозиције које настају употребом различитих падежа с истим предлозима. Наиме, кад се уз предлоге *на*, *у* и *о* и предлоге *над*, *ћод*, *ћред*, *за* и *међу* употреби акузатив, одређује се место завршетка кретања (у вези с глаголом кретања и другим речима које значе кретање). Но када се уз *на*, *у* и *о* употреби *локаћив*, а уз *над*, *ћред*, *за* и *међу* — инструментал, значење је позиционо и најчешће се јавља у вези са тзв. „глаголима мировања“, тј. глаголима чија се радња у целини, од почетка до краја, врши на датом месту. Уп.:

(Пр. 20) ставити књигу *на сћо* (акуз.): књига је *на сћолу* (лок.); *ући у собу* (акуз.): *бити у соби* (лок.); *обесити пушку о раме* (акуз.): *пушка виси о рамену* (лок.)

(Пр. 21) Мачка је легла *ћод сћо* (акуз.): Мачка лежи *ћод сћолом* (инстр.); Марко је стао *ћред излој* (акуз.): Марко стоји *ћред излојом* (инстр.); Марко је сео *за сћо* (акуз.): Марко седи *за сћолом* (инстр.)

Међу месним прилошким значењима постоје и разне друге корелације; на пример, *од* + ген. и *до* + ген. показују почетну и завршну границу кретања:

(Пр. 22) Трчао је *од куће до школе*.

А аблативне конструкције *с(а)* + ген. и *из* + ген. одговарају конструкцијама с предлозима *на* и *у* (повезује их значење површине односно унутрашњости); нпр.:

(Пр. 23) ставити књигу *на/у орман*: књига је *на/у орману*: узети књигу *са/из ормана*.

В. ВРЕМЕНСКА (ТЕМПОРАЛНА) ЗНАЧЕЊА

479. За изражавање временских значења употребљава се неколико падежа без предлога: временски (темпорални) генитив, акузатив и инструментал, као и више предлошко-падежних конструкција. Именице (именичке синтагме) које се употребљавају с временским прилошким значењем често и саме означавају неки временски појам (дане у недељи, месеце, делове дана и сл.). То се нарочито односи на споменуте падеже без предлога, а и на неке предлошко-падежне конструкције. Конституентске облике именичких јединица с временским значењем приказује следећа табела.

Табела бр. 9: Падежи (и предлози) с временским значењем

Генитив	(без предлога) (с предлозима)	<i>ѿоіа дана, свакој јуѿра, ѿрошле среде, следећеј айрила, ѿрошлој лейа</i> <i>ѿре утакмице, уочи утакмице, ѿсле /након утакмице, ѿреко лета, усред ноћи, око Нове године, од среде, до петка</i>
Акузатив	(без предлога) (с предлозима)	<i>ѿај дан, исѿу ноћ, друіо вече на Нову годину, на празник, на ро-ђендан; ѿрег утакмицу, кроз/за један сат</i>
Инструментал		<i>средом, сваким даном, крајем прошле године</i>
Локатив		<i>у марту, у последњем тренутку, у прошлом веку; ѿо вечери; о Новој години</i>

Г. НАЧИНСКА ЗНАЧЕЊА

480. Под начином вршења глаголске радње подразумевају се разни аспекти реализовања ситуације који се могу сматрати њеним карактеристикама: њен квалитет, начин извођења радње, учесталост, однос вршиоца према вршењу радње и сл. Најважније падеже, односно предлошко-падежне конструкције за исказивање начинских значења показује следећа табела.

Табела бр. 10: Падежи (и предлози) с начинским значењем

без+генитив	радити <i>без ѿресѿанка</i> , ићи <i>без журбе</i> , наљугити се <i>без разлоіа</i> , завршити посао <i>без ичије ѿмоћи</i> , радити <i>без ѿлана</i> , отићи <i>без ѿоздрава</i> , урадити нешто <i>без ѿиѿања</i>
на+акузатив	поступити <i>на исѿи начин</i> , урадити нешто <i>на лакши начин</i> , спремити се <i>на брзину</i> , отворити врата <i>на силу</i> , викати <i>на сав ѿлас</i> , добити нешто <i>на ѿревару</i>
инструментал (без предлога)	говорити <i>ѿиѿим ѿласом/ѿаѿаѿом</i> , ићи <i>друім кораѿима</i> , доћи <i>ѿрком</i> , ударити неког <i>свом снаіом</i>
с(а)+инструментал	пењати се <i>с најором</i> , наљугити се <i>с разлоіом</i> , говорити <i>с убеђењем</i> , радити <i>с ѿланом</i> , гледати неког <i>с чуђењем</i> , стићи <i>са закашњењем</i>
ѿо и ѿрема+локатив	а) поступити <i>ѿо/ѿрема ѿлану</i> , <i>ѿо/ѿрема ѿройисима</i> , <i>ѿо/ѿрема наређењу</i> , <i>поређати нешто ѿо/ѿрема величини</i> , <i>наградити неког ѿо/ѿрема заслуги</i> б) испричати све <i>ѿо реду</i> , продавати робу <i>ѿо ниским ценама</i>
у+локатив	плаћати <i>у раѿама</i> , стићи <i>у једном скоку</i> , <i>у ѿрку</i> , приповедати <i>у ѿрвом лицу</i> , плесати <i>у брзом рѿѿму</i> , ићи <i>у ѿмили</i>

Кад се одредба средства не употребљава за идентификовање конкретног средства, него да се покаже избор једног од могућих типова средства за реализацију радње, таква одредба карактерише и начин извођења радње, тј. има и вредност одредбе за начин; нпр.:

(Пр. 24) путовати *авионом*, написати писмо *хемијском оловком*, опрати рубље *гешер-цениом*, бријати се *електричним бријачем*.

Већ је речено (гл. 35.12.) да актуелни квалификатив (атрибутско-прилошка одредба) може да има и начинску вредност, односно да представља НАЧИНСКИ АКТУЕЛНИ КВАЛИФИКАТИВ. То је разумљиво јер актуелна карактеризација носиоца ситуације може да се протегне и на карактеризацију реализације дате ситуације; нпр.:

(Пр. 25) гледати некога *разројачених очију*, стајати *поинуће главе*, седети *прекршених ноју*.

Д. УЗРОЧНА ЗНАЧЕЊА

481. За исказивање узрочних прилошких значења постоји неколико предлошко-падежних конструкција, већином с (аблативним) генитивом. Конструкција за опште узрочно значење је *збој* + ген., Остале конструкције исказују специјалне типове узрочног значења и зато су ограничене и у погледу семантичког типа именичке јединице употребљене у датој конструкцији и у погледу типа проузроковане радње на коју се односе. Тако се конструкцијом *услед* + ген. исказују околности које доводе до (не)реализовања неке ситуације, конструкцијом *од* + ген. исказују се разни фактори који проузрокују одређена стања или спречавају реализацију неке ситуације, конструкцијом *из* + ген. најчешће се износи подстицај за неки поступак, а конструкцијом *за* + акуз. — разлог за радњу као неку врсту реакције. Примери су дати у следећој табели.

Табела бр. 11: Предлошко-падежне конструкције с узрочним значењем

<i>збој</i> + генитив	изгубити утакмицу <i>збој лоше игре</i> , остати код куће <i>збој назеба</i> , наљутити се <i>збој нечијих речи</i> , забринутити се <i>збој лоших vesti</i> , закаснити <i>збој полегдице</i> . — Авион није полетео <i>збој мајле</i> .
<i>услед</i> + генитив	закаснити <i>услед полегдице</i> . — Авион није полетео <i>услед мајле</i> . — Година је била неродна <i>услед појлава</i> .
<i>од</i> + генитив	дрхтати <i>од зиме</i> , уморити се <i>од штрчања</i> , умрети <i>од глади</i> . — Гране су се савијале <i>од њлода</i> . — Пут се није видео <i>од магле</i> .
<i>из</i> + генитив	учинити нешто <i>из мржње</i> , <i>из зависности</i> , <i>из љубоморе</i> ; <i>из обесјужности</i> ; <i>из досаде</i> ; <i>из забаве</i>
<i>за</i> + акузатив	наградити некога <i>за одличан усјех</i> , одликовати некога <i>за храброст</i> , осветити се <i>некоме за увреду</i>

Ђ. ОСТАЛА ВАЖНИЈА ПРИЛОШКА ЗНАЧЕЊА

482. Постоје и разна друга прилошка значења, која се такође исказују предлошко-падежним конструкцијама или пак инструменталом без предлога (нека од тих значења се додирују са именичким конституентским вредностима). Упореди табелу:

Табела бр. 12

Прилошко значење	Конституентски облик	Примери
Циљ	општи: <i>radi</i> +генитив специјални: <i>yo</i> +акузатив	Дошла је у Београд <i>radi</i> <i>уџиса</i> на факултет. — Отишао је <i>yo</i> <i>лекара</i> .
Намена	<i>za</i> +акузатив	Ову књигу сам купио <i>za</i> <i>бра-ша</i> . — Сачувајте једно место <i>za</i> <i>Марка</i> .
Средство	инструментал	Пресекао је канап <i>ножем</i> . — Збунио га је <i>својим одго-вором</i> .
Вршилац (агенс) (агентивно значење)	<i>od</i> (<i>сиране</i>)+генитив инструментал	Он је <i>od</i> (<i>сиране</i>) ученика проглашен за најбољег професора. Једрилица је била гоњена <i>јаким ветром</i>
Друштво (социјативно значење)	<i>sa</i> +инструментал	Иван је дошао <i>sa</i> <i>друзиовима</i> .
Околности	<i>yo</i> +локатив <i>йриликом</i> +ген. <i>йри</i> +локатив	Отпутовали су <i>yo</i> <i>ноћи</i> . — Ходала је <i>yo</i> <i>киши</i> . — Среди смо се <i>йриликом ойварања</i> изложбе. — Читао је <i>йри свећлосћи</i> свеће.
Мера	акузатив (мере) инструментал	Остао је на мору <i>недељу дана</i> . — Ходао је <i>један километар</i> . Писао је <i>сајима</i> (<i>и сајима</i>).
Концесија (допусно значење) (=појам означен именичком јединицом не спречава реализацију ситуације)	<i>ујркос</i> +датив (или генитив)	Авион је полетео <i>ујркос мајли</i> (<i>мајле</i>).
Поредбено значење	за једнакост: <i>йойуџ</i> +генитив за неједнакост: <i>od</i> +генитив	Он трчи <i>йойуџ ветра</i> . Иван је боље урадио задатак <i>od</i> <i>Марка</i> .
Изузимање (ексцептивно значење)	<i>осим, сем</i> +генитив	Сви су дошли на Тањин рођендан <i>осим Николе</i> . — Нико није изостао <i>осим Николе</i> .
Замењивање (супституција)	(<i>у</i>) <i>место</i> +генитив	<i>Уместо</i> <i>Марка</i> дошао је његов брат.

Конституенти с оваквим значењима углавном се употребљавају као ОДРЕДБЕ, и то као ОДРЕДБА ЦИЉА (или: ЗА ЦИЉ), НАМЕНЕ, СРЕДСТВА, ВРШИОЦА (=АГЕНТИВНА ОДРЕДБА), ДРУШТВА (=СОЦИЈАТИВНА ОДРЕДБА), ОКОЛНОСТИ, МЕРЕ, ДОПУШТАЊА (=КОНЦЕСИВНА ОДРЕДБА), ПОРЕЂЕЊА (по једнакости), ИЗУЗИМАЊА (=ЕКСПЕДИТИВНА ОДРЕДБА), ЗАМЕЊИВАЊА (=СУПСТИТУТИВНА ОДРЕДБА). Но кад се врши поређење по неједнакости, конституент с прилошким значењем има функцију ПОРЕДБЕНЕ ДОПУНЕ (ДОПУНЕ ЗА ПОРЕЂЕЊЕ).

Поједина од наведених значења додирују се са раније описаним; нпр. циљ и агенс с узроком, средство и друштво са начином, мера с начином, временом и местом, околности с временом и начином.

Напомена. — Треба разликовати употребу предлога *збој* и *ради*. први има узрочно, а други циљно значење. Школски пример за разликовање је: Отишао је у бању *збој болести*, а *ради лечења*.

Вежбе

1. Ореди конституентски облик и значење именичких јединица штампаних курзивом: (1) Вратио се из *Зајреба* у *Њеџак*. (2) *Прошле недеље збој назеба* није ишао у школу. (3) Трчао је *обалом* *по јаком ветру*. (4) Ово кажем *примера ради*. (5) *После вечере* су *цео сај* седели и *шайшом* разговарали. (6) Бицикл је био изједен *рђом*. (7) Урадио је то *без размислања*. (8) Стигао је *вечерњим возом*, *са својим брајшом*. (9) Киша *сајшима* пада *без пресјанка*. (10) Иди ти *на концерти* *уместо мене*. (11) *Ујркос невремену* нико није остао *код куће сем њега*. (12) Повредио се *иприликом излажења из аутобуса*. (13) Направи један сендвич *за Ивана*. (14) Тања је стигла *после Јасне*. (15) Ти ћеш то боље урадити *од мене*.

5. ИМЕНИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ С ПРЕДИКАТИВНОМ ВРЕДНОШЋУ

483. Предикативну вредност имају именичке јединице употребљене у функцији копулативног и допунског предикатива (именског дела предиката у *ужем* и *ширем* смислу); нпр.:

(Пр. 26) Јасна је *најбољи ђак*.

(Пр. 27) Јасна је постала *најбољи ђак/најбољим ђаком*.

(Пр. 28) Јасну сматрају *најбољим ђаком/за најбољеи ђака*.

Садржај таквих јединица приписује се субјекатском или објекатском појму, али именичке јединице не добијају при том неко посебно придевско значење (описно, градивно, присвојно и сл.). Штавише, и придевске јединице употребљене у предикативној функцији имају исте (предлошко-)падежне облике (в. гл. 35.6 и 35.9). Зато се може рећи да предикативни конституентски облици — номинатив, инструментал и *за* + акузатив служе за обележавање предикативне функције, тј. да имају структурни значај.

6. ПАДЕЖНИ СИСТЕМ

А. ПАДЕЖНИ СИСТЕМ КАО МОРФОСИНТАКСИЧКА КАТЕГОРИЈА

484. Падежи су, с једне стране, *морфолошка категорија*, јер чине систем облика у промени (деклинацији) именичких речи. С друге стране, они су и

синтаксичка категорија, јер регулишу употребне вредности именичких речи (и синтагми) у реченици. Зато се може рећи да су падежи једна од *морфосинтаксичких категорија именичких речи* (друга је број именице, тј. једнина или множина).

Да се најпре подсетимо шта је то морфолошка категорија. За то може да послужи друга морфолошка категорија именичких речи (поред падежа) — граматички број. Наиме, сви облици именичких речи могу се повезати у систем граматичког броја, и то на основу њихове типизиране (= системске) и информативне вредности: једни облици, тзв. облици једине, показују да се именичком речју означава један појам, а други облици, тзв. облици множине, показују да се означава више од једног појма. За такав систем облика (обавезан за дату врсту речи) са типизираним вредностима каже се да је то једна *општа морфолошка категорија*. Сваки члан таквог система (у овом случају једнина и множина) такође се назива морфолошком категоријом, али *посебном морфолошком категоријом*, и представља једну од конкретних вредности опште категорије. Дакле, граматички број је једна од две опште морфолошке категорије именичких речи, и обухвата две посебне морфолошке категорије — једину и множину.

Слично важи и за падеж као општу морфолошку категорију именица, с тим што она обухвата седам посебних категорија, тј. седам падежа у ужем смислу: номинатив, генитив, датив, итд.; а информативна вредност ових облика је много комплекснија него код категорија броја.

Чему служи падежни систем (односно категорија падежа)? — На основу њега именичке јединице добијају типизиране (системске) употребне вредности у реченици. Конкретно, падежима (самим или с предлозима) обележавају се синтаксичке функције и значења којима се дате именичке јединице повезују са другим деловима реченичне или синтагматске конструкције; а вокативом се обележава комуникативна вредност именичке јединице у оквиру реченице као комуникативне јединице. Дакле, као што смо видели у уводној тачки ове главе, информација коју пружа падеж може бити *структурна* (обележавање синтаксичких функција) или *семантичка* (исказивање разних придевских и прилошких значења) или *комуникативна* (скретање пажње, дозивање и сл.), с тим што има и комбиновања оваквих информација. Пошто се те информације тичу формирања и интерпретирања реченица, падежи, односно падежни систем, представљају и *синтаксичку категорију*.

И падежни систем је, дакле, *морфосинтаксичка категорија именичких речи*.

Б. ПОВЕЗИВАЊЕ ПАДЕЖА У СИСТЕМ

485. О падежима се говори као о одређеном систему зато што сваки падеж, тј. члан система, има своје посебне типизиране вредности, којима се разликује од свих других падежа. Да би се показала суштина падежног система, уобичајено је да се за сваки падеж нађе или *опште* значење (тј. значење под које могу да се подведу сва посебна значења тога падежа) или *главно* (тј. основно, најважније) значење односно функција. А на основу таквих значења и функција сви падежи се деле на *независне* и *зависне* падеже. Традиционално тумачење падежног система српскохрватског књижевног језика може се приказати следећом табелом.

Табела бр. 13

Независни падежи

Номинатив	Главна функција: обележавање субјекта, тј. независног реченичног конституента Номинатив је и неутрални падеж, тј. падежни облик који се употребљава када треба само именовати неки појам (уп. атрибутив у неутралном номинативу, т. 462)
Вокатив	Главне функције: скретање пажње и дозивање (оваква употреба је независна од синтаксичке структуре реченице)

Зависни падежи

Генитив	Опште значење: тицање, које обухвата три ужа значења: 1. посесивни (присвојни) генитив — потпуно тицање (припадање и др.) 2. партитивни (деоно) генитив — делимично тицање 3. аблативни генитив — тицање по пореклу
Датив	Главна значења: намена и управљеност
Акузатив	Главна функција: обележавање правог објекта, тј. допуне прелазних (транзитивних) глагола
Инструментал	Опште значење: заједница; обухвата два ужа значења 1. средство (инструментално значење), које се исказује инструменталом без предлога 2. друштво (социјативно значење), које се исказује инструменталом с предлогом <i>с(а)</i>
Локатив	Главно значење: месно

V. ПОЛИВАЛЕНТНОСТ ПАДЕЖА

486. На који начин номинатив и пет зависних падежа омогућавају употребу именичких јединица у свим функцијама наведеним у табелама бр. 1 и 2 и у свим значењима описаним у гл. 37.2 — 4? — Један део одговора је: захваљујући употреби предлога (о томе ће бити речи у следећем одељку). Други део одговора је: захваљујући томе што исти падеж може да обележи различите функције и исказе различита значења, тј. што су падежи *функционално и семантички поливалентни*. Следећа табела резимира оне употребе падежа без предлога (зато локатив није наведен) о којима је досад било речи.

Табела бр. 14

Назив падежа	Употребна вредност
Номинагив	<ul style="list-style-type: none"> — обележавање граматичког субјекта — обележавање предикатива — обележавање непроменљивог атрибутива
Генитив	<ul style="list-style-type: none"> — рекцијске допуне (неправи објекти итд.); — обележавање логичког субјекта (парт. ген.) — партитивна варијанта правог објекта (парт. ген.) — тзв. словенски генитив (као варијанта правог објекта уз прелазне глаголе у одричном облику); — посесивно придевско значење (посесивни ген. у ужем смислу); ту је укључен и тзв. субјекатски и објекатски ген. — квалитативно придевско значење (квалитативни генитив); — временско (темпорално) прилошко значење (временски или темпорални генитив);
Датив	<ul style="list-style-type: none"> — обележавање неправог објекта и других рекцијских допуна — обележавање логичког субјекта — обележавање „реципијента“ (в. т. 2Б) — тзв. датив интересовања или етички датив — синтаксички редундантни падеж с експресивном функцијом
Акузатив	<ul style="list-style-type: none"> — обележавање правог објекта — временско (темпорално) значење (временски или темпорални акузатив) — значење мере (акузатив мере)
Инструментал	<ul style="list-style-type: none"> — рекцијске допуне (неправи објекат и др.) — обележавање предикатива — значење средства — значење начина — значење места — значење времена — значење мере — значење агенса

Поливалентност падежа испољава се, дакле, и као *полифункционалности*, тј. употреба у више функција, и као *полисемија*, тј. вишеструко значење.

Овде треба уочити да употребна вредност падежа, умногоме, зависи од семантичког (значањског) типа именице, односно именичке синтагме употребљене у датом падежу, нарочито кад се исказује неко придевско или прилошко значење. Као пример могу да послуже адвербијална значења инструментала без предлога: свака од именица „нож“, „шапаг“, „улица“, „петак“, „саг“ имаће друго прилошко значење, и то: *ножем* — средство, *шапашом* — начин, *улицом* — место, *ћейком* — време, *сајима* — мера. Насупрот томе, падежи са чисто структурном вредношћу, као што је номинатив субјекта и акузатив правог објекта, могу да се примене на сваку именицу, тј. без ограничења.

Напомена. — Именице употребљене у појединим падежима придевског или прилошког значења морају имати одредбу, која је обично носилац главне информације. Такав је случај с квалитативним генитивом, као и са темпоралним генитивом (у већини случајева) и темпоралним акузативом (уп. гога дана: **дана*, тај дан: **дан*). Слично важи и за инструментал са начинским значењем ако именица у свом значењу нема компоненту квалитета (уп. шапатом: **иласом*, али може *ћихим иласом* и сл.). За овакве падеже се употребљава термин *блокирани падежи* (с обзиром на употребу одредбе) или *падежи с обавезном одредбом*.

Г. ПРЕДЛОШКО-ПАДЕЖНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ

487. И поред своје поливалентности, зависни падежи не би били довољни за исказивање свих потребних информација у вези с употребом именице. Међутим, захваљујући употреби посебних помоћних речи — предлога, могуће је диференцирати и конкретизовати значења зависних падежа и додати им нове семантичке вредности.

У следећој табели су наведени најважнији (не сви!) предлози уз поједине падеже:

Табела бр. 15

Генитив	из, с(а), од, до, поред, крај, код, близу, изнад, испод, испред, иза, између, пре, после, након, уочи, усред, око, (из)ван, приликом, због, услед, ради, попут, упркос, против, осим/сем, место
Датив	к(а), према, упркос
Акузатив	на, у, о, по, уз, низ, кроз, за, над, под, пред, међу
Инструментал	с(а), над, под, пред, за, међу
Локатив	на, у, о, по, према, при

Локатив се употребљава само с предлозима, док се остали зависни падежи употребљавају и без предлога. Највише предлога се слаже с генитивом. Многи предлози стоје само с једним падежом, али се неки слажу и с два падежа.

И предлози се већином одликују полисемијом, односно вишеструким значењем. То посебно важи за најзначајније предлоге, као што су: *на, у, с(а) [с(а)]*

(+ инстр.]), *ог, за, из*. На пример, *c(a)* + инструментал може означавати друштво, начин, карактеристику именичког појма или бити рекцијска допуна; у + локатив може означавати место, време, начин, карактеристику именичког појма или бити рекцијска допуна; итд.

Међутим, ни постојећи предлози нису увек довољни за прецизно исказивање зависних значења, нарочито у стручним текстовима. Зато се у језику стварају тзв. *предлошки изрази*, који су по функцији блиски предлозима (неки постају и прави предлози, уп. *крај, месџо, њриликом* и др.). Такви изрази су најчешће формирани од именице у зависном падежу (без предлога или с предлогом) и већина се слаже са генитивом; примери:

(Пр. 29) *џоком / у џоку + ген., за време + ген., џоводом + ген., џомоћу + ген., у случају + ген., у циљу + ген., из разлоја + ген., с обзиром на + акуз., без обзира на + акуз., у складу са + инстр., у вези са + инстр., зависно ог + ген., захваљујући + дат., изузев + ген.* итд.

Напомена 1. Предлози могу да служе не само за конкретизовање падежног значења (у оквиру предлошко-падежне конструкције), него и за тзв. *аналитичку деклинацију*, тј. за обележавање значења које се нормално исказује падежом без предлога. Ту се најчешће ради о употреби предлога *c(a)* за обележавање инструменталног значења (које се иначе обележава инструменталом без предлога) код непроменљивих паргитивних синтагми; уп. послужило се *речницима*: *са* пет речника, *са* неколико речника.

2. *Осим / сем* и *(у)месџо* не употребљавају се само као предлози, тј. у комбинацији с генитивом, него и као речце (партикуле). Тада се комбинују са конституентима који имају потпун конституентски облик (и значење); уп.: Свратио је код свих *осим код Марка*. — Отишао је у биоскоп *у месг о на концерџ*. Овакав начин употребе одговара употреби поредбених речци *као* и *него*; уп.: На Тањином рођендану смо се провели исто тако добро *као на Јаснином*. — На Марковом рођендану смо се провели боље *нег о на Ивановом*.

Д. ПАДЕЖНА СИНОНИМИЈА

488. За поједина значења и функције постоје синонимни падежи и предлошко-падежне конструкције; нпр.:

(Пр. 30) *бојати се змија* (ген.)/*ог змија* (ог + ген.), прогласити некога *џобедником* (инстр.)/*за џобедника* (за + акуз.), девојка *џаве косе* (ген.)/*с џавом косом* (с + инстр.), *џосле/након уџакмице* (*џосле/након* + ген.), доћи *за/кроз један сџи* (за/кроз + акуз.), полица стоји *џорег/крај радној сџола* (*џорег/крај* + ген.).

Међу падежним синонимима могу постојати одређене разлике. Неке разлике се тичу распрострањености употребе. На пример, уз одричне прелазне глаголе данас се генитив (тзв. словенски генитив) употребљава све ређе, односно преовладава акузатив (поготову у источној варијанти); уз глагол *џосџаџи* може се употребити и номинатив и инструментал, али је употреба инструментала обичнија у западној варијанти; уз глагол *сметџаџи* долазе и датив и акузатив (сметати *некоме/некоја*), али је први типичнији за источну, а други за западну варијанту.

Друге разлике се тичу значења. На пример, *џре* + ген. и *џред* + акуз. имају слично временско значење (претхођење), али *џред* подразумева и значење непосредности (= *неџосредно џре*), уп. *џре раџа* и *џред раџи*; слично, у примеру *џолица сџоји џорег радној сџола* и *џолица сџоји уз радни сџо* поред подударности у општем значењу (близина) постоји и разлика: уз + акуз. уноси и значење

прибијености; глагол *стидејти се* може бити допуњен и генитивом и конструкцијом *од* + генитив, али ће први облик указивати да је именички појам разлог за стид (стидео се *свој йонашања*), а други — да се стид осећа у односу на тај именички појам (стидео се *од друјова*). Некада облик рекцијске допуне указује на разлику у значењу глагола: помагати *некоме* (дат.) значи „пружати некоме помоћ“, а помагати *некоја* (акуз.) — „материјално помагати некога“.

39. КОНГРУЕНЦИЈА

1. ОПШТИ ПОЈМОВИ

489. Садржај придевских речи (придева, придевских заменица, редних бројева и бројева *један, два, оба, обадва, три и четири*) и придевских синтагми приписује се именичком појму на који се односи придевска реч, односно синтагма. То је обележено *конјруенцијом* / (=слањањем) у *рогу, броју и падежу*. А садржај глагола у функцији предиката приписује се именичком појму означеном субјектом, што се означава *конјруенцијом* у *лицу и броју*, а ако је глаголски облик сложен са радним или трпним придевом, онда и у *рогу*.

Придевске речи и глаголи у личном (=финитном) облику су, дакле, *конјруенцијне речи*, а њихове категорије рода, броја, падежа и лица су *конјруенцијне категорије*. При том, избор рода, броја и падежа зависи од рода, броја и падежа одговарајуће именичке речи, односно синтагме (која се зато зове *контролор конјруенције*), док избор лица зависи од улоге именичког појма у комуникацији: да ли је то говорник, саговорник или појам ван комуникације.

Конгруенција, дакле, представља морфосинтаксичку везу између конгруентне речи или синтагме и именичког конституента који условљава („контролише“) избор конкретне вредности конгруентних категорија (ова веза је морфосинтаксичка јер се тиче морфолошких категорија употребљених у синтаксичким конструкцијама). А функција конгруенције је да обележи *присивање* садржаја конгруентне речи или синтагме одговарајућем именичком појму.

Као подсетник за примену конгруенције у синтаксичким конструкцијама могу да послуже следеће две табеле, прва у вези с глаголом у личном (=финитном) облику, а друга у вези с придевским речима.

Табела бр. 1

Глава	Конгруентна реч	Функција конгруентне речи	Функција именичког конституента	Конгруентне категорије	Пример
35.5	Глагол у личном (финитном) облику	Глаголски предикат	Субјекат	лице број (род)	<i>Дечак ирчи.</i> <i>Дечак је ирчао.</i>
35.6		Копула (глаголски део копулативног предиката)			<i>Дечак је несташан.</i> <i>Дечак је био несташан.</i>
36.5		Модални или фазни део сложеног предиката			<i>Дечак хоће да трчи.</i> <i>Дечак је иочео трчаги.</i>
36.5		Допунски део сложеног предиката (<i>ga+</i> презент)			<i>Дечак хоће да ирчи.</i>
36.1 36.3	<i>Найомена:</i> у безличним и обезличеним реченицама, пошто нема субјекта, глагол је у неутралном (=безличном) облику: 3. лицу једнине (средњег рода)				<i>Грми. Грмело је. О томе се свуда ирчи.</i> О томе се свуда <i>ирчиало.</i>

Табела бр. 2

Глава	Конгруентна реч (синтагма)	Функција конгруентне речи (синтагме)	Функција именичког конституента	Конгруентне категорије	Пример
37.2	Придевске речи (придеви, придевске заменице, конгруентни бројеви) или синтагме	Атрибут	Главна реч именичке синтагме	род број падеж	<i>несташни дечак</i>
37.5		Апозитив	Именички конституент коме се додаје апозитив		<i>Дечак, изненађен поклоном, одушевљено је запљескао.</i>
35.6		Копулативни предикатив (именски део предиката)	Субјекат		<i>Дечак је несташан.</i>

Глава	Конгруентна реч (синтагма)	Функција конгруентне речи (синтагме)	Функција именичког конституента	Конгруентне категорије	Пример
35.9	Придевске речи (придеви придевске заменице, конгруентни бројеви) или синтагме	Допунски предикатив	Субјекат	род број (падеж)	Дечак је постао <i>несћашан</i> .
35.9		Допунски предикатив	Објекат	род број	Дечак је постао <i>несћашан / несћашним</i>
35.12		Актуелни квалификатив (атрибутско-прилошка одредба)	Субјекат	род број падеж	Дечак се вратио с утакмице <i>одушевљен</i> .
35.12		Актуелни квалификатив (атрибутско-прилошка одредба)	Објекат		Дечака смо затекли <i>заокуљеној</i> игром.

Напомене

1. Из ових табела се може формулисати конгруенција за сваки конституент ако се чита овако: Конгруентна реч... у функцији... слаже се са... у конгруентним категоријама...

2. О конгруенцији код релативних заменица в. гл. 40.

3. О конгруентним именицама в. гл. 37.

2. ГРАМАТИЧКА И СЕМАНТИЧКА КОНГРУЕНЦИЈА У РОДУ И БРОЈУ

А. ГРАМАТИЧКИ И ПРИРОДНИ РОД

490. Род именица одређује се на основу њихове промене (типа дефлекције): именице прве врсте су мушког или средњег (зависно од промене), именице друге врсте — средњег, а именице треће и четврте врсте — женског рода. Пошто се одређује на основу граматичких карактеристика именице (њене дефлекције), овакав род се зове и *граматички род*.

Између граматичког рода именица и пола њима означених особа постоји систематска веза: особе мушког пола означавају се именицама прве врсте граматичког мушког рода, а особе женског пола — именицама треће врсте тј. именицама граматичког женског рода. Но у неким случајевима постоји неслагање између граматичког рода, одређеног према промени именице, и *природног рода*, одређеног према полу означене особе. У таквим случајевима конгруентна реч може да се слаже са граматичким родом, и то се зове *граматичка конгруенција* (у роду) или *слагање по облику*, или пак може да се слаже са природним родом, и то се зове *семантичка* (или логичка) *конгруенција* (у роду) или *слагање по значењу*.

Најважнији случај неподударности граматичког и природног рода представљају именице треће врсте које означавају особе мушког пола. Наиме, један тип оваквих именица, као што су заједничке именице: *судија, слуша, изда, војвода, старешина, пословођа, комшија* итд. и властите именице: *Никола, Јови-*

ца, *Сшева*, *Пера* итд., означавају само мушкарце, или су бар некад означавале само мушкарце (судија, нпр., данас може бити и жена). Пошто се мењају по трећој врсти, ове именице су граматичког женског рода; али по свом значењу (или некадашњем значењу) то су именице природног мушког рода. Слагање у роду с овим именицама изгледа овако:

Табела бр. 3

	Једнина	Множина
Граматичка конгруенција (ж. р.)	—	оне судије су дошле
Семантичка конгруенција (м. р.)	онај судија је дошао	(они судије су дошли)

Дакле, у једнини се слагање врши искључиво по значењу (м. р.), а у множини претежно по облику (ж. р.), али може и по значењу.

Другу групу чине именице као што су: *пијаница*, *кукавица*, *варалица*, *скипшница*, *будала*, *шврдица*, *улизица*, *мушшерија*, *ухода* итд. То су именице треће врсте које се односе и на лица мушког и на лица женског пола. Кад се односе на мушкарце, постоји неслагање између граматичког и природног рода. Конгруенција тада изгледа овако:

Табела бр. 4

	Једнина	Множина
Граматичка конгруенција (ж. р.)	она пијаница је дошла	оне пијанице су дошле
Семантичка конгруенција (м. р.)	онај пијаница је дошао	(они пијанице су дошли)

Разлика у односу на претходни тип је у томе што се овде и у једнини слагање може вршити и по облику (ж. р.).

Напомена. — Кога су рода именице типа „војвода“ и „пијаница“: мушког или женског? — Оне су граматичког женског рода, а природног мушког („војвода“), односно мушког и женског („пијаница“).

Б. ГРАМАТИЧКИ И РЕАЛНИ БРОЈ

491. Поред *граматичког броја*, који зависи од облика именице (једнина или множина), за конгруенцију је у неким случајевима важан и *реални број*, који је заснован на броју означених појмова. То је најчешће случај код оних збирних именица које се употребљавају и као *суплетивна множина*; најважније такве именице су *деца* и *браћа* и збирне именице на *-ад* (*чељаг*, *унучаг*, *ишлаг* и сл.). Збирне именице, наиме, имају само облике једнине, а означавају скуп појмова, тј. више појмова узетих као целина. (Зато се уз њих не може употребљавати број, односно такве именице су *небројиве*; уп.* *иеш цвећа*.) Но неке збирне именице, пре свега *деца* и *браћа* и *чељаг*, *унучаг*, *ишлаг* и сл. функционишу и као множина одговарајућих именица које немају обичну,

системску множину (*геџе, брајџ, чељаде, унуче, њиле* и сл.). (Да овакве збирне именице имају и значење множине, показује то што су *бројиве*; уп. *џеџоро деце, џеџоро чељади*.) Ову разлику у употреби збирних именица илуструје следећа табела:

Табела бр. 5

Једнина	Множина	Збир
цвет радник	цветови радници	цвеће радњиштво
дете брат чељаде	деца браћа чељад	

За конгруенцију је битно да су збирне именице које надокнађују одсуство системске множине (отуд назив „суплетивна множина“) по граматичком броју у једнини, али им је реални број множина. Постоји, према томе, неслагање између граматичког и реалног броја.

Конгруенција са именицама *браћа* и *деца* тј. са збирним именицама које се мењају по једнини треће врсте (*деца, деце, деци, децу* итд.) изгледа овако:

Табела бр. 6

Грамматичка конгруенција (јд. ж. р.)	сва	деца/браћа	—	дошла
Семантичка конгруенција (мн.)	—		су	—

Значи да се атрибут слаже по облику (*сва деца, све деце, свој деци* итд.), као и део предиката који разликује род, тј. они стоје у једнини женског рода. А део предиката у личном облику слаже се по значењу, односно стоји у множини (*деца/браћа долазе, деца/браћа су дошла*).

Напомена. — Исто је и са именицама *јосџода* и *власџела*. Но кад су употребљене као праве збирне именице, тј. означавају друштвени слој и сл., глагол у личном облику употребљава се и у једнини: *Сва власџела је дошла на сабор*.

Збирне именице на *-ад* мењају се по једнини четврте врсте (неке облике могу имати и по промени множине). Конгруенција с њима изгледа овако:

Табела бр. 7

Грамматичка конгруенција (јд. ж. р.)	сва	чељад	је	дошла
Семантичка конгруенција (мн.)	—		су	—

За разлику од именица *деца* и *браћа*, уз овакве именице, дакле, глагол у личном облику може се слагати и према граматичкој конгруенцији.

Вежбе

1. Направи реченице с глаголом у облику перфекта у којима ће субјекти бити именице: *Никола*, *јазга* (јд. и мн.); *кукавица*, (јд. и мн.), *муштерија* (јд. и мн.); *деца*, *браћа*, *унучаг* (уз именице употреби и атрибут). Објасни како се слажу атрибут и предикат с оваквим именицама.

3. КОНГРУЕНЦИЈА С БРОЈЕВИМА (С ПАРТИТИВНИМ И ПАУКАЛНИМ СИНТАГМАМА)

492. При слагању конгруентних речи с бројевима, односно партитивним и паукалним синтагмама у функцији субјекта јавља се неколико типова двојаке конгруенције.

У партитивним синтагмама постоји неподударност између синтаксичке структуре и значења: главна реч синтагме је број, али је за значење битна именица у функцији допуне (в. гл. 37.4). Зато је могућа и граматичка конгруенција — са бројем, и семантичка конгруенција — са именицом односно са појмом који она означава.

Погледајмо најпре синтагме са непроменљивим основним бројевима, тј. са бројевима *пет*, *шест*, *седам* итд. Пошто су ови бројеви непроменљиви, они за конгруенцију представљају неутралне речи и зато конгруентне речи стоје у једнини и средњем роду. При слагању по значењу, пак, јавља се множина (јер број означава увек више од једног појма) и род који одговара роду именице. Приказано табелом, то изгледа овако:

Табела бр. 8

Грамагичка конгруенција (јд. с. р.)	—	људи пет жена писама	је дошло
Семантичка конгруенција (мн. одговарајућег рода)	оних		дошли су дошле дошла

Према томе, атрибут стоји у генитиву множине (слаже се с именицом), а у предикату је могуће и слагање са бројем и са именицом.

Напомена. — Исти тип конгруенције јавља се и у синтагмама са количинским прилозима (*неколико*, *многу*, *мало* итд.).

Збирни бројеви такође траже једнину и средњи род, јер то одговара њиховом облику (сем тога, збирни бројеви се ретко мењају). Кад уз њих стоје збирне именице (*деца*, *челаг* и сл.), предикат се обично слаже с бројем. Но кад су збирни бројеви допуњени именицом која означава лица различитог

пола, среће се слагање и по значењу: множина и мушки род. Зашто баш мушки род? — Јер је то и општи род за лица, те се употребљава за скуп лица различитог пола. Упореди:

Табела бр. 9

Граматичка конгруенција (јд. с. р.)	оно	двоје ученика	је дошло
Семантичка конгруенција (мн. м. р.)	—		су дошли

Бројне именице на *-ица* мењају се по једнини треће врсте, тј. граматички су именице женског рода у једнини. Но пошто се односе на два или више мушкараца, по природном роду и реалном броју су именице мушког рода, с вредношћу множине. Како изгледа конгруенција с њима, показује следећа табела:

Табела бр. 10

Граматичка конгруенција (јд. ж. р.)	она	двојица ученика	—	дошла
Семантичка конгруенција (мн. м. р.)	—		су	дошли

Атрибут, дакле, стоји у женском роду, тј. слаже се с обликом бројне именице (уп: *она двојица, оне двојице, оној двојици* итд.); део предиката у личном облику стоји у множини, тј. слаже се по значењу, а део предиката који разликује род слаже се и по облику (с бројем) и по значењу.

Паукалне синтагме с именицама мушког рода одликују се обликом на *-а*, тј. паукалом (в. гл. 37.4). Зато би по граматичком слагању атрибут и део предиката који разликује род требало такође да стоје у облику паукала (облик на *-а*). А при слагању по значењу, требало би да се јави множина мушког рода. Конгруенција са оваквим синтагмама изгледа овако:

Табела бр. 11

Граматичка конгруенција (паукал, тј. облик на <i>-а</i>)	она	два три човека четири	—	дошла
Семантичка конгруенција (мн. м. р.)	—		су	дошли

Значи да се конгруентни атрибут слаже по облику, лични део предиката — по значењу, а део предиката који разликује род — и по облику и по значењу.

Напомена. — Кад је у паукалним синтагмама употребљена именица жењског рода, пошто она нема посебног облика за паукал, конгруенција се врши на уобичајени начин; уп. *оне (две) жене су дошле, оне (две) сивари су иродаше*. Што се тиче конгруенције са паукалним синтагмама формираним са именицама средњег рода, паукални конгруентни облик и множина средњег рода формално се подударају (имају наставка -а). Зато се може једноставно сматрати да конгруентне речи стоје у множини средњег рода; уп. *она (два) њисма су дошла*.

Вежбе

1. Начини реченице са глаголом у перфекту и са следећим бројним речима као субјектима: *седам, седморо, седморица* и објасни конгруенцију.
2. Начини реченицу са глаголом у перфекту и паукалном синтагом у функцији субјекта и објасни конгруенцију.

40. СИСТЕМ ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА

1. ОПШТИ ПОЈМОВИ

А. ЗАВИСНЕ РЕЧЕНИЦЕ КАО КОНСТИТУЕНТСКЕ ЈЕДИНИЦЕ

493. У 34. глави речено је да се предикативне реченице (формирање помоћу предиката) могу употребити на два начина: да се њима реализује (1) нека комуникативна функција (ОБАВЕШТЕЊЕ, ПИТАЊЕ, ЗАПОВЕСТ и сл.) или (2) нека конституентска функција у вишој реченици или синтагми (СУБЈЕКАТ, ОБЈЕКАТ, ОДРЕДБА МЕСТА, ВРЕМЕНА, НАЧИНА итд., АТРИБУТ и сл.). Пошто су реченице с комуникативном функцијом и саме довољне да се образује завршена комуникативна јединица, оне се називају независним реченицама (о њима в. гл. 43). За разлику од њих, реченице које имају конституентску функцију само су саставни део (конституент, члан) више (шире) конструкције, тј. нису довољне да саме образују комуникативну реченицу („не могу да стоје саме“); зато се називају зависним или субординираним или хипотаксичким (=подређеним) реченицама. (Сем тога, за вишу реченицу без зависне реченице употребљава се термин главна или ујравна реченица. А за реченицу чији је неки конституент исказан зависном реченицом каже се да је по својој структури зависносложена реченица.)

Зависне реченице образују посебан синтаксички (џог)систем. Оне се, наима, групишу у одређене типове који се називају врсте, с тим што у оквиру врста постоје ужи, конкретни типови. Сваки конкретни тип зависне реченице има своје системом регулисано значење обележено одређеним обликом реченице и одговарајуће синтаксичке функције. Другим речима, систем зависних реченица омогућава да се (предикативна) реченица као посебан тип синтаксичке јединице, употреби с различитим конституентским вредностима (значењима и функцијама). По томе систем зависних реченица има много додирних тачака са (предлошко-)падежним системом, који омогућава да се именичке јединице, захваљујући падежним облицима и предлозима, употребе с различитим структурним и семантичким вредностима.

Б. ТРИ ГЛАВНЕ КОНСТИТУЕНТСКЕ ВРЕДНОСТИ ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА

494. Поред глагола у личном облику, као централног конституента реченице, у синтакси наилазимо на још три типа конституентских вредности: именичке, приведске и прилошке. Ово се огледа и у постојању одговарајућих врста речи (именичких, приведских и прилошких) и у вредностима падежа (именички или прави, приведски и прилошки падежи), као и у постојању три основне вредности зависних реченица. Све се те реченице, наиме, по свом значењу могу поделити у три најопштија типа, а то су: именичке, приведске и прилошке зависне реченице.

Именичку вредност имају две врсте зависних реченица: (1) изричне реченице (у ширем смислу), тј. реченице којима се изриче садржај неке ситуације и које се највише употребљавају као објекат, тј. у једној од две најтипичније именичке функције; (2) именичке односне (релативне) реченице, тј. онај тип односних реченица којима се означавају особе, предмети и апстрактне појаве и које могу да врше функцију субјекта и објекта.

Приведску вредност имају оне зависне реченице којима се пружа информација о неком именичком појму и које се најчешће употребљавају у функцији атрибута и апозитива, а то су приведске односне (релативне) реченице. (Односне реченице могу, дакле, бити приведског и именичког типа.)

Прилошку (=адвербијалну) вредност има највећи број врста зависних реченица: месне, временске, узрочне, условне, допусне, намерне, последичне и поредбене. Таквим реченицама се пружају разне информације у вези с глаголима, али и у вези с квалификативним речима (пре свега описним приведима и прилозима за начин). Овакве реченице најчешће — али не увек — имају функцију одговарајућих одредби.

В. ОБЕЛЕЖЈА ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА

495. Конкретни тип зависне реченице обележава се, пре свега, помоћним речима и изразима или речима које имају и помоћну функцију. Пошто показују зависни карактер реченице, све такве речи и изрази могу се назвати субординаторима. У субординаторе спадају:

— зависни (субординативни, хипотаксички) везници и везнички спојеви; *да, кад, док, још*, чим, *јер, ако, иако, мада, како*, и сл.: *пре него што, након што, као што, као да, него што, него да*;

— речце с функцијом везника (субординатора): *ли, да ли, нека*;

— односне (релативне) и упитне заменице и прилози (који поред своје конституентске функције имају и функцију субординатора, в. т. 3): *ко, шта, који, какав, чији, колики; где, куда, одакле, докле, ошкад, докад, како, колико*.

Напомене.

1. Неки субординатори, нпр. *кад* и *како*, могу бити и везници (тада су обично ненаглашени, проклитички), а и упитни или односни прилози.

2. Као што поред правих предлога постоје и предлошки изрази, више или мање блиски предлозима (в. т. 5.6), тако се и систем зависних везника (субординатора) проширује стварањем везничких израза. Такви изрази су најчешће постали од споја именице у зависном падежу (обично с предлогом) и неког зависног везника (најчешће *да* и *што*); уп. из *разлога што*, у случају *да, под условом да, под претпоставком да, у циљу да, у намери да, с обзиром (на то) што, без обзира (на то) што* и сл.

У појединим типовима зависних реченица важан је и облик глагола (уп. вољне, условне и намерне реченице).

Г. ИНТЕРПУНКЦИЈА У ЗАВИСНОСЛОЖЕНИМ РЕЧЕНИЦАМА

496. Иако има функцију конституента више, односно зависносложене реченице, зависна реченица се, ипак, осећа као посебна целина унутар те реченице. То се нарочито уочава тамо где се зависна реченица издваја као посебан сегмент зависносложене реченице, и то у говору — паузама, а у писању — зарезима.

При употреби зареза треба разликовати неколико случајева. Ако зависна реченица долази испред осталих конституената више реченице, она се обавезно издваја зарезом (то је тзв. правило о инверзији зависне реченице); пример:

(Пр 1) *Кад је завршио посао*, Зоран је кренуо кући.

Реченица се издваја зарезима и када је уметнута између делова више реченице

(Пр 2) Зоран је, *кад је завршио посао*, кренуо кући.

Ако, пак, зависна реченица долази после осталих конституената више реченице, онда ту постоје три посебна случаја. Д о п у н с к а зависна реченица је тесно везана са претходним делом више реченице и не сме се одвајати зарезом; уп.

(Пр 3) Марко је рекао *да иде у биоскоп* (: изрична реченица у функцији правог објекта; не може се рећи само: Марко је рекао.)

О д р е д б е н а зависна реченица не мора, али може да се издвоји употребом зареза, нпр.:

(Пр 4) Зоран је пошао кући (,) *кад је завршио посао*. (: временска реченица употребљена као одредба времена) се увек одваја зарезом; нпр.:

Д о д а т н а зависна реченица се увек одваја зарезом, нпр:

(Пр 5) Марко је добио награду, *ишо је све обрадовао*. (: односна реченица долата целој претходној реченици).

Наведени случајеви се могу резимирати овако:

1. Зависна реченица, . . . („инверзија“).
2. . . . , зависна реченица, . . . (уметање).
3. . . . + допунска зависна реченица.
4. . . . + (,) одредбена зависна реченица.
5. . . . +, додатна зависна реченица.

У случају бр. 4 битно је да ли одредбена реченица чини информативну целину са остатком више реченице или је посебна информативна целина. Другим речима, битно је да ли је одредбена реченица тесно везана за вишу реченицу или не: ако јесте, зарез се не сме употребити, а ако није, зарез се често ставља. Ово се може показати на примеру бр. 4. Уколико временска реченица пружа информацију да је Зоран пошао кући тек кад је завршио посао или пак имплицитно одговара на питање: Када је Зоран пошао кући?, онда је та реченица неопходна да би информација коју пружа виша реченица била потпуна: зато се не сме одвојити зарезом. У ствари, временска реченица је тада информативни фокус (тежиште) више реченице и носи реченични акценат целе више (зависносложене) реченице; уп.:

(Пр 4а) Зоран је пошао кући **КАДА ЈЕ ЗАВРШИО ПОСАО**.

Ако пак виша реченица и без одредбене реченице пружа потпуну информацију, тј. ако се одредбеном реченицом исказује само споредна односно додатна

информација, то се може показати употребом зареза испред зависне реченице. У примеру бр. 4 то би био случај уколико главну информацију представља чињеница да је Зоран пошао кући, а време поласка је само додатна информација. Временска реченица би тада евентуално могла да стоји и на почетку више реченице (случај бр. 1) или испред њеног предиката (случај бр. 2), дакле као у примерима 1 и 2, где су такође употребљени зарези.

Најважније зависне реченице које се јављају као конституенти не зависно-сложених реченица, него синтагми или као додаци синтагмама јесу односне реченице; за њих вреди опште правило: атрибутски употребљене јединице се не издвајају, а апозитивне јединице се морају издвојити (в. т. 505).

Д. КОРЕЛАТИВИ ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА

Веза више јединице и зависне реченице може се појачати и истакнути (факултативном) употребом тзв. *корелатива*, тј. показних заменица и прилога који одговарају значењу и функцији зависне реченице; уп.:

(Пр. 6) Утакмица се завршила (*онако*) како се и очекивало.

(Пр. 7) (*онај*) човек о коме смо разговарали.

(Пр. 8) Кад га упознаш, (*џаг*) ћеш променити мишљење о њему.

(Корелативи се обично наводе заједно са одговарајућим субординатором, нпр.: *онако* — како, *онакав* — какав, *онај* — који; кад — *џаг* и сл.).

Посебан тип корелатива су показне и личне заменице којима се супституише претходно издвојена именичка зависна реченица, нпр.:

(Пр. 9) Ко другоме јаму копа, (*џај/он*) сам у њу пада.

(Пр. 10) Да ли је Марко добио награду, (*џо*) нико није знао.

као и показне заменице којима се уводи изрична реченица (у ширем смислу):

(Пр. 11) Дискутовали су о *џоме* да ли је Марко заслужио награду.

Употреба оваквих корелатива зависних реченица нарочито је важна тамо где се њиховим падежним обликом (и употребом предлога) прецизира улога садржаја зависне реченице у вишој конструкцији; уп. пр. 11, где предлошко-падежна конструкција *о* + локатив показује да се зависним реченицама изриче садржај неправог објекта.

Корелативи су важни и за интерпункцију. Најме, ако у реченици или синтагми постоји корелатив који указује да иза њега долази зависна реченица, или ако се такав корелатив може додати (уп. пр. 6 и 7), зависна реченица је тесно везана за вишу јединицу и не сме се одвајати зарезом.

2. ИЗРИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ (У ШИРЕМ СМISЛУ)

А. ЗНАЧЕЊЕ И ГЛАВНА ФУНКЦИЈА

497. *Изричним* реченицама се изриче садржај неке ситуације, што овим реченицама даје именичку конституентску вредност посебног типа.

Најважнија функција изричних реченица јесте *дојунска* функција, и то пре свега функција ПРАВОГ ОБЈЕКТА уз глаголе: г о в о р е њ а (к о м у н и -

(У том случају се у писању обично стављају две тачке.) У неким типовима изричних реченица у ужем смислу може да се јави и везник (не прилог!) *како* синониман са *да*.

(Пр 21) Марко је причао *да/како* се лепо провео на летовању.

Осим тога, везник *како* се употребљава уз глаголе опажања кад се жели истаћи да је опажање усмерено на ток радње:

(Пр. 22) Марко је чуо/слушао/видео/гледао како се неки људи свађају.

Зависноупитне реченице зову се тако зато што имају облик (или не и функцију!) упитних реченица. Наиме, у њима се као субординатори употребљавају: (1) упитне речце *да ли* и *ли* — кад је битно да ли се ситуација исказана зависноупитном реченицом реализује или не; (2) упитне заменице и прилози (*ко, шта, који* итд.; *где, кад, како* итд.) — кад је битан садржај неког реченичког дела (о врстама питања в. т. 527). Зависноупитним реченицама се допуњавају глаголи тражења информације (нпр. *питао ти је, раскидао се, размишљао ти*), пружања информације (*рећи, саопштио ти, јавио ти* итд.), стицања и поседовања информације (нпр. *сазнао ти, чуо ти; знао ти*) и сл., с тим што зависноупитне реченице показују које се информације ти глаголи тичу; примери:

(Пр. 23) Зоран је питао *да ли је Марко добио награду* (или не).

(Пр. 24) Зоран је рекао *ко је добио награду*.

(Пр. 25) Јасна је (са)знала *за што је Марко добио награду*.

И у изричним реченицама у ужем смислу и у зависноупитним реченицама глаголска времена се употребљавају *релативно*, и то у односу на временску ситуацију више реченице. Наиме, презентом се показује да је ситуација у изричној реченици истовремена са ситуацијом у вишој реченици, перфекат — да јој претходи, а футур — да се реализује после ње (то су тзв. значења симултаности антериорности и постериорности). При том је свеједно да ли је глагол више реченице у садашњем, прошлом или будућем времену. Уп.:

(Пр. 26)

Марко ће рећи	}	┌	да ће Иван доћи (= постериорност)
Марко каже			да Иван долази (= симултаност)
Марко је рекао			да је Иван дошао (антериорност)

(Пр. 27)

Зоран ће питати	}	┌	ко ће доћи (= постериорност)
Зоран пита			ко долази (= симултаност)
Зоран је питао			ко је дошао (= антериорност)

Вољне (волунтајивне) изричне реченице су модалној карактера, тј. не означавају реалну ситуацију, него ситуацију чија се реализација наређује, захтева, жели, планира и сл. Њима се најчешће допуњавају разни модални глаголи, односно глаголи који показују лични став према реализацији радње. То су: (1) глаголи којима се исказује заповест, захтев, молба и сл., нпр. *зайоведити, наредити, захтевати, тражити, молити, предлаћити* и сл., (тада се вољне реченице називају и *м п е р а т и в н и м* изричним реченицама); (2) глаголи којима се исказује жеља и сл., нпр. *желети, жудети, волети* (онда се употребљава назив: *жељне* или *оптативне* изричне реченице); (3) разни други

глаголи, нпр. *намераваћи, планираћи, настојаћи, трудити се, покушаваћи* и сл. Примери:

(Пр. 28) Марко је захтевао од Ивана *да му врати плоче.*

(Пр. 29) Марко је желео *да студира медицину.*

(Пр. 30) Марко је покушао *да нађе карте за ушацкицу.*

Карактеристични облик оваквих реченица је везник *да* и презент. (Ако се ради о посредној заповести упућеној лицу које не учествује у комуникацији, може се употребити и речца *нека*; уп.:

(Пр. 31) Марко је поручио Ивану *да/нека* му врати плоче.

В. ОСТАЛЕ ФУНКЦИЈЕ ИЗРИЧНИХ РЕЧЕНИЦА

499. Сем што се употребљавају као прави објекти уз поједине типове глагола с прелазном рекцијом, изричне реченице (у ширем смислу) могу имати и друге допунске функције, односно могу бити:

НЕПРАВИ ОБЈЕКАТ уз извесне глаголе са непрелазном рекцијом. нпр.:

(Пр. 32) Иван је размишљао (о томе) *да се уише на права.*
(уп. рекцију: размишљати о нечему)

(Пр. 33) Иван је пристао (на то) *да он купи карте за биоскоп.*
(уп. пристати на нешто)

(Пр. 34) Иван се помирио (с тим) *да неће ићи на скијање.* (уп. помирити се с нечим);

затим ДОПУНСКИ АТРИБУТ уз поједине именице:

(Пр. 35) вест (о томе) *да је Марко добио награду*

(Пр. 36) дискусија (о томе) *да ли је Мирко заслужио награду*

(Пр. 37) захтев *да се све књиге врате у библиотеку;*

као и ДОПУНСКИ ЗАВИСНИ ЧЛАН у придевској синтагми:

(Пр. 38) свестан *да је појрешно*

(Пр. 39) жељан *да се што пре врати кући*

(Пр. 40) уверен (у то) *да је закасно.*

При том се изричне реченице често не везују директно за реч коју допуњавају, него преко корелатива (поименичене заменице *што*).

Изричне реченице могу имати и функцију СУБЈЕКТА (у реченицама с активном, пасивном и копулативном конструкцијом), нпр.:

(Пр. 41) Свима одговара *да се крене у 6 сајти.* / *Да се крене у 6 сајти,* (то) свима одговара.

(Пр. 42) Саопштено је *да у ишак неће бити настава.*

(Пр. 43) Јасно је *да се ирредба неће одржати.* / *Да се ирредби неће одржати,* то је јасно.

Г. ИНТЕРПУНКЦИЈА

500. Ако изрична реченица стоји на почетку више реченице, одваја се зарезом (правило о инверзији); ако долази на крају, она се, као допунска реченица, не одваја зарезом (али ако нема зависног везника, стављају се две тачке).

Д. НЕПОСРЕДНИ И ПОСРЕДНИ ГОВОР

501. Погледајмо следеће реченице:

- (Пр. 44) а. Марко је рекао Тањи: „Ја ћу ти сутра вратити књигу.“
 б. Марко је рекао Тањи *да ће јој он следеће дана враћати књигу.*
- (Пр. 45) а. Марко је питао Зорана: „Колико је сати?“
 б. Марко је питао Зорана *колико је сати.*
- (Пр. 46) а. Марко је рекао Ивану: „Врати ми моје плоче!“
 б. Марко је рекао Ивану *да му врати његове плоче.*

У свим примерима се наводи Иванов говор, али на два различита начина. У примерима под а говор се наводи дословно, репродуковањем одговарајућих комуникативних реченица, стављених у наводнике; а подаци о комуникативном акту (о говорнику, акту говорења, саговорнику и сл.) исказани су посебном реченицом, која служи као оквир за навођење говора. Такав начин навођења говора односно реченице употребљене за дословно навођење називају се *непосредни* или *уравни* или *директни говор*.

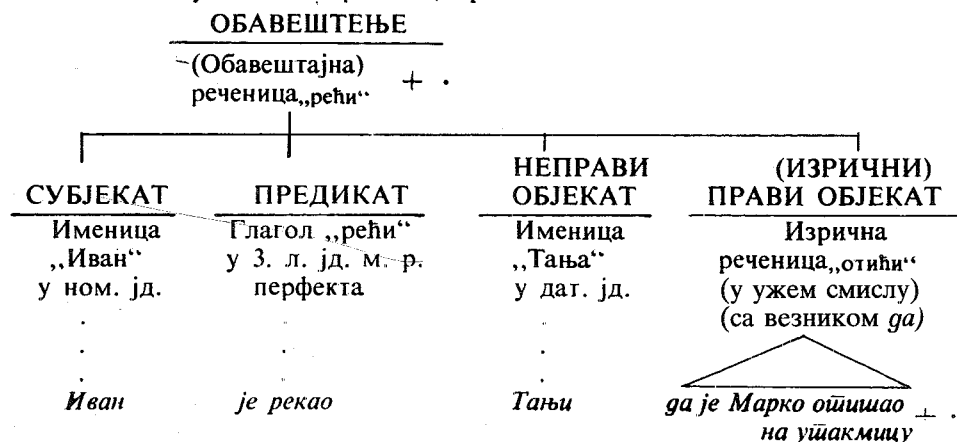
У примерима под б говор се наводи као садржај акта говорења означеног вишом реченицом; облик навођења је изрична реченица, и то онога типа који одговара оригиналној комуникативној функцији: обавештење се исказује изричном реченицом у ужем смислу (пр. 44), питање — зависноупитном реченицом (пр. 45), заповест — вољном одн. императивном (пр. 46). Такав начин навођења нечијег говора, односно изричне реченице употребљене у таквој конструкцији називају се *иосредни* или *неуравни* или *индиректни говор*.

Поред разлике у синтаксичкој конструкцији, између посредног и непосредног говора постоје и друге разлике: не репродукује се интонација оригиналних реченица нити се обележава завршним знаком интерпункције (она се управља према вишој реченици); систем употребе глаголских облика је онакав какав је и иначе у изричним реченицама (реалним и модалним); речи које упућују на оригиналну комуникативну ситуацију (најважније су личне и присвојне заменице) оријентишу се према комуникативној ситуацији како је она исказана у вишој реченици (уп. у пр. 44: *ја, он, ти : јој, сућира : следеће дана*; а у пр. 46: *ми : му, моје : његове*, а и конгруенцију глагола).

Ђ. ПРИМЕРИ АНАЛИЗЕ

502. Дијаграм бр. 1 за зависносложену реченицу у пр. 13:

Комуникативна реченица пр. 13

Дијаграм бр. 2 (за синтагму у пр. 36)

Именичка
синтагма „дискусија“

ГЛАВНА РЕЧ

ДОПУНСКИ АТРИБУТ

Именица
„дискусија“
у ном. јд.

(о + Заменица „то“
у лок. јд. +)

Зависноупитна
реченица „добити“
(са да ли)

дискусија

(о томе)

да ли је Марко заслужио
награду

Табела бр. 1 за примере 17, 28, 40 и 42:

Пример	Конституентска јединица	Тип и јединице и њено лексичко језгро	Конституентски облик	Синтаксичка функција
17	Иван је питао зашто је Марко отишао	Именица „Иван“ Глагол „питати“ Зависноупитна реченица „отићи“	ном. јд. 3. л. јд. м. р. перфекта Упитни прилог зашто	СУБЈЕКАТ у реченици „пита- ти“ ПРЕДИКАТ у реченици „пита- ти“ (ИЗРИЧНИ) ПРАВИ ОБЈЕ- КАТ у речени- ци „питати“
28	Марко је захтевао од Ивана да му врати илоче	Именица „Марко“ Глагол „захтевати“ Именица „Иван“ Вољна изрична реченица „вра- тити“	ном. јд. 3 л. јд. м. р. перфекта од + ген. јд. да + презент	СУБЈЕКАТ у реченици „захте- вати“ ПРЕДИКАТ у реченици „захте- вати“ НЕПРАВИ ОБЈЕКАТ у реченици „захте- вати“ (ИЗРИЧНИ) ПРАВИ ОБЈЕ- КАТ у речени- ци „захтевати“

40	свестан да је погрешно	Придев „свестан“ Изрична реченица „погрешити“ (у ужем смислу)	ном. јд. м. р. Везник да	ГЛАВНА РЕЧ придевске син- тагме „свестан“ ДОПУНСКИ ЗАВИСНИ ЧЛАН у при- девској син- тагми „свестан“
42	саопштено је да у ипшак неће бити нашаве	Глагол „саоп- штити“ у 3. л. јд. с. р. перфекта па- сива Изрична реченица „бити“ (у ужем смислу)	3. л. јд. с. р. перфекта па- сива Везник да	ПРЕДИКАТ у реченици „саоп- штити“ СУБЈЕКАТ у реченици „саоп- штити“

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма примере 15, 16 и 18 (зависне реченице није потребно рашчлањавати).

2. Анализирај помоћу табеле примере 14, 24 и 29 (зависне реченице није потребно рашчлањавати).

3. Стави у посредни говор одговарајуће реченице у следећим примерима: (1) Марко ми је саопштио: „Ја сам јуче добио писмо од Николе.“ (2) Марко је питао: „Ко ми је узео свеску?“ (3) Марко је замолио Тању: „Додај ми оловку“. Објасни промене до којих је дошло.

3. ОДНОСНЕ РЕЧЕНИЦЕ

А. ПРИРОДА ОДНОСНИХ РЕЧЕНИЦА

503. *Односне или релативне реченице* су зависне реченице чији се садржај приписује именичким појмовима на које се оне односе (или некој реченици). Обележје оваквих реченица су *односне (релативне) речи* (или: *релативизатори*): односне заменице (*који, чији, какав, колики, ко, иша*) и односни прилози (*где, куда, камо, одакле; кад; колико*), као и везник *ишо*.

Природу оваквих реченица показаћемо на њиховом најважнијем типу — реченицама са односном заменицом *који*. Погледајмо најпре следећи пример:

(Пр. 47) Иван има нови рачунар. Тај рачунар је поклон од његових родитеља.

У вези са синтагмом *тај рачунар* треба уочити следеће: (1) та је синтагма *тема* дате реченице, тј. остатком реченице се пружа информација у вези са наведеним рачунаром (да је он поклон од Иванових родитеља); (2) синтагма *тај рачунар* означава исти појам, као и синтагма из претходне реченице *нови рачунар*; (3) та семантичка веза са претходном синтагмом показана је употребом заменице *тај*. Захваљујући оваквом повезивању две суседне синтагме, ин-

формација садржана у другој реченици повезује се и са појмом означеним синтагмом *нови рачунар* у претходној реченици. То повезивање је само семантичко (по значењу), јер су обе реченице комуникативне целине за себе. Међутим, ако се употреби односна заменица *који*:

(Пр. 48) Иван има нови рачунар, *који* је поклон од његових родитеља.

информација садржана у другој реченици се и синтаксички повезује са синтагмом *нови рачунар*. Наиме, употребом односне заменице показује се да је то зависна реченица и да се њом пружа информација о именичком конституенту за који се односна заменица везује и са којим конгруира у роду и броју (*рачунар* је именица мушког рода у једнини, а придевска заменица *који* стоји у облику једнине мушког рода).

Треба још упоредити конституент *који* са конституентом *џај рачунар*. Њихово значење је исто (оба означавају Иванов нови рачунар), али не и њихов састав: *џај рачунар* је именичка синтаagma, а *који* је поименичена придевска заменица (уз њу се, у ствари, подразумева именица *рачунар*, чије би исказивање било сувишно). Да заменица *који* има именичку вредност, показује то што у односној реченици има функцију субјекта, тј. најизразитијег именичког конституента (као и синтаagma *џај рачунар* у реченици у којој је употребљена). Функција субјекта обележена је обликом номинатива заменице *који*. Пошто именичка синтаagma *нови рачунар* стоји у облику акузатива (јер има функцију правог објекта), очигледно да нема конгруенције у падежу између односне заменице и именичког конституента за који се везује. Разлог томе је што се падеж односне заменице употребљава за обележавање њене функције у н у т а р о д н о с н е р е ч е н и ц е. Штавише, уз односну заменицу се може употребити и предлог (што је још један доказ да је она поименичена); нпр. у реченици:

(Пр. 49) Иван има нови рачунар, *о коме* стално прича (уп. и: *о џом рачунару* стално прича)

предлошко-падежном конструкцијом *о* + локатив обележава се неправи објекат.

Према томе, односна заменица има две улоге: она је *релативизатор*, тј. посебна врста субординатора која обележава односни карактер зависне реченице; али је истовремено и конституент односне реченице (у наведеним примерима субјекат односно неправи објекат). Ова двострука улога у наведеним примерима може се представити овако:

Дијаграм 3

РЕЛАТИВИЗАТОР — СУБЈЕКАТ

Односна заменица „који“
у ном. (јер је субјекат)
јд. м. р. (јер конгруира
са именицом *рачунар*)

који

Дијаграм 4

РЕЛАТИВИЗАТОР — НЕПРАВИ
ОБЈЕКАТ

Односна заменица „који“
о + у локативу (јер је неправи
објекат) јд. м. р. (јер кон-
груира са именицом *рачунар*)

о коме

Б. РЕЧЕНИЦЕ С ОДНОСНИМ ПРИДЕВСКИМ ЗАМЕНИЦАМА И ОДНОСНИМ ПРИЛОЗИМА

504. У оваквим односним (релативним) реченицама постоје четири типа везе с именичким појмом. Наиме, реченица се може односити: (1) на дати појам (на његов идентитет), и тада се најчешће употребљава заменица *који*:

(Пр. 50) То је (онај) младић *који* има нови рачунар.

(2) на тип односно карактеристике појма, и тада се употребљава заменица *какав*:

(Пр. 51) Никад нисам видео (онакав) рачунар *какав* има Иван.

(3) на обим или димензије појма, и тада се употребљава заменица *колики*:

(Пр. 52) Никад нисам видео (онолику) рибу *колку* је упецао Никола.

(4) на број или количину појмова, и тада се употребљава количински прилог *колико*:

(Пр. 53) Дошло је (онолико) гостију *колико* смо и позвали.

За указивање на идентитет појма не употребљава се само заменица *који* него и заменица *чији* и прилози за место и време, као и односне реченице са везником *ишо*. *Чији* се употребљава кад односна заменица, и то унутар односне реченице, има присвојно значење:

(Пр. 54) То је (онај) младић *чији* си сестру упознао (уп.: упознао си *његову* сестру).

Присвојни генитив заменице *који* данас у источној варијанти звучи архаично: *вп.*:

(Пр. 55) То је младић *којета* си сестру упознао.

Ако у односној реченици релативизатор има месно прилошко значење, у неким случајевима се уместо односне заменице *који* може употребити односни прилог с одговарајућим месним значењем:

(Пр. 56) То је (онај) хотел *где* (= у коме) смо одсели.

(Пр. 57) То је (оно) место *одакле* (= с кога) се види море.

А кад релативизатор у односној реченици има временско прилошко значење и односи се на појам који значи временску јединицу, употребљава се односни прилог *кад*:

(Пр. 58) То је било (оног) дана *кад* смо ишли на излет.

(Овакве реченице не треба мешати са месним и временским реченицама јер се ове друге реченице не односе се на именички појам, него имају функцију одредбе места и времена, тј. прилошког су типа; в. т. 508 и 509.)

Посебан случај представљају односне реченице као што су:

(Пр. 59) Додај ми (ону) књигу *ишо лежи на столу*.

(Пр. 60) Покажи ми (онај) речник *ишо си (та) јуче купио*.

Реч *ишо* која је овде употребљена као обележје релативне реченице није заменица *ишо*, (*чега, чему* итд.), него везник *ишо*, јер се не мења по падежима (и проклитична је). Функција оваквог везника је да покаже зависни, и то односни, карактер реченице. Међутим, за разлику од ситуације код односних заменица, везником *ишо* се не означава именички појам који је тема односне

реченице и преко кога се она везује за именички појам на који се односи. Такав појам углавном има функцију субјекта или објекта односне реченице. У овом другом случају може да се употреби лична заменица у акузативу (уп. *ia* у пр. 60), а ако тематски конституент има функцију субјекта, лична заменица се не изриче, него се њено значење само подразумева (уп. пр. 59). (Пример бр. 60 јасно показује двоструку природу односне везе: зависност, обележену везником *што*, и упућивање на именички појам, показано употребом личне заменице.)

V. АТРИБУТСКА И АПОЗИТИВНА УПОТРЕБА ОДНОСНИХ РЕЧЕНИЦА

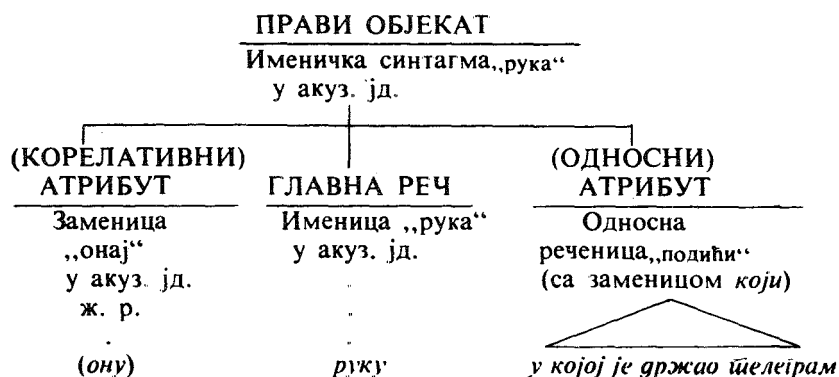
505. Наведени типови односних реченица могу се на два начина везати за именичку јединицу на коју се односе: као *атрибутивни* и као *апозитивни* (о атрибутима и о апозитивима в. гл. 37.2 и 37.5). Односна реченица се употребљава као атрибут (зависни члан именичке синтагме) када њено значење има р е с т р и к т и в н у функцију у односу на именички појам, тј. служи да се ограничи и на тај начин идентификује значење именичке јединице. Насупрот томе, апозитивно употребљена односна реченица нема рестриктивну функцију, него пружа д о д а т н у и н ф о р м а ц и ј у у вези с именичким појмом означеним именицом или именичком синтагмом којој се додаје. Ову разлику илуструју следећа два примера:

(Пр. 61) Подигао је (ону) руку у којој је држао телеграм.

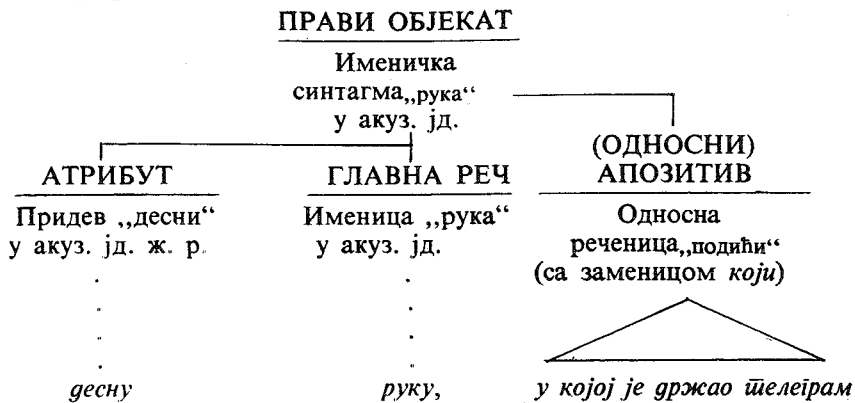
(Пр. 62) Подигао је десну руку, у којој је држао телеграм.

У првом примеру се показује која је од две руке подигнута, и то се постиже диференцирањем помоћу садржаја односне реченице. Релативна реченица, дакле, има функцију АТРИБУТА и тесно је везана са управном именицом. То се огледа (1) у могућности употребе корелатива (*у њ. ону*) и (2) у томе што се не одваја у говору паузама, а у писању зарезима. У другом примеру се и без релативне реченице зна која је рука подигнута (десна), тако да је информација коју пружа релативна реченица накнадно додата (да би помогла разумевању информације изнете у широј реченици). Ова односна реченица је, према томе, АПОЗИТИВ за синтагму *десна рука*. Зато се ту корелатив не може употребити (. . . **ону* десну руку, којој је држао телеграм), а реченица се издваја у говору паузама, а у писању зарезима. Ова разлика се може представити и дијаграмима:

Дијаграм 5

Дијаграм 6

Разлика између атрибутске и апозитивне употребе односних реченица може бити врло важна за тачну информацију. Нпр. реченица (без зареза):

(Пр. 63) Играчи домаћег тима који су одлично играли испраћени су аплаузом.

не значи исто што и реченица (са зарезима):

(Пр. 64) Играчи домаћег тима, који су одлично играли, испраћени су аплаузом.

Наиме, у пр. 63 релативна реченица је употребљена као атрибут, те сужава значење синтагме *играчи домаћеј тима*: не сви играчи, него само они који су одлично играли. У пр. 64 синтагма *играчи домаћеј тима* сама за себе означава субјекатски појам (Играчи домаћег тима... испраћени су аплаузом), тј. означава све играче, а апозитивно употребљеном (и зарезима издвојеном) односном реченицом само се пружа додатна информација која показује разлог аплауза.

Напомена. — Као помоћ при употреби интерпункције у конструкцијама са односним реченицама могу да послуже следећа упутства. (1) Ако постоји, или може да се употреби, корелатив (*онај, онакав* и сл.), релативна реченица је атрибут и не сме се издвајати зарезима. Ако корелатив не може да се дода, релативна реченица је најчешће (али не увек) апозитивна, тј. издваја се зарезима. (2) Ако се релативна реченица може претворити у независну реченицу с везником *а* или *и*, онда је апозитивна (издваја се зарезима); уп. *Играчи домаћег тима, а они су одлично играли*, испраћени су аплаузом. (3) Ако се при пажљивом изговору релативна реченица издваја паузама, у писању је треба издвојити зарезима. (4) Ако би се релативна реченица могла ставити и у заграде, треба је издвојити. Још једно практично упутство је: кад се реченица додаје неком јединственом појму, а такви су појмови најчешће означени личним именима, издваја се зарезима: нпр. *Њеиш, који*...

Г. ОДНОСНЕ РЕЧЕНИЦЕ СА ИМЕНИЧКИМ ОДНОСНИМ ЗАМЕНИЦАМА „КО“ И „ШТО“

506. Досад описиване односне реченице имале су придевску конституентску вредност јер су одређивале именичке јединице. Међутим, постоје и односне реченице са *именичком конститиуентском вредношћу*. Школски пример је пословица:

(Пр. 65) *Ко рано ради, две среће граби.*

где би се значење релативне реченице могло исказати и именицом *раноранилац*. На именички карактер ове реченице указује и могућност употребе личне (тј. именичке) заменице као корелатива (други могући корелатив је поименичена заменица *шај*):

(Пр. 66) Ко рано рани, он/*шај* две среће граби.

У ствари, употребом именичке односне заменице *ко* релативној реченици је придато оквирно именичко значење „човек“, „особа“ и сл., те није потребно да се именички појам на који се ова реченица односи исказује посебном именицом (нпр. *човек*, *особа* и сл.). А употребом именичке односне заменице *што* (*чеја*, *чему* итд.) релативној реченици се придаје оквирно именичко значење „ствар“ (у конкретном или апстрактном смислу), с тим што је корелатив таквих реченица поименичена заменица *што* (односно заменица *шај* у једини средњег рода, као неутралном облику); нпр.:

(Пр. 67) *Што* можеш да урадиш данас, (то) не остављај за сутра.

Овакве реченице, дакле, означавају особе, предмете или појаве, те имају именичку конституентску вредност, односно употребљавају се пре свега у типичним именичким функцијама, а то су СУБЈЕКАТ и ПРАВИ ОБЈЕКАТ (уп. пр. 65 за субјекат, а пр. 67 за објекат). Но захваљујући употреби корелатива, овакве реченице могу да врше и друге именичке функције, нпр. НЕПРАВОГ ОБЈЕКТА и ЛОГИЧКОГ (СЕМАНТИЧКОГ) СУБЈЕКТА.

(Пр. 68) Причао је о ономе *што* га је мучило.

(Пр. 69) Ко рано рани, њему се цео дан спава.

Односне реченице са *ко* и *што* често се употребљавају везане за одговарајуће друге именичке заменице и поименичену заменицу *све*, којима се експлицитно показује природа именичког значења уп.:

(Пр. 70) Сва *ко* *ко* је легао *шај* филм рекао ми је да је одличан.

(Пр. 71) Не знам никога *коме* се *шај* филм не допада.

(Пр. 72) Догодило се нешто *чему* се нисам надао.

(Пр. 73) Јеси ли спремио *све* *што* је потребно?

Д. ОДНОСНА РЕЧЕНИЦА КАО АПОЗИТИВ УЗ ДРУГУ РЕЧЕНИЦУ

507. Односне реченице са заменицом *што* имају још једну употребу: њима се може исказивати **додатна** информација везана за другу реченицу, нпр.:

(Пр. 74) Марко и Иван су се посвађали, *што* је све изненадило.

(Пр. 75) Марко и Иван су се помирили, *чему* су се сви обрадовали.

Пошто се ради о додатној информацији, и овде се може рећи да односна реченица има функцију АПОЗИТИВА. Овакве реченице се, наравно, у говору издвајају паузама, а у писању зарезима.

Вежбе

1. Направи дијаграме за реченице бр. 63 и 64 (односне реченице и синтагму *домаћеј шима* није потребно рашчлањавати).

2. У којима се од следећих реченица мора употребити зарез, а у којима се не сме употребити, и зашто? Реченице су: (1) Узео је ону књигу која је лежала на столу. (2) Отворила је кишобран који је извадила из ташне.

(3) Срео сам Николу који те је поздравио. (4) Сео је у клупу која је била најближа вратима.

3. Каква је разлика у значењу између реченица: (1) Позвао је друга који је стајао на тераси. и: Позвао је друга, који је стајао на тераси. (2) Зоранова кућа има два прозора који гледају на улицу. и: Зоранова кућа има два прозора, који гледају на улицу. (3) Ученици који су желели што боље оцене вредно су учили. и: Ученици, који су желели што боље оцене, вредно су учили.

4. МЕСНЕ РЕЧЕНИЦЕ

508. Месне реченице су врста зависних реченица које имају *месно* прилошко значење и најчешће се употребљавају у функцији **ОДРЕДБЕ МЕСТА** (у вишој реченици). Обележје оваквих реченица су односно-упитни прилози за место: *где, куда, камо, одакле*. Примери:

(Пр. 76) Ниче *где* ја не сеју.

(Пр. 77) *Где* он удари, ту трава не расте.

(Пр. 78) *Где* је некада била ледина, диже се ново насеље.

(Пр. 79) Ишао је *куда* су ја ноге носиле.

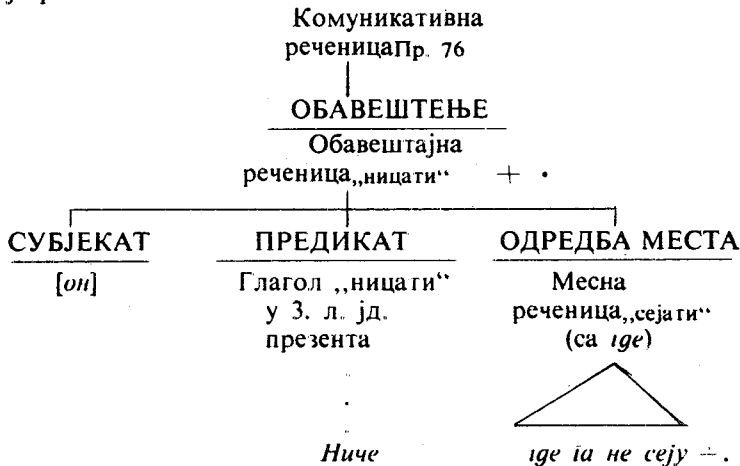
(Пр. 80) Прешао је тамо *одакле* је имао бољи поглед на ирландије.

Са оваквим реченицама се често употребљавају месни прилошки корелативи *иу, тамо, њуда* и сл., који могу бити важни за интеграцију значења месне реченице (уп. однос *тамо* — *одакле* у пр. 80).

Напомена. — Месне реченице, без корелатива или с месним прилошким корелативом, не треба мешати са односним реченицама у којима је релативизатор неки прилог за место и које се везују за именице или именичке синтагме (в. прегодну тачку). Важна разлика је и то што се у релативним реченицама месни прилог може заменити заменицом *који* употребљеном у оквиру одговарајуће предлошко-падежне конструкције.

Пример за анализу реченице сложене с месном реченицом:

Дијаграм 7

Интерпункција у оваквим зависносложеним реченицама је иста као и у другим реченицама сложеним с одредбеним реченицама; (1) кад је месна рече-

ница распоређена испред осталих конституената зависносложене реченице, обавезно се одваја зарезом; (2) када је распоређена иза њих, употреба зареза је факултативна и зависи од информативне важности реченице, с тим што се зарез не сме ставити ако је употребљен корелатив (уп. пр. 80: . . . *шамо* одакле . . .)

Вежбе

1. Направи дијаграме за реченице бр. 78 и 79 (без рашчлањавања зависних реченица).

2. Одреди врсту зависних реченица у примерима: (1) Дошао је до (оног) места *где се њуш рачва*. (2) То је град *где сам се родио*. (3) Да ли знаш *где је Иван*? (4) Каж ми *где си оставио оловку!* Обрати пажњу на тип и реакцију глагола у две последње независне реченице!)

5. ВРЕМЕНСКЕ РЕЧЕНИЦЕ

509. *Временске* или *темпоралне* реченице су зависне реченице које имају *временско* значење и које се најчешће употребљавају као **ОДРЕДБА ВРЕМЕНА** или **ОДРЕДБА МЕРЕ ВРЕМЕНА** (у вишој реченици). Обележје оваквих реченица су *временски* везници (и везнички спојеви): *кад, док, иошјо, након ишјо, чим, само ишјо, шек ишјо, пре нејо/но ишјо, ошкад и ошкако*.

Временске реченице имају два основна прилошка значења: (I) *временско значење у ужем смислу* (право временско значење), које одређује време реализовања ситуације означене вишом реченицом (могуће питање је: *Кад?*); (II) *значења мере времена*, које одређује дужину трајања ситуације означене вишом реченицом или периода у оквиру кога се реализује та ситуација (могућа питања: *Колико (ду)о?*, *Докле/докад? Ошкуд?*).

У оквиру оба наведена временска значења могу се разликовати три временска односа реализовања ситуације више реченице у односу на реализовање ситуације означене временском реченицом: (1) *истовременост* или *симултаност*; (2) *постериорност*, тј. ситуација исказана вишом реченицом реализује се после реализације ситуације означене временском реченицом (или после њеног започињања); (3) *антипериорност*, тј. ситуација више реченице реализује се пре реализације ситуације изречене временском реченицом.

На основу наведене поделе временске реченице (и њихови везници) могу се систематисати овако:

Временско значење у ужем смислу обухвата:

1. **Истовременост (симултаност)**. — Везници су: *кад* и *док*; уп.:

(Пр. 81) *Кад сам се враћао кући*, купио сам новине.

(Пр. 82) *Кад сам дошао код Зорана*, он је баш оправљао свој ауто.

(Пр. 83) *Док смо се шетали по граду*, разгледали смо излоге.

(Пр. 84) *Док је Никола био на иушу*, стигло је једно писмо за њега.

2. Постериорност. — Везници су: *кад*, *пошто*, *након што*, *чим*, *само што*, *тек што*; нпр.:

(Пр. 85) *Кад сам завршио посао*, отишао сам у шетњу.

(Пр. 86) *Пошто/након што сам завршио посао*, отишао сам у шетњу.

(Пр. 87) *Чим сам завршио посао*, отишао сам у шетњу.

(Пр. 88) *Само што/тек што је лејао у кревет*, зазвонио је телефон.

Везник *чим* има уже значење од везника *пошто* и *након што*; његово значење се може окарактерисати као: „одмах пошто“ (тзв. значење имедијатности, односно непосредне постериорности). *Само што* и *тек што* показује да је стање настало реализацијом ситуације временске реченице једва започело кад се јавила ситуација означена вишом реченицом.

3. Антериорност. — Главни везник је *пре него/но што*, али се за неке ситуације употребљава и *кад* и *док*; примери:

(Пр. 89) *Пре него што је отишао на лејовање*, Зоран је посвршавао све послове.

(Пр. 90) *Кад се Зоран вратио кући*, гости су већ били отишли.

(Пр. 91) *Док смо сјили до изоришћа*, представа је већ била почела.

Према томе, прави везник за антериорност ситуације означене вишом реченицом јесте *пре него што*, док се при употреби остала два везника (*кад* и *док*) антериорност више показује другим средствима (речцом *већ*, обликом плусквамперфекта).

Дакле, општи везник за праве временске реченице је *кад*, док остали везници имају специјална значења.

Значење мере времена обухвата:

1. *Истовременост* (= симултаност). — Ту се употребљава везник *док* (а за истицање: *све док* и *док дог*) да се покаже ситуација више реченице траје колико и ситуација временске реченице; пример:

(Пр. 92) Памтићу то *док сам жив*.

2. Постериорност. — Везник је такође *док* (и појачано: *све док*, *док дог*). Овакве реченице показују да ситуација више реченице траје до реализације ситуације временске реченице, тј. одређује се завршна граница трајања ситуације исказане вишом реченицом; нпр.:

(Пр. 93) Остаћу овде *док се Зоран (не) врати*.

У временској реченици се обично употребљава тзв. експлетивна, тј. сувишна, негација која не мења значење реченице.

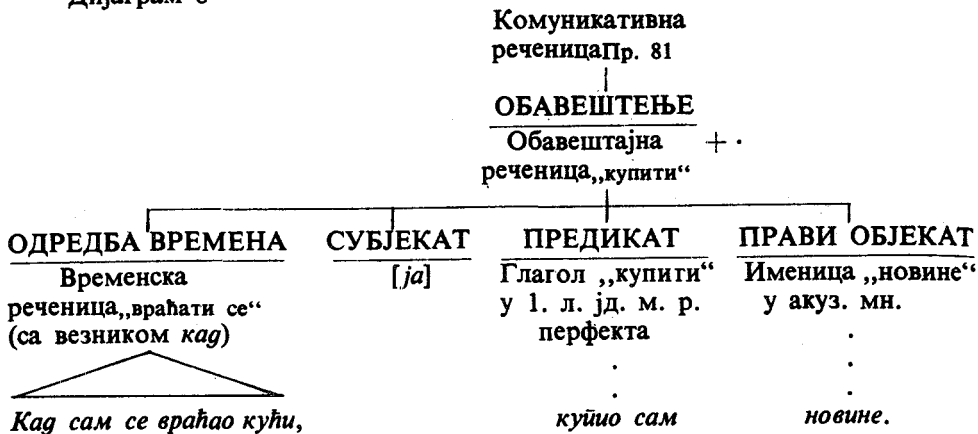
3. Антериорност. — Везници су синоними *ошкад* и *ошкако*. Значење временске реченице је: почетна граница реализовања ситуације више реченице или почетна граница периода у коме се та ситуација реализује; уп.:

(Пр. 94) *Ошкад/ошкако се иресе.ио*, ретко га виђам.

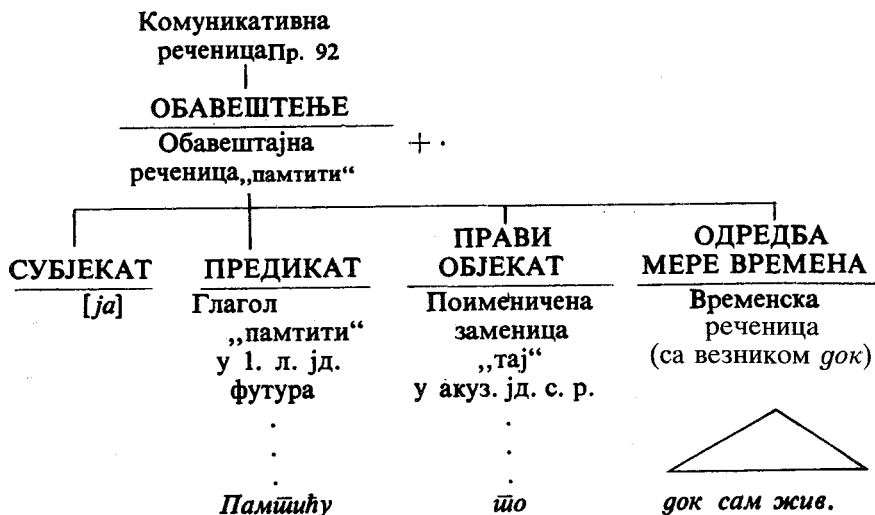
(Пр. 95) *Ошкад/ошкако се иресе.ио*, видео сам га само једанпут.

Примери анализе:

Дијаграм 8

Дијаграм 9

За временске реченице важе исти принципи употреба зареза који важи и за друге одредбене реченице (в. т. 496).

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма реченице бр. 83 и 94 (временску реченицу не треба рашчлањавати).

2. Анализирај помоћу табеле (уп. табелу бр. 1) реченице бр. 89 и 93 (без рашчлањавања временских реченица).

3. Одреди значење временских реченица у следећим примерима и покажи чиме је то значење обележено: (1) Док је мајка спремала ручак, деца су написала домаћи задатак. (2) Писаћемо вам чим стигнемо. (3) Дуго је размишљао пре него што је одговорио. (4) Откако је почео да тренира кошарку, Марко има мало времена за учење. (5) Док год се тако понашаш, нико те неће волети. (6) Немој излазити док потпуно не оздравиш.

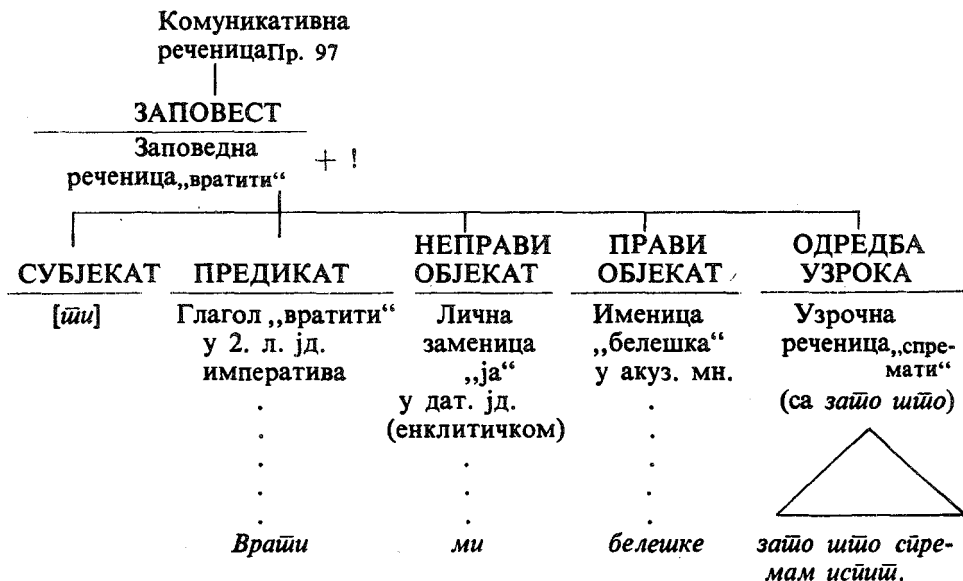
6. УЗРОЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ

510. Узрочне или каузалне реченице су зависне реченице са узрочним значењем. Оне се употребљавају као ОДРЕДБА УЗРОКА (у вишој реченици). Обележја су им узрочни везници (и везнички спојеви): *јер*, *зашто што*, *стигога што*, *што*, *и*, *пошто*, како и *будући да*. Примери:

- (Пр. 96) Тања није дошла у школу *јер се разболела од грипa*.
 (Пр. 97) Врати ми белешке *зашто што спремам испит!*
 (Пр. 98) Марко се наљутио на другове *што ја нису чекали*.
 (Пр. 99) *Пошто је књига била врло скупа*, нисам је купио.
 (Пр. 100) *Како нисмо мали више пара*, купили смо јој само цвеће.
 (Пр. 101) Сви смо прихватили Јаснин предлог *будући да је то било једино решење*.

Пример анализе:

Дијаграм 10

Интерпункција: као и код других одредбених реченица (в. т. 496).

Вежба

Анализирај помоћу дијаграма реченице бр. 96 и 99 (без рашчлањавања узрочних реченица).

7. УСЛОВНЕ РЕЧЕНИЦЕ

511. Условне реченице се називају и *кондиционалним* и *поодбеним* реченицама (реч „погодба“ је некад значила и „услов“). То је врста зависних реченица којима се означава *услов* за реализовање ситуације означене вишом реченицом и које имају функцију ОДРЕДБЕ УСЛОВА. Везници којима се обележавају условне реченице јесу: *ако*, *уколико*, *ли*, *кад*, *да*, али је за значење ових

реченица важан и глаголски облик који је у њима употребљен. Важна карактеристика условних реченица, као и целе зависносложене реченице, јесте да су *м о д а л н е*, јер се не означавају реалне, него хипотетичне ситуације.

Постоји неколико типова услова (условног значења), односно неколико типова условних реченица. Два главна критеријума по којима се разликују условна значења јесу: (1) *о ст в а р љ и в о с т* услова и (2) *в р е м е в а ж е њ а* услова.

По првом критеријуму услови се могу поделити на три основна типа; (1) *реални*, (2) *потицијални* и (3) *иреални услов*, па се и условне реченице могу поделити на: (1) *реалне*, (2) *потицијалне* и (3) *иреалне* условне реченице. Разлику између реалног и потенцијалног услова (одн. реченица) могу да илуструју следећи примери:

(Пр. 102) *Ако добијем/будем добио премију, купићу ауто.*

(Пр. 103) *Кад бих добио премију/Да добијем премију, купио бих ауто.*

Реченицом у пр. 102 исказан је реални услов, тј. услов који је актуелан и остварљив; другим речима, реализација таквог услова, иако неизвесна, ипак се може реално очекивати. Обележје оваквог услова су везници *ако* и *уколико* и у неким случајевима речца *ли*. Реченицама у пр. 103 исказује се потенцијални услов, тј. услов који је остварљив, али или није актуелан (само је замишљен) или је његово остварење мало вероватно. Обележје оваквих реченица су везници *кад* с обликом потенцијала (=кондиционала) или *да* с обликом презента (глагол је свршеног вида). Цела зависносложена реченица има изразито хипотетичан карактер, тј. карактер претпоставке, а не прогнозирања исхода. То се огледа у употреби потенцијала (=кондиционала), тј. модуса, у вишој реченици (уп. *купио бих ауто*). Практична разлика у употреби реченице бр. 102 и реченица бр. 103 била би ова: прву реченицу изговорио је онај ко заиста учествује у извлачењу згодитака (актуелност) и који сматра да има реалне шансе да добије премију. Друге две реченице може да изговори онај који сматра да су изгледи за добијање премије само теоријски (=мала вероватноћа) или онај који уопште не учествује у извлачењу (=неактуалност), него само замишља једну могућу ситуацију (=замишљени услов).

Иреални услов илуструју следеће реченице:

(Пр. 104) *Да имам ауто, не бих играо на лутрији.*

(Пр. 105) *Да сам добио премију, купио бих ауто.*

У оба примера износи се претпоставка, и то претпоставка која је „контрафактуална“, тј. супротна стварним чињеницама. Овакве реченице, наиме, подразумевају да услов не постоји односно да није постојао, тј. да је иреалан. Зато би се наведеним реченицама могло додати: . . . , *али ја немам* (пр. 104) и . . . , *али је нисам добио* (пр. 105). Обележје иреалних условних реченица је везник *да* са презентом (глагол је несвршеног вида) или перфектом, зависно од времена замишљеног важења иреалног услова, а у вишој реченици се употребљава потенцијал.

Према времену важења, услови се могу поделити на: (1) *будући* услов, (2) *садашњи* услов, (3) *прошли* услов и (4) *свевременски* услов. У реалним условним реченицама јављају се: (1) *будући* и услов (употребљава се пре-

зент или футур II), уп. пр. 102; (2) садашњи услов, који се може исказивати презентом:

(Пр. 106) Ако је Марко у школи, пренећу му поруку.

или перфектом резултативног значења, тј. који показује да стање настало извршењем радње глагола у перфекту траје и у садашњости:

(Пр. 107) Ако је Марко *гошао* у школу (= ако је у школи), пренећу му твоју поруку.

(3) свевременски услов, који се исказује квалификативним презентом:

(Пр. 108) Ако се гвожђе *загрева*, оно се шири.

У потенцијалним реченицама јавља се будући услов, уп. пр. 103. А у иреалним реченицама среће се садашњи иреални услов (означен презентом) и прошли иреални услов (означен перфектом).

Типови услова и њихова обележја могу се резимирати следећом табелом.

Табела бр. 2

	Будући услов	Садашњи услов	Прошли услов	Свевременски услов
Реални услов	<i>ако/уколико</i> + презент/футур II	<i>ако/уколико</i> + презент и резултативни перфект		<i>ако/уколико</i> + квалификативни презент
Потенцијални услов	<i>кад</i> + потенцијал <i>га</i> + презент (гл. свр. вида)			
Иреални услов		<i>кад</i> + потенцијал <i>га</i> + презент (гл. несвр. вида)	<i>га</i> + перфект	

Напомене

1. Будући реални услов означава се и употребом речце *ли*, нпр.: Добијем *ли* премију, купићу ауто.

2. У реченицама са *ако* и *уколико* које означавају будући услов може се употребити и потенцијал, чиме се показује мала вероватноћа остваривања услова (евентуални будући услов); уп.: Ако ме неко *шражи/буде* тражио, зови ме! и: Ако *би* ме неко *шражио*, зови ме!

3. Ако је глагол у реченицама са *ако/уколико* (будући услов) несвршеног вида, обично стоји у футуру II.

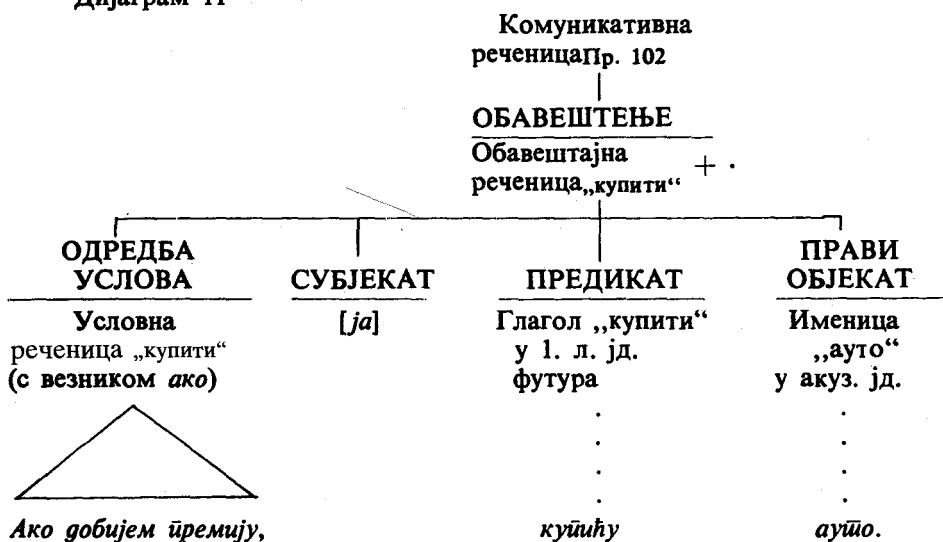
Најважније типове условних реченица, односно реченичних конструкција с таквим реченицама илуструје следећа табела:

Табела бр. 3

Врста услова	Конструкција сложене реченице		Примери
	Условна реченица	Виша реченица	
Реални будући услов	АКО } + пре- УКО- } зент/ ЛИКО } футур II	футур	<i>Ако се потрудите/будете потрудили, успећете. Ако будем имао више слободног времена, бавићу се спортом.</i>
Потенцијални (будући) услов	КАД+потенцијал ДА+презент	потенцијал (глагол је свршеног вида)	<i>Каг бисте се потрудили/ Да се потрудите, успели бисте.</i>
Иреални садашњи услов	КАД+потенцијал ДА+презент	потенцијал (глагол је не-свршеног вида)	<i>Каг бих имао више слободног времена/Да имам више слободног времена, бавио бих се спортом.</i>
Иреални прошли услов	ДА+перфект	потенцијал	<i>Да сте се потрудили, успели бисте. Да сам имао више слободног времена, бавио бих се спортом.</i>

Пример анализе:

Дијаграм 11

Интерпункција: као и код других одредбених реченица (в. т. 496)

Вежба

1. Анализирај помоћу дијаграма реченице бр. 106 и 108 (без рашчлањавања зависних реченица).

2. Зависносложене реченице: (1) *Ако пожуриш, ухватићеш аутобус.* (2) *Ако не пада киша, ићи ћемо на излет.* претвори у друге типове условних (кондиционалних) конструкција и објасни разлике у значењу (уп. табелу бр. 3).

8. ДОПУСНЕ РЕЧЕНИЦЕ

512. *Допусне* или *концесивне* реченице су зависне реченице са *допусним* (концесивним) значењем, тј. реченице које показују да се ситуација означена вишом реченицом (потврдном или одричном) остварује упркос ономе што значи зависна реченица. Другим речима, ситуација зависне реченице представља сметњу за реализацију ситуације више реченице, али се ситуација више реченице, ипак, реализује. По својој функцији допусне реченице су **ДОПУСНЕ (КОНЦЕСИВНЕ) ОДРЕДБЕ** (у вишој реченици). Главна обележја су синонимни везници *иако*, *мада* и *премда*. Иза допусне реченице може се употребити кохезивна концесивна речца *ипак*, којом се (слично корелативним заменицама и прилозима) истиче смисаона веза више и допусне реченице.

Примери:

(Пр. 109) *Иако је пожурио*, (ипак) није стигао на време.

(Пр. 110) Залутао је *иако је знао ићи*.

(Пр. 111) *Мада је био болесниан*, отишао је у школу.

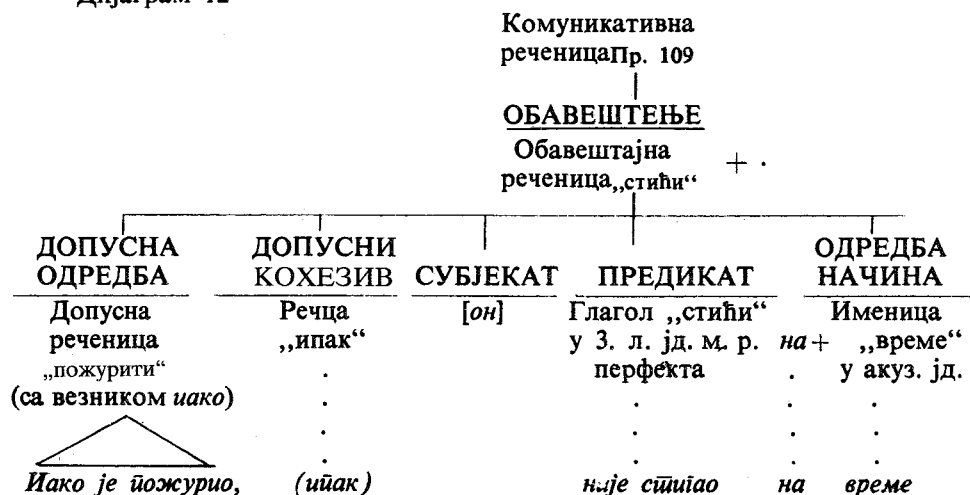
(Пр. 112) Пошли су на излет *мада је падала киша*.

(Пр. 113) *Премда је сијало сунце*, ипак је било хладно.

Напомена. — Пошто између ситуације допусне и више реченице постоји противречност, односно супротност, садржај зависносложене реченице (у којој је допусна реченица на почетку) може се исказати и супротним напоредним реченицама концесивног односа (в. гл. 45); нпр. реченица бр. 109 могла би да гласи и: *Пожурио је, али (ипак) није стигао на време.*

Пример анализе:

Дијаграм 12

Интерпункција: као и код других одредбених реченица (в. т. 496).

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма реченице бр. 110 и 111 (без рашчлањавања допусних реченица).

2. Претвори зависносложене реченице у пр. 111 и 113 у супротне напоредне реченице.

9. НАМЕРНЕ РЕЧЕНИЦЕ

513. *Намерне* или *финалне* реченице су зависне реченице које показују *циљ* или *сврху* предузимања радње у вишој реченици, тј. показују да је радња више реченице предузета ради остварења онога што значи зависна реченица. Сви типови намерних реченица употребљавају се као **ОДРЕДБЕ ЦИЉА** (у вишој реченици), али неке од њих се употребљавају и као **ДОПУНЕ ЗА ЦИЉ** уз глаголе свесно предузетог кретања. Намерне реченице се обележавају везницама: *да* (са презентом и потенцијалом) и *како* (са потенцијалом) и речцом *ли* (са одричним потенцијалом). По свом значењу су модалне реченице јер не исказују реалну ситуацију, него ситуацију која тек треба да се реализује предузимањем радње означене вишом реченицом. Модални карактер ових зависних реченица најбоље показује употреба потенцијала али и презент у овим реченицама има модално значење.

Примери за *одредбене* намерне реченице:

(Пр. 114) *Да сишине/би сишио на време*, узео је такси.

(Пр. 115) Узео је такси *да сишине/да би сишио на време*.

(Пр. 116) Узео је такси *како би сишио на време*.

(Пр. 117) Марко је, *да не би ишао на ушакмицу сам*, позвао Ивана и Николу.

(Пр. 118) Пошаљи писмо авионом *да би брже сишло!*

(Пр. 119) Тања се померила *да би Јасна мола да њође*.

Овакве намерне реченице могу бити потврдне или одричне, могу стајати испред, између или иза других конституената више реченице, а субјекат у таквим намерним реченицама не мора бити исти као субјекат више реченице (уп. 118 и 119). У оваквим реченицама се употребљавају везници *да* (с презентом и потенцијалом) и *како* (с потенцијалом), а кад се жели показати да је реализација ситуације у намерној реченици неизвесна (проблематична, евентуална), употребљава се речца *ли* са потенцијалом у одричном облику, нпр.:

(Пр. 120) Узео је такси *не би ли сишио на време*.

Што се тиче интерпункције, она је иста као и код других одредбених реченица.

Примери за *дојунске* намерне реченице:

(Пр. 121) Марко је отишао *да сјава*.

(Пр. 122) Марко је сишао *да купи новине*.

(Пр. 123) Марко је однео сат *да се њојрави*.

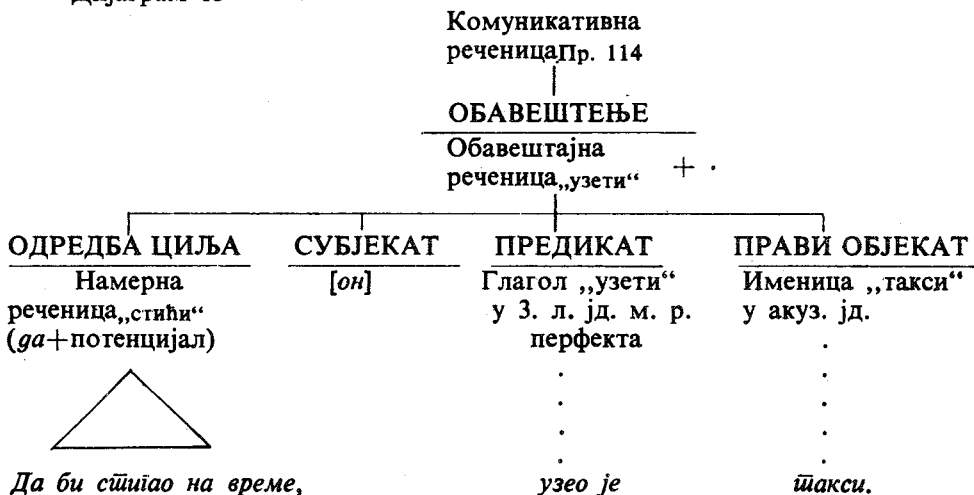
За разлику од одредбених намерних реченица, којима се проширивала информација више реченице (тима што се показивало да радња те више реченице има одређени циљ), намерне реченице у примерима бр. 121—123 допунувају глагол кретања. Њима се, наиме, не показује да постоји одређени циљ, него се постојање намере при предузимању кретања већ подразумева, а намерном реченицом се исказује (експлицира) садржина те намере.

Овакве намерне реченице су увек потврдне, не могу стајати испред главне, типичан облик им је *ga*+презент, а субјекат им је једнак субјекту непрелазног односно објекту прелазног глагола кретања (уп. пр. 121 и 122 са пр. 123). Испред оваквих реченица, као и испред осталих допунских реченица, не сме се употребити зарез.

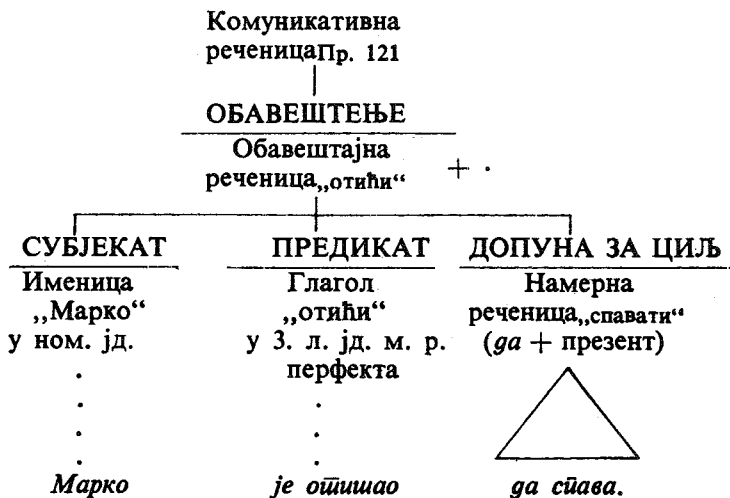
Напомена. — Да овакве реченице допуњавају глагол кретања и служе експлицирању (имају експликативни карактер) показује и то што се реченице са субјектом једнаким са субјектом глагола кретања могу (у западној варијанти, пре свега) заменити инфинитивом; нпр. Марко је отишао *спавати*.

Примери анализе:

Дијаграм 13

Дијаграм 14

Вежба

Направи дијаграме за реченице бр. 119 и 122 (без рашчлањавања зависних реченица).

10. ПОРЕДБЕНЕ РЕЧЕНИЦЕ

514. *Поредбене* реченице су зависне реченице које карактеришу начин реализовања неке ситуације или, пак, квалитет или степен неке особине или појаве, и то тако што показују са чиме је оно што се пореди једнако или слично или од чега се разликује. Постоје, дакле, две врсте оваквих реченица: (1) поредбене реченице за *једнакост* (сличност), које врше функцију ПОРЕДБЕНЕ ОДРЕДБЕ и у којима се као најважнији везници (и везнички спојеви) употребљавају: *као и*, *као да*, *како* и *колико*; (2) поредбене реченице за *неједнакост* (различитост), које имају функцију ПОРЕДБЕНЕ ДОПУНЕ, а обележавају се употребом *не*о/но *и* и *не*о/но *да*.

Напомене

1. Овакве реченице се често називају и начинским реченицама; међутим, боље их је звати само поредбеним реченицама јер постоје и друге реченице које карактеришу начин (и меру), нпр. последичне (в. следећу тачку).

2. Тзв. реченице за изузетну неједнакост, са везницима *а* *камо*ли, *а* *не*кмоли и сл., у ствари показују један тип напредног (координативног) односа (в. гл. 45).

Примери поредбених реченица за *једнакост*:

(Пр. 124) Поступио је (онако) *као и* / *како* му је било речено.

(Пр. 125) Марко исто тако добро игра кошарку *као и* његов браћу игра фудбал.

(Пр. 126) Гледао нас је *као да* нас први пут види.

(Пр. 127) Помогли смо му (онолико) *колико* смо молили.

Везнички спој *као и* употребљава се за поређење са реалном ситуацијом, а *као да* са хипотетичком (иреалном). У вишој реченици се јављају разни корелативи (*онако*, *и*ако, *истио* *и*ако, *онолико* и сл.). Интерпункција је као и код других одредбених реченица (в. т. 496).

Примери поредбених реченица за *неједнакост*:

(Пр. 128) Тај филм је бољи *не*о/но *и* *што* мислиш.

(Пр. 129) Представа је трајала дуже *не*о/но *и* *што* смо очекивали.

(Пр. 130) Ситуација се развијала другачије *не*о/но *и* *што* смо предвиђали.

(Пр. 131) Уморио сам се више *не*о/но *да* сам цео дан радио.

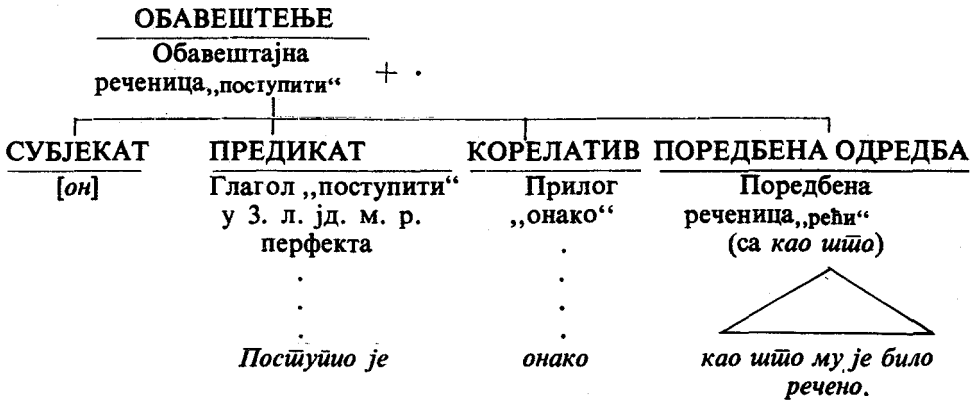
(Пр. 132) Воли га више *не*о/но *да* му је браћу.

У оваквим зависносложеним реченицама увек постоји неки придев или прилог у компаративу (уп. *бољи*, *дуже*, *више*) или придеви и прилози *другачији*, *другачије* и сл. Њихово значење имплицира неједнакост и зато се морају допунити поредбеном допуном за неједнакост. Слично као код претходног типа, везничким спојем *не*о/но *и* *што* врши се поређење са реалном, а везничким спојем *не*о *да* са хипотетичком (иреалном) ситуацијом. Пошто су овакве реченице допунске, испред њих се не употребљава зарез.

Примери анализе:

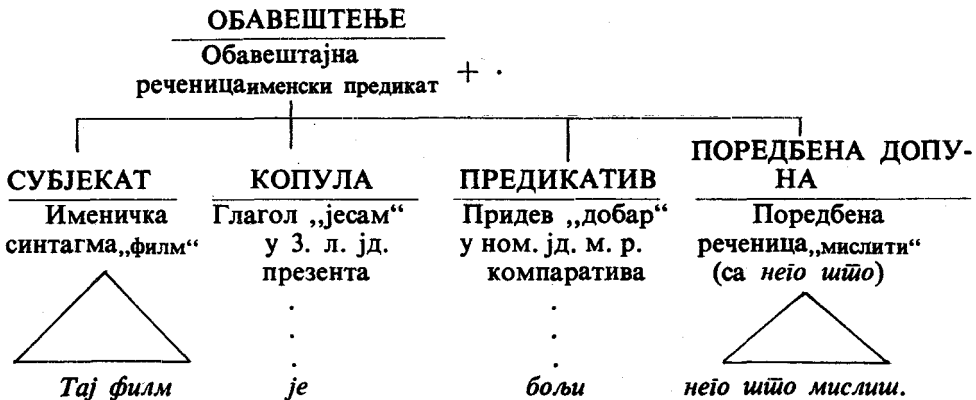
Дијаграм 15

Комуникативна реченицаПр. 124

Дијаграм 16

Комуникативна реченицаПр. 128

Вежба

Анализирај помоћу дијаграма реченице бр. 127 и 131 (без рашчлањавања зависних реченица).

11. ПОСЛЕДИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ

515. *Последичне* или *консекутивне* реченице су зависне реченице којима се карактерише начин реализовања неке ситуације или, пак, квалитет или степен неке особине или појаве тиме што се исказује шта је последица тога. У вишој реченици обично постоје корелативни прилози *ишакo* или *ишoлико* или корелативне заменице *ишакoв* или *ишoлики*, који показују која се компонента ситуације карактерише и тиме уведе последичну реченицу. Последична речени-

ца је својеврсна експликација садржаја окарактерисане компоненте и има функцију ПОСЛЕДИЧНЕ ДОПУНЕ. Обележје последичних реченица је везник *га*. Примери:

(Пр. 133) а. Зоран *и*ако вози ауто
 б. Зоран *и*ако вешто вози ауто
 в. Зоран с *и*аковом вештином вози ауто } *га се сви диве.*

(Пр. 134) а. Јасна *и*олико ради
 б. Јасна *и*олико много ради
 в. Јасна ради с *и*оликом енергијом } *га се сви диве.*

Последична реченица увек долази на крају више реченице. А пошто је допунска реченица, испред ње се не ставља зарез.

Важно је схватити да се зависном последичном реченицом последица не износи као засебна појава, него као појава која карактерише компоненту више реченице. Зато су и последичне реченице једна врста **н а ч и н с к и х** реченица. Међутим, постоје и *и*сеудозависне *и*оследичне реченице са везничким спојем *и*ако *га*, нпр.:

(Пр. 135) Зоран врло вешто вози ауто, *и*ако *га* му се сви диве.

Овде се другом реченицом не карактерише ситуација претходне реченице (она је већ окарактерисана, уп. *врло вешто*), тј. не пружа се информација у вези с неком вишом реченицом. Напротив, ситуација означена другом реченицом износи се као посебна појава, која стоји у последичном односу према (целој) ситуацији прве реченице. Зато овакве реченице, иако имају облик зависне последичне реченице (везник *га*, обично у споју са *и*ако, тј. *и*ако *га*), показују ситуацију која је **н а п о р е д н а** са претходном ситуацијом. По томе су ове реченице еквивалентне са саставним (тј. напоредним) реченицама с последичним значењем (уп. гл. 45). То се види по могућности да се *и*ако *га* замени саставним везником *и*е:

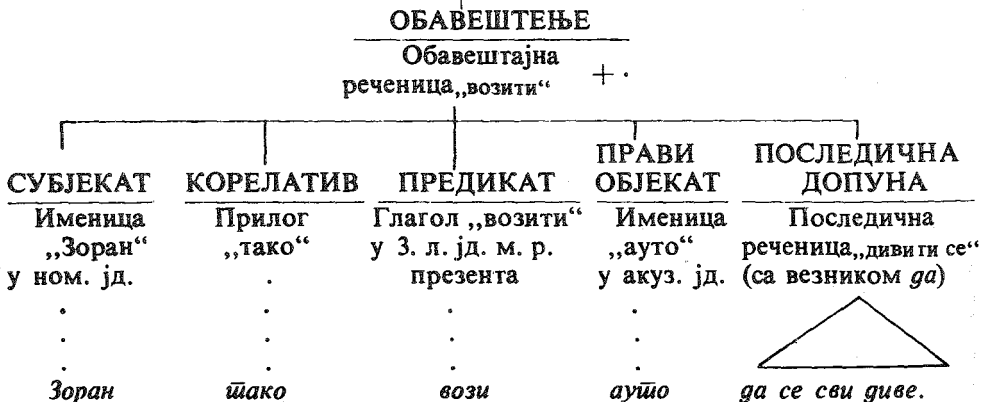
(Пр. 136) Зоран врло вешто вози ауто, *и*е му се сви диве.

За разлику од зависних последичних реченица, псеудозависне последичне реченице се увек одвајају зарезом.

Пример анализе:

Дијаграм 17

Комуникативна реченица Пр. 133а

Вежбе

1. Направи дијаграм за реченицу 134а (без рашчлањавања зависне реченице).

2. У следећим примерима стави одговарајуће корелативе и доврши последичне реченице: (1) Иван се ... уморио да ... (2) Време је ... спарно да ... (3) ... сам назебао да ... (4) Он је ... брзо говорио да ... (5) Он је ... човек да ...

12. ВИШЕСТРУКО СЛОЖЕНЕ РЕЧЕНИЦЕ

516. У једној комуникативној реченици може бити различит број зависних реченица, односно таквих конституената предикатских реченица или синтагми који су изречени зависним реченицама. То значи да и зависна реченица може имати у свом саставу једну или више ужих зависних реченица, односно да ужа зависна реченица може бити конституент шире (више) зависне реченице.

Као илустрација за *вишеструко сложене реченице* могу да послуже дијаграми за следећа три примера:

(Пр. 137) *Кад је чуо да се Зоран вратио, Марко му је телефонирао.*

(Пр. 138) *Дечак је огишао у зоолошки врт јер је желео да види лавове.*

(Пр. 139) *Ако нађеш свеску коју сам изгубио, јави ми!*

13. ТАБЕЛАРНА АНАЛИЗА ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА

517. И карактеристике и употреба зависних реченица могу се анализирати помоћу табеле каква је примењивана за анализу других конституентских јединица. Као илустрација тога може да послужи анализа употребе зависних реченица у примерима 137—139:

Табела бр. 4

Пример	Зависна реченица	Тип реченице и њено лексичко језгро	Облик	Синтаксичка функција
	<i>Кад је чуо да се Зоран вратио</i>	Временска реченица „ <i>чути</i> “ (за постериорност)	Везник <i>кад</i>	ОДРЕДБА ВРЕМЕНА у реченици „ <i>телефонирати</i> “
137	<i>да се Зоран вратио</i>	Изрична реченица „ <i>вратити се</i> “ (у ужем смислу)	Везник <i>да</i>	ПРАВИ ОБЈЕКАТ у реченици „ <i>чути</i> “

138	<i>јер је желео да види лавове</i> <i>да види лавове</i>	Узрочна реченица, „желети“ Вољна реченица, „видети“	Везник <i>јер</i> Везник <i>да</i> + презент	ОДРЕДБА УЗРОКА у реченици, „отићи“ ПРАВИ ОБЈЕКАТ у реченици, „желети“
139	<i>Ако нађеш свеску коју сам изиубио</i> <i>коју сам изиубио</i>	Условна реченица, „наћи“ (за будући реални услов) Односна реченица, „изгубити“	Везник <i>ако</i> + презент Односна заменица „,који“ у јд. ж. р. (акуз.)	ОДРЕДБА УСЛОВА у реченици, „звати“ АТРИБУТ у именичкој синтагми, „свеска“

Вежбе

1. Помоћу табеле као што је табела бр. 4 анализирај зависне реченице у примерима: (1) Док је командир издавао наређења, жена баци поглед на хајдука, који је једнако лежао увезан и непомичан (И. Андрић). (2) Када је поново отворио очи, видео је да је сам (И. Андрић). (3) Како тамо у близини није било основне школе, Николина мати послала је дечака у наше село, својој сестри, да одатле похађа школу (Б. Топић). (4) У себи, Давил се све више кајао што се примио овога положаја, који је очигледно тако тежак да га нико није хтео (И. Андрић). (5) Симан се није много изненадио, јер је већ раније чуо да се позивају сељаци који су ускратили трећину (И. Андрић). (6) Не вјерујем да ми је унапријед записан пут којим ћу проћи, јер не вјерујем у неки нарочити ред овога свијета (М. Селимовић). (7) Премда су тек три године прошле откако сам је послиједњи пут видео, ја се заиста не могу сасвим добро сјетити како је заправо изгледала (И. Дончевић). (8) Доселићу се учини да су затвореници, иако наизглед мирно сједе, по нечему слични згужваним зеленим дроњцима лишћа што се витла над понором (М. Лалић).

41. НЕЛИЧНЕ ГЛАГОЛСКЕ ЈЕДИНИЦЕ

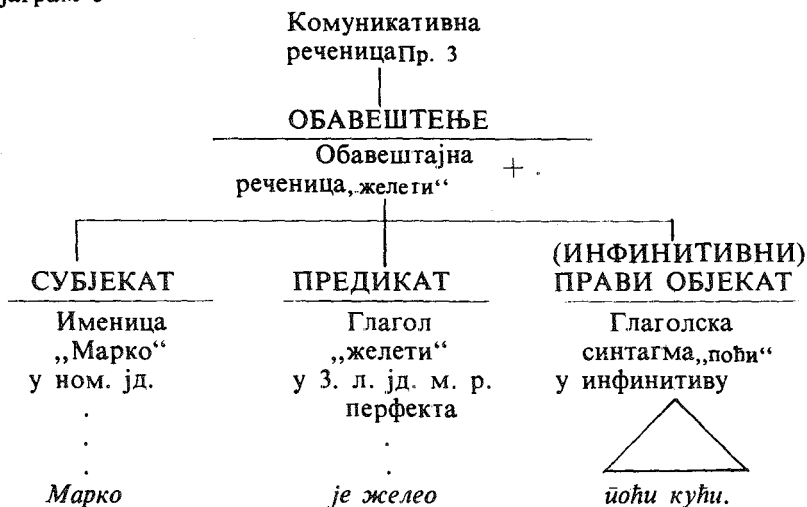
1. ОПШТИ ПОЈМОВИ

518. Најважнија синтаксичка јединица формирана помоћу глагола јесте предикатска реченица. Њен центар је предикат, односно глагол у личном (финитном) облику, тј. у неком глаголском времену или начину. Захваљујући могућности бирања одговарајућег времена или начина, у оваквој

У примеру као што је бр. 7, где се инфинитивном јединицом у функцији субјекта именује посебна ситуација, носилац ситуације је уопштени појам.

Пример анализе помоћу дијаграма:

Дијаграм 5

4. ГЛАГОЛСКА ЈЕДИНИЦА С ГЛАГОЛОМ У ОБЛИКУ ГЛАГОЛСКОГ ПРИЛОГА

521. Овакве јединице означавају неку споредну ситуацију повезану с реализацијом главне ситуације, и то такву која може да послужи као *одредба* главне ситуације. Овакве јединице имају, дакле, *прилошку* (*адвербијалну*) конституентску вредност, а употребљавају се за одређивање *околности* (*времена, узрока и сл.*) или *начина* реализације главне ситуације. Најчешће имају функцију **ОДРЕДБЕ ВРЕМЕНА**, нпр.:

(Пр. 9) *Враћајући се кући*, Мира је срела другарицу.

(Пр. 10) *Враћивши се кући*, затекла је госте.

(уп. *Кад/док се враћала кући, . . .*; *Кад се вратила кући, . . .*); или **ОДРЕДБЕ УЗРОКА**, нпр.:

(Пр. 11) *Плашећи се кише*, пожурила је кући.

(уп. *Пошто се плашила кише, . . .*); или, пак, **ОДРЕДБЕ НАЧИНА** (са разним начинским значењима); уп.:

(Пр. 12) *Ходали су ћујећи*.

(Пр. 13) *Отишао је не поздравивши се ни с ким*.

(Пр. 14) *Помагао је брату догађући му разне алајке*.

(уп. могућност замене прилогом или начинским реченицама са *а да* и *иако/ишме ишмо*: *ходали су ћујећи*; *Отишао је а да се ни с ким није поздравио*. *Помагао је брату иако/ишме ишмо му је догавао разне алајке*.) По својим функцијама, дакле, глаголске јединице с глаголом у облику глаголског прилога блиске су одговарајућим врстама зависних реченица прилошког значења.

Носилац ситуације означене оваквом јединицом треба да буде исти појам који је носилац и главне ситуације тј. субјекат реченице.

Напомене.

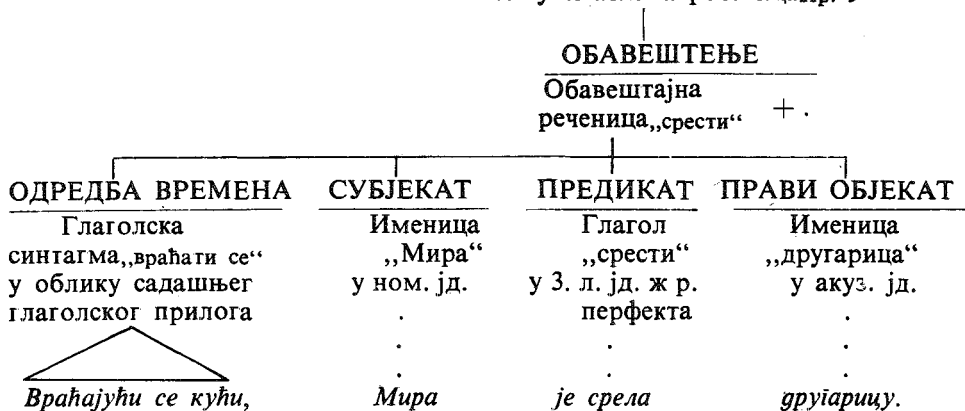
1. Глаголски прилог се назива и *герундом*, па се овакве јединице могу називати и *герундским јединицама* (герундом, односно герундском синтагмом).

2. Глаголске јединице с глаголом у облику глаголског прилога (герундске јединице) не треба мешати са *партиципским јединицама*, тј. јединицама у којима глагол стоји у облику глаголског придева, односно партиципа. Партиципским јединицама (партиципом, партиципском синтагмом) такође се исказује споредна радња која је ситуационо повезана с главном радњом, али која се приписује неком и м е н и ч к о м конституенту реченице. Партиципске јединице, дакле, имају п р и д е в с к у конституентску вредност, а приписивање именичком појму обележава се конгруенцијом партиципа с њим у роду, броју и падежу. Уп. следећи пример из А. Шеное: *Догорјевајући*, играше луч на лицу *сјавајуће* девојке., где је *догорјевајући* глаголски прилог (герунд), а *сјавајуће* — данас архаични партицип (=која је спавала).

Пример анализе помоћу дијаграма:

Дијаграм 6

Комуникативна реченицаПр. 9

Вежбе

1. Одреди функције инфинитива и инфинитивних синтагми у реченицама: (1) *Морамо пожурити.* (2) *Наставио је писати.* (3) *Пушити је штетно по здравље.* (4) *Намеравамо летовати на мору.* (5) *Иван зна возити кола.*

2. Одреди функције глаголских прилога и синтагми с глаголским прилозима у реченицама: (1) *Не схватајући шалу, Мира се наљутила.* (2) *Излазећи из аутобуса, повредио се.* (3) *Одговорио је не оклевајући.* (4) *Отишао је не завршивши посао до краја.*

3. Анализирај помоћу дијаграма синтагме са глаголом у неличном облику које се јављају у примерима из вежбе бр. 1 и 2.

42. СИСТЕМАТИЗАЦИЈА КОНСТИТУЕНТСКИХ ЈЕДИНИЦА И ЊИХОВЕ УПОТРЕБЕ

1. КОНСТИТУЕНТСКЕ ЈЕДИНИЦЕ

522. Конституентске јединице су такве синтаксичке јединице које се јављају као конституенти (делови) виших синтаксичких јединица. Такве јединице су:

- именичке речи и синтагме,
- придевске речи и синтагме,
- прилошке речи и синтагме,
- глаголи и глаголске синтагме,
- зависне реченице.

2. КОНСТИТУЕНТСКЕ ВРЕДНОСТИ

523. Према своме доприносу формирању више јединице и њеног значења, конституентске јединице могу имати четири најопштија типа конституентских вредности; то су:

— и м е н и ч к а конституентска вредност, када дата јединица исказује неки појам (или појаву) узету за себе, као независни конституент реченице (субјекат) или као конституент повезан са вишом јединицом и њеним деловима рекцијским или партитивним односом или односом логичког (семантичког) субјекта;

— п р и д е в с к а конституентска вредност, када јединица означава неку карактеристику која се приписује именичком појму;

— п р и л о ш к а (адвербијална) конституентска вредност, када јединица означава место, време, начин, узрок итд. реализације неке ситуације или меру неке особине (исказане придевом или прилогом);

— ф и н и т н а, када глагол са предикатском функцијом именује неку ситуацију и конкретизује је на временском / модалном плану и на плану приписивања њеном носиоцу.

Комбинацију конституентских јединица и конституентских вредности показује следећа табела:

Табела бр. 1: конституентске јединице и конституентске вредности

	Конституентске вредности			Финитна
	Именичке	Придевске	Прилошке	
Именичке речи и синтагме	Именичке речи и синтагме у номинативу, рекцијским падежима (без предлога и с предлогом), падежима логичког субјекта и допунском партитивном генитиву	Именичке речи и синтагме у (предлошко-) падежном облику с придевским значењем (описним, присвојним итд.)	Именичке речи и синтагме у (предлошко-) падежном облику с прилошким значењем (месним, временским, начинским, узрочним итд.)	—
Придевске речи и синтагме	(Придевске речи и синтагме — ако су поименичене)	Придевске речи и синтагме (у конгруентном облику)	—	—
Прилошке речи и синтагме	—	—	Прилошке речи и синтагме (за место, време, начин, узрок, меру)	—
Глаголи и глаголске синтагме	Глаголи и глаголске синтагме у облику инфинитива	(Глаголи и глаголске синтагме у облику партиципа)	Глаголи и глаголске синтагме у облику глаголског прилога (герунда)	Глагол у личном (финитном) облику
Зависне реченице	Изричне реченице (у ширем смислу) и именичке односне реченице	Придевске односне реченице	Прилошке зависне реченице (месне, временске, узрочне, условне, допусне, намерне, поредбене и последичне)	—

3. КОНСТИТУЕНТСКЕ ВРЕДНОСТИ И КОНСТИТУЕНТСКЕ ФУНКЦИЈЕ

524. За сваки тип конституентске вредности везане су одређене синтаксичке функције:

- субјекат,
- објекат и друге рекцијске допуне (глагола, именица, придева и прилога),
- логички (семантички) субјекат
- партигивна допуна.

2. Јединице с придевском конституентском вредношћу употребљавају се као:

- атрибут,
- предикатив (именски део предиката),
- актуелни квалификатив (атрибутско-прилошка одредба),
- апозитив.

3. Јединице с прилошком конституентском вредношћу употребљавају се као:

- одредбе (и допуне) за место, време, начин, узрок, меру итд. (у реченици и глаголским, придевским и прилошким синтагмама),
- адвербијални предикатив,
- атрибути (са прилошким значењем).

4. Јединица с ф и н и т н о м конституентском вредношћу (а то је глагол у личном облику) употребљава се као предикат.

43. СИСТЕМ НЕЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА

1. ОПШТИ ПОЈМОВИ

525. У тачки 399 истакнуто је да је за формирање *комуникативне реченице* (реченице у ширем смислу) као целовите јединице комуникације потребно показати и с којим се *комуникативним циљем* односно *функцијом*, исказује оно што реченица значи, тј. шта се жели постићи исказивањем реченице. Другачије речено, комуникативна реченица треба да буде порука не само као но-

силац одређеног целовитог (завршеног) садржаја него и као реализација одређеног *комуникативног акта* (*чина*), као што је пружање обавештења, постављање питања, изрицање заповести и сл.

Један начин за показивање комуникативне функције реченице, односно, природе комуникативног акта јесте употреба (у говору) одговарајуће *реченичне интонације* (реченичне мелодије), која дозвољава разноврсно варирање комуникативног ефекта. У писању уместо интонације употребљава се један сасвим упрошћен систем завршних знакова интерпункције (тачка, упитник и узвичник) уз извесну могућност њиховог комбиновања (?!, !!! и сл.).

За синтаксу је, међутим, битно да постоји посебни *синтаксички систем независних предикатских реченица* (реченица у ужем смислу). Овај систем се састоји од одређених врста предикатских реченица са типизираним и формалним средствима обележеним *комуникативним вредностима*. Пошто имају и комуникативну вредност, овакве реченице дозвољавају да се — уз употребу одговарајуће интонације, односно интерпункције — њима означене ситуације искажу као целовите поруке с одређеним комуникативним ефектом. Зато се свака таква реченица може употребити *независно*, тј. не улазећи у састав неке више (шире) предикативне реченице („може да стоји сама“). Отуда и назив *независне реченице*.

Најважнији типови независних реченица су:

- обавештајне (изјавне) реченице,
- упитне (интерогативне) реченице,
- заповедне (императивне) реченице,
- жељне (оптативне) реченице,
- узвичне (ускличне или екскламативне) реченице.

Ове реченице заједно са зависним реченицама чине могуће *функционалне* (употребне) *типове предикатских реченица*. Другим речима, систем предикатских реченица обухвата:

1. *систем независних реченица*, тј. реченица с *комуникативним вредностима* (у оквиру комуникативне реченице);
2. *систем зависних реченица*, тј. реченица с *конституентским вредностима* (у оквиру више предикатске реченице или синтагме).

Грамматичка обележја независних реченица су двојака:

1. посебни глаголски облици; најважнији такви облици су: императив (заповедни начин) и модални крњи перфект, употребљен с вредношћу оптатива (жељног начина);

2. посебне помоћне речи и речи које имају и помоћну функцију; то су упитне, императивне и узвичне речце (*ли, да ли, зар, нека, да, ала*) и упитне заменице и прилози (*ко, шта, који, чији* и сл.; *где, куда, када, како, колико, зашто* и сл.), с тим што заменице и прилози имају не само функцију помоћне речи него и одговарајућег конституента независне реченице (в. оно што је речено о релативизаторима).

Међутим, *одсуство* посебног обележја такође служи као обележје, и то код обавештајних реченица. Наиме, то што само оне немају посебног обележја управо разликује ове реченице од свих осталих. Но такве ре-

ченице се могу употребљавати и као *неујтрални члан система*. Тада оне само означавају дату ситуацију, а интонација, односно интерпункција показује каква им је комуникативна функција. Овако употребљене реченице називамо *комуникативно неујтралним* реченицама, иако се формално подударају с обавештајним.

2. ОБАВЕШТАЈНЕ РЕЧЕНИЦЕ

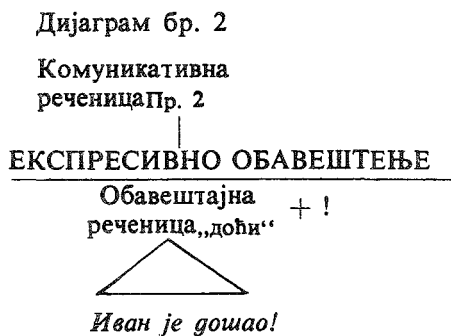
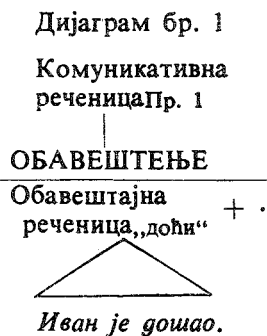
526. *Обавештајне (изјавне) реченице* употребљавају се за пружање информација; њихова комуникативна функција може се, дакле, означити као **ОБАВЕШТЕЊЕ**. Као што је речено, овакве предикатске реченице немају неко посебно обележје, али је функција обавештења обележена интонацијом (спуштањем гласа), односно интерпункцијом (тачка). Пример:

(Пр. 1) Иван је дошао.

Употребом узвичне интонације односно узвичника обавештењу се придаје *експресивни* карактер, тј. показују се говорникове емоције у вези с оним што садржи реченица; пример:

(Пр. 2) Иван је дошао!

Приказивање дијаграмом:

3. УПИТНЕ РЕЧЕНИЦЕ

527. *Упитним (интерогативним) реченицама* тражи се информација у вези са означеном ситуацијом; општа комуникативна функција им је, дакле, **ПИТАЊЕ**. Међутим, могу се разликовати разне врсте питања, од којих су најважније: **ОПШТЕ ПИТАЊЕ** и **ПОСЕБНО ПИТАЊЕ**.

Општим питањем се тражи информација о томе да ли се дата ситуација реализује или не (да ли је истинита или није). Основни тип одговора је: *Да/Не*. Обележја оваквих упитних реченица су упитне речце: *да ли*, *ли* и *зар*, али се може употребити и неутрална реченица, јер се питање обележава и упитном интонацијом (дизањем гласа), односно упитником. Примери:

(Пр. 3) *Да ли* Иван долази? (— Да./Не.)

(Пр. 4) Долази *ли* Иван?

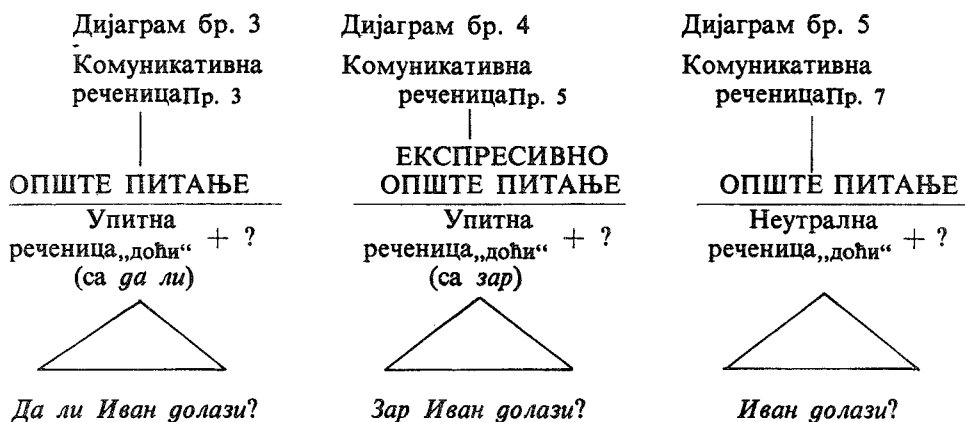
(Пр. 5) *Је ли* Иван дошао?

(Пр. 6) *Зар* Иван долази?

(Пр. 7) Иван долази?

Енклитичка речца *ли* стоји иза глагола у личном (финитном) облику (када је глаголски облик сложен, онда је то помоћни глагол, уп. пр. 5), с тим што тај глагол стоји на почетку реченице. Речца *зар* даје упитној реченици експресивну вредност (показује чуђење, изненађење и сл.).

Приказивање дијаграмом:

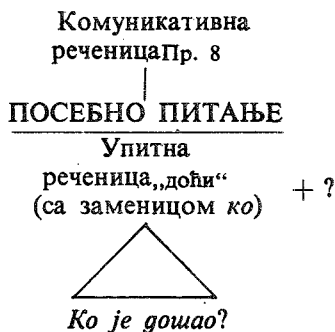
Посебним питањем се тражи информација о садржини неког дела упитне реченице; а одговор на такво питање је израз којим се исказује та садржина. Обележје оваквих упитних реченица су упитне заменице и прилози (*ко, шта, који, какав, колики, чији; где, куда, камо, одакле, докле, кад, ошћкад, докад, како, колико*) и, наравно, упитна интонација, односно упитник. Примери:

(Пр. 8) *Ко је дошао?* (— Иван.)

(Пр. 9) *Кад је Иван дошао?* (— Малопре.)

Приказивање дијаграмом:

Дијаграм бр. 6

4. ЗАПОВЕДНЕ РЕЧЕНИЦЕ

528. Заповедним (императивним) реченицама се подстиче (у виду заповести, захтева, молбе и сл.) или се пак забрањује реализовање онога што значи реченица. Опште функције оваквих реченица се могу, према томе, означити као ЗАПОВЕСТ (у техничком смислу те речи), односно ЗАБРАНА. Основно

обележје оваквих реченица је облик императива, односно конструкција *нека* + презент (за 3. л. јд. и мн.), уз употребу императивне интонације, односно узвичника; примери:

(Пр. 10) Дођи!

(Пр. 11) Нека Иван дође!

Реченице којима се изриче забрана називају се *прохибитивним* реченицама. Њихов облик је: (1) одрични императив, односно *нека* + одрични презент (глагол је углавном несвршеног вида); (2) израз *немојте* и *немојмо* са инфинитивом или конструкцијом *га* + презент. Примери:

(Пр. 12) Не отварај прозор! (Уп.: Отвори прозор! — са глаголом у свршеном виду)

(Пр. 13) Нека Иван не долази!

(Пр. 14) Немој дирати/да дираш ту књигу!

Термин „забрана“, такође, треба схватити у техничком смислу, јер се може радити само о одвраћању некога од нечега и сл.

Употребом конструкција *га* + презент или перфект добија се СТРОГА (ЕМФАТИЧКА, НАГЛАШЕНА) ЗАПОВЕСТ или ЗАБРАНА; нпр.:

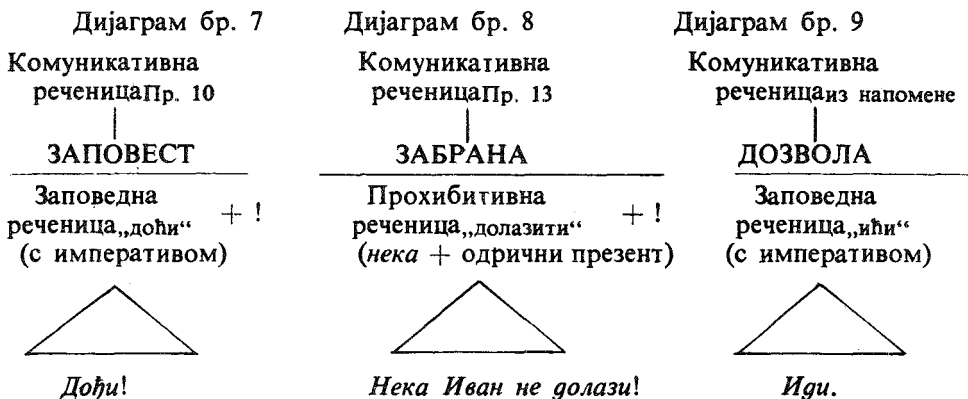
(Пр. 15) Да ми сутра вратиш књигу!

(Пр. 16) Да сте сместа отишли!

(Пр. 17) Да се нисте макнули!

Напомена. — Као одговор на питање којим се тражи дозвола, заповедна реченица има комуникативну функцију ДОЗВОЛЕ; нпр.: Да ли смем да идем у биоскоп? — *Иди.* (= смеш да идеш).

Приказивање дијаграмом:

5. ЖЕЉНЕ РЕЧЕНИЦЕ

529. *Жељним* (*ојшћативним*) реченицама исказује се жеља да дође до остварења онога што оне значе; комуникативна функција је, дакле, ЖЕЉА. Њихово обележје је употреба модалног крњег перфекта или *нека* + презент или *га* + презент и узвичне интонације односно узвичника. Примери:

(Пр. 18) Живео/Нека живи/Да живи Први мај!

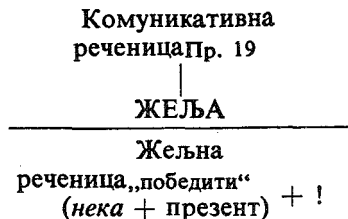
(Пр. 19) Нека бољи победи!

(Пр. 20) Жив ми био!

(Пр. 21) Никад среће немали!

Приказивање дијаграмом:

Дијаграм 10

6. УЗВИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ

530. Узвичним (ускличним, екскламативним) реченицама исказује се експресивни (емоционални) став према ономе што значи реченица. Општа комуникативна функција је, према томе, **ЕКСПРЕСИВНИ СТАВ**. Најважнији тип ових реченица су оне којима се исказује задивљеност, зачуђеност, згражање и сл. Њихово обележје су упитне заменице и прилози, упитно-узвична енклитичка речца *ли* и речца-узвик *ала* и узвична интонација, односно узвичник. Примери:

(Пр. 22) Како/Што га је ударио!

(Пр. 23) Ала га је ударио!

(Пр. 24) Ти ли си то урадио!

Узвично употребљене упитне заменице могу имати умерено значење (уп. *што* у пр. 22). На почетку реченица са *ли* стоји (узвични) ф о к у с, тј. информативно тежиште реченице, а за њиме долази *ли*.

Један посебан тип узвичних реченица су **РЕТОРСКА ПИТАЊА**, која се одликују узвичном интонацијом, упитним обликом и потврдношћу/одричношћу супротном од стварног значења; примери:

(Пр. 25) Ко то не зна! (= свако то зна)

(Пр. 26) Ко то може да уради! (= то нико не може да уради)

Напомена. — Узвичне реченице су блиске експресивним обавештајним и експресивним упитним реченицама, али се ипак разликују од њих, јер им је узвичност главна, а не додатна карактеристика. Једна уочљива разлика у односу на обавештајне реченице јесте њихов посебни облик (упитне заменице и прилози, *ли*, *ала*). Али од упитних реченица се разликују и одсуством упитне интонације и функционално: онај ко изговара узвичну реченицу не очекује одговор на њу.

Приказивање дијаграмом:

Дијаграм бр. 11
Комуникативна
реченицаПр. 23
|
ЕКСПРЕСИВНИ СТАВ

Узвична
реченица „ударити“ + !
(са *ала*)

Ала ја је ударио!

Дијаграм бр. 12
Комуникативна
реченицаПр. 25
|
РЕТОРСКО ПИТАЊЕ

Узвична
реченица „знати“ + !
(са *ко*)

Ко то не зна!

7. ИНДИРЕКТНЕ КОМУНИКАТИВНЕ ФУНКЦИЈЕ

531. У извесним случајевима се за исказивање неке комуникативне функције може употребити реченична форма која нормално служи за неку другу комуникативну функцију. Тада се говори о *индиректном комуникативном акту* односно о *индиректној комуникативној функцији*. У таквим случајевима интонација и смисао реченице показују стварну комуникативну функцију, која обично има неку додатну или специјалну вредност. Примери:

(Пр. 27) Хоћеш ли ми додати со! (уп.: Додај ми со!)

(Пр. 28) Зашто то радиш! (уп.: Немој то радити!)

(Пр. 29) Само дирни то! (уп. Немој то дирати!)

У примеру 27 предикатска реченица има облик упитне реченице, али се као реакција на целу комуникативну реченицу не очекује одговор (*Хоћу./Нећу.*), него одређена радња (додавање соли); зато ова комуникативна реченица има функцију УЧТИВЕ МОЛБЕ. У примеру 29 ради се о ПРЕКОРНОЈ ЗАБРАНИ у форми упитне реченице; а у примеру 30 о ПРЕТЕЋОЈ ЗАБРАНИ у форми заповедне реченице.

Приказивање дијаграмом:

Дијаграм бр. 13
Комуникативна
реченицаПр. 27

УЧТИВА МОЛБА

„Упитна“
реченица „додати“ + !

Хоћеш ми додати со?

Дијаграм бр. 14
Комуникативна
реченицаПр. 28

ПРЕКОРНА ЗАБРАНА

„Упитна“
реченица „радити“ + !

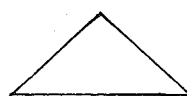

Зашто то радиш!

Дијаграм бр. 15
Комуникативна
реченицаПр. 29

ПРЕТЕЋА ЗАБРАНА

„Заповедна“
реченица „дирнути“ + !

Само дирни то!

Табела бр. 1

При- мер	Комуникативна реченица	Тип и лексич- ко језгро неза- висне реченице	Облик не- зависне ре- ченице	Интонаци- ја/Интер- пункција	Комуника- тивна функција
1	<i>Иван је дошао.</i>	Обавештајна реченица „доћи“	Без посеб- ног облика	Обавештај- на/Тачка	ОБАВЕШ- ТЕЊЕ
3	<i>Да ли Иван долази?</i>	Упитна рече- ница „долазити“	<i>да ли</i>	Упитна инт./ Упитник	ОПШТЕ ПИТАЊЕ
10	<i>Дођи!</i>	Заповедна реченица „доћи“	Императив	Императив- на инт./Уз- вичник	ЗАПО- ВЕСТ
19	<i>Нека бољи победи!</i>	Жељна рече- ница „победити“	<i>нека</i> + пре- зент	Узвична инт./Узвич- ник	ЖЕЉА
22	<i>Како ја је уга- рио!</i>	Узвична рече- ница „ударити“	<i>како</i>	Узвична инт./Узвич- ник	ЕКСПРЕ- СИВНИ СТАВ

Вежбе

1. Помоћу табеле као што је табела бр. 1 анализирај следеће реченице: (1) Који аутобус иде до железничке станице? (2) Што сам се уморио! (3) Зар га ти познајеш? (4) Пожурите! (5) Неко те тражи. (6) Немојте галамити! (7) Ала је врућина! (8) Нека Никола однесе ово писмо на пошту! (9) Нека се само све лепо сврши! (10) Када почиње концерт? (11) Хоћеш ли ићи у позориште? (12) Хоћеш ли ми придржати ове књиге! (13) Шта ти све не знаш! (14) Да си сместа угасио телевизор! (15) Нека ти је са срећом!

44. НЕГАЦИЈА

1. ТВРЂЕЊЕ И ОДРИЦАЊЕ

532. Захваљујући постојању морфолошке категорије потврдности/одричности код глагола, тј. постојању потврдних и одричних глаголских облика, ситуације означене глаголима износе се на два начина: или се (1) показује да долази до реализовања дате ситуације, и то се зове *тврђење* или *афирмација*; или се (2) показује да до реализовања не долази, и то се зове *одрицање* или *негација*. Примери:

(Пр. 1) Тања је имала карту за позориште и *ојшла* је на представу.

(Пр. 2) Тања је имала карту за позориште, али *није ојшла* на представу.

Пошто се обележава негирањем глагола (у личном или неличном облику), оваква негација се може звати *лајолском негацијом*. А у вези с реченицом може се говорити о *финитној негацији*, јер се негира глагол у личном (= финитном) облику. Наиме, негирају се прост лични глаголски облик и онај део сложеног глаголског облика који је у личном облику, а то је помоћни глагол (уп. и оно што је речено о употреби речце *ли* у гл. 10); нпр. *не* идем: *нисам* ишао, *нећу* ићи, *не* бих ишао.

Према томе да ли је у њима глагол у потврдном или одричном облику, све предикатске реченице — независне и зависне — деле се на *пошврдне* и *одричне*. Као пример навешћемо једну независну и једну зависну врсту реченица:

(Пр. 3) Зар је Тања отишла у позориште?: Зар Тања *није* отишла у позориште?

(Пр. 4) Ако је Тања отишла у позориште, ... : Ако Тања *није* отишла у позориште, ...

Пример 3 илуструје потврдну упитну реченицу и одричну упитну реченицу, а пример 4 — потврдну условну реченицу и одричну условну реченицу. И инфинитив и глаголски прилози такође се употребљавају или у потврдном или у одричном облику, уп.:

(Пр. 5) Пушићи је штетно. : Не пушићи је здраво.

(Пр. 6) Никола је одговарао замуцкујући. : Никола је одговарао *не замуцкујући*.

2. ДВОСТРУКО НЕГИРАЊЕ ПРИ УНИВЕРЗАЛНОЈ НЕГАЦИЈИ

533. Употребом заменица и прилога општег значења (*свако*, *све*, *свуда* и сл.) постиже се *универзална афирмација*, тј. показује се да се садржај реченице односи на све случајеве на које се упућује заменицом односно прилогом. Насупрот томе, употребом одричних заменица и прилога (*нико*, *ништа*, *ничији*, *никакав*, *ниде*, *никад*, *никако* и сл.) постиже се *универзална негација*, тј. показује се да се садржај реченице не односи ни на један дати случај. При том се, за разлику од појединих других језика (нпр. енглеског, француског или немачког), у српскоме у оваквим случајевима употребљава тзв. *двоструко негирање*, тј. иако је употребљена одрична заменица или прилог, негира се и глагол; уп.:

(Пр. 7) Он *никад ништа* не зна.

3. ФИНИТНА И КОНСТИТУЕНТСКА НЕГАЦИЈА

534. Упоредимо реченице:

(Пр. 8) Пошто није имао новаца, Марко није купио књигу.

(Пр. 9) Марко није купио КЊИГУ (него/но/већ СВЕСКУ).

У обе реченице са глаголом *купио* употребљена је финитна негација, тј. негација која се везује за глагол у личном облику. Међутим, *обим* (*оџсеј*) негације није исти. Наиме, у првој реченици негира се реализовање дате ситуације у целини, док се у другој реченици ситуација негира само делимично: не пориче се да је Марко нешто купио, него се пориче само да је то што је купио била књига. У првом случају може се говорити о *шопалном* негирању, а у другом о *суженом* (фокализованом) негирању. Да се у овом другом случају негирање тиче само одређеног конституента, показује се изговарањем тога конституента са појачаним (контрастивним) реченичним акценом на њему. Другачије речено, појачани реченични акценат је обележје обима суженог негирања.

Уколико говорник жели да покаже шта је то што се реализује уместо садржаја негираног конституента, он може да употреби супротну наредну конструкцију са везницима *не*о, *но* или *већ*; уп. пр. 9. У том случају постоји још један могући тип негације; уп.:

(Пр. 10) Марко је купио *не* КЊИГУ, него/но/већ СВЕСКУ.

Ту негација стоји испред конституента чија се садржина негира, тј. не ради се о финитној, него о *конституентској* негацији. Ова негација експлицитно показује да се негирање тиче само датог конституента, чиме се то негирање унеколико истиче.

У вези са конституентском негацијом треба још нагласити да се она може применити и на негирање садржаја зависне реченице. То је и разумљиво јер су зависне реченице конституенти више реченице. Упореди пример бр. 11, у коме је употребљена финитна негација (уз глагол више реченице), и пример бр. 12, у коме је употребљена конституентска негација (уз зависну реченицу):

(Пр. 11) Марко *није* рекао да долази (него/но/већ да ће телефонирати).

(Пр. 12) Марко је рекао *не* да долази, него/но/већ да ће телефонирати.

Напомена. — За контрастирање тачне и нетачне информације може се употребити и супротна конструкција коју илуструје пример: Марко је купио СВЕСКУ, а *не* КЊИГУ.

Према томе, (1) финитна негација се може употребити и за тотално и за сужено (=фокализовано) негирање; а (2) сужено негирање може се постићи и употребом финитне негације (увек) и употребом конституентске негације (само када је употребљена супротна координативна конструкција са *не*о, *но* или *већ*).

Вежбе

1. Покажи како се употребом универзалне негације може порицати тачност тврдњи: (1) Марко је *нешто* купио. (2) Марко је *негде* отишао. Опиши обележја негације.

2. Покажи како се финитном и конституентском негацијом може порицати тачност садржаја неправог објекта у реченици: Јасна се наљутила на Тању. (Додај супротну конструкцију са *не*о/но/већ где је потребно.)

45. НАПОРЕДНЕ (КООРДИНАТИВНЕ) КОНСТРУКЦИЈЕ

1. ОПШТИ ПОЈМОВИ

А. НАПОРЕДНА (КООРДИНАТИВНА) КОНСТРУКЦИЈА

535. У глави 34.4 показано је да се у оквиру неке више јединице могу јавити две или више ужих јединица с напоредном функцијом. Такве функционално напоредне јединице морају се међусобно синтаксички повезати, односно *координирајући*, а то се постиже употребом одговарајуће *напоредне* (=координативне) конструкције.

Напоредну (координативну) конструкцију чине две или више функционално напоредних јединица које су повезане одређеним типом напоредног (координативног) односа обележеног одговарајућим језичким средствима. Према томе, код сваке напоредне конструкције треба знати: (1) јединице-чланове конструкције, (2) њихове напоредне функције, (3) тип напоредног односа и (4) обележје односа.

Све се ово може показати на следећа два примера:

(Пр. 1) *Иван је имао карџу за ушакмицу, али је остао код куће.*

(Пр. 2) *Иван је позвао Марка, Николу и Зорана.*

(1) У примеру бр. 1 чланови напоредне конструкције су обавештајне реченице „имати“ и „остати“, а у примеру бр. 2 — именице „Марко“, „Никола“ и „Зоран“ у акуз. јд. (2) У пр. 1 напоредна функција је ОБАВЕШТЕЊЕ (у оквиру исте комуникативне реченице), а у пр. 2 — ПРАВИ ОБЈЕКАТ у предикативној (обавештајној) реченици „позвати“. (3) У пр. 1 чланови су повезани супротним а у пр. 2 — саставним односом. (4) Обележје супотног односа је напоредни везник *али* и у говору пауза, а у писању зарез; обележје саставног односа је везник *и* између два последња члана, а пауза односно зарез између првог и другог члана.

Анализа је представљена следећом табелом:

Табела бр. 1

Пример	Напоредне јединице	Тип и лексичко језгро напоредних јединица	Напоредне функције	Напоредни однос	Обележје напоредног односа
1	<i>Иван је имао карџу за ушакмицу</i> <i>(али) је остао код куће</i>	Обавештајна реченица „имати“ Обавештајна реченица „остати“	ОБАВЕШТЕЊЕ у комуникативној реченициПр. 1	супротни	..., <i>али</i>

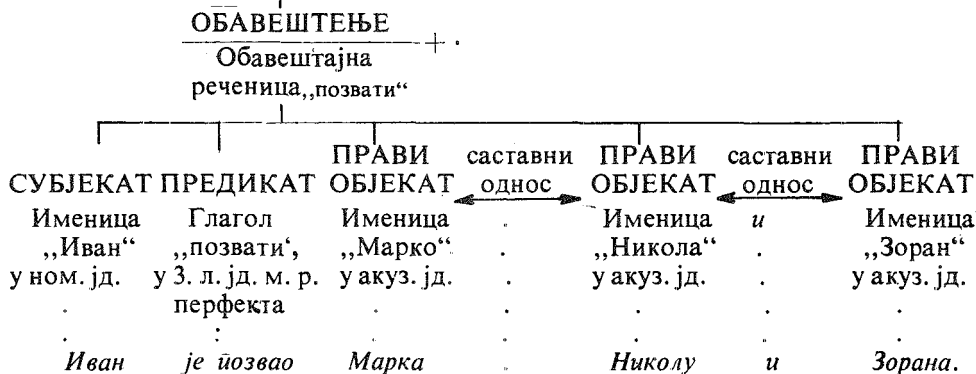
	<i>Марка</i>	Именица „Марко“ у акуз. јд.	ПРАВИ ОБЈЕКАТ у реченици „позвати“	саставни	...,...и...
2	<i>Николу</i>	Именица „Никола“ у акуз. јд.			
	<i>Зорана</i>	Именица „Зоран“ у акуз. јд.			

Дијаграми за наведене примере били би:

Дијаграм бр. 1

(Дијаграм 2) Комуникативна реченицаПр. 2

Б. ТЕРМИНОЛОГИЈА

536. За означавање везе функционално напоредних јединица употребљава се неколико термина: *најоредносћ*, *независносћ*, *координација* (латинског порекла), *џарџа* (грчког порекла) и *џиређеносћ* (дословни превод два претходна термина).

За две или више напоредних реченица употребљава се и термин *најоредносложене* (или *независносложене*) *реченице*. (При том се обично мисли на две или више обавештајних реченица у напоредном односу.)

Напомене

1. Кад се каже да су две реченице (или више њих) независне, мисли се да су оне међусобно независне, тј. повезане су напоредним (независним) односом. У овој књизи, међутим, термин „независна реченица“ је употребљен у смислу функционалне независности: реченица је независна ако за њену употребу није потребна виша предикатска реченица, тј. ако „може да стоји сама“ (в. гл. 34 и главу 43).

2. Грешка која се често јавља при анализи најоредносложених реченица јесте да се међусобни однос напоредних реченица схвати као њихов функционални тип. На пример, у реченици бр. 1 постоје две реченице које су међусобно у супротном односу. Ако се, дакле, за такве реченице каже да су супротне, тиме се одређује њихов међусобни однос, а не функционални тип реченице, тј. врста којој реченица припада узета сама за себе. Наиме, и једна и друга реченица су по свом функционалном типу (врсти) обавештајне реченице (в. табелу бр. 1 и дијаграм бр. 1) и зато на крају комуникативне реченице стоји тачка. У примеру: *Да ли је Иван нашао карту и да ли је отишао на утакмицу?* — реченице су по међусобном односу саставне, а по функционалном типу (врсти) — упитне и зато на крају комуникативне реченице стоји упитник.

За напоредну конструкцију чији су чланови речи или (зависне) синтагме (уп. пр. 2) употребљава се и термин *најоредна* или *координативна синтагма*. У том случају треба разликовати три термина: *синтагма*, *зависна синтагма* и *најоредна синтагма*. У оваквој терминологији синтагма је спој речи унутар (просте) реченице, односно спој делова (просте) реченице. *Зависна синтагма* настаје спајањем *зависних* чланова, тј. одредби и допуна, са *ујавним* (главним) чланом. А *најоредна синтагма* постаје спајањем (међусобно) *најоредних* чланова. У оба случаја чланови синтагми су речи или уже синтагме.

Напомена. — У овој књизи под синтагмом се подразумева само конструкција која настаје везивањем одредби и допуна (зависних конституената) за реч која се одређује или допуњава (главна реч), с тим што зависни члан може бити и нека зависна реченица (в. гл. 34 и главу 40). За конструкције које настају напоредним односом употребљава се само термин *најоредна конструкција*, с тим што ће се, где је потребно, спецификовати функција или врста напоредних јединица; нпр. за чланове конструкција у реченици бр. 1 може се рећи: *напоредна обавештења* (функција) или *напоредне обавештајне реченице* (врста); а у реченици бр. 2: *напоредни објекти* (функција) или *напоредне именице* (врста). (Може се говорити и о напоредним именичким синтагмама, напоредним именицама и именичким синтагмама, напоредним зависним реченицама и сл.)

V. НАПОРЕДНИ ОДНОСИ И ЊИХОВА ОБЕЛЕЖЈА

537. Напоредне конструкције су базиране на *систему најоредних* (*координативних*) *односа*, тј. на одређеном броју типизираних напоредних односа и њихових обележја. Најважнији напоредни односи могу се сврстати у три групе:

— *саставни односи*, којима се повезују паралелни и међусобно сагласни чланови; обележја: *и, ни, ниши, ња, ше*;

— *расставни односи*, којима се повезују међусобно алтернативни чланови; главно обележје: *или*;

— *суйројни односи*, којима се повезују чланови међу којима постоји контраст, несагласност, противречност и сл.; обележја: *а, али, но, нејо, већ, ња и њак*.

Обично се као посебни напоредни односи узимају и:

— *закључни односи*, код којих се другим чланом показује закључак који следи из садржине првог члана; обележја: *дакле, према томе* и сл. (Овај се однос понекад прибара саставном.)

— *искључни односи*, код којих се садржина другог члана искључује из онога што је означено првим чланом; обележја: *само (ишћо), једино (ишћо), ишћек (ишћо)*. (Овај се однос понекад прибара супротном.)

Једна посебна врста напоредног односа која умногоме комбинује саставно и супротно значење (па се најчешће прибара једном или другом од тих односа) јесу:

— *трагациони односи (односи сйејеновања)*, којима се истовремено показује паралелност и различитост међу члановима напоредне конструкције и истиче други члан односа; обележја: *не само (ишћо/га) . . . нећо/но/већ, а камоли (га)*.

Као обележја напоредних односа јављају се, дакле, *напоредни везници (и, ни, нишћи, иа, ише, или, а али, но него, већ* и сл.), али и разне речце (партикуле) које показују постојање и природу напоредности (речце *и и ни, дакле, ишћак* и сл.). Сва ова обележја се могу назвати *координатори*.

Поред координатора, за обележавање координативних конструкција важно је и сегментирање које се у говору постиже па у з а м а (и одговарајућом интонацијом), а у писању з а р е з и м а. При томе је опште правило за употребу зареза у координативним конструкцијама да се он обавезно ставља ако нема напоредног везника. О осталим случајевима ће бити речи у следећим тачкама.

Напомена. — У супротне везнике често се убраја и временски везник *док* употребљен у реченицама као што је: *Док једни раде, други ленствују.*, или: *Једни ленствују, док други раде.* Ово је у ствари псеудозависна, тј. привидно зависна временска реченица: њена форма (уп. везник *док*) јесте форма временских реченица, али је значењски однос (исказивање конфронтације) као код супротних реченица (на супротни однос, као стварну вредност оваквих „зависнослужених“ реченица, указује реченична интонација). Постоје и друге врсте псеудозависних реченица: једна од њих — псеудозависна последична реченица (са *ишћако га*), описана је у т. 515; а пример: *Онда је отишао у рат, га се никад не врати (=и никад се није вратио) — илуструје псеудозависну намерну реченицу (псеудофиналну реченицу), која не износи циљ радње претходне реченице, него показује њен наставак или исход.*

2. НАПОРЕДНИ ОДНОСИ МЕЂУ НЕЗАВИСНИМ РЕЧЕНИЦАМА

А. КООРДИНИРАЊЕ НЕЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА

538. Ако се у оквиру једне комуникативне реченице јаве две или више независних предикатских реченица, тј. реченица са комуникативном функцијом, оне се морају координирати. При том се обично као напоредне јављају реченице исте врсте, односно реченице које реализују исти тип комуникативног акта (две или више обавештајних реченица односно два или више ОБАВЕШТЕЊА, две или више упитних реченица односно два или више ПИТАЊА итд.). Хетерофункционалне (= функционално резличите) напоредне везе постоје, али су ретке; примери:

(Пр. 3) *Пожури, или ћеш закаснити!* (= императивна + обавештајна реченица)

(Пр. 4) *Зоран је дошао, па га питај за савет!* (= обавештајна + императивна реченица)

(Ради једноставности, напоредни односи међу независним реченицама биће показани само на најважнијем случају — на координирању обавештајних реченица).

Б. САСТАВНИ ОДНОСИ

539. *Саставни* или *копулативни* односи јављају се међу реченицама чија је садржина, како се то обично каже, истог смера, тј. ситуација означена другом реченицом смисаоно је паралелна са ситуацијом прве реченице или се надовезује на њу. Главни везник за означавање саставних односа је *и*, а остали везници су *ниши*, *ни*, *иа* и *ше*.

Примери за употребу везника *и* (и варијантне конструкције):

- (Пр. 5) Јасна седи за столом *и* пише.
- (Пр. 6) Јасна седи за столом, чита књигу *и* вади белешке.
- (Пр. 7) Јасна је пришла прозору *и* затворила га.
- (Пр. 8) Јасна је пришла прозору, затворила га *и* навукла завесу.
- (Пр. 9) Иван је купио половни рачунар, *и* није се покајао.
- (Пр. 10) Иван се (*и*) клиза *и* скија.
- (Пр. 11) Никола се *и* клиза, *и* скија, *и* игра хокеј.
- (Пр. 12) Никола се клиза, скија, игра хокеј.
- (Пр. 13) Зоран се *не* клиза *и* *не* скија.
- (Пр. 14) Марко је (*најпре*) свратио код Зорана *и* (*онда*) је отишао на тренинг.
- (Пр. 15) Пут је био закрчен *и* (*зашто*) нисмо стигли на време.

Испред везника *и* не употребљава се зарез, осим кад се жели да се тај члан конструкције издвоји или истакне (уп. пр. 9). Конструкције у којима се јавља *и* могу имати и више од два члана (за такве напоредне конструкције каже се да су *ошворене*, тј. број чланова им није ограничен). У таквим конструкцијама везник *и* се у типичним случајевима јавља само између два последња члана низа („затвара“ низ), а између осталих чланова употребљава се пауза односно зарез (уп. пр. 6 и 8). Паралелизам две реченице може се сигнализати употребом везника (тачније: речце) *и* испред одговарајућег сегмента прве реченице (уп. пр. 10); ако нема посебног истицања, зарез ту није потребан. Ако се у набрајању испред сваког члана конструкције употреби *и* (пр. 11), добија се *емфатички полисиндет*, којим се истиче важност сваког члана низа (полисиндет = вишеструка употреба везника); тада се зарез употребљава између свих чланова низа. Још једна стилска варијанта је истицање чланова низа, односно њихове бројности, употребом *асиндет* (= одсуство везника), који даје утисак незавршености набрајања (пр. 12). Све ово се шематски може приказати овако:

- (Пр. 16) 1. основно (неутрално): (. . .) . . . *и* . . .
- 2. издвајања или истицање: . . . , *и* . . .
- 3. обележавање паралелности: *и* . . . *и* . . .
- 4. емфатички полисиндет: *и* . . . , *и* . . . , *и* . . .
- 5. стилски асиндет: . . . , . . . , . . .

Ако се ради о низу реченица *о д р и ч н о г з н а ч е њ а* (уп. пр. 13), може се употребити везник *ниши* или *ни* (једном или поновљен). При томе иза *ниши* глагол стоји у потврдном (!) облику, тј. везник *ниши* има вредност *и* + *не*. Интерпункција је као код *и*. Пример:

- (Пр. 17) Зоран се не клиза *ниши* се скија.
- (Пр. 18) Зоран *ниши* се клиза *ниши* се скија.
- (Пр. 19) Зоран се *ни* не клиза *ни* не скија.

Ако постоји изразито значење у застопности (сукцесивно-сти), као у пр. 14, употребљава се и везник *īa* (ретко *īše*), нпр.:

(Пр. 20) Марко је (најпре) свратио код Зорана (,) *īa* је отишао на тренинг.

Везник *īa*, дакле, има вредност: *и + онда, и + зајим* и сл. Испред *īa* зарез се не мора употребити, али се често ставља.

Ако, пак, између две реченице постоји (узрочно-) последични однос (уп. пр. 15), употребљавају се везници *īše* и *īa*; пример:

(Пр. 21) Пут је био закрчен (,) *īše/īa* нисмо стигли на време.

Ови везници, према томе, имају вредност: *и + зајмо, и + ијачко* и сл. И испред њих се не мора употребити зарез, али се ипак врло често други члан одваја од првог.

Напомена. — Саставне реченице последичног значења не треба мешати са зависним последичним реченицама (са начинском функцијом). Међутим, псеудозависне последичне реченице са *īако да* (в. *ī*. 515.) функционално су еквивалентне са наведеним реченицама; уп.: Пут је био закрчен, *īако да* нисмо стигли на време.

В. РАСТАВНИ ОДНОС

540. *Расставни* или *дисјунктивни однос* повезује реченице којима се износе алтернативне ситуације. Главно обележје раставног односа је везник *или*. Примери:

(Пр. 22) Зоран ће (*или*) доћи *или* ће телефонирати.

(Пр. 23) Иван је (*или*) заборавио на концерт *или* га је нешто задржало.

(Пр. 24) *Или* грми, *ил'* се земља гресе, / *Ил'* удара море о мраморје (народна песма).

(Пр. 25) Марко недељом (*или*) иде у утакмицу *или* гледа телевизијски пренос.

(Пр. 26) Окупљени људи су (*или*) узбуђено разговарали *или* уплашено ћутали.

Од алтернативних ситуација најчешће се реализује само једна (уп. пр. 22—24). Но ако се односе на разне прилике (уп. пр. 25: једне недеље . . . , а друге недеље . . .) или се свака ситуација приписује само делу вршилаца (уп. пр. 26: неки људи . . . , а други . . .), онда се све ситуације реализују („наизменична“ и „дистрибутивна“ реализација).

И конструкције са *или* су у принципу „отворене“ (број чланова није ограничен), а везник се може понављати. Што се тиче интерпункције, она је слична интерпункцији у конструкцијама са везником *и*.

Г. СУПРОТНИ ОДНОСИ

541. *Супротивним* или *адверзативним односима* повезују се реченице међу чијим садржајима постоји неподударност или супротност. Везници су: *а, али, но, него, већ, іа иіако*. Примери:

(Пр. 27) Марко је отишао, *а* Иван је остао.

(Пр. 28) Испред прозора је сто, *а* на њему су разбацане разне хартије.

(Пр. 29) Марко је свратио код Зорана, *али* га није затекао код куће/*но* није га затекао код куће.

(Пр. 30) Тања се није осећала добро, *али* је (*иіако*) отишла у школу/*іа иіако* је отишла у школу.

(Пр. 31) Никола је чекао у реду два сата, *али* је (*зајмо*) добио одлична места.

(Пр. 32) Зоран није дошао, *неіо/но/већ* се јавио телефоном.

Везник *a* најчешће обележава контраст (уп. пр. 27) или показује да ситуација у другој реченици представља нешто различито у односу на претходну реченицу. У овом другом случају супротни и саставни однос се понекад додирују. Уп.:

(Пр. 33) Зоран је најпре прихватио позив, *a* онда се предомислио.

(Пр. 34) Зоран је најпре прихватио позив, *и* онда се предомислио.

Везник *али* је најтипичнији супротни везник. Од разних односа који се њиме обележавају издвојићемо два. Један је концесивни (допусни) однос (уп. пр. 30), којим се показује да се на основу садржине прве реченице не би очекивала садржина друге реченице. Обележје је везник *али* (или *но*), уз који се може јавити и речца *иџак*, или пак везнички спој *џа иџак*. Овај однос је близак са односом који се изражава зависносложеном реченицом у оквиру које је употребљена зависна концесивна реченица. Други однос тзв. компензативни однос (пр. 31); ту се садржајем друге реченице ублажава или неутралише ефекат садржаја прве реченице. Обележје је везник *али* (или *но*), уз који се може додати и прилог *зашто*.

Везници *него*, *но* и *већ* употребљавају се кад се првом реченицом реализација неке ситуације пориче (глагол је у одричном облику), а другом реченицом се показује која се ситуација реализује (уместо ње).

Што се тиче везника *но*, ту би се могло говорити о два различита везника. Наиме, кад је *но* синонимно са *али*, иза њега у књижевном језику не може стајати енклитика (уп. у вези с примером 29: . . . , * *но ља* није затекао код куће); а кад је *но* синонимно са *него* или *већ*, енклитика стоји одмах иза њега (уп. пр. 32).

И н т е р п у н к ц и ј а . — Супротне напоредне реченице се, баш због свог супротног значења, обавезно раздвајају зарезом. (Ако се жели истаћи блискост реченица у којима је употребљен везник *a* са саставним реченицама, зарез се не употребљава.)

Д. ЗАКЉУЧНИ ОДНОС

542. *Закључни* или *конклузивни однос* јавља се у напоредној конструкцији у којој се другом реченицом износи закључак који проистиче из садржине прве реченице. Друга реченица је најчешће асиндетска, тј. нема везника, али се закључни однос може експлицирати закључном речцом *дакле* или изразом *према њома*. Примери:

(Пр. 35) Ласте су се вратиле: пролеће је, *дакле*, ту.

(Пр. 36) Никола није нашао карте; *дакле*, нећемо ићи у позориште.

Пошто нема везника, мора се употребити неки знак интерпункције, а то могу бити две тачке, тачка и зарез или само зарез.

Ђ. ИСКЉУЧНИ ОДНОС

543. *Искључни* или *ексклузивни однос* јавља се у напоредној конструкцији у којој се садржај друге реченице искључује из онога што значи прва реченица. Као обележје искључног односа употребљавају се везници, односно везнички спојеви: *само* (*иџио*)/*једино* (*иџио*)/ *ређе*: *џек* (*иџио*). Примери:

(Пр. 37) Сви су се вратили кући, *само* је Зоран наставио пут.

(Пр. 38) Нико није ништа одговорио, *само* се неко накашљао.

(Пр. 39) Цело лето је било суво, *само* *шишо* је почетком августа падала киша.

(Пр. 40) У соби је владала тишина, *само* *шишо* се чуло куцање зидног сата.

У првој реченици се обично налази нека реч општег или одричног значења (уп. *сви*, *нико*, *нишпиа*, *цео*) или се такво значење позразумева (у пр. 40 могла би се додати реч *иошпиуна*). Тиме се указује на целовитост значења те реченице, а другом реченицом се та целовитост сужава.

Испред друге реченице се увек ставља зарез.

Напомена. — Сличан ефекат сужавања значења претходне реченице постиже се и употребом зависне реченице за изузимање (ексептивне реченице) са *осим* *шишо* и *сем* *шишо*, нпр.: У соби је владала тишина, *осим* *шишо* се чуло куцање зидног сата.

Е. ГРАДАЦИОНИ ОДНОСИ

544. У градационим констѝрукцијама истиче се други члан конструкције нарочитим повезивањем са првим чланом. Од разних градационих конструкција овде ће бити наведена само два најважнија типа.

Један тип градационе конструкције илуструју примери:

(Пр. 41) Тања *не само* *шишо/га* је паметна *неио/но/већ* је и врло вредна.

(Пр. 42) *Не само* *шишо/га* није дошао *неио/но/већ* се није *ни* извинио.

У оваквим конструкцијама други члан се истиче наглашавањем да се не реализује само садржај прве реченице него да се такође реализује и садржај друге реченице. Обележје оваквог односа је: *не само* *шишо/га* . . . *неио/но/већ* (. . .) (*н*)и. Мада се између чланова конструкције осећа пауза у говору односно други члан се истиче, по правопису се у оној конструкцији не ставља зарез.

Други тип градационе конструкције илуструју примери:

(Пр. 43) Ја бих помогао *и* непознатом човеку, *а камоли* нећу помоћи најбољем другу.

(Пр. 44) Он *ни* не разуме немачки, *а камоли* *га* та говори.

Оваквом конструкцијом се други члан истиче емфатичким имплицираним поређењем са првим чланом. Обележје оваквог односа су везнички спојеви *а камоли* (*га*) и — данас скоро архаично — *а неколи* (*га*); а испред паралелног сегмента прве реченице често стоји *и*, односно *ни*. Чланови ове конструкције одвајају се зарезом. Код обе конструкције постоји смисаона паралелност међу реченицама (уп. речце *и* одн. *ни*), али се инсистира на садржају друге реченице.

Напомена. — Као што је речено код поредбених реченица (т. 514), реченице са *а камоли* обично се убрајају у поредбене реченице (за тзв. изузетну неједнакост). Међутим, чињеница да *а камоли* повезује међусобно и конституентске јединице с истом функцијом (в. следећу тачку) недвосмислено показује да је то координативна конструкција.

Вежбе

Помоћу табеле као што је табела бр. 1 анализирај следеће напоредне конструкције: (1) Марко нити пева нити свира. (2) Дуго смо их чекали, али нису дошли. (3) Целе прошле недеље падала је киша или је било обlačно. (4) Није пазио и саплео се. (5) Иван је заузет, али ће зато доћи Никола. (6) Знао сам пут, али сам ипак залутао. (7) Иван је однео писмо на пошту па се вратио кући. (8) Он ову књигу не би ни продао, а камоли да је некоме поклони. (9) Остало је још читавих пола сата: стићи ћемо,

дакле, на време. (10) Јасна се разболела, те није могла поћи на излет. (11) Ишао бих на концерт, али немам карту. (12) Време се свуда пролепшало, само код нас пада киша. (13) Не само што је било хладно него је и дувао јак ветар. (14) Узела је торбу и отишла у школу. (15) Јасна учи енглески, а Тања (учи) француски. (16) Или ће се време пролепшати или нећемо ићи на излет.

3. НАПОРЕДНИ ОДНОСИ МЕЂУ КОНСТИТУЕНТСКИМ ЈЕДИНИЦАМА

545. Као што је већ речено, не координирају се само независне реченице него се координирају и конституентске јединице, тј. речи, синтагме и зависне реченице. До координирања ту долази када овакве јединице имају напоредну синтаксичку (конституентску) функцију у оквиру исте више јединице; уп. пример бр. 2, где све три именице у акузативу имају функцију правог објекта у оквиру реченице формиране помоћу прелазног глагола „позвати“. Наравно, да би имале напоредну функцију, конституентске јединице треба да имају еквивалентну конституентску вредност; на пример у конструкцијама:

(Пр. 45) данас и сутра, у среду и у петак, сутра и у петак.

координирани су прилози за време и именице у предлошко-падежној конструкцији с временским значењем. Није, дакле, толико важна врста речи колико конституентско значење с којим је употребљена.

За формирање низа напоредних конституентских јединица карактеристична је још једна појава, а то је да се — сем у неким посебним случајевима — као напоредне јављају јединице истог ранга. Наиме, именичке, придевске и прилошке речи и синтагме се координирају међусобно (уп. пр. 45), а зависне реченице, које су јединице вишег ранга (реченице!) координирају се са другим зависним реченицама (с истом функцијом).

Напомена. — Као леп пример важности ранга за координацију могу да послуже конструкције са инфинитивом (нелични глаголски облик) и са *ga* + презент (лични глаголски облик). Иако су еквивалентне, у напоредном низу се јављају или само једне или само друге конструкције, нпр.: Дете је брзо научило *чијајати* и *ишсајати* или Дете је брзо научило *ga* *чија* и (*ga*) *ишише*.

И за координирање конституентских јединица најважнија су три основна типа напоредних односа: саставни, раставни и супротни, а њима се може придодати и градациони однос. Као илустрација ових односа у напоредним конструкцијама које образују речи и (зависне) синтагме, тј. у конструкцијама које се зову и напоредним или координативним синтагмама, могу послужити следећи примери, у којима напоредне јединице имају функцију одредбе за време:

(Пр. 46) Зоран те је тражио (*и*) у петак и (*у*) суботу. (саставна конструкција, односно саставна напоредна синтагма)

(Пр. 47) Зоран те није тражио (*ни*) у петак ни у суботу. (саставна конструкција)

(Пр. 48) Зоран те је тражио (*или*) у петак или у суботу. (раставна конструкција)

(Пр. 49) Зоран те није тражио у петак, *не* у суботу. (супротна конструкција)

(Пр. 50) Зоран те је тражио у суботу, *а* не у петак. (супротна конструкција)

(Пр. 51) Зоран те је тражио *не само* у петак *не* и у суботу. (градациона конструкција; *иза само* се не употребљава *што* или *ga*!)

(Пр. 52) Зоран те није тражио *ни* у петак, *а* *камоли* у суботу. (градациона конструкција).

Напоредне конструкције чији су чланови зависне реченице (у овом случају временске реченице са функцијом одредбе за време), илуструју следећи примери:

- (Пр. 53) Зоран те је гражио (*и*) пре него што је пошао на посао *и* кад се вратио кући. (саставна конструкција)
(Пр. 54) Зоран те није гражио (*ни*) пре него што је пошао на посао *ни* кад се вратио кући. (саставна конструкција)
(Пр. 55) Зоран те је гражио (*или*) пре него што је пошао на посао *или* кад се вратио кући. (раставна конструкција)
(Пр. 56) Зоран те није гражио пре него што је пошао на посао *нејо* кад се вратио кући. (супротна конструкција)
(Пр. 57) Зоран те је гражио кад се вратио кући, *а* не пре него што је отишао на посао. (супротна конструкција)
(Пр. 58) Зоран те је гражио *не само* пре него што је пошао на посао *нејо* *и* кад се вратио кући. (градациона конструкција; *иза само* се не употребљава *шио* или *га*)
(Пр. 59) Зоран те није гражио *ни* пре него што је пошао на посао, *а* *камоли* кад се вратио кући. (градациона конструкција)

Напомена. — При анализи напоредних конструкција — нарочито оних са *и* и *или* — врло је важно водити рачуна да се помоћне речи, тј. предлози и везници, укључујући ту и упитно-односне заменице и прилоге, често не понављају (чиме се садржај напоредних јединица тешће повезује). Зато пример: у петак *и субоју* треба тумачити као: у петак *и* [у] *субоју*; а пример: кад се спремио *и пошао на посао* треба тумачити као: кад се спремио *и* [кад је] *пошао на посао* (уз зависне везнике се изостављају и глаголске енклитике!). Ово је нарочито важно уочити код зависних реченица јер се оне тада формално подударaju са обавештајним реченицама.

Вежбе

1. Којим су напоредним односима координирани субјекти у следећим реченицама: (1) Доћи ће (или) Марко или Никола. (2) Доћи ће не само Марко него и Никола. (3) Доћи ће Марко, а не Никола. (4) Неће доћи ни Марко, а камоли Никола. (5) Неће доћи ни Марко ни Никола. (6) Неће доћи Марко, него Никола. (7) Доћи ће (и) Марко и Никола.

2. Којим су напоредним односима координиране зависне реченице у следећим примерима: (1) Зоран није рекао да ће доћи, него да ће се јавити. (2) Зоран је рекао да ће доћи, а не да ће се јавити. (3) Идем у град да однесем пакет на пошту и да купим карте за позориште. (4) Нису га посетили не само кад је био у болници него ни кад се вратио кући. (5) Нису га посетили ни кад је био у болници, а камоли кад се вратио кући. (6) Није знао ни где је Иван ни шта ради. (7) Поздрави Зорана ако га сретнеш или ако ти се јави. (Одреди и врсту и функцију зависних реченица.)

46. РАСПОРЕД СИНТАКСИЧКИХ ЈЕДИНИЦА И ИНФОРМАТИВНА АКТУАЛИЗАЦИЈА РЕЧЕНИЦЕ

1. РАСПОРЕЂИВАЊЕ СИНТАКСИЧКИХ ЈЕДИНИЦА

546. Упоредимо следеће реченице:

(Пр. 44) Иван је испричао своје доживљаје са прошлогодишњег зимовања.

(Пр. 45)* Је зимовања испричао са доживљаје Иван прошлогодишњег своје.

Обе реченице су састављене од истих морфосинтаксичких речи српскога језика, и то од таквих речи које се могу повезати у одређену синтаксичку структуру. Па ипак је само реченица у пр. 44 заиста реченица српскога језика, док реченица у примеру 45 није српска реченица (што је обележено стављањем звездице испред ње). Разлог овоме је што је прва реченица формирана на основу правила (принципа) српског синтаксичког система која регулишу распоређивање синтаксичких јединица, док су у другој реченици речи распоређене без икаквих правила. Ова два примера показују, дакле, да за реализацију реченице у комуникацији није довољно само изабрати одговарајуће синтаксичке јединице и повезати их синтаксичким функцијама и односима него је потребно и да синтаксичке јединице буду распоређене на одговарајући начин.

Ако се погледа распоред синтагматских конституената и помоћних речи у пр. 44, може се уочити неколико принципа њиховог распоређивања. Пре свега, све јединице које чине синтагму груписане су једна уз другу, тј. образују један непрекинути сегмент реченице; уп.: *са + прошлогодњије + зимовања* и *своје + доживљаје + (са + прошлогодњије + зимовања)*. Затим, зависни конституенти су распоређени према типу конституентске јединице и њеној конкретној функцији: конгруентни атрибути, тј. атрибути изречени придевом (*прошлогодњи*) и придевском заменицом (*своје*) стоје испред именица које одређују, а падежни атрибут (*са прошлогодњије зимовања*) стоји иза именице коју одређује. Помоћна реч, тј. предлог *са* стоји на почетку именичке јединице. Захваљујући свему овоме саговорник (читалац) може лако да уочи синтагматске односе и разуме значење одговарајућих синтагми.

Реченични конституенти (субјекат, предикат и прави објекат) у пр. 44 распоређени су тако да формирају одређену реченичну *перспективу*: најпре се исказује именички конституент који је *носилац реченичне перспективе*, а у овом случају то је субјекат, па затим *предикатско језгро*, тј. глагол и оно што се заједно с њим приписује субјекту, односно носиоцу реченичне перспективе. Реченична перспектива у примеру 44 може се представити овако:

СУБЈЕКАТ

носилац
перспективе

+

ПРЕДИКАТ + ПРАВИ ОБЈЕКАТ

предикатско језгро

Оваквом перспективом постигнута је одређена поступност односно прогресија у презентирању реченичног садржаја: саговорник (читалац) најпре сазнаје о коме је појму реч, па се затим његова пажња усмерава на предикатско језгро.

У примеру бр. 45 нити су синтагматски конституенти (и помоћна реч) груписани један уз други нити је формирана реченична перспектива. Осим тога, распоређивањем е н к л и т к е је на почетак реченице нарушено је једно важ-

но правило о распоређивању енклитика: енклитичке, тј. ненаглашене речи које се изговарају заједно са акцентованом речи испред себе, не могу стајати на почетку реченице, него могу да се јаве тек иза прве наглашене речи (уп. пр. 44) или иза везника.

Напомена. — За распоређивање синтаксичких јединица обично се употребљава термин ред речи. Речи су, наиме, најмање јединице које „могу да мењају место у реченици“. Међутим, речи се распоређују као синтаксичке јединице у оквиру виших синтаксичких јединица, а и више синтаксичке јединице имају одређени распоред. Зато је боље уместо о реду речи говорити о распоређивању синтаксичких јединица.

2. СЛОБОДА У РАСПОРЕЂИВАЊУ РЕЧЕНИЧНИХ КОНСТИТУЕНАТА

547. Распоред: субјекат + предикат + прави објекат (или скраћено: С П О) јесте типични распоред конституената предикатске реченице формиране са прелазним глаголом, каква је и предикатска реченица „испричати“ у пр. 44. Но то није и једини могући распоред. Ако погледамо следећих шест реченица:

(Пр. 46) Иван је ударио Марка (- С П О)

(Пр. 47) Иван је Марка ударио. (- С О П)

(Пр. 48) Ударио је Иван Марка. (- П С О)

(Пр. 49) Ударио је Марка Иван. (- П О С)

(Пр. 50) Марка је Иван ударио. (- О С П)

(Пр. 51) Марка је ударио Иван. (- О П С)

запазићемо да су у њима субјекат, предикат и прави објекат распоређени на свих шест могућих начина, а да су ипак све те реченице граматички исправне. У српскоме језику, наиме, граматички облик именичке јединице (номинатив, односно акузатив) омогућава да се субјекат и објекат идентификују без обзира како су распоређени (и конгруенција глагола са субјектом доприноси лакшем индентификовању субјекта). Зато се субјекат, предикат и објекат могу слободно распоређивати, тј. заузимати разна места у реченици. А то важи и за остале реченичне конституенте (глаголске одредбе и др.). По томе се предикатска реченица разликује од синтагми, у којима су могућности избора распореда мање или више ограничене.

Напомена. — За језике у којима се субјекат, предикат и објекат слободно распоређују употребљава се и термин: језици са слободним редом речи. У језицима са тзв. везаним (фиксираним) редом речи субјекат, предикат и објекат се у принципу јављају само у једном распореду (с тим што од овога правила може бити одређених одступања). Такви језици су, на пример, енглески и француски. У овим језицима именице немају падеже, али распоред С П О обезбеђује идентификовање субјекта и објекта.

Слобода распоређивања не значи да се субјекат, предикат, објекат и други конституенти предикатске реченице распоређују без правила. Напротив, распоред ових конституената је, такође, регулисан синтаксичким системом, и то тако да се покаже значај синтаксичких функција и информативна вредност синтаксичких јединица.

3. ИНФОРМАТИВНА АКТУАЛИЗАЦИЈА РЕЧЕНИЦЕ

548. Каква се све информација може пружити о догађају означеном реченицама у примерима 46—51? Ако се за утврђивање информативне вредности реченица послужимо одговарајућим питањима, неколико могућих информација су следеће:

- (Пр. 52) (Шта се десило?) Иван је ударио Марка.
(Пр. 53) (Шта је урадио Иван?) Иван је ударио Марка.
(Пр. 54) (Кога је ударио Иван?) Иван је ударио МАРКА

Наведени догађај је, међутим, могуће презентирати и другачије. Наиме, ако је особа која интересује учеснике комуникације Марко, информација о догађају може се пружити и овако:

- (Пр. 55) (Шта се десило?) Марка је ударио Иван.
(Пр. 56) (Шта је то било с Марком?) Марка је ударио Иван.
(Пр. 57) (Ко је ударио Марка?) Марка је ударио ИВАН.

Ови примери показују како се истом реченичном конструкцијом (у овом случају предикатском реченицом, „ударити“ састављеном од субјекта, предиката и правог објекта) могу пружити различите информације. Наиме, у примерима 52—54 пружа се информација о Ивану, а у примерима 55—57 — о Марку. Затим, у примерима 52 и 55 све што се исказује реченицом представља нову информацију, у примерима 53 и 56 нова информација је садржана у предикатском језгру, а у примерима 54 и 57 нова информација је концентрисана у само једном конституенту (објекту односно субјекту).

Наведене комуникативне вредности реченица и њихових делова у тесној су вези са комуникативном ситуацијом у којој се реченице употребљавају, а и са језичким контекстом. Зато се може говорити о *информативној актуализацији реченице*, тј. о придавању реченици и њеним конституентима оних информативних вредности које они треба да имају у конкретној, а к т у е л н о ј комуникативној ситуацији.

Које су информативне вредности којима се *информативно актуализује* реченица и како се оне обележавају? — Један од битних начина актуализовања предикатске реченице јесте формирање одговарајуће *реченичне њерсејектине*. То се постиже распоређивањем реченичних конституената и употребом реченичне интонације и реченичног акцента. У типичном случају, реченична перспектива се формира тако што се најпре исказује *носилац њерсејектине*, односно *именички појам* у вези с којим се исказује ситуација означена реченицом. Затим се исказује *предикатско језгро*, тј. помоћу предиката формирани део реченице којим се изриче основни део ситуације и пружа информација у вези са носиоцем реченичне перспективе. Прогресивност реченичне перспективе огледа се и у томе што се *реченични акценат*, као прозодијско обележје битне информације, налази у оквиру предикатског језгра. При томе су могуће две основне ситуације: (1) Цело предикатско језгро носи нову, односно битну информацију (уп. пр. 52 и 55), где предикатско језгро носи главни део нове информације и пр. 53 и 56, где предикатско језгро носи целу нову информацију). Тада се реченичном интонацијом и реченичним акцентом цело језгро издваја као главна информативна целина (за коју се понекад употребљава термин *рема*, од старогрчке речи *rhēma* = глагол). (2) Информација је концентрисана у само једном конституенту, који се обележава изразитим реченичним акцентом и најчешће распоређује на крај реченице (уп. пр. 54 и 57). За такав реченички конституент се каже да је *фокус* (или *информативно њежиситие*), односно да врши информативну функцију фокуса, или да је *фокализован*.

За информативну актуализацију у српском језику веома је важна чињеница да се од реченичних конституената, захваљујући њиховом слободном распоређивању, могу формирати различите реченичне перспективе. Наиме, носилац реченичне перспективе је најчешће субјекат, као главни именички конституент реченице. Међутим, ако се појам о коме се пружа информација исказује неким другим именичким конституентом, он се, ипак, може презентирати саговорнику као носилац реченичне перспективе (уп. пр. 55—57, где је

носилац перспективе прави објекат). Зато је потребан термин којим ће се носити реченичне перспективе, без обзира на његову синтаксичну функцију, означити као појам о коме је реч, тај термин је *тема*. Тема је најчешће субјекатски појам, и тада се субјекат и тема подударају (уп. пр. 52—54).

Захваљујући слободном распоређивању реченичних конституената, субјекат се може употребити и у оквиру предикатског језгра (уп. пр. 55—57). У том случају ово језгро се може прецизније означити као *предикатско-субјекатско језгро* (а предикатско језгро без субјекта — као предикатско језгро у ужем смислу).

Распоред реченичних конституената и реченична прозодија (интонација, реченични акценат, паузе и сл.) не само што су главна језичка средства за обележавање информативне актуализације реченице него омогућавају и стилско варирање информативног ефекта. Наиме, захваљујући посебном начину изговора, као и посебном распореду, поједини делови реченице се могу и с т а њ и, а може се показати и говорников с у б ј е к т и в н и о д н о с према информативности коју носе. На пример, ако садржај фокуса представља нешто неочекивано, то се може истаћи појачавањем реченичног акцената и употребом *сшиљске—паузе* испред фокуса (у писању се обично ставља црта):

(Пр. 58) Иван је ударио — **МАРКА!**

А узбуђеност због информације **исказане фокусом** може бити језички изражена стављањем фокуса на почетак реченице, тј. *инверзијом* (обрнутим распоредом) и употребом узвичне интонације; нпр.:

(Пр. 59) **МАРКА** је Иван ударио!

Распоред реченичних делова и реченична прозодија имају, дакле, и експресивну функцију.

Важно је још уочити да се информативна актуализација не тиче само обавештајних предикатских реченица (које су биле наведене у досадашњим примерима) него и свих других, и независних и зависних, врста предикатских реченица. На пример, да би саговорник знао како треба да одговори на неко питање, он треба да схвати и информативну актуализацију упитне реченице. Упореди различите одговоре на следеће три реченице које имају исти састав и исту синтаксичку структуру, али различиту информативну актуализацију, јер је у свакој од њих фокус на другом реченичном конституенту:

(Пр. 60) Да ли је Иван ударио **МАРКА**? — Да, Марка. / Не, него Николу.

(Пр. 61) Да ли је Марка ударио **ИВАН**? — Да, Иван. / Не, него Зоран.

(Пр. 62) Да ли је Иван **УДАРИО** Марка? — Да, ударио га је. / Не, само га је гурнуо.

А важност информативне актуализације зависних реченица показују следећа два примера:

(Пр. 63) Ако Иван **ДОНЕСЕ КЊИГУ**, зови ме!

(Пр. 64) Ако књигу донесе **ИВАН**, зови ме!

У примеру 63 битно је да књига буде донесена, а у примеру бр. 64 да онај ко донесе књигу буде Иван.

Вежбе

1. Направи питања за следеће реченице: (а) Иван чека **ЈАСНУ**. (б) Јасну чека **ИВАН**. (в) Иван **ЧЕКА** Јасну.

2. За заповедну реченицу: **Нека Иван однесе Марку речник!** може се поставити питање: **Шта Иван треба да уради?** Која би питања требало

поставити да се као одговор добију следеће реченице: (а) Нека Иван донесе речник **МАРКУ!** (б) Нека Иван однесе Марку **РЕЧНИК!** (в) Нека **ИВАН** однесе Марку речник!

3. Употребљавајући речце *да* или *не* и одговарајући конституент, одговори на следећа питања: (а) Да ли је Иван однео речник **МАРКУ?** (б) Да ли је Иван однео Марку **РЕЧНИК?** (в) Да ли је **ИВАН** однео Марку речник?

4. РЕЧЕНИЧНЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

549. Основну перспективу субјекатско-предикатске реченице илуструје следећи пример:

(пр. 65) Марко (пажљиво) чита (књигу).

Носилац реченичне перспективе је субјекат, тј. реченични конституент који на синтаксичком плану представља носиоца ситуације: то је именичка јединица у независном падежу (номинативу), са којом конгруира предикат и у односу на који се исказују поједини делови реченице (уп. гл. 35.5). Оно што се приписује субјекту износи се предикатом (уп. *чита*), с тим што се уз предикат групишу зависни реченични конституенти којима се, заједно с предикатом, описује језгро ситуације (уп. *пажљиво чита*, *чита књигу*, *пажљиво чита књигу*). Основна перспектива у оваквим реченицама је, дакле, *субјекатско-предикатско-предикатско* *језгро*:

Модел бр. 1

Субјекатска перспектива	=	$\underbrace{\text{СУБЈЕКАТ}}_{\text{Носилац}} + \text{ПРЕДИКАТ (и са њиме)}$ <i>перспективе</i>	$\underbrace{\text{групписани зависни реченични конституенти}}_{\text{Предикатско језгро}}$
-------------------------	---	---	---

Што се тиче зависних реченичних конституената који се не групишу с глаголом у информативну целину (предикатско језгро), то су најчешће разни типови одредби. Као пример може да послужи следећа **ОДРЕДБА МЕСТА**:

(пр. 66) а. У *својој соби* (,) Марко пажљиво чита књигу.
 б. Марко (,) у *својој соби* (,) пажљиво чита књигу.

Овакви конституенти — а они се јављају у свим типовима реченица — на информативном плану могу се означити као *уводни конституенти*; у пр. 66 употребљена је, дакле, *уводна* **ОДРЕДБА МЕСТА**. Уводни конституенти такође доприносе формирању реченичне перспективе, али нису њени носиоци. Они се распоређују пре глагола, било на сам почетак реченице (уп. 66а) или иза носиоца реченичне перспективе (пр. 66б). Кад нису тесно повезане с реченицом, речи и синтагме с таквом функцијом могу се у писању издвојити резезом, односно зарезима (уп. пр. 66); а ако су тако употребљене зависне реченице, оне се обавезно издавајају (в. т. 356). Уводни конституенти могу бити не само тесно везани с реченицом него и блиски функцији носиоца реченичне перспективе (в. т. 351).

Б. СЕМАНТИЧКА ПЕРСПЕКТИВА

550. Примери:

- (Пр. 67) Марку се иде у биоскоп.
(Пр. 68) Марку се гледа утакмица.
(Пр. 69) Марка боли зуб.

илуструју безличне (пр. 67) и личне (пр. 68 и 69) предикатске реченице у којима је стварни носилац ситуације појам означен *логичким* (= *семантичким*) *субјектом* (о овим реченицама в. гл. 36.2). У оваквим реченицама носилац реченичне перспективе је логички (= семантички) субјекат. Граматички субјекат, ако постоји, улази у језгро реченице, образујући с предикатом предикатско-субјекатско језгро (уп. пр. 68 и 69). Пошто овде није битна само синтаксичка функција, него и опште значење носиоца перспективе, тј. логичког субјекта, оваква перспектива се може означити као синтаксичко-семантичка или просто као *семантичка перспектива* (за разлику од субјекатско-предикатске као чисто синтаксичке перспективе). Семантичка перспектива се може представити овако:

Модел бр. 2

Семантичка реченична перспектива	ЛОГИЧКИ (=СЕМАНТИЧКИ) СУБЈЕКАТ+ као носилац перспективе	{ Безлично предикатско језгро Предикатско-субјекатско језгро
----------------------------------	--	--

В. ПРОЦЕСУАЛНА ПЕРСПЕКТИВА

551. У реченицама:

- (Пр. 70) (Напољу) дува.
(Пр. 71) (Напољу) дува ветар.

уопште нема носиоца перспективе. То су, наиме, безличне (пр. 13) или личне (пр. 14) реченице које означавају процесе, стања, збивања и сл., тј. ситуације на које се као општи технички термин може применити назив *процеси*. Зато је ту битно да се језгром реченице, у које улази, кад га има, и субјекат, означи процес. Међутим, пошто нема носиоца перспективе, у оваквим реченицама се често употребљавају уводне одредбе места које служе да ситуација добије конкретни оквир и да се повеже са контекстом. Процесуална перспектива се може приказати овако:

Модел бр. 3

Процесуална перспектива	= (Уводна ОДРЕДБА МЕСТА)	{ Безлично предикатско језгро Предикатско-субјекатско језгро
-------------------------	--------------------------	--

Напомена. — У личним реченицама је могућа и субјекатско-предикатска перспектива, нпр. (Напољу) *ветар дува*. Тада до изражаја долази синтаксичка структура реченице (субјекатско-предикатска), односно реченица се изриче без указивања на њено процесуално значење.

Г. ТЕМАТСКА ПЕРСПЕКТИВА

552. За говорника није битно само коју функцију врши неки именички конституент него и који је појам конкретно означен тим конституентом. То може да покаже следећи пример. Ако је неки младић ударио Ивана, то се Ивановим друговима може саопштити субјекатско-предикатском реченицом „ударили“ на два начина:

(Пр. 72) Неки младић је ударио Ивана.

(Пр. 73) Ивана је ударио неки младић.

У оба случаја пружа се информација о Ивану односно о ономе што му се догодило. Међутим, реченична перспектива прве реченице то не показује. У њој је, наиме, употребљена основна, тј. субјекатско-предикатска, перспектива, којом се овде само показује да је дата радња поступак неког младића. У другој реченици, међутим, носилац перспективе је објекат, или тачније — реченични конституент којим је означен онај појам о коме се у датој комуникативној ситуацији пружа информација, тј. Иван. А радња се исказује предикатско-субјекатским језгром, које јој даје процесуални карактер. Цела ситуација се, дакле, исказује као нешто што се догодило Ивану.

Овакв носилац реченичне перспективе којим се означава појам кога се стварно тиче информација назива се *тема*, односно врши информативну функцију теме. Тема и носилац основне реченичне перспективе најчешће се подударају. Но није увек тако, као што показује пример бр. 73. Тада, захваљујући слободном распоређивању реченичних конституената, може (или треба) да се употреби перспектива која обезбеђује одговарајућу информативну актуализацију реченице и која се зато може назвати *информативном перспективом*. А пошто је у њој носилац перспективе тема, оваква информативна перспектива се прецизније може назвати *тематском перспективом*. Њен модел је:

Модел бр. 4

Тематска перспектива = Тема + предикатско(-субјекатско) језгро

Д. ПРЕЗЕНТАТИВНА ПЕРСПЕКТИВА

553. Реченице као што је:

(Пр. 74) Био један цар . . .

којима често почињу народне приче, формиране су са неким *егзистенцијалним* глаголом (нпр. *било, живео*), тј. глаголом који означава постојање субјекатског појма. То су, дакле, *егзистенцијалне* реченице (в. т. 449). Но ове реченице имају и одређену информативну (и стилску) функцију — да започну приповедање у *ођењем* у причу појма означеног субјектом. То се одражава на њиховој реченичној перспективи: субјекат ту није носилац реченичне перспективе, него информативно најважнији конституент реченице, који се саговорнику презентира на крају реченице довозујући се на већ изречени *егзистенцијални* глагол. Овакве реченице имају, дакле, *презентативну перспективу*.

Са презентативном перспективом могу да се употребе и реченице формиране помоћу глагола који у оквиру такве перспективе имају значење *појава* и *вања*; нпр.:

(Пр. 75) У собу уђе Иван.

Поред егзистенцијалних глагола и глагола појављивања, и поједини други глаголи могу се у приповедању искористити за увођење субјекатског појма „на сцену“. Упореди реченицу „трчаги“;

(Пр. 76) Поред брзог воза трчи друмом сеоски пас.

којом почиње Андрићев запис наведен на почетку следеће главе. У таквим случајевима, међутим, може се употребити и основна, субјекатско-предикатска перспектива (в. коментар уз ову реченицу у следећој глави, т. 560).

Б. НАРАТИВНА ПЕРСПЕКТИВА

554. У примерима као што су:

(Пр. 77) Пођем ја даље и сретнем Марка.

(Пр. 78) Зовне побратим побратима у сватове (нар. прича).

употребљена је *наративна* (= *приповедачка*) *перспектива*, односно *наративна инверзија*. Наиме, ове реченице би могле да се употребе и са стилски неурталном субјекатско-предикатском перспективом:

(Пр. 79) Ја пођем даље и сретнем Марка.

(Пр. 80) Побратим зове побратима у сватове.

Међутим, распоређивањем субјекта иза глагола и формирањем предикатско-субјекатског језгра ситуацији се даје процесуални, динамични карактер (нарративном ефекту доприноси и употреба историјског презента). Оваква перспектива се, дакле, употребљава као стилски поступак у усменом и у писаном приповедању, комбинујући се често са другим нарративним стилским средствима. (За разлику од презентативне перспективе субјекат овде није истакнут реченичним акцентом).

5. ФОКАЛИЗАЦИЈА

555. Један од важних начина информативног актуализовања реченице је *фокализација* неког реченичног или синтагматског конституента. Она се јавља када само један одређени конституент носи нову или битну информацију. Тада тај конституент представља *фокус* (или *информативно тежиште*) реченице, што се обележава изразитим реченичним акцентом и у већини случајева распоређивањем фокуса на крају реченице.

Неки случајеви фокализације заснивају се на томе што је информација исказана нефокализованим делом реченице већ позната („дата“, редундантна) или се мање-више подразумева, те је само оквир за изрицање фокализоване информације. На пример, постоје реченични модели у којима глагол служи само да се преко њега субјекатском појму на одговарајући начин припише информација исказана допуном, уп.:

(Пр. 81) Тања станује *близу школе*.

(Пр. 82) Марко живи у *Београду*.

(Реченице: *Тања станује* и *Марко живи* не доносе никакву нову информацију.) И одредбе могу да буду фокализоване из истог разлога. На пример, ако је познато да Марко игра кошарку, онда у реченици:

(Пр. 82а) Марко *одлично* игра кошарку.

само одредба начина носи нову информацију (та одредба се, и кад је овако фокализована, обично распоређује уз глагол!). Слично је и у реченици:

(Пр. 83) Марко се вратио кући *шек* у 11 *саћи*.

где није битно да се Марко, као и сваког дана, вратио кући, него је битно кад се вратио. На сличан начин се фокализује и субјекат у реченицама које служе да се идентификује субјекатски појам, нпр.:

(Пр. 84) Награду је добио *Марко*.

А и у реченицама са презентативном перспективом најинформативнији конституент је субјекат (в. т. 553).

Сродна са овим случајевима је и фокализација која се јавља у одговорима на питања постављена упитним заменицама и прилозима, нпр.:

(Пр. 85) *Шта* си купио? — (Купио сам) *књигу*.

(Пр. 86) *Кад* си купио књигу? — (Књигу сам купио) *јуче*.

У таквим реченицама информативан је само конституент чији садржај одговара упитној речи, а остали делови реченице су редувантни и већином се елидирају.

Разлог за фокализацију може да буде и то што се само дати конституент налази у опсегу негације, питања или контраста. Упореди:

(Пр. 87) Зоран не студира *право* (него *медицину*).

где се негира само садржај фокализованог конституента (о овоме в. т. 534).

Упитни фокус илуструју упитна заменица и упитни прилог у пр. 85 и 86. А контрастирање фокуса може да илуструје пример:

(Пр. 88) Зоран студира *медицину*, а Јелена (студира) *архиџектуру*.

До мање или више *узвичне* (фокализације долази када је за говорника оно што означава неки конституент посебно важно, необично, неочекивано или уопште изазива код њега неку емоционалну реакцију; нпр.:

(Пр. 89) Зоран је купио (—) *аушо!*

(Пр. 90) Дошао је (—) *Иван!*

Сви наведени типови фокуса могу се истицати у говору појачавањем реченичног акцента и употребом експресивне паузе, која се у писању обележава цртом (уп. пр. 89 и 90). Међутим, истицање узвичног фокуса постиже се и антиципативном инверзијом, тј. исказивањем фокуса не на уобичајеном месту него ближе почетку или на самом почетку реченице, нпр.:

(Пр. 91) НИКОЛА је добио награду! (уп.: Награду је добио Никола.)

(Пр. 92) ИВАН долази! (уп.: Долази Иван.)

А у узвичним реченицама са речцом *ли* фокус се (заједно са *ли*) увек распоређује на почетак реченице:

(Пр. 93) *Ту ли* сте се сакрили!

(Пр. 94) *Мене ли* си нашао да лажеш!

Поред фокализације реченичних конституената, јавља се и фокализација синтагматских конституената, и то када је у њима концентрисана нова или битна реченична информација. Нпр:

(Пр. 95) *Коју* књигу да узмем? — (Узми) *јорњу* (књигу).

(Пр. 96) *Немој* узимати *доњу* књигу (него *јорњу*).

6. ИНФОРМАТИВНА АКТУАЛИЗАЦИЈА ЗАВИСНОСЛОЖЕНИХ РЕЧЕНИЦА

556. У зависносложеним реченицама, тј. предикатским реченицама у којима постоји конституент изречен зависном реченицом, информативна актуализација се врши на основу принципа који важи и за просте предикатске реченице. То се може показати на примеру (1) субјекта и (2) одредбе времена изречених зависним реченицама.

(1) Народна пословица:

(Пр. 97) Ко рано рани, две среће граби.

исказана је предикатском реченицом „грабити“ у којој је субјекат односна реченица *ко рано рани*. Реченична перспектива предикатске реченице „грабити“ је субјекатско-предикатска, тј. носилац перспективе је субјекат *ко рано рани*, а предикатско језгро чине предикат и прави објекат (с тим што је фокализирани објекат *две среће* истакнут антиципативном инверзијом у односу на глагол). Но, порука садржана у овој пословици могла је бити исказана и помоћу фокализације субјекта, односно реченичном перспективом чији је циљ да се саговорникова пажња концентрише на субјекатски појам:

(Пр. 98) Две среће граби *ко рано рани*.

При том информативна вредност субјекта могла би бити истакнута употребом експресивне паузе, односно црте:

(Пр. 98а) Две среће граби — *ко рано рани*.

(2) Следеће реченице:

(Пр. 99) а. Кад се враћао кући из школе, Марко је срео Зорана.

б. Марко је, кад се враћао кући из школе, срео Зорана.

(Пр. 100) Марко је срео Зорана *кад се враћао кући из школе*.

илуструју актуализације у зависносложеним реченицама у оквиру којих је употребљена прилошка реченица — у овом случају временска реченица са функцијом одредбе времена. У пр. 99 временска реченица у оба случаја има информативну функцију уводног конституента, односно *уводне* ОДРЕДБЕ ВРЕМЕНА у зависносложеној реченици „срести“. Зависносложена реченица се може тумачити као еквивалентна одговору на питање: Шта се десило кад се Марко враћао кући из школе?, тј. временска реченица је укључена у имплицитно питање. У примеру бр. 100, међутим, временска реченица је фокализована, тј. представља фокус зависносложене реченице „срести“. Зависносложена реченица има информативну вредност одговора на питање: Када је Марко срео Зорана?, тј. временска реченица је одговор на питање, а не део питања.

За овакве зависне реченице карактеристична је још једна информативна функција, а то је *додатни конституенти* (у овом случају *додатна* ОДРЕДБА ВРЕМЕНА); уп.:

(Пр. 101) Марко је испред градске библиотеке срео Зорана (,) кад се враћао кући из школе.

Овде је виша реченица довољно информативна и без зависне реченице, тј. зависна реченица носи само додатну информацију, што се може обележити употребом зареза испред временске реченице (в. и т. 496).

7. РАСПОРЕЂИВАЊЕ СИНТАГМАТСКИХ КОНСТИТУЕНАТА

557. Основни принцип распоређивања синтагматских конституента (и синтагматских помоћних речи) јесте да се сви делови синтагме групишу заједно, односно образују јединствен сегмент у оквиру више јединице. Распоред конституената у том сегменту зависи од типа синтагме и од тога да ли је она укључена у информативну актуализацију реченице. Но, за све синтагме се може одредити један *основни распоред*, тј. мање или више типичан распоред који одговара саставу и синтаксичким функцијама зависних конституената. При том је за већину типова синтагми основни распоред заснован на следећа два принципа.

Прво, специфичне одредбе, а то су за именице придевске, односно конгруентне речи, а за глаголе, придеве и прилоге — прилози за начин (и меру), распоређују се испред главне речи, док се остали зависни конституенти распоређују већином иза главне речи. Примери су дати у следећој табели.

Табела бр. 1

	Специфична одредба	Главна реч	Остали зависни конституенти
Именичка синтагма	црна она	горба	од коже која лежи на столу
Глаголска синтагма	пажљиво	читати читајући	књигу
Придевска синтагма	веома	одан	друговима
Прилошка синтагма	веома	далеко	од школе

Друго, ако су испред или иза главне речи два или више зависних конституената, обично су неки од њих уже везани за главну реч и стоје ближе њој, а други су перифернији и стоје ближе почетку односно крају синтагме. На пример, придевске заменице су периферније него придеви:

(Пр. 102) ова
нека
свака } нова књига,

субјекатски и објекатски генитив су уже везани за именицу него друге (предлошко-)падежне јединице:

(Пр. 103) писање *шћамџе* о синоћном концерту,
(Пр. 104) чишћење *одела* од мрља,

а односна реченица се увек налази на крају именичке синтагме:

(Пр. 105) књига о шаху *коју си ми ђозајмио*.

8. РАСПОРЕЂИВАЊЕ ЕНКЛИТИКА

558. *Енклитике* су речи које немају акценат, него се изговарају заједно са акцентованом речи иза које стоје. У српском књижевном језику енклитике су: (1) ненаглашени облици датива и акузатива-генитива лич-

них заменица (*ми, ме, њи, ње, му, ја* итд.), (2) ненаглашени облици глагола „јесам“ (*сам, си, је* итд.), „бити“ (*бих, би, би, бисмо, бисте, би*) и „хтети“ (*ћу, ћеш, ће* итд.) и (3) речца *ли*.

Поред изговора, енклитике се одликују и нарочитим распоређивањем. Следећи примери могу помоћи да се уоче нека од правила којима је њихово распоређивање регулисано:

- (Пр. 106) а. У недељу *се* Иванов брат враћа кући из војске.
б. У недељу (,) Иванов *се* брат враћа кући из војске.
в. У недељу (,) Иванов брат *се* враћа кући из војске.
г. У недељу (,) Иванов брат враћа *се* кући из војске.)
- (Пр. 107) а. **Се* у недељу Иванов брат враћа кући из војске.
б. *У *се* недељу Иванов брат враћа кући из војске.
в. *У недељу, *се* Иванов брат враћа кући из војске.
г. *У недељу Иванов брат враћа кући *се* из војске.

Ако се најпре погледају реченице у пр. 107 закључује се да постоји неколико о г р а н и ч е њ а за распоређивање енклитика. Енклитике *се*, наиме, не могу распоредити на почетак реченице (уп. пр. 107а), иза предлога (107б), иза изразите паузе, односно знака интерпункције (107в), нити могу бити одвојене од глагола ако су распоређене иза њега (107г).

Енклитике *се* могу у м е т а т и, као што показује пример 106, између конституената синтагми, што није случај са распоређивањем других синтаксичких јединица.

Енклитика *се* најчешће распоређује одмах иза почетка предикатске реченице (уп. 106а), али ако се почетни конституент реченице осећа као издвојен (а поготову ако је одвојен зарезом), енклитика *се* распоређује ближе глаголу (уп. 106б и 106в). Није међутим, уобичајено сувише велико удаљавање од почетка реченице (уп. 106г).

Ова правила *се* могу допунити правилима која илуструју следеће реченице:

- (Пр. 108) Када *се* Иванов брат враћа из војске?
(Пр. 109) Иванов брат, који *се* у недељу враћа из војске . . .
(Пр. 110) Иван је рекао да *се* његов брат у недељу враћа из војске.
(Пр. 111) Марков брат је још у војсци, али *се* Иванов брат у недељу враћа из војске.
(Пр. 112.) *Марков брат је још у војсци, а *се* Иванов брат у недељу враћа из војске.

Наиме, када у предикатској речи постоје у п и т н е и о д н о с н е речи (пр. 108 и 109), з а в и с н и в е з н и ц и (пр. 110) и н а п о р е д н и в е з н и ц и (пр. 111), енклитике *се* распоређују одмах иза њих. Изузетак су напоредни везници *и* и *а*, иза којих *се* енклитика никад не распоређује (а *и* напоредни везник *но* синониман са *али*, али не и онај који је синониман са *нећу* и *већ*).

Енклитичка речца *ли* *се* такође распоређује иза упитних речи и иза везника, уп.:

- (Пр. 113) Да *ли* је Иван дошао?
(Пр. 114) Ако *ли* ме неко тражи, зови ме!

Но за ову енклитику је нарочито карактеристично (1) да *се* у упитним реченицама у којима нема друге упитне речи распоређује иза глагола у личном облику (с тим што *се* овај глагол распоређује на почетак реченице):

- (Пр. 115) Долази *ли* Иван?
(Пр. 116) Је *ли* Иван дошао? (*је* је овде наглашено)

(уп. и т 527); и (2) да у узвичним реченицама стоји иза фокуса, који је такође распоређен на почетак реченице, уп. пр. 91 и 92.

Кад у реченици има више енклитика, оне се све распоређују заједно, тј. чине непрекинути низ. А редослед енклитика у том низу регулисан је синтаксичким системом. На пример, у реченицама:

- (Пр. 117) Да *ли си* показао Марку ову књигу? — Да, показао *сам му је*.
(Пр. 118) Да *ли ме је* неко тражио?
(Пр. 119) Сутра *ћемо им се* јавити.

енклитике се не могу одвајати једне од друге нити мењати место.

Вежбе

1. Које су реченичне перспективе употребљене у реченицама: (а) Тања се разболела. (б) Тањи је било лоше. (в) Тању су одвезли у болницу?

2. Каква је перспектива у реченици: Тања је одвезена у болницу.? Која је синтаксичка конструкција употребљена да би се садржај реченице презентирао на овај начин?

3. Ако писац жели да дочара изглед предела и, описујући небо, напише: (а) Небо су покрили облаци. (б) Облаци су били покрили небо. — којом се перспективом послужио да информативно актуализује прву, а којом да актуализује другу реченицу?

4. Каква је перспектива употребљена у предикатској реченици „ићи“ у примеру: Идем ја јуче улицом и сретнем Ивановог брата.

5. У којој би комуникативној ситуацији била употребљена реченица: Тања је изабрана за председника одељенске заједнице., а у којој реченица: За председника одељенске заједнице изабрана је Тања.? Како су информативно актуализоване ове реченице?

6. Како се све могу фокализovati конституенти предикатске реченице „путовати“ састављене од конституената: сутра, Зоран, путује, у Лондон? Која се све питања са упитним заменицама и прилозима и са конструкцијом *Да ли . . . или не?* (тзв. дисјунктивно питање) могу поставити за одговарајуће фокусе?

7. Како су информативно актуализовани реченични конституенти исказани узрочном реченицом у примерима: (а) Пошто је морао да спрема испит, Зоран није отишао на концерт. (б) Зоран није отишао на концерт *иошћо је морао да спрема испит*. (в) Зоран није отишао на концерт, пошто је морао да спрема испит.?

8. Где се може, а где не може распоредити енклитика *смо* у реченици: О том питању, наине, већ дискутовали неколико пута.? Зашто?

9. Зашто енклитика није правилно распоређена у реченицама: (а) Та књига, каже Никола, је врло занимљива. (б) Иванов брат, који се недавно вратио из војске, је већ почео да ради. (в) Београд, главни град наше земље, се налази на ушћу Саве у Дунав.? Где би требало да стоје енклитике, па да њихов распоред буде у складу са правилима синтаксичког система?

47. КОМУНИКАТИВНА КОХЕЗИЈА

1. КОМУНИКАТИВНА КОХЕЗИЈА

559. Ако се погледају предикатске реченице са глаголом „позвати“ у следећим примерима:

(Пр. 1) Марко је позвао Ивана и Зорана на утакмицу.

(Пр. 2) Марко је телефонирао Ивану и Зорану и позвао их на утакмицу.

види се да је исти реченични садржај исказан на два различита начина, и то у зависности од тога да ли је реченица „позвати“ комуникативна целина за себе (пр. 1) или је координирана са претходном реченицом (пр. 2). У другом примеру, наиме, субјекат реченице „позвати“ није изречен посебном речју него се само подразумева на основу конгруентног облика глагола „позвати“ (3. лице јд. м. р.) и на основу субјекта претходне напоредне реченице (*Марко*). А ни објекти нису посебно изречени, него се на њих упућује заменицом *их*. Нема ни помоћног глагола, јер се подразумева да је он исти као у претходној реченици. Дакле, у примеру 2 реченица „телефонирати“ и реченица „позвати“ нису повезане само синтаксички — напоредним саставним односом (обележеним везником *и*) него постоји и текстуално повезивање. Наиме, одговарајућом формулацијом реченичног садржаја показано је да су субјекатски, односно објекатски појмови у обе реченице исти и да се помоћни глагол у другој реченици подудара са помоћним глаголом у првој. Тако је форма реченице „позвати“ прилагођена језичком контексту (у овом случају: реченици „телефонирати“) и тиме је постигнута Шекстијална кохезија (повезаност) међу одговарајућим језичким изразима. Истовремено је језичка форма реченице једноставнија и економичнија него да се исказује и оно што се подразумева на основу претходне реченице.

Један од најчешћих и најважнијих типова комуникативне везе јавља се када је неки именички појам већ споменут, односно познат из претходног контекста. Главна језичка средства за обележавање овакве везе јесу анафорски употребљене придевске заменице *овај*, *тај* и *онај* и личне заменице. При том се тесна веза показује неизрицањем номинатива личне заменице у функцији субјекта (конгруентни облик глагола помаже да се схвати на који се појам упућује), односно енклитичког облика акузатива, датива и генитива личне заменице. А поред наведених заменица, упућивачке речи су и друге показане заменица, и показни прилози (*овде*, *ту*, *тамо*, *онде*, *тада*, *онда*, *овако*, *тако*, *онако*, *оволико*, *толико*, *онолико*).

У другим случајевима може бити потребно да се покаже да дати појам није раније споменут, односно, да је информативно нов у тексту. То се такође може учинити на неколико начина: на пример, употребом придевских заменица *неки* и *некакав*, а у неким случајевима презентативном реченичном перспективом.

Показивање везе међу деловима комуникативних, односно предикатских реченица важно је и за уочавање контраста. На пример, у комуникативној реченици:

(Пр. 3) Тања воли сликарство, а Јасна воли музику.

постојање контраста обележено је и синтаксички — употребом супротног напоредног везника *а*, којим се на одговарајући начин координирају напоредне предикатске реченице, и комуникативно — изговарањем контрастираних конституената са појачаним, контрастивним акцентом. Тај контрастивни изговор се може представити овако:

(Пр. 4) ТАЊА воли СЛИКАРСТВО, а ЈАСНА воли МУЗИКУ.

Напомена. — Пошто су предикати исти, предикат друге реченице се може елидирати. Та елизија се у говору обележава паузом, а у писању цртом: Тања воли сликарство, а Јасна — музику.

2. ЈЕДАН ПРИМЕР КОМУНИКАТИВНИХ ВЕЗА У ТЕКСТУ

560. Како се комуникативном кохезијом (повезивањем) формира тзв. везани текст, може да покаже анализа следећег записа Иве Андрића из књиге *Знакови изред њуша* (бројеви су додати да би се комуникативне реченице лакше идентификовале):

1) Поред брзог воза трчи друмом сеоски пас. (2) Млад и пуст, јури што га ноге носе. (3) Тако неколико секунда, па онда заостаје немоћно. (4) Видим га само још као тачку која се креће. (5) И ишчежава. (6) Али шта мари! (7) За њега је главно да се креће највећом могућном брзином. (8) Свак чини што може.

1) У првој реченици потребно је идентификовати „сцену“ на којој се одвија описани догађај и представити (презентирати) „јунака“ овог записа. Андрић је то могао постићи употребљавајући типичну, стилски неутралну реченичну перспективу: субјекат + предикатско језгро, с тим што је употребом придевских заменаца *један/неки/некакав* могао да покаже да о овом сеоском псу пре тога није било речи; уп.:

(Пр. 2) (*један/неки/некакав*) сеоски пас трчи друмом поред брзог воза.

Међутим, Андрић је изабрао презентативну реченичну перспективу: најпре је идентификовао сцену: *Поред брзог воза (и: друмом)*, па је на то надовезао радњу трчања, и то не као поступак вршиоца радње, него као начин манифестовања на „сцени“ којим се читаоцу презентира „јунак“ — сеоски пас. Дакле, успостављање везе између претходно споменутог „јунака“ и читаоца може се постићи и презентативном реченичном перспективом и употребом одговарајућих придевских заменица (а и комбинацијом једног и другог).

2а) Субјекатски појам у предикатској реченици „јурити“ идентичан је са споменути^м сеоским псом. То се мора обележити, с тим што је могуће употребити неколико језичких средстава. То показује следећи пример (знаком Ø обележено је одсуство номинатива личне заменице):

(Пр. 2) Млад и пуст, *џај* (сеоски) пас/он/ Ø јури . . .

Сва три језичка средства — показна заменица (*џај*), лична заменица (*он*) и одсуство номинатива личне заменице, имају овде тзв. *анафорску* функцију, односно функцију у п у ћ и в а њ а на (претходни) контекст. Употребом ових језичких средстава читалац се подстиче да за интерпретацију реченице употреби оно што је сазнао из претходне реченице, а истовремено се успоставља сми-саоно веза са појмом означеним синтагмом сеоски џас. Од ова три средства Андрић је изабрао најекономичније и најкохезивније — одсуство номинатива личне заменице, које показује да постоји непосредна комуникативна веза са раније означеним субјекатским појмом.

2б) У другој предикатској реченици (*ишчежава ноге носе*) Андрић је оставрио анафорску кохезију употребом акузатива личне заменице у енклитичком облику (*ја*). Употреба пуног облика (*њеја*) или синтагме са показном заменицом (*џога сеоској џса*) текстуално не одговара. Овде се, наиме, не успоставља анафорска веза између делова две посебне комуникативне реченице (као у прет-

ходном случају), него између делова тесно повезаних предикатских реченица унутар исте комуникативне реченице (између објекта зависне и неизреченог субјекта шире реченице). Зато се мора употребити најкохезивније језичко средство, а то је овде енклитички облик заменице.

Дакле, одсуство номинатива личне заменице у односу на изрицање заменице (нпр. Ø : он) и енклитички облик акузатива, генитива или датива личне заменице у односу на пуни облик (нпр. ја : њеја, му : њему и сл.) имају посебну информативну вредност: указују на постојање тесне комуникативне везе (овде: анафорске) са појмом на који упућује лична заменица. (Остали примери анафорске кохезије остварене оваквим језичким средствима неће бити анализирани, него ће бити предмет вежбе бр. 1.).

3а) Реченица: *Тако неколико секунда* могла је да гласи и: *Тако јури неколико секунда*. Овде је, наиме, формално изостављен односно *елидиран*, глагол који се подразумева из претходне реченице. Овом *елијом* је не само успостављена смисаона веза између две реченице него је постигнут и економичнији и у овом случају динамичнији језички израз. (Ова *елијична* предикатска реченица може се означити као: предикатска [„јурити“], при чему се угластим заградама показује да глагол „јурити“ није изречен у тексту).

Друга веза са контекстом (трећу нећемо спомињати) јесте анафорски прилог *иако*, чије се значење такође мора интерпретирати на основу претходне реченице.

3б) У предикатској реченици: *ја онда заостаје немоћно* такође је употребљен један анафорски прилог — *онда*. Њиме се прецизира значење напоредног (координативног) везника *ја*, који је обележје синтаксичке везе међу предикатским реченицама, и то саставног односа са значењем узастопности (сукцесивности).

4) Ова реченица је могла да почне и овако: *Ја ја видим . . .* Но, без обзира да ли је номинатив личне заменице изречен или није, овде се не ради о успостављању анафорске везе, односно везе с претходним контекстом, већ о упућивању на учесника комуникације, у овом случају на аутора записа. Наиме, као што је речено у гл. I т. 7, учесници комуникације се не идентификују именицама или именичким синтагмама, него одговарајућим личним заменицама (или одсуством личне заменице са функцијом субјекта).

Речца *још* такође има одређени кохезивни ефекат јер се при њеној употреби подразумева претходно трајање дате ситуације.

5) Реченица: *И ишчезава*, у мање кохезивном облику гласила би: *И која ишчезава*. По својој синтаксичкој врсти и функцији (то је односна реченица са атрибутом функцијом, уп. реченицу: *која се креће*), ова предикативна реченица би у стилски неутралној формулацији текста била употребљена као део претходне комуникативне реченице, која би онда гласила:

(Пр. 3) Видим га само још као тачку која се креће и (која) ишчезава.

Дакле, Андрић је осамостаљивањем односне реченице прекинуо синтаксичке везе, али је остала текстуална веза, јер се реченица бр. 5 осећа као наставак претходне реченице. На тај начин везник и, који би требало да повеже две функционално паралелне односне реченице у оквиру исте комуникативне реченице, овде повезује две комуникативне реченице.

6) Везник *али* такође повезује једну комуникативну реченицу са претходним текстом, ако не зато што је та реченица осамостаљени део претходне, него зато што постоји смисаона веза између *иша мари* и претходног текста.

Оваква употреба напоредних везника (*и, а, али* и др.), а и везника *јер*, на почетку комуникативне реченице, тј. употреба чија је сврха да се комуникативна реченица надовеже на одређени начин на претходни текст, назива се понекад *надовезивачком ујошребом*, а везници који се тако употребљавају — *надовезивачким везницима*.

И у овој реченици номинатив заменице која би требало да буде упо-, требљена у функцији субјекта није изречен. Међутим, то није лична заменица него именички употребљена заменица *шо* (уп. *Али иша шо мари!*), којом се такође успоставља анафорска веза.

У вези с контрастирањем треба истаћи и следеће: ако се контрастира појам на који се упућује личном заменицом, номинатив личне заменице у функцији субјекта мора бити изречен, а у зависним падежима се мора употребити пуни, а не енклитички облик; на пример:

(Пр. 5) *Она воли музику, а ја (волим) сликарство* (уп. *Воли музику, а волим сликарство.)

(Пр. 6) *Њој се допада тај филм, а мени се не допада*. (уп.: Допада *јој* се тај филм, а не допада *ми* се.)

И паралелност треба обележити: то се најчешће чини речцама *и* (уз одрични глагол: *ни*) и *шакође* (лична заменица уз коју стоји речца мора бити изречена у пуном облику). Упореди дијалог:

(Пр. 7) — Иван игра кошарку.
— И Зоран. / Зоран *шакође*. (са елипсом)

Текстуална кохезија се не јавља само унутар комуникативне реченице него и између таквих реченица. На пример, ако би се комуникативна реченица Пр. 66 надовезивала на следећу комуникативну реченицу:

(Пр. 8) Марко није хтео да сам иде на утакмицу.

она би могла да има следећи облик:

(Пр. 9) Зато је телефонирао Ивану и Зорану и позвао их на утакмицу.

Сада би субјекат реченице „телефонирати“ био повезан са субјектом реченице „хтети“ (из пр. 8), а прилогом *зашо* била би показана смисаона веза која спаја садржину комуникативне реченице у пр. 9 са реченицом у пр. 8: оно што је изречено у пр. 68 је последица онога што је садржано у пр. 8.

Разне врсте на до вез и в а њ а комуникативних реченица блиске напоредним односима, обележавају се надовезивачким везницима: *и, а, али, него, ња, јер* и сл. (Унутар комуникативне реченице ови везници — изузев везника *јер* — имају функцију координирања синтаксички напоредних јединица). А смисао везе и међу комуникативним и међу предикатским реченицама показује се и разним прилозима, речцама и изразима: *стиоја, зашо, онда, заштим, иша, дакле, међушим, уосталом, време шоме, с једне стирани, с друге стирани, прво, друго, шреће* итд.).

Као други пример међуреченичне комуникативне кохезије може да послужи одговор на питање:

(Пр. 10) Када се вратио Иван?

Одговор би могао да буде:

(Пр. 11) Иван се вратио синоћ.

али је комуникативно примеренији облик:

(Пр. 12) Синоћ.

Реченица у пр. 12 реализована је у форми која показује комуникативну везу одговора са питањем: **изостављени су сви комуникативно сувишни (редундантни) делови** и реченица је формално сведена само на део који носи нову информацију (фокус). Оваквом *елипсом*, тј. формалним изостављањем конституената чији се садржај подразумева из претходног контекста (или из комуникативне ситуације), саговорникова пажња је усмерена директно на битни део одговора, а постигнута је и економична комуникација.

Реченица и њени делови повезују се и са комуникативном ситуацијом. На пример, говорник не означава себе својим нити саговорника његовим именом, него употребљава личне заменице (*ја, ти, Ви*), за које је из комуникативне ситуације јасно на кога се односе.

Дакле, у *шексти* — а у науци о језику се под текстом подразумева не само производ писане него и усмене комуникације (дијалога) — долази до две врсте повезивања: (1) синтаксичким функцијама и напоредним односима сви делови комуникативне реченице се повезују у *синтаксичку структуру*; и (2) међу појединим јединицама успостављају се *текстуалне везе*, којима се остварује *текстуална кохезија*, односно тзв. *везани шексти*, а постиже и економичнија комуникација. Текстуалне везе засноване су на разним смисаоним и информативним односима (упућивање, надовезивање, контрастирање итд.), али и на формалним односима (уп. елипсу). За реализовање текстуалних веза постоје разна језичка средства: упућивачке речи (пре свега заменице и заменички прилози), надовезивачке речи, елипса, распоред реченичних делова, реченична прозодија и др. И информативна актуализација реченице (в. гл. 46) представља важан фактор кохерентне комуникације.

Текстуална кохезија се, видели смо, јавља не само између комуникативних реченица и њихових делова него и између делова исте комуникативне реченице, јер и ти делови улазе у састав текста. С друге стране, кохезија се не реализује само у тексту једног говорника него и између реплика у дијалогу.

Сем тога, говорник на сличан начин успоставља везу и са *комуникативном ситуацијом*, па се, шире узев, може говорити о *комуникативној кохезији*.

Вежбе (I)

1. Како ће се координирати и како ће се при том текстуално повезати предикатске реченице: *Зоран не ђознаје Милана и Зоран је чуо за Милана?*

2. Како ће у односу на реченицу „однети“: *Иван је однео Марку речник*. изгледати одговарајуће реченице „однети“ као кохезивни одговор на питања: (а) Шта је Иван однео Марку? (б) Ко је Иван однео речник? (в) Ко је Марку однео речник? (г) Шта је урадио Иван?

3. У чему се испољава комуникативна кохезија у реченици: *Донео сам ти речник*, којом се Иван обраћа Марку?

Вежбе (II)

1. Пронађи случајеве анафорског повезивања именичких појмова у Андрићевом запису који нису наведени у анализи тога записа. Прокоментариши начин на који је остварена анафорска веза у сваком од тих случајева.

2. Пронађи и опиши текстуалне везе (и њихова обележја) у следећем одломку којим почиње Андрићева приповетка *Моси на Жейи*.

Четврте године свога везировања посрну велики везир Јусуф, и као жртва једне опасне интриге паде изненада у немилост. Борба је трајала целу зиму и пролеће. (Било је неко зло и хладно пролеће које није никако дало лету да гране.) А са месецом мајем изиђе Јусуф из заточења као победник. И живот се настави, сјајан, миран, једноличан. Али од оних зимских месеци, кад између живота и смрти и између славе и пропасти није било размака ни колико је оштрица ножа, остаде у победнику везиру нешто стишано и замишљено. Оно неизрециво, што искусни и нападени људи чувају у себи као скровито добро, и што им се, само покаткад, несвесно одражава у погледу, кретњи и речи.

Живећи заточен, у осами и немилости, везир се сетио живље свога порекла и своје земље. Јер, разочарање и бол одводе мисли у прошлост. Сетио се оца и мајке. (Умрли су обоје још док је он био скроман помоћник надзорника царских штала, и он је дао да им се опервазе гробови каменом и подигну бели надгробни нишани.) Сетио се Босне и села Жепе, из ког су га одвели кад му је било девет година.

48. СПЕЦИЈАЛНЕ НЕЗАВИСНЕ РЕЧЕНИЦЕ

1. КАРАКТЕРИСТИКЕ СПЕЦИЈАЛНИХ НЕЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА

561. У претходној глави је показано како се предикатске (=финитне) реченице актуализују у односу на комуникативну ситуацију и контекст, чиме се постиже економична и са условима комуникације повезана формулација поруке садржане у реченици. Но постоје и такви типови реченица (у ужем смислу) који већ својом синтаксичком конструкцијом чине формулацију поруке прилагођеном комуникативној ситуацији, односно контексту, као и одређеним експресивним потребама говорника. То су специјалне независне реченице. Ево неколико примера:

- (Пр. 1) Ауто! (уп.: Чувај се аута!)
- (Пр. 2) Ево аутобуса! (уп.: Долази аутобус!)
- (Пр. 3) (Онај човек нас је преварио.) — Неваљалац ((ни)један)! (уп.: Он је неваљалац!)
- (Пр. 4) Неваљалче ((ни)један)! (уп.: Ти си неваљалац!)
- (Пр. 5) Страшног ли времена! (уп.: Време је страшно!)
- (Пр. 6) Тишина! (уп.: Престаните да галамити!)
- (Пр. 7) Напоље! (уп.: Да си сместа изашао напоље!)
- (Пр. 8) Не галамити! (уп.: Не сме се галамити!)
- (Пр. 9) Не! (уп.: Не ради то!)
- (Пр. 10) (Да ли познајеш тога човека?) — Да. (уп.: Познајем га.)

У свим овим реченицама употребљена је минимална формулација потребна да се у конкретним комуникативним условима пренесе одређена порука (с тим што се у неким случајевима могу додати експресивне јединице, као што је *(ни)један* у пр. 3 и 4). Захваљујући томе, реченица је лишена ко-

муникативно сувишних (тзв. редундантних) језичких елемената, чиме је постигнута максимално економична формулација. Ово је могуће зато што комуникативна ситуација или контекст усмеравају и допуњавају саговорникову интерпретацију поруке која треба да се пренесе реченицом. Саговорник у конкретним условима комуникације може, и поред сажете форме реченице, да схвати оно што се подразумева (у усменој комуникацији врло важну улогу има и реченична интонација и гестови). Поред тога што омогућава економичну и динамичну комуникацију, сажета и специфична форма оваквих реченица погодна је и за експресивне комуникативне функције, односно за испољавање говорникових осећања и личног става (и ту је, наравно, интонација веома значајна).

У односу на предикатске реченице којима се у датим комуникативним условима може исказати слична порука, овакве специјалне реченице одликује се, дакле, изразитом економичношћу, и, где је то потребно, посебном експресивношћу. Овим реченицама се могу преносити само специјалне поруке, са одређеним комуникативним функцијама, и то само у одговарајућим комуникативним условима (пре свега у усменој комуникацији). При томе се ради о *независним* реченицама, тј. таквим реченицама (у ужем смислу) које, уз одговарајућу интонацију, односно интерпункцију, служе за формирање комуникативне реченице као завршене поруке. За разлику од њих, предикатске реченице се употребљавају и као независне и као зависне реченице, са разноврсним значењима и функцијама. Затим, баш захваљујући својој експлицитности, оне представљају прецизнији начин формулисања поруке и нису ограничене на одређене комуникативне услове. Зато је најбоље рећи да се предикатске реченице, као главни тип реченица у ужем смислу, и специјалне независне реченице, као споредни типови, функционално допуњавају. Прве омогућавају експлицитну и прецизну формулацију поруке и употребљавају се у најразличитијим синтаксичким функцијама и у свим комуникативним условима, а друге омогућавају сажету, економичну и експресивну формулацију, максимално прилагођену комуникативним условима и говорниковим експресивним потребама, али са ограниченом могућношћу употребе.

У ствари, између предикатских и специјалних реченица нема увек прецизне границе, јер се поједини типови специјалних реченица могу тумачити и као елиптична реализација одговарајућих предикатских реченица (уп. специјалне и предикатске реченице у пр. 3 и 7). Ипак, и кад изгледају као елиптична варијанта предикатске реченице, специјалне независне реченице могу имати нешто специфично. Нпр., специјална реченица у примеру бр. 3 изгледа као именски део предиката одговарајуће копулативне предикатске реченице. Међутим, у специјалној реченици се именици може додати експресивно (*ни*)један, а уз то ова реченица има и своју вокативску варијанту за директно обраћање (уп. пр. 4)

2. КОНСТРУКЦИЈА СПЕЦИЈАЛНИХ РЕЧЕНИЦА

562. Поруке исказане специјалним реченицама само су делимично експлициране (зато се овакве реченице називају и *непошћивим реченицама*). Но, по својој синтаксичкој конструкцији специјалне реченице су потпуне реченице. Наиме, као што је већ речено, конструкција ових реченица, уз одговарајућу интонацију, односно интерпункцију омогућава да се одређена ситуација исказе као комуникативно целовита јединица, тј. комуникативна реченица.

За разлику од предикатских реченица, *лексичко језгро* специјалних реченица не чини глагол у личном облику, него најчешће нека именица или ређе придев или прилог (или с овим речима формиране синтагме) или пак поједине речце (уп. пр. 9 и 10). Ако се као језгро јави глагол, он стоји у неличном облику — инфинитиву (уп. пр. 8).

У синтаксички облик специјалне реченице, важан и за означавање дате ситуације и за обележавање комуникативне функције (и експресивности) реченице, улазе граматички облик лексичког језгра и помоћна реч. Наиме, ако је лексичко језгро нека променљива реч, она стоји у одређеном облику: именица — најчешће у номинативу, али и у зависним падежима (уп. пр. 2 и 5) или у вокативу (пр. 4), а глагол — у инфинитиву. Затим, у неким типовима реченица додају се помоћне речи, као што је узвична речца *ли* (нпр. 5) или показне речце *ево*, *ећо*, *ено* (пр. 2). А као обележје комуникативне функције и експресивности јавља се, наравно, и интонација (или интерпункција).

Конструкција и употребна вредност специјалних реченица регулисане су језичким системом. То могу да илуструју следећа три модела за формирање специјалних комуникативних реченица употребом специјалних независних реченица и одговарајуће интонације (интерпункције).

Модел бр. 1 (уп. пр. 1)

Специјална комуникативна реченица	=	УЗВИЧНО УПОЗОРЕЊЕ	
		Именица\ или именичка синтагма у номинативу	+ узвична интонација /!

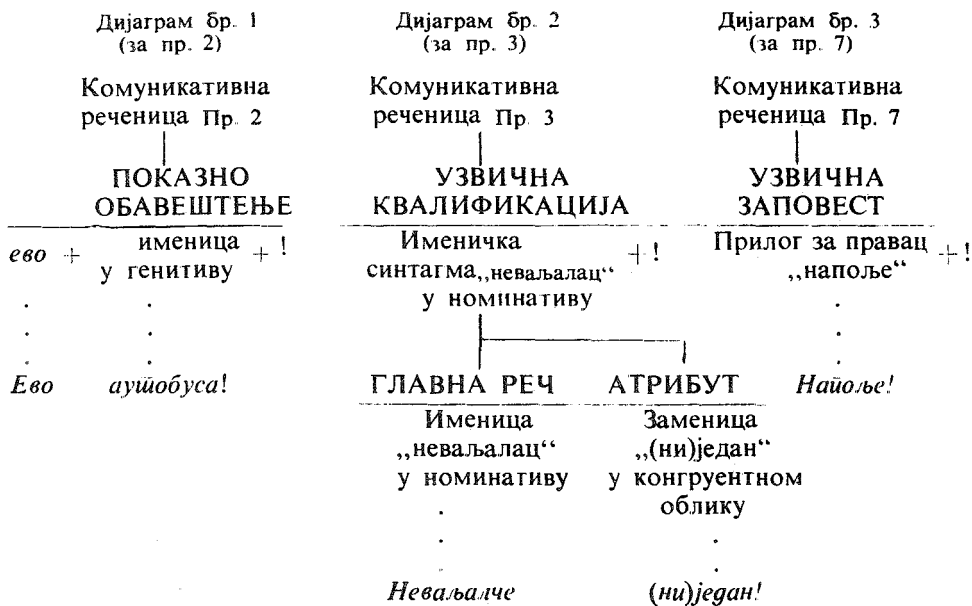
Модел бр. 2 (уп. пр. 5)

Специјална комуникативна реченица	=	УЗВИЧНИ КОМЕНТАР		
		Придев у конгруентном облику (фокализован)	+ <i>ли</i> у генитиву	+ именица узвична интонација /!

Модел бр. 3 (уп. пр. 10)

Специјална комуникативна реченица	=	ПОТВРДНИ/ОДРИЧНИ ОДГОВОР	
		<i>Да/Не</i>	+ обавештајна/ интонација

И специјалне независне реченице, односно помоћу њих формиране комуникативне реченице, могу се анализирати дијаграмом или табеларно:

Табела за примере бр. 4, 6, 8 и 9

При- мер	Специјална реченица	Тип јединице и лексичко језгро	Синтаксич- ки облик	Интонаци- ја или ин- терпункција	Комуника- тивна функ- ција
4	<i>Неваљалче!</i>	Именица „неваљалац“	вокатив	узвична	ДИРЕКТ- НА УЗ- ВИЧНА КВАЛИ- ФИКА- ЦИЈА
6	<i>Тишина!</i>	Именица „тишина“	номинатив	заповедна	СТРОГА ЗАПО- ВЕСТ
8	<i>Не ђаламији!</i>	Глагол „галамити“	одрични инфинитив	заповедна	УОПШТЕ- НА ЗА- БРАНА
9	<i>Не!</i>	Одрична речца „не“	—	заповедна	СТРОГА ЗАБРАНА

Вежбе

1. Анализирај помоћу табеле реченице: (а) Пожар! (б) Ево ти кључ. (в) Какве ли дрскости!

2. Ако и особе које обично питају: *Где идеш?* говоре само: *Куда?*, шта то показује о односу реченице *Куда?* и предикатске реченице сличног значења?

49. СИНТАКСА ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА

563. У морфологији смо дефинисали глаголе као врсту променљивих речи чије су карактеристике граматичке категорије глаголског вида, глаголског рода и, посебно, лица, времена и начина, по којима они имају своју посебну промену (конјугацију), остварену кроз њихове просте и сложене облике (в. т. 238—244) и д.). Сви наведени глаголски облици имају своја значења и своје функције (службе) у језику и у реченици као основној јединици језичког општења. Њих описује синтакса глаголских облика, делећи их на личне и неличне.

А. СИНТАКСА ЛИЧНИХ ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА

ВРЕМЕНА

1. ПРЕЗЕНТ

564. 1.а) У својој основној функцији означавања радње која се приписује неком субјекатском појму, презент означава радњу, стање или збивање који се врше у време када се о њима говори. Тако се говорник (писац) обраћа својим слушаоцима (читаоцима), на пример, следећим саопштењем:

А вечерас, ево, цело вече *седе* на капији и пред истом том Зорком *дискутују* о његовом чланку. Његов главни противник *је* говорљиви и борбени Херак, који све *исмајра* и *кријичује* са ортодоксног социјалистичког гледишта. Остали *учествују* у дебати . . . А две учитељице *ћуше* и *сиремају* невидљив венац победнику. Стиковић *се* слабо *брани*; прво, што сада одједном и сам *види* многе слабости . . . у своме чланку.

(И. Андрић, *На Дрини ћурија*, Просвета, Београд, 1981, 295)

Употребљени облици презента означавају радње које се врше управо у времену саопштавања о њима, са да кад говорник то слушаоцу говори. Пошто време говорења не може бити један тренутак, већ краће или дуже траје, у овој се служби у облику презента могу употребити само несвршени (имперфективни) глаголи. Тако употребљен облик презента назива се *индикативни презент*, или *прави презент*.

Такав је презент, нпр., у разговору (дијалогу) два лица из Ћопићевог текста:

— Шта ти то *радиш*?

— *Црпам* коња, зар *не видиш*.

— Коња?

— Па да, зар *не личи*? . . .

— Па то *је* кобила . . . (Б. Ћопић, *Башића сљезове боје*, Београд, 1983, 50, 51).

Или кад говорник констатује: *Не бојим се од вражјега кота / . . . но се бојим од зла домаћега* (П. П. Његош, *Горски вијенац*, Београд, 1977, стих 528, 530).

565. б) Индикативни презент употребљава се и за означавање радње, стања или збивања који се стално врше, па и у време када се о њима саопштава. То је индикативни *квалитивни презент*, којим се изричу

— познате научне, уметничке и животном праксом утврђене истине, на пример:

Сава се код Београда *улива* у Дунав. — Живот нам *враћа* само оно што ми другима *дајемо*. — Морски пси *једу* тунину, а тунина *се храни* малом рибом, а мала риба *једе* мухе, а ластавице *једу* комарце, а комарци *преносе* заразу и све *се* то *преноси* и *привлачи* по сасвим чудним законима;

— радње које неко уме или зна да врши, на пример:

Марија *говори* неколико страних језика. — Он *свира* на клавиру;

— радње које казују стална стања, а која се констатују и у време говорења:

У овим књигама *налазе се* најлепше песме. — Ти украси *имају* сјај савршенства, а *налазе се* на манастирским порталима.

566. 2. Такође у својој основној временској функцији, презент се употребљава за означавање радњи које су напоредне са неким другим временом, а не са временом говорења о њима: Такав презент назива се релативним презентом. С обзиром на време говорења, такво друго време може бити пре њега или после њега, па се релативни презент дели на три врсте.

а) Н а р а т и в н и или историјски презент је онај којим се означавају радње напоредне с неким временом (или моментом) у прошлости, другим речима — којим се означавају прошле радње, стања или збивања:

Пре неколико дана *идемо* нас двојица улицом, *излагамо* излоге и управо пред књижаром *срећемо* Петра. *Уђемо* у књижару и *купићемо* књигу коју нам је одавно тражио.

У облику релативног презента за прошлост могу се употребити и глаголи свршеног вида, поред ових несвршеног, зато што се радње њима означене могу извршити и у једном тренутку времена у прошлости.

б) К в а л и ф и к а т и в н и презент (релативни) је облик презента којим се означавају радње што се понављају, односно врше онда када се створе услови за њихово вршење:

Чим *се развије* један круг, он *луња* по дворишту као уклета душа, *прилази* другом кругу... *Слуша* шале од којих се други *смеју* громко и неодољиво. *Слуша*... и стрпљиво чека прилику. И кад му *се учини* подесан тренутак, он *уиђа* механички. Неко *иомене* неку земљу, на пример Египат. Заим га *ипрекида* са готовом причом. (И. Андрић, *Проклетиа авија*, Београд, 1981, 21)

Такав је и презент којим се означава вршење радњи по природном реду, обичају и сл.: Сунце *излази* на истоку, а *залази* на западу. — После зиме *долази* пролеће. И у овоме презенту могу се употребити глаголи оба вида, несвршеног и свршеног. Да је то релативни презент (а не индикативни) у квалификативној употреби, доказ је чињеница да се глаголи ова два вида могу међусобно замењивати а да се значење не промени. Потпуно је једнако *После зиме долази пролеће* (са имперфективним глаголом) и *После зиме дође пролеће* (са перфективним глаголом).

в) Презент за будућност је облик којим се означава радња напоредна са временом што долази после времена говорења. Другим речима, то је презент којим се означава будућа радња:

Сутра, после часова, *ићићемо* у Суботицу. — Кад *завршим* школу, *уписаћу се* на студије.

567. г) Гномски презент такође је у врсти квалификативног презента, али он може бити и индикативног и релативног карактера. Индикативног је карактера пословички (гномски) презент када се њиме означава стално (непрекидно) вршење радње, увек, па и у времену када се то вршење констатује: Рибa по дубоку *йлива*. — Кома закон *лежи* у топузу, грагови му *сморге* нечовјештвом. — *Тражи* хлеба над погачу. А релативног је карактера гномски презент у примерима као што су: Ко *се* овцом *учини*, курјаци га *йојегу*, где он означава радњу која се врши кад се стекну услови за њено вршење (тј. = „кад год се ко учини овцом, курјаци га могу појести“). У првим случајевима може се у презенту употребити само имперфективни глагол, у другим — и перфективни и имперфективни. Осим тога, гномски презент је и модалног карактера јер означава и (говорникову) увереност да је дотична радња могућа (По јутру *се* дан *йознаје*).

568. 3. Уз наведену временску употребу, презент има и своју неправу употребу као облик којим се означава став говорног лица према неоствareној (нереализованој) радњи. Презент у таквој служби назива се модалним. Он може означавати:

— радњу која се намерава, одн. жели (из)вршити, нпр.:

Оглазим кући и не *враћам се* више овамо! — Не *дам* ту књигу. — Да *йоћемо* сада кући;

— радњу за коју говорно лице претпоставља да ће се вршити, за коју је уверено да ће се вршити:

Врућина је. *Умирем* од жеђи. — Петар *сйиже* сигурно, чврсто је *обећао*;

— радњу која се износи као услов, могућност за вршење друге радње:

Ако *ушћедимо* новац, ићи ћемо на летовање. — А ако га овако *оставимо*, загазиће и сџм у преступ.

Ниједним од истакнутих облика презента није означена радња која се реализује (сада када се о њој говори), нити радњу која се реализовала у неком прошлом времену, или ће се сигурно реализовати у будућности.

569. 4. Посебну функцију има презент као допуна непотпуним глаголима и неким изразима. Тада се употребљава са везником *га* и може се заменити обликом инфинитива.

а) Тако се употребљава као допуна уз глаголе и изразе који значе жељу, хтење и сл.:

То фра Марко чикад ником ни је хтео *га каже*, а Фазлу нико ни је смио *га ишйа*. — Али је у исто време осећао како му је немогућно *га* ма шта о коме *каже*. — Сељаци ту спуштају терете кад хоће *га се одморе*. — Јер Лазар неће *га се окрене* и *га* је очима *йошражи*. — Увек спреман *га каже* и *брани* оно што је боље прећутати.

б) Презент с везником *га* је таква допуна безличним глаголима стања *шреба*, *ваља*, *мора* и сл.:

Треба *га* *имаш* пред очима ту чињеницу. — И кад је треба ло *га* удари. — Ваља *га се уклонише*, бар за неко вријеме.

в) Презент с везником *га* је таква допуна глаголима са значењем почетка, настављања или завршетка глаголске радње као што су *йочешйи*, *насйавишйи*, *сйаишйи* (са значењем „почети“) и сл.:

Свијет запзи и поче *га јовори*. — Свет поче *га се разилази*. — И стаде *га шрчи* низ стрму махалу. — И одмах настави *га ирчи* како је дочекивао Нијемце. — Претно је да ће све по кући побити, ако се само за један сат престане *га служи* јело и *шочи* пиће. — Онај глас не престaje *га дозива*.

г) Презент с везником *ga*, у разговорном стилу, употребљава се и са значењем и функцијом футура I, тј. као допуна енклитичком облику *ћу, ћеш, ће . . .* : Кад *ћеш* опет *ga goћеш*. — Ја сутра *нећу ga goћем*. — Сутра *ћу ga идем* у позориште.

570. Временски, индикативни или релативни, карактер овако употребљеног облика презента, односно његов модални карактер зависиће од карактера управног глаголског облика:

— у примеру: Ево, сад почињем *ga иишем* — он је индикативног карактера;

— у примеру: Јуче ја почнем *ga иишем*

Јуче сам почео *ga иишем*

Сутра почињем *ga иишем*

Почећу *ga иишем . . .* итд. — презент је релативног карактера и

— у примеру: Нисам спреман *ga иишем*

Желим *ga иишем*

Хтео сам *ga иишем . . .* итд. — презент је модалног карактера.

Таквога је карактера, управо, с а м о у з е т у ц е л и н и с а глаголима, односно изразима које допуњује. Гледано формално, с обзиром на то да се ту може заменити обликом *и н ф и н и т и в а*, који је, пре свега, облик за именовање радње, стања или збивања, и конструкција *ga + ирезенти* може се протумачити као облик за именовање радње коју неко жели вршити, може вршити, почиње вршити итд.

Задатак. — Одредите употребу и значења облика презента у следећим примерима:

(1) „*Леоне*: Каквог случаја? Не разумијем што хоћете тиме да кажете.

Зилбербранић: Мислим да нисте ни с каквим правом смјели говорити о смрти оне несретне жене онако неутрално као да се вас та ствар не тиче!

Леоне: Па ако желите да знате, та ствар се мене доиста ништа не тиче.“

(М. Крлежа, *Госпога Глембајеви*, Просвета, Београд, 1982, 103)

(2) „А мали човек прича даље . . .

— Пазила ме је као очи у глави. Ту што сам поживео четири године у сваком добру! Али моја несрећа, разболи се и умре жена, а ја од жалости не могу те остати, него опет распродам све и кренем у свет. Радио сам свуда . . . “

(И. Андрић, *Проклеша авлија*, Просвета, Београд, 1981, 20)

(3) „Магловити врбаци испаравају се још од прошлог дана, облаци се ковитлају све наниже. Дубина, кроз коју протиче река, мутна је . . . Земља је тамна, невидљива и кишовита.

Шуми и хуји баруштина иза мрака. Сјај месечине пође са ње, појави се над помрчином, прђе и нестане у ноћи, што мокра улази и одлази . . . “

(М. Црњански, *Сеобе*, I, Просвета, Београд, 1983, 25)

(4) „На Јакова удари 1806. године силна војска Турска од Босне, и кад је он не могне узбити попале Турци и похарају многа села по нахији Сокоској и Ваљевској и обладају готово свом нахијом Шабачком, и народ неки побјегне преко Саве у Сријем . . .“

(Вук Ст. Караџић, *Историјски сјиси* II, Просвета, Београд, 1969, 61)

(5) Зрела воћка сама пада.— Пријатељ се у невољи познаје.— Вода свашто опере до погана језика.— Вино и мудрога побудали.

2. ПЕРФЕКАТ

571. У својој основној функцији, перфекат означава да су се радња, стање или збивање (из)вршили пре времена када говорник о њима саопштава, дакле — у прошлости:

Ошшла је к својим пријатељицама и све рекла. — Где је Славко? — Ошшла је у школу. — Јуче су ученици њосећили Војни музеј, а онда су шећали по Калемегдану. — Кад се засишила шетње, кренула је кући.

У облику перфекта могу се, без икаквих ограничења, употребљавати глаголи оба вида, и перфективни и имперфективни. А перфекат, као и презент, има три своје синтаксичке употребе: индикативну, релативну и модалну.

572. 1. Индикативни перфекат је перфекат који означава радњу, стање или збивање који су се (из)вршили пре времена говорња, а говорник време тога (из)вршења одређује непосредно према времену говорња. Када говорник своје слушаоцу саопшти: *Ученици су њосећили Војни музеј и онда шећали по Калемегдану*, то значи да за време разговора о тим радњама дате радње представљају прошле радње и да су, без обзира на то када су се у прошлости извршиле (мало пре, данас, јуче, пре годину дана), одређене непосредно према времену саопштавања.

573. 2. Релативни перфекат је перфекат чија се радња, стање или збивање одређују као прошли посредно према времену говорња. То значи да се између тога времена и радње означене перфектом налази какав моменат пре којег се дотична радња (из)вршила:

Причала ми је мати, био је он сасвим други човек

тј., говорник (писац) износи како је у прошлости причала мати да је он, о коме се говори, пре времена тога причања био сасвим другачији.

574. Индикативни перфекат је најубичајеније време за означавање у прошлости (из)вршених радњи, стања или збивања, а то вреди и за релативни перфекат, посебно када се налази у зависно сложеним реченицама. Ова два перфекта некад је тешко разграничити, посебно у текстовима приповедачког карактера (наративним). Зато је релативни перфекат обично онај чије се (из)вршење радњи може означити временским одредбама *онда*, *тада* и сл. Индикативни перфекат је онај употребљен у ситуацији непосредног говорниковог (пишчевог) саопштавања о прошлој (из)вршеној радњи своје слушаоцу (читаоцу).

Тако се релативни перфекат најчешће јавља у приповедању, када и други облици означавају да је реч о радњама које се посредно одређују као (из)вршене у прошлости:

Без кајања, уосталом, зашто и да се каје, она увиде шта је учинила. Није много мислила о томе како ће то да сакрије... Најпосле, тај муж је то и *хизо*... *Оглазио је* у рат, у нешто потпуно несхватљиво и ужасно за мозак госпоже Дафине, коју је, при самој помисли на онај његов страшни ожиљак од сабље, *прејугала* мука...

(М. Црњански, *Сеобе* I, Просвета, Београд 1983, 80)

575. К в а л и ф и к а т и в н и м п е р ф е к т о м , индикативним и релативним, означава се (из)вршење радње која је дала какво стално својство субјекатском појму, стање које је настало у прошлости, па се као такво може учавати и у садашњости (у времену говорења), одн. у неком прошлом периоду:

А та плажа била је сва од бледожутог и црвенкастог камена и *рушила се* стрмо у море. — На углу, гдје се као мали дечко играо са својим бијелним јањцем, *сшајало је* градилиште — Под једнокатницом *сшајала је* свјетиљка. — Изнад клисуре *нагнале су се* високе стене.

576. 3. М о д а л н и п е р ф е к а т је онај перфекат којим се означава став говорника према неоствареној (нереализованој) радњи. Такав перфекат може означавати:

— условну радњу, стање или збивање:

Да *смо дошли* на време, видели бисмо тај филм. — Да *смо оздравили*, сигурно бисмо радили писмени задатак. — Да је киша *ијала*, усеви би се опоравили од суше;

— друге претпостављене (хипотетичке) радње и сл.:

Ако *сам лаж чуо*, лаж вам казујем. — Јаши вранца, или у Котаре, обоје *смо изибули* главе;

— радње које се изричу као заповест и сл.:

Децо, да *сће* одмах *уђућали!* — Да *се* нисте *макли* одатле!

Ниједним од ових перфеката није означена (из)вршена радња, него се првима од њих изриче услов, другим претпоставка, уверење да ће се радња извршити, а трећим се не казује да су се, „деца уђутала“, него им се изриче жеља (заповест) говорникова да „одмах уђуте“.

577. 4. К р њ и п е р ф е к а т је посебни облик перфекта без помоћног глагола:

Јесен је већ увелико; *ојало* лишће, *проишћали* путеви од кише. — Коњи *ио-чуљили* ушима, па заигравају. — Само му на врату *искочиле* неке плаве жиле. — Цигаре *дојореле*. — *Смркло се*... И *захладило*. — Љето је тада било тек у половини, а суша већ *ошћочела*... *Најале* мухе и комарци.

Најчешће је то релативни перфекат, јавља се у приповедању (нарацији), означавајући (из)вршене радње, стања или збивања у прошлости, посредно одређене према времену саопштавања о њима. Такви су сви наведени примери.

578. Међутим, употребљава се и као индикативни перфекат, тј. са значењем (из)вршења радње у прошлости која се одређује непосредно према времену саопштавања:

Славко, *дошао* Миша! Изиђи да му отвориш капију.

Као такав, крњи перфекат се нарочито често употребљава за означавање (из)вршених у прошлости радњи у насловима новинских чланака:

ДОПУТОВАО ПРЕДСЕДНИК ЗАМБИЈЕ. — *ИТАЛИЈАНСКА* ВЛАДА *ПОДНЕЛА* ОСТАВКУ. — *ПАПАНДРЕУ* *НАЈАВИО* ПОСЕТУ ТИРАНИ. — *ВЕЈАВИЦА* *ОШТЕТИЛА* ВОЈКЕ. — *СНЕГ* *ПАДАО* ЦЕЛУ НОЋ. — *УБИЈЕН* АБУ ЦИХАД.

Уз информацију о (из)вршењу дотичних радњи у прошлости, било када пре времена говорења, крњи перфекат у овом контексту носи и информацију о новостима радње (стања, збивања) за читаоца (слушаоца).

579. Крњи перфекат може бити и модус (начин), тј. може не означавати радњу која се реализовала у прошлости, него, као и пуни перфекат, а и чешће од њега, говорников лични став према (нереализованој) радњи, стању или збивању.

Њиме се такође може, дакле, означавати жеља, претпоставка, увереност да ће се каква радња, стање или збивање (из)вршити, услов и сл.:

Живели младенци! — Живели! (при наздрављању)! — Бежао, не бежао, нећеш утећи (допуштање: „И ако бежиш, и ако не бежиш, свеједно нећеш утећи“). — Био Шапцу, не бијелио се! А, Чупићу, не веселио се! (жеља: „Бели Шапцу, не желим да се белиш...“).

580. Пословички (гномски) крњи перфекат употребљава се у пословицама:

Брада нарасла, а памет не донела. — Што колевка заљуљала, то мотика закољала. — Гдје лажа омркла, ту и осванула итд.

Напомена. — Од крњег перфекта, који је и синтаксичка категорија, дакле, посебна врста перфекта (чије је морфолошко обележје одсуство помснoг глагола *сам, си, је* . . . и у активној и у пасивној конструкцији), треба разликовати оне случајеве у којима се у једној реченици, или у узастопним реченицама, јавља само радни или грпни глаголски придев: *Нашли су је и извукли* сељаци истом пети дан. — *Јуче су ученици посетили Војни музеј, шетали* Калемегданом, *јели* сладолед и *оштили* кући. У њима је синтаксички, и по значењу, пуни перфекат, а помоћни глагол се изоставља да се не би понављао на блиском одстојању.

Задатак. — Одредите значења перфекта у следећим примерима.

(I) Кад су јој рекли да јој је муж и домаћин погинуо, није веровала. Четрдесет ноћи до зоре чекала је она Василија на обали Мораве, седећи под тополом за коју су чамце везивали кад би одлазили. Ту тополу, још је он био мали, однела је река . . .

(Д. Ђосић, *Корени*, Ријека, 1972, 227)

(II) Сад кад је морала да иде, није јој се ишло и желела је да остане . . . Затим упале у собу у којој је тога дана било много устајане прашине и у којој је Исакович прегледао једно седло причево . . .

(М. Црњански, *Сеобе*, I, Просвета, Београд, 1983, 115)

(III) А наш Хасим, гледао и он, гледао, па није више могао да одоли срцу. Затражио изун од команданта да се испне и скине каурски барјак . . . Говорио му Хасим ко је и одакле је и уверавао га . . . Најпосле, командант га отерао . . .

(И. Андрић, *Осајичани*, Сабрана дела VIII, Просвета, Београд, 191, 291)

(IV) То ће учинити макар главу изгубио. — По што купио, по то и продао.

3. ФУТУР I

581. У својој основној употреби, футур I означава радњу, стање или збивање који ће се (из)вршити после времена говорења или после неког другог времена на које се мисли. То је временска употреба футура I, која има две синтаксичке категорије.

1. Индикативни футур I је онај којим се означавају радње, стања или збивања што ће се (извршити) после времена говорења о њима, дакле — у будућности. То су случајеви кад у говорној ситуацији саопштавања слушаоцима (читаоцима), говорник (писац) каже:

Ја ћу вам *помоћи* да нађете ту улицу. — Они *ће* сада *ојћи* у школу. — Петар *ће* догодине *мајурирати*. — Него објасните нам ствар и кажите све. *Биће* лакше за нас и боље за вас.

2. Релативни футур I је онај којим се означавају радње, стања или збивања који су будући у односу на неко друго време, а не у односу на време говорења. То су случајеви када се то друго време означава неком временском одредбом или управном реченицом:

Мачвани се дигну и ударе на Лешницу, али пре него што *ће угарити* поизопијају се. — Знао је да *ће* га *сумњичити* и да без глобе *неће* *проћи*. — Изгледало је да *ће* *поћи* очевим стопама. — Предлажу му да заустави воду и да пошаљу момка до фра Мије Гргића, пароха, који *ће* *дати* два дуката за фра Марка. — Саградићу кућу где *ће живети* наши синови.

582. Врло често релативни футур I, означавајући радњу која је будућа у односу на неко прошло време, прелази у категорију **п р и п о в е д а ч к о г** (наративног) футура I:

Дуго га је посматрала, па *ће* тек одједном *рећи*. — Куд се то дева род с наше јабуке? На то *ће* *рећи* најстарији син: ја ћу ноћас чувати јабуку —

— тј. њим се означава у прошлости извршена радња, дакле, исто оно што означава перфекат (па је *рекла*, на то је *рекао*), или аорист (па тек одједном *рече*, на то *рече* син). Разуме се, он је и тада употребљен у релативној временској служби.

583. Футуром I се означавају и радње, стања или збивања који су се у прошлости вршили по неком реду, понављали се по навици, обичају више пута, те на неки начин обележавају тиме вршиоца:

За поштена момка и од поштена рода слабо *ће* ко *ојети* дјевојку, нити *ће* такви момак *ојћи* у отмицу (Вук Ст. Караџић). — Врло је вредан ученик: он *ће* увек *урадити* домаћи задатак, *гоћи* на час и пажљиво *слушати* предавања.

У оваквој служби облик футура I једнак је квалификативном презенту и може се њиме замењивати.

584. 3. У модалној употреби футур I означава став говорног лица према нереализованој радњи, стању или збивању. Тада је то **начин** (модус) и њиме се изражавају:

а) жеља и заповест:

Изићи *ће* ван! — *Огнећеш* ово писмо на пошту!

б) намера:

Шути, болан! *Појћемо* је на жицу још ноћас да игра. — Камо та дјевојка да игра? *Плашићемо!* — Носим књиге које *ћу* *читати* на одмору;

в) могућност, услов, погодба; допуштање (концесија):

Како *ћу* ти *исусити* крпу платна / кад је мени снаха Видосава / савезала косу за диреке (нар. песма). — Ако *ћеш* *гоћи* на време, добићеш ту књигу. — Иако *ће* се *намучити*, победиће сигурно;

г) спремност за радњу (да се она учини):

Ми го можемо учинити ако *ћемо прејорети* неколико хиљада људи (Вук Ст. Караџић);

д) неминовност, сигурност:

Ама ко те пита даш ли ти; и главу *ће* ти *узети*. — Јер богами *ћеш* ноћас *поинути* од студени;

3) претпоставка, нада, сумња и несигурност:

Јамачно *ће бити* и више оваквих примера (Вук). — *Биће* истина да пролеће долази. — Тешко да *ћемо* ове године *ићи* на море. — *Ваљда ће се* рат *завршити*.

585. Модални карактер многим примерима овога футура I дају модалне речце (*можда, ваљда, сигурно*), изрази или модални глаголи, нпр.: *Н а д а м о се да ћемо их ситићи*. — *Ч и н и л о* јој се да *ће* је сви *најуситији*, односно језичка ситуација. Уколико је језичка ситуација таква да више истиче в р е м е н с к е елементе, или уколико се уз футур I употребљавају временски прилози, уколико *ће* тај облик више бити в р е м е, а мање *н а ч и н*. То проистиче и из основног значења футура I: њиме се износи радња која тек треба да се оствари, и то после времена говорења, у будућности.

586. Најзад, футур I употребљава се и у пословицама (гномама):

Подмукло псето најприје *ће ујести*. — Ко прст да, и руку *ће гати*

То је гзв. г н о м с к и ф у т у р, којим се износи у в е р е н о с т да оно што се пословицом каже вреди за свако време, што значи да је и гномски футур модалног карактера.

Задатак. — Објасни значење облика футура I у датом тексту.

(I) — Путујем! — рече Мића неодређено...

А ја? Шта ћу ја?

— Јављаћу ти се...

— Како — јављаћеш? — јекну/отац/, али се брзо смири.

— Зар ти није добро код куће?

— Јесте, разуме се, али биће ми добро и тамо! Не брини, добро ће ми бити! — покуша Мића да му објасни...

(О. Давичо, *Песма*, Београд, 1974, 125)

(II) *Глембај*: Ти *ћеш* прије или касније *свршити* у лудници!...
Леоне: Слушајте, Зилбербрант, никакве ваше цифре *неће* мене *увјерити* о томе да је баруница добротворка!...

Зилбербрант: И ја се надам да *ћеће* ви *бити* центлмен...

Леоне: А то што је вама један „параноидни“ тип рекао да сте ви љубавник једне Глембајице, *тко ће* у то *вјеровати*?

(М. Крлежа, *Господа Глембајеви*, Београд, 1982, 111—117)

(III) У сваком поједином случају, са сваким осумњиченим лицем он је играо нарочиту игру. Караџоз *ће* можда већ сутрадан, прелазећи Авлију, пресрести оног првог „невиног“ и одједном наставити разговор од пре три недеље. Прићи *ће* му нагло, унети му се у лице, гледајући као да *ће* га прождрети...

(И. Андрић, *Проклећа авлија*, Просвета, Београд, 1981, 31, 33—34)

4. АОРИСТ

587. У својој основној, временској употреби аорист означава радњу, стање или збивање који се су вршили, односно извршили у одређеном времену прошлости или у времену говорења о тој радњи, што значи да су и у једном и у другом случају то прошле радње, стања или збивања. И аорист се употребљава у индикативу, релативу и модусу.

1. Индикативно употребљен аорист означава радњу што се извршила у времену говорења, или се вршила до једног тренутка у томе времену. Тако кад се каже:

Сад је баш *срејох* на степеницама. — Ево, *прођоше* поред прозора ваши другови. — До овог часа *чишах* ову занимљиву књигу

— обавештени су саговорници да су дотичне радње (гл. *сресџи*, *прођи*), извршене, као прошле, управо сада, кад се то саопштава, односно да су се вршиле (гл. *чишају*) до једног тренутка у времену саопштавања. Уз овако употребљен аорист могу стајати прилози *сага* (кад је глагол свршеног вида) *досага* (кад је глагол несвршеног вида). Или се може неким другим језичким средством, па и језичком ситуацијом (разговор, демонстративне речце) указати на то, нпр.:

Појбе ти на Тимоку Вељко, / *Разби* ти се на Равњу Милошу (нар. песма). — Ми ево *иобјео*мо у турску земљу, али куда ћете ви бјезати? (И. Андрић). — *Не чишах* ништа од Г. Донадинија до ове књиге, али ми се чини да ме не вара слух (И. Андрић).

588. 2. Релативно употребљен аорист означава да су се радња, стање или збивање вршили одн. извршили у једном одређеном времену у прошлости, које је изван времена када се о њима саопштава. На то се одређено време може указивати прилошким одредбама *шага*, *онда*, *јуче*, *било када*:

Тада *дође* мој друг и *договори*мо се да учимо. После неколико дана положили смо испит.

589. Релативни аорист најчешће се употребљава у приповедању и то је наративни (приповедачки) аорист, који се јасно може уочити и у само једном одломку из познатог Андрићевог романа:

Седамдесетак година после Карађорђевог буне, *зарађи* се опет у Србији и одмах граница *одговори* устанком. Опет *илануше* и турске и српске куће на висовима. . . Први пут после толико година опет *освануше* на капији одсечене главе погубљених Срба. . . Али све то не *појраја* дуго. Чим рат између Турске и Србије, *исрејаде*, свет се *умири*. Истина, то је био привидан мир. . .

(И. Андрић, *На Дрини ћуприја*, Просвета, Београд, 1981, 134)

Облици аориста уносе у приповедање динамичност, која се заснива на чињеници да и индикативни и релативни аорист означавају, пре свега, доживљене радње. Његовом употребом писац приближава читаоцу радњу као доживљену, па отуда упечатљивију.

590. 3. Модалним аористом означава се став говорников према још неоствареној (неизвршеној / невршеној) радњи, стању или збивању. Облик аориста у модалној употреби може означавати, најчешће:

а) став уверености, сигурности да ће се радња означена аористом извршити или вршити:

Бежите, *изибосмо!* — Дајте им да једу, *погреше* од глади;

б) став намере да се радња изврши / врши:

Ја *огох* у школу. — Ви идите двору бијеломе, / а ја *огох* Смедереву граду;

в) став услова:

Ако *иусших* жива огња, / Гнијездо ћу ти попалити. — Ако *иоћох*, нагледах се јада, / Ак' не *иоћох*, нећу видјет драге.

591. Гномски (пословички) аорист је онај облик аориста који се употребљава у пословицама:

Два лоша *убише* Милоша. — Старо дрво *слџми, нѣ исјрави*. — Без муке се пјесма *не исјоја*, / без муке се сабља *не сакова*.

Њиме се означава став говорног лица према радњи означеној аористом, а тај став је обично став уверености да се радња *може* (из)вршити. Као и приповедачки аорист, и модални аорист иде у синтаксичку категорију релативног аориста када се употребљава у пословицама, јер оно што се њима износи вреди за свако време. Али — и у категорију индикативног аориста, ако се пословица с њим примењује на ситуацију извршења непосредно пре времена говорења.

592. Иако се у дефиницијама свих ових употреба аориста говори о глаголима оба вида, треба знати да се аорист имперфективних глагола врло мало употребљава чак и у приповедачком стилу, а поготову у разговорном језику. Аорист перфективних глагола употребљава се у књижевном језику, посебно у уметничкој књижевности, много више, док га у језику других стилова (научном, стручном и сл.) нема.

5. ИМПЕРФЕКАТ

593. У основној, временској својој служби, имперфекат означава радњу, стање или збивање који су се вршили у о д р е ђ е н о време у прошлости:

Кад сам пролазио поред његове куће, он *сеђаше* на балкону и *чињаше* новине.

Радња означена имперфектом вршила се напореда са неком другом радњом (стањем, збивањем), која је означена, као у наведеном примеру, неким другим прошлим временом (перфектом, аористом, приповедачким презентом и др.), или напореда са неком прошлом ситуацијом која се може означити каквом временском прилошком одредбом (*џага, онда, цео џај дан, џе ноћи*). Употребљава се само од имперфективних (несвршених) глагола. Обележен је значењем д о ж и в љ е н о с т и: означава радњу која се вршила у прошлости лица која су присуствовала њеном вршењу (стварно, или у машти).

594. Због свега тога, имперфекат је само р е л а т и в н о време и највише се употребљава у језику уметничке књижевности, као п р и п о в е д а ч к и (наративни) облик:

Вук Исакович беше отишао, а за њим *несџајаху* и слике њеног прошлог живота, већ мутне. — У њиховим узвицима, Вук Исакович *се чињаше* као неки хришћански светитељ. — Куће и кућишта заборавише, на жену и децу више нису мислили, а своју муку и зној *осећаху* све јаче...

(М. Црњански, *Сеобе 1*, Просвета, Београд, 1983, 88, 175, 94) — којим писац радње вршене у прошлости дочарава читаоцу као доживљене.

595. Имперфекат се употребљава и као к в а л и ф и к а т и в н и облик:

Призор је био диван: под планинским врховима *просџираху се* тамне шуме борова и зелене ливаде, са понеком бачијом.

Њиме се означавају у прошлости уочене радње, односно стања, који као стални остају чак и до времена говорења о њима. Квалификативног је карактера и имперфекат који означава понављање радњи или стања у прошлости: Њихови људи стално *йобољеваху*. — Мало починувши, опет *се скуйљаху* у зору.

596. Г н о м с к и и м п е р ф е к а т је облик имперфекта у пословицама:

Кад се синовац *жељаше*, ни стрица *не иишаше*, а кад *се ражењаше*, и стрину *приишиваше* —

Он се може примењивати на сваку ситуацију која одговара садржини пословице, што значи да има свевременски карактер. Једновремено има и карактер модуса *у в е р е н о с т и* да је нешто тако како се у пословици износи.

Задатак. — Одредите значења и употребу аориста и имперфекта у датом тексту.

(I) а) Од лупе и дозивања пренуше се и Аустријанци на другој обали. Страже осматраху. Дуље се није могло чекати . . . Презаше и заобилазаше оне који су имали опасан и чудан став . . . Алах! Алах! — прихваташе војска и проламаше се . . .

б) Кад са Саве оде на Топчидерско брдо, Зеко и ту нађе трагове рата . . . Још одјек тога ударца није био потпуно несгао, кад се цео ред таквих експлозија сручи на град . . . Тек пошто га боље погледа, Зеко виде да је човек потпуно пијан . . .

в) Нит утјера рачваст колац у земљу, ни твога фра Марка у свети ред, — поручивао је бискуп сестри . . .

(И. Андрић, *Немирна јодина*, Просвета, Београд, 1981, 26, 271, 274)

(II) Све јој се чињаше некако бесмислено. — Чињаше јој се свеједно. — Најрадије трговаше на води. — Болесница *беше* уосталом мирна. — Не *беше* више снажна . . .

(М. Црњански, *Сеобе*, Пносвета 1, Београд, 1983, 83, 58, 86, 169).

597. Напомена о употреби аориста и имперфекта. — И аорист и имперфекат су облици за означавање прошлих радњи, стања или збивања који су у повлачењу пред *п е р ф е к т о м*. Међутим, аорист перфективних глагола је још жива категорија у језику уметничке књижевности. И готово да нема писца који га неће употребити. Имперфекат, међутим, врло је редак, и налази се углавном код писаца који негују класични језик наше књижевности. Па и код њих се чешће налази само имперфекат глагола *биџи*, док је имперфекат свих осталих глагола сасвим усамљена појава (нпр.: Сутра ујутро *бијаше* мутан дан. — А они *бијаху* лоле и расипници. — *Бјеше* у њега друг. — *Бијаше* оскудно и водоплавно прољеће. — Болесница *беше* мирна. — Неспретни, мада *беху* већином стасити), осим у језику уметничког књижевног дела, и то зависно од стила појединог писца.

6. ПЛУСКВАМПЕРФЕКАТ

598. Плусквамперфекат означава радњу, стање или збивање који су се (из)вршили у прошлости пре неке друге, такође прошле, радње, односно означава стање настало иза извршене радње а које је истовремено са неком прошлом ситуацијом о којој се говори:

- (а) Кад је човек стигао у Цариград, Ђамила су већ били уиуиили Латиф ефендији. — Крилетић се је управо био обрџао и умивао се гласно, кад Станић дође по њега. — После буна и ратова бејаху наишли неред, оскудица, глад и свакојаке болести. — Вук Исакович беше оишишао, а за њим нестајаху и слике њеног прошлог живота. — Французи их све догле не беху иримеишили;
- (б) Та висока дјевојка бијаше сасвим избезумљена од страховања. Говор јој се био одузео. Гледала је уочено и тупо у свијет. — Врата су била исирулела.

У примерима под (а) значење в р ш е њ а радње у прошлости, пре неке друге прошле ситуације је сасвим сагледљиво, док у примерима под (б), у којима се налази плусквамперфекат глагола стања, мање је видљиво вршење радње или збивање а више само с т а њ е које је настало после извршења радње, и за које се констатује да је било у неком времену у прошлости. У примерима под (б), где је у реченици субјекат *дјевојка* уместо трпног придева *избезумљена*, односно радног глаголског придева *одузео* (говор јој се био *одузео*), могли су се употребити и прави придеви (. . . бијаше сасвим *луда*, . . . говор јој је био *нечујан*), при чему би од глагола остао само имперфекат, односно перфекат, којима би се особине казане правим придевима приписивале субјектима (дјевојци, говору), наравно, као *онда*, *тада* (у оно време) присутне.

599. По свом синтаксичком карактеру, плусквамперфекат је увек р е л а т и в н о време (вршена, односно извршена радња у прошлости одређује се п о с р е д н о према времену говорења о њој). Све је ређе у употреби, посебно ретко се употребљава облик са имперфектом помоћног глагола *биџи* (*бејах говорио, бејаше говорио . . .*), који — када се употреби — даје тексту архаичан тон. Када се ипак употреби, најчешће се нарочито и с т и ч е да је већ била извршена / вршена њиме означена радња у времену када се почела вршити, или када се вршила радња означена каквим другим прошлим временом: Они су били *уишали*, кад сам ја стигао.

Задагак. — Одредите значење плусквамперфекта у примерима наведеног текста.

(I) Било је позвано много Филипу непознатих људи, а од свију најгласнији био је Липахов неџак. — Све је испало оштро и много одрешитије, него што је он био одлучио. — Све је то било намјештено у Бобочкином стану заправо као у казалишту. — Још у Будиму, кад није била навршила ни тринаесту годину . . . , открио се Бобочки мотив тјелесне тајне . . .

(М. Крлежа, *Поврајак Филија Лаичиновића*, Просвета, Београд, 1968, 96, 99, 109, 111)

(II) Пошто им не беху свезали колена кад су им били скинули опанке, то им босе ноге беху раскречене. — Били су им везали руке на леђа, али им преко лица нису бацили никакве крпе. — Скидоше их драгони и положише на кола, сред дворишта оних кућа крај којих беху ухађени и везани. — А пред вече беше лично изведен пред Карла Лотариншког.

(М. Црњански, *Сеобе I*, Просвета, Београд, 1983, 154—155)

НАЧИНИ

7. ИМПЕРАТИВ

600. У својој основној синтаксичкој служби императив је облик за означавање модуса (начина) заповести, жеље или молбе да се изврше радња стање или збивање означени глаголом у томе облику:

За следећи час *донесити*е домаће задатке. — Молим Вас, *кућиш*те ми ту књигу. — *Чекај*мо док се они не врате. — *Буди*те нам здраво! — *Нека* Славко *однесе* писмо на пошту.

То значи да се императивним облицима означава говорников став према нереализованој радњи, радњи која тек треба да се (из)врши, ако се уопште буде (из)вршила.

601. Осим у овој својој функцији, императив се може налазити (истина, у старијој књижевности и у народним говорима) и у служби *н а р а т и в н о г* (п р и п о в е д а ч к о г) и м п е р а т и в а, када означава радњу која се вршила или извршила у прошлости:

Е бели, што бијаше један, омален а брз, па нагб да бјежи, а ја се натурао за њим. Па, како ме Бог дао брза, *иош*еци, те *иош*еци, те *иош*еци (И. Андрић, *Приповешке*, СКЗ, Београд, 1924, 64). — И док је земља била још мокра кб непечена ћаса, он се *ирикради* и ноктима *изреби* лице божје земље

(И. Андрић, *На Дрини ћурија*, Београд, 1981, 257).

Без обзира на то у којем је лицу употребљен субјекат реченице, наративни (приповедачки) императив ће увек бити у облику 2-ог лица јединине.

602. Будући да такав императив означава радњу која се (из)вршила у одређено време у прошлости, он је потпуни синоним са приповедачким аористом, приповедачким презентом и крњим перфектом, па се у конкуренцији с њима скоро потпуно изгубио из савременог језика.

Истог је тог карактера и к в а л и ф и к а т и в н и и м п е р а т и в, с тим што још даје информацију да се радња њиме означена у прошлости понављала по неком реду или навици: Није мене по снијегу зима, но је мене на оцаку зима код мојега нерадосна војна, ја с' *иримакни*, а он се *одмакни*, ја га љубим, а он ме отури (Вук Караџић, *Народне њесме*). У таквој је служби сасвим обичан презент перфективних глагола (нпр.: Он *дође*, *седне* с нама, *иојије* кафу и *оде*, тако сваки дан . . .), па се императив с том функцијом изгубио из савременог језика.

603. Гномски (пословички) императив је овај облик употребљен у пословицама:

Чини добро, не *кај* се, *чини* зло, *нагај* се! — *Пуси* певца на праг, он ће и у *кућу*.

Углавном је модалног карактера, тј. означава став говорног лица, нпр. став у слова („*Ако чиниш* добро, нећеш се *кајати* . . .“), *допушгања* (*Крсти* вука, *вук* у гору = „*И ако крстиш* вука, он ће *побећи* у гору“) и сл.

8. ПОТЕНЦИЈАЛ

604. У својој основној реченичкој служби, *п о т е н ц и ј а л* (кондиционал, могући начин) означава став говорников према нереализованој радњи, стању или збивању, и то тако што се тим ставом процењује да постоје

(а) могућност вршења или извршења тим обликом означене радње:

Осим тога Турци *би* тога капелана *смаи*рали одмах повереником и уходом и то *би се освеш*ило целом Реду. — Нема више ничега на свету што *би* ме *зачу*дило — Да јој је дошао муж, она *би* му *била* *рекла* зашто је то учинила;

(б) жеља или спремност за (из)вршење потенцијалом означене радње или стања:

Ја *бих*, брате, *нега* *пош*ојоо заједно с мишоловком у врелу воду. — Ученици су рекли да *би* радо *пош*ли на излет. — Сав тај крај он *би* *био* најрадије *си*алио или *про*дао;

в) намера да се (из)врши радња означена потенцијалом:

Човек, да *не би* *кло*нуо и *си*ао, вара сâм себе. — Он је настојао да скрене разговор на садашњи међународни положај *не би* *ли* тако *чу*о шта мисли;

(г) услов под којим се врши радња, стање или збивање означено обликом потенцијала:

Јер кад *би* сви *криви* *дос*иели овамо, ова *би* Авлија *морала* *би*ићи од мора до мора. — Само *и*реварили *би*ше *се* ако *би*ше из тога *зак*ључили да он неће још дуго живети — Ако *би* *пало* још кише, жетва *би* *била* богатија.

Управо зато што се овај облик јавља и у независним реченицама са значењем могућности, жеље и спремности, а не само у условним реченицама (зависним), предност дајемо термину *п о т е н ц и ј а л* (могући начин) над термином *к о н д и ц и о н а л* (погодбени начин).

605. Начин *п о т е н ц и ј а л* употребљава се и са службом облика за означавање реализоване у прошлости радње. Он је *т у н а р а т и в н о г и к в а л и ф и к а т и в н о г* карактера, јер означава радње које су се понављале пре времена говорења о њима, у прошлости, дакле:

Усред разговора Ана Марија *би* *ош*инула свога коња и *о*дјурила до самог краја пута, а затим *би се* *вра*ћала кораком. — Али кад *би се* *дес*ило да се миш заиста *ух*вати, *пробудила* *би* га лупа и он *би* *уш*ајао, *о*билазио око уплашеног миша, *и*решио му прстом и главом. — Говорио је братру кад год *би* *га* *в*идео. — Оне *би* *тада* још дубље *по*инуле главе, песма *би* *им се* *зам*рсила и *иски*гала.

Ту је он у синтаксичкој категорији релатива, са значењем које имају глаголска времена (перфекат, презент, имперфекат) у истој категорији.

Задатак. — У следећем тексту нађите облике императива и потенцијала; одредите њихова значења.

(I) /Мића/ *ипак* рече:

— Да си ти био добар војник и довео борбу до краја, ја не бих морао сад да се борим за сина кога још немам . . .

— Марш! — викну Жика . . . — Нисам ти отац. Ништа ти нисам. Ништа ми ниси. Одлази. Одлази, кад ти кажем . . . Било му је криво што вређа сина. Али зашто га Мића не воли? Но зар би и он волео оца који му не би давао да дахне, који би се у све мешао, . . . који би га вређао и унесрећивао вређајући га . . .

. . . Отац бану из своје собе с оделом у руци.

— Причекај ме док се обучем. Испратићу те . . .

(О. Давичо, *Песма*, Нолит, Београд, 1974, 129)

(II) Голи одмах зарони у мрак куће . . .

— Смрт фашизму — рече.

— Нека вам буде сретно — рече тихи глас . . . Тада жена схвати да ваља пожурити. Скочи к огњишту, узме с пепела лонац па из њега улије млијека у мањи суд од литре . . .

— Пиј ти — рече Дјечак.

— Узми — строго рече Голи . . . Жена им напуни још једном:

— Испијте све, испијте све . . .

(Вј. Калеб, *Дивовића прашине*, Загреб, 1982, 144, 145—146)

(III) У једно од најпријатнијих доба године, скоро преко ноћи, расцвјетао би се у баштици крај наше куће црни слез и љупко просинуо из копљасте поцрњеле ограде. Он је у мирна сунчана јутра зрачио тако повјерљиво и умиљато да то није могло измаћи чак ни дједову оку и он би одобровољено гунђао мајући се по дворишту:

— Пазидер га, сва се башта модри као чивит . . .

(Б. Ђопић, *Башта слезове боје*, Просвета, Београд, 1983, 23)

9. ФУТУР II

606. Футур II (футур егзактни), у основној својој функцији, означава нереализовану радњу за коју говорник претпоставља да ће се (из)вршити после времена говорења, у будућности, пре неке друге будуће радње или истовремено с њом: *Ако будемо сиили* на време, добићемо улазнице за ту представу. — *Кад буду разматрали* предлог у скупштини, разговараће о примедбама из јавне расправе. — *Док не буду добили* решење о стану, становаћемо заједно.

Из овога је видљиво да је футур II пре свега начин (модус), а у тој својој синтаксичкој функцији означава

(а) да су радња, стање или збивање њиме означени услов за вршење неке друге радње:

У њој ће бити и за нас двоје живота, ако ти *будеш* хиџела. — И не мсже да јемчи за себе и своје поступке, ако *буде морао* да остане дужевде. — Али ако *буде узнемиравао* варош, онда нека бира један од два пута који воде из Травника;

(б) да су радња, стање или збивање њиме означени само могућни:

Да *не буду* куда *оиили* од куће?

(в) да су нереализована радња, стање или збивање, у претпоставци, напоредни са неком другом будућом радњом:

Учинићу за вас све што *будем могао*. — Ко *не буде знао*, неће положити испит. — Уколико *се буде повећавала* продуктивност рада, утолико ће расти стандард радних људи.

607. Уз ово своје (модално) значење, футур II има и елемената временског значења, утолико што на ту нијансу значења указују временски везници *кад*, *чим*, *док*:

Кад будемо завршили посао, ићи ћемо кући. — *Чим будем сииао*, јавићу ти се телефоном. — *Док будемо ручали*, разговараћемо о свему.

Иако се ту може говорити о временско-хипотетичком (дакле, временско-модалном) значењу, случајеви употребе имперфективних глагола у реченицама (зависним) с везником *док*, нпр., упућују на претежност временског састојка у томе значењу (*Док будемо ручали*, разговараћемо о свему = „*За време ручања разговараћемо . . .*“).

608. Чисто временско значење (када је у синтаксичкој категорији релатива) футур II има када је у облику пасива, при употреби у приповедању, за означавање у прошлости извршених радњи. Граматике наводе мало таквих примера:

Тада Јаков *буде позван* у Београд. — Не може човек ништа примати, ако му *не буде дано*. — И тако *буду* четири поста *изабрана*.

— углавном из старијих језичких фаза нашег књижевног језика, или из текстова писаца који негују класични вуковски израз језика.

Б. ЗАМЕНЉИВОСТ (АЛТЕРНАТИВНОСТ) ЛИЧНИХ ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА

609. Лични глаголски облици подељени су на (а) времена и (б) начине само према основним њиховим функцијама у реченици, односно према основним њиховим значењима. Али, како смо већ рекли, већина глаголских облика може се међусобно замењивати, и у категорији времена, и у категорији начина. Такође, времена се могу употребљавати са значењем начина и, обратно, начини — са значењем времена.

Видели смо, на пример, да се презент, осим са својим правим значењем радње која се врши у времену говорења, може употребити и са значењем

— перфекта: *Идемо* ми јуче улицом и *срећнемо* пред књижаром друга (= „*Ишли смо* јуче улицом и *срели* друга пред књижаром“); или

— аориста: *Идемо* ми јуче улицом и *срећнемо* пред књижаром друга (= „*Ишли смо* јуче улицом и *срећосмо* пред књижаром друга“); или

— имперфекта: *Идемо* ми јуче улицом и сретнемо друга пред књижаром (= „*Иђасмо* ми јуче улицом и сретосмо друга пред књижаром“).

Тако и перфекат све више замењује плусквамперфекат, тј. уместо: Они *су били усђали* кад смо ми дошли — можемо, без икакве промене у значењу рећи: Они *су* већ *усђали* кад смо ми дошли; уместо: После буна и рата, *това бејаху наишли* оскудица, *неред . . .* можемо рећи: После буна и ратова *наишли су* оскудица, *неред*.

610. Исто тако, времена се могу употребљавати уместо начина, па тако, презент може имати функцију и значење

— императива: Да *иођете* сада, децо, кући (= „*Пођише* сада, децо, кући); или

— потенцијала: Ако га овако *осђавимо*, загазиће и сам у преступ (= „*Ако бисмо* га овако *осђавили*, загазио би и сам у преступ“).

611. Такође се и начини (императив, потенцијал, футур II) могу употребљавати изван својих основних служби. Видели смо да императив може означавати извршену прошлу радњу (у приповедању): Па, како ме Бог дао брза, *иошеци*, те *иошеци* (= „ја потрчах, те потрчах . . .“), а да потенцијал може означавати радњу која се понављала у прошлости: Усред разговора

Ана Марија би ошинула коња и одјурила до самог краја пута, а затим би се враћала кораком — када може имати и квалификативну службу (= „Усред разговора / обично, када год су излазили на јахање / Ана Марија је ошинула свога коња, одјурила и враћала се“), тј. оно што се може рећи и перфектом.

Задатак. — Покажите неку од ових могућности на датим текстовима.

(I) Лево од њега створио се танак и мален круг од неколико коцкара. Међу собом решавају стари коцкарски спор, а ово је као неки суд. Људи су мрачни, а говор стваран, сув и тврд.

— Ти да вратиш човеку паре — каже танким али страшним гласом један дугоња који је очигледно неки коцкарски старешина.

— Ово ћу му вратити! — виче љутито онизак јак чвск . . .

— Ето какав је! Још ранио човека, и умало га није убио — упадају гласови са стране.

— А што да га не убијем?

— Има робија, еј!

— Нека има! Убићу га чим изађем . . .

(И. Андрић, *Проклећа авлија*, Просвета, Београд, 1981, 71)

(II) Филип се куцнуо зловољно и испио у Бобочкино здравље. Остао је даље мрк и нерасположен.

„Вама све ствари изгледају прљаве као кожне болести! То је нека врста дерматолошког погледа на свијет! Ја на жалост нисам дерматолог!“

Сергије Кириловић насмије се тихо, једва примјетљив, у себи . . .

. . . Као раздрте крпе тако се мичу одломци мутних и пијаних Грузинових реченица у Филиповој глави и он има потребу да му одговори . . . Филип је осјећао, како би било потребно да једним јединим пскретом руке збаци са стола сав тај звечећи и звекетави шум тих отрцаних интелектуалних жетона . . . Паралелно, . . . јављала се у њему тиха резигнација: што би човјек глухима тумачио глазбу? Нема смисла . . .

(М. Крлежа, *Повраћајак Филија Лајиновића*, Просвета, Београд, 1968, 155—156)

В. СИНТАКСА НЕЛИЧНИХ ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА

1. ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ САДАШЊИ

612. Глаголски прилог садашњи означава радњу која је истовремена са радњом глагола који се њиме одређује, а који је у личном глаголском облику, и то без обзира на то када се радња главног (одређиваног) глагола врши:

Ево, на станици чекамо воз, *разговарајући* о нашим плановима.

Јуче смо на станици чекали воз, *разговарајући* о нашим плановима.

Сутра ћемо чекати воз *разговарајући* о плановима.

У основној својој употреби, означавајући истовременост њиме означене радње са радњом глагола у предикату, на који се односи, глаголски прилог садашњи означава још и

613. (а) начин вршења радње коју означава лични глаголски облик:

Она, *ћушећи*, пође за мнош. — У тај пар уђе баба, *илачући*;

облик глаголског прилога у њима добија се као одговор на питање *како?*

(б) радњу која је узрок вршења радње глагола у личном глаголском облику:

И, *не узгајући се* у свој глас, без збогом остај одем у своју собу. — *Вугећи* да се спрема олуја, пођоше кућама;

(в) радњу која је услов за вршење радње глагола у личном глаголском облику:

Само вредно *учећи*, можемо постићи одличан успех

— када значи исто што и условна реченица: „Само *ако* вредно учимо . . .“;

(г) радњу којом се допушта или не допушта вршење радње управног глагола у личном облику:

И *учећи* нећеш лако положити испите, а камо ли *не учећи*.

— када има значење концесивне реченице (= „и ако учиш . . .“).

614. Наравно, у највећем броју случајева глаголски прилог садашњи означава напоредну радњу са радњом свога управног глагола (оног у личном облику), па се може приказати да је реченица с њим: *Сџајали су на кайџи о чекујућ и долазак јосџију*, заправо, једнака независно сложеној, напоредној реченици: *Сџајали су на кайџи и очекивали долазак јосџију*.

615. Поред заједничког времена вршења, радња означена обликом глаголског прилога садашњег и радња глагола у личном глаголском облику морају имати и заједнички *с у б ј е к а т*. То се види из свих наведених примера. Уколико се прилог налази уз лични глаголски облик *с л о г и ч к и м с у б ј е к т о м*, наравно, таквог подударанга са субјектом неће бити:

Заболела ме је глава *слушајући* његове приче. — Тешко вуку не *јегући* меса, а јунаку не *ијући* вина. — Хладно ми је *чекајући* воз.

Јасно је, међутим, да се прилог односи на појам изречен формом логичког субјекта (акузативом, дативом): *Ја* се смрзавам *чекајући* воз (Хладно ми је *чекајући* воз).

Напомена. — У језику народних умотворина употребљава се и глаголски прилог садашњи без подударности његовог субјекта са субјектом личног глаголског облика: Тако они тије *јоворећи*, чедо мало паде на земљицу (Вук Ст. Караџић). Такве конструкције нису допуштене у књижевном језику.

616. Поред своје глаголске службе (прилошке, јер је одредба личном глаголском облику), глаголски прилог садашњи употребљава се и са службом коју имају *придеви*:

У граду су се упалиле *свејлеће* рекламе. — Војници су били у *лежећем* ставу и очекивали команду. — Али *угуће* године корзо је био преплављен агресивним јатима девојака. — *Слегеће* пролећа знале су све. — Прошло је време *иујујућих* позоришта. — Говорио је *ирећешим* гоном.

У овој служби гл. прилог садашњи, који означава *с т а л н о* стање, добија све карактеристике придева: облик и промену придева, удаљујући се тиме од глаголских речи (осим што чува њихово значење као лексема). Неки од овако насталих придева у језику се осећају као прави придеви: *врућ*, *мојућ*, *немојућ*, *угући*, *слегећи*. Као такви, гј. као придеви, служе и за творбу правих *прилога* (од облика придева средњег рода): Носила је *револуирајуће* избледелу црвенкасту блузу.

2. ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ ПРОШЛИ

617. Глаголски прилог прошли означава радњу која се извршила пре радње, стања или збивања означених глаголом у личном глаголском облику, чија је он одредба:

И рекавши то, плунуо је и отишао. — Дошавши до пчелињака, застале. — Кренувши доста касно с костањевечког винограда, стигли су до Светога Рока у предвечерје.

Ређе се њиме означава радња која је истовремена са радњом у личном глаголском облику:

Стајали су и разговарали закрчивши пут.

Исто тако, употребљава се да значи радњу која долази после радње означене личним глаголским обликом:

Легао је у постељу покривши се по глави.

618. Као и глаголски прилог садашњи, и прилог прошли означава још и (а) начин на који се врши радња управног глагола:

Не окренувши се и не рекавши ником ништа, уђе у свој чардак. — Тада је, погледавши сва одједном, рекла;

(б) радњу која је узрок вршењу радње управног глагола:

Не мојавши издржати више, спустио је руке низа се. — И избравши уместо живота алкохол, за њега живе и на њему сагоревају.

619. Глаголски прилог прошли углавном се употребљава од перфективних глагола. Сви наведени примери су такви. Врло се ретко употребљава од несвршених (имперфективних) глагола, па граматике наводе мали број таквих примера: *Владавши* тридесет и седам година, остави владу старијему сину својему. — *Чекавши* вас читава два сата, ја сам после морао сам да идем (М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд, 1986, 757—758). При томе истичу да тако употребљени прилози морају имати временску одредбу која показује колико се радња њима означена вршила пре радње глагола у личном облику.

620. Једино се од глагола *бити* глаголски прилог прошли може употребити у служби правог придева: Добили су писмо од *бившег* државног секретара. При томе глаголски прилог има све особине правог придева (деклинацију), као и измењено значење (*бивши* = некадашњи, ранији).

Задатак. — Нађите оба глаголска прилога у следећем тексту и одредите њихову службу и значења.

(I) А једна је грбава старица дизала облак прашине скупљајући зловолно и гунђајући згужвани станиол . . . Филип је наручио чашу млијека. Кидајући вршком прстију већ трећу кифлу, . . . он је зурio у платане . . . Проматрајући тако сиво и намрштено лице грбаве сметларице, . . . Филип се губио у детаљима . . .

Сасвим рефлексивно примијетивши да тај блиједи човјек пуши, . . . Филип је посегнуо за запаљеном цигаретом . . . и бацио је тај смрдљиви горући папир у лепеоник, осјетивши тек сада да му се никотин циједи у грло . . . Гуцнуо је поново гутљај млијека, изгубивши се у читавом таласу прогумисли . . .

(М. Крлежа, *Поврајак Филипа Лашиновића*, Просвета, Београд, 1968, 38, 48)

(II) Пошавши . . . уз Дунав, који им свима беше драг, пук је опет почео да јури као од Срема до Печуја, вичући и ломећи на многим местима плотове . . .

Иђаше јој у посету, . . . помислив више пута да се уклони, застајкујући и предосећајући и тај последњи ужас . . .

При идућим пуцњима, међутим, одјаха коња да га умири и склони . . . Видев да је сам на брежуљку . . . и погледа још једном преко реке, спазивши на другој обали француске предстраже.

(М. Црњански, *Сеобе I*, Просвета, Београд, 1983, 104, 116, 131)

3. РАДНИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ

621. 1) Радни глаголски придев употребљава се као главни део сложених глаголских облика — онај који носи лексичко значење у таквим облицима. Заједно с помоћним морфемама тих сложених облика, радни глаголски придев означава

(а) радњу (из)вршену у прошлости:

Председник Густав Хусак је данас поподне *разговарао* с председником Скупштине Југославије. — Убрзо после путника, авион *су најусијили* и чланови посаде;

(б) радњу (из)вршену пре неке друге радње у прошлости:

Већ *су били просекли* камениту и стрму обалу, кад понестале новача. — Лекари му *беху већ давно рекли* да немају наде;

(в) радње које су услов за вршење неке друге радње, које су нереализоване, у претпоставци говорног лица и сл.:

Ако *бисмо дошли* на време, добили бисмо карте. — *Пио бих* млека. — Ако *будемо учили*, положићемо испите. — Да *сије* одмах *изаши* из учионица на ваздух!

Дакле, као део сложених глаголских облика перфекта, плусквамперфекта, потенцијала, футура II учествује у синтаксичким ситуацијама, описаним напред.

622. 2) Сам радни глаголски придев је и облик *к р њ е г п е р ф е к т а*, и употребљава се са свим његовим значењима:

И Ђоркан *заборавио* своју жалост, повратила му се смјелост. — *Заклопио* очи на лелече и завија. —

— која су описана у поглављу о перфекту (в. т. 577—580).

623. 3) Ако радни придев стоји уз именицу и одређује је, он добија све одлике правог придева (деклинацију):

Шетали смо се по *озеленелој* шуми. — Ево их и *испишавих* из послератног заноса. — *Прошле* вечери вратили су се рано. — Са *цокисе* кабанице цедила се вода. — *Прецепаде* јабуке гранама га ударају по лицу, младо лишће му мили по челу. — Пун *усиреишних* осећања, враћао се кући.

Прави придеви могу постати само радни глаголски придеви непрелазних глагола који означавају стање, и то само свршених (перфективних) глагола. Од несвршених таквих глагола (са значењем стања) у нашем језику има само неколико: *врео, врела, врело; зрео, зрела, зрело; кључао, кључала, кључало; неваљао, неваљала, неваљало*, који су постали прави придеви (*врела вода, зрело воће*).

4. ТРПНИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ

624. 1) Трпни глаголски придев служи за грађење пасива (трпног стања), дакле, сложених глаголских облика, означавајући да је на некоме или на нечему (из)вршена радња:

Јуче смо *позвани* на отварање изложбе. — Били смо *расцејкани*, служили у свим војскама. — Кад су кола *нашоварена*, кренули су даље. — Нешто је већ *испийнуто*. — Овај филм је *приказиван* више пута.

У овој функцији употребљава се трпни глаголски придев само прелазних глагола.

625. 2) Сам глаголски трпни придев употребљава се и као пасивни крњ и перфекат:

Пронађена нафта. — *Унишћене* прве ракете средњег домета и сл. у новинским насловима.

626. 3) Трпни глаголски придев, најчешће од прелазних, али и од непрелазних глагола, употребљава се и у служби правог придева, тј. у функцији одређивања именице — као агрибут, апозитив или именски део предиката:

Са својим *поцејаним* шаторима, он се стидео од осталих војника. — Могао је да види и сељаке који су гресли последње *необране* воћке. — Помисли без мржње на Мићу и, гледајући га *скамењеној, сивргнутој*, помисли да добро крије своју патњу. — Са *уилаканим* дететом на руци, он се био придигао. — Чекао је, удишући мирис дима *зайаљених* трава. — Разговарали су о *вољеним* и *поштованим* људима.

Као што се види у овим примерима, од прелазних је глагола трпни придев *поцејан, необран, зайаљен* (поцепати шатор, не обрати воћку, запалити траву), али је од непрелазних *скамењен, сивргнути* (скаменити се, стврднути се и сл.). Гради се од глагола оба вида (перф. и импф.).

У овој служби трпни глаголски придев има све особине придева: значи сталну особину, има деklinацију, облике неодређеног и одређеног вида, компарацију.

5. ИНФИНИТИВ

627. Инфинитив је глаголски облик којим се именују радња, стање или збивање. Он представља глагол као реч (лексему) у речнику и нема категорије лица, времена и начина, као ни категорије граматичког броја и рода, који се налазе у осталим глаголским облицима. Зато се још назива (домаћим гермином) и *неодређени глаголски облик*: *јоворићи, њеваћи, најисаћи, рећи, доћи, сести*.

1) У реченици инфинитив се најчешће употребљава у функцији допуне, и то

а) глаголима непотпуног значења типа *моћи, шребаћи, морати, хћећи*;

Нико га није могао *одвикнути* од чобанских псовки. — Требало је све испите поново *полатати, радити*. — Ноћас морамо *прећи* Саву. — И не мили ми се ова свијећа за капом кад помислим да је ваља *зайалићи*. — Хтели су *доћи*, али није било више места у авиону;

б) глаголима делимично непотпуног значења типа *желети, смећи, умети* и сл.:

Они желе *чути* његово мишљење. — Сада смо смели слободно *ићи* куда желимо. — Зар ти умеш *рачунаћи*;

в) глаголима кретања, као допуна с функцијом и значењем намерне реченице:

Отишли су *појражићи* бензин на некој пумпи;

г) глаголима који значе почетак, прекид и наставак радње:

Поче *се койаћи* тунел кроз Глогово. — И стадоше *се скуйлаћи* коњаници. — Киша престаде *пагаћи* после три дана. — Окрене се и настави *иричаћи*;

д) изразима с именицама и придевима непотпуног значења:

Нема смисла *бранићи* нешто што се не може одбранити. — Ученичка је дужност *учићи* и спремати се за животни позив. — Досадно ми је о свему томе *јоворићи*.

628. 2) У служби с у б ј е к т а реченице инфинитив ће бити употребљен када се радња означена инфинитивом ставља у центар мишљења, говора о њој као о појму коме се нешто приписује:

Учићи је задовољство. — *Разгледаћи* излоге је занимљиво. — Није лако *радићи* у руднику.

У таквој служби инфинитив је најчешће управни члан субјекатске синтагме (групе речи са функцијом субјекта, нпр. *разгледаћи* и з л о г е, *радићи* у ш у м и).

629. 3) Инфинитивом се може изражавати и став према нереализованој радњи. Тада је то обично са значењем заповести, жеље и сл.:

О аористу *видети* на стр. 389. — Све остаје код тога: *зарићи* тијело што дубље у те сумраке и та свитања. *Осјећаћи* око себе клокот врела и мирис раслиња и тако *не мислићи* ништа. *Дисаћи*.

У првом примеру инфинитив значи што и императив: „О аористу *видиће* на стр. 389!“, у другом жељу, која би се изрекла глаголом *желећи* са инфинитивном допуном: „(Филип је желео) *не мислићи* ништа, (желео је) *дисаћи*“, или неким глаголским начином, нпр. потенцијалом: „Филип *не би мислио* ништа“, „Филип *би дисао*“.

630. Најзад, инфинитив се употребљава за творбу облика футура I (будућег времена):

Сутра *ћемо ићи* у биоскоп. — Знао је да *ће* га *сумњичићи* и да без глобе *неће* *поћи*. — Ко *ће* ми *бити* веза? — А кад *ћеш се враћићи*.

КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА

Аутори су у *Граматници* изложили материју која је резултат досадашњих испитивања књижевног језика, проверених и прихваћених у нашој науци о језику и примењиваних у настави. То су чинили на начин који само у малом, и врло оправданом по њиховом мишљењу, броју случајева одступа од оног који је уобичајен у већини наших граматика. Таквих одступања више је у поглављу које обрађује синтаксу реченице, мање у другима. То исто важи и за терминологију. Зато су се аутори при изради ове граматике највише користили следећим делима:

М. Стевановић: *Савремени српскохрватски језик I—II*, Научна књига, Београд 1964—1969 (и касније издања);

М. Стевановић: *Граматика српскохрватског језика за школе средњег образовања*, Обод, Цетиње (X издање), 1980;

И. Брабец, М. Храсте, С. Живковић: *Граматика хрватскосрпског језика*, Школска књига, Загреб (VI издање), 1965;

А. Пецо, Ж. Станојчић, М. Бабић: *Српскохрватски језик*, Енциклопедијски лексикон I, Просветно-педагошки завод Београда и Интерпрес, Београд, 1972;

Е. Barić, V. Zečević, M. Lončarić i dr: *Priručna gramatika hrvatskog književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1979 (поглавља из творбе речи);

П. Ивић: *Дијалектологија српскохрватског језика*, Матица српска, Нови Сад (II издање) 1985;

А. Пецо: *Преглед српскохрватских дијалеката*, Научна књига, Београд (III издање), 1985.

М. Radovanović, *Sociolingvistika*, KZNS-Dnevnik, Novi Sad, 1986.

Р. Бугарски, *Увод у описни лингвистику*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1991.

Они су, разуме се, консултовали и другу стручну, научну и, посебно — г р а м а т и ч к у литературу, домаћу, па и страну (као што је нпр., *Граматика современног руског језика* у редакцији Н. Шведове, „Наука“ Москва 1970, одн. *Граматика руског језика*, I, у редакцији В. В. Виноградова, Москва 1960). Исто тако, користили су се студијама о језику значајнијих наших савремених писаца, посебно оних који су у школским програмима. Тиме је *Граматници* дата актуелна језичка грађа.

Граматика српскога језика	
1. Увод	5
1. Јужнословенски језици 6; — 2. Српскохрватски језик 6; — А) Чакавско наречје 6; — Б) Кајкавско наречје 7; — В) Штокавско наречје 7; — 3. Српски књижевни језик 12; — А) Српски књижевни језик до XIX века и стварање модерног језика у XIX веку 12; — Вук Стефановић Караџић 15; — Бура Даничић 16; — Б) Језик дубровачке књижевности и књижевни језик у Босни до XIX века 17; — В) Други књижевни језици штокавског наречја до XIX века 17; — 4. Српски књижевни језик у XIX и XX веку 18; — Раслојавање језика 20; — 5. Предмет граматике српског књижевног језика 24; — 6. Граматике и речници књижевног језика 24; — 7. Правопис 25.	
Фонетика са основама фонологије и морфофонологије	29
Фонетика и фонологија	29
2. Гласови српскога књижевног језика	31
1. Самогласници (вокали) 31; — 2. Сонанти (гласници) 32; — 3. Сугласници (консонанти) 33; — 4. Артикулационе и акустичке особине гласова важне за посматрање гласовног система српскога књижевног језика 34	
3. Слог и подела речи на слоге	36
4. Фонологија — Фонема и глас	37
Морфофонологија	39
5. Прозодија (акцент и квантитет) српскога књижевног језика	39
6. Гласовне алтернације	42
А. Алтернације сугласника 43; — 1. Алтернације звучних и беззвучних сугласника (једначење по звучности) 43; — 2. Алтернације с:ш, з:ж, н:м (једначење по месту или начину артикулације) 44; — 3. Алтернације к, г, х : ч, ж, ш, и к, г, х : ц, з, с (палатализације и сибиларизација) 45; — 4. Алтернације ненепчаних са предњонепчаним сугласницима (јотовање) 48; Б. Алтернације самогласника 50; — 1. Промена о у е и умекшаност сугласника 50; — 2. Превој вокала 51; — 3. Непостојано а 52; — 4. Промена сонанта л у вокал о 53	
7. Асимилација и дисимилација гласова	54
1. Асимилација самогласника 55; — 2. Дисимилација самогласника 55; — 3. Дисимилација и губљење сугласника 56	
8. Покретни самогласници	58
9. Сугласник ј у књижевном језику	59
10. Сугласник х у књижевном језику	60
11. Фонетске вредности некадашњег вокала ћ (јат) у књижевном језику	61
Морфологија и творба речи	63
12. Реч и морфема	63
1. Морфеме (корен и афикси) 64; — 2. Творбене морфеме 65; — 3. Граматичке морфеме 66	
Морфологија	68
13. Врсте речи	68
И м е н с к е р е ч и	70
14. Именице	71
1. Подела именица према значењу 72; — 2. Врсте промене именица (подела именица према граматичким категоријама) 74	
15. Придеви	83
1. Подела придева по значењу 83; — 2. Род, број и падеж код придева 84; — 3. Краћи и дужи облици придева 84; — 4. Промена придева 85; — Поређење придева (компарација) 87	
16. Заменице	90
1. Именичке заменице 90; — 2. Придевске заменице 91	
17. Бројеви	95
1. Основни (прости, главни, кардинални) бројеви 95; — 2. Збирни бројеви 96; — Редни (ординални) бројеви 96	
18. Глаголи	97
1. Граматичка категорија глаголског вида 97; — 2. Граматичка категорија глаголског рода 99; — 3. Граматичке категорије лица, времена и начина, граматичког броја и граматичког рода 100; — 4. Глаголски облици и врсте промене 101; — 5.	

Прости глаголски облици 107; — 6. Глаголски облици неправилног грађења 110; — 7. Промена помоћних глагола 112; — 8. Сложени глаголски облици 113; — 9 Облици пасива (грпног стања) 115; — Одрични (негирани) глаголски облици 116	
19. Суплетивизам у промени облика речи	116
20. Прилози	118
21. Предлози	119
22. Везници	120
23. Речце (партикуле)	121
24. Узвици	121
Творба речи	123
25. Основни принципи творбе	123
1. Извођење (или деривација) 123; — 2. Слагање (или композиција) 125; — 3. Комбинована творба речи 125; — 4. Творба претварањем 126	
26. Творба речи и позајмице из других језика	126
27. Творба именица	129
1. Творба именица извођењем (деривација) 129; — А. Именице са значењем лица (особе) 129; — Б. Именице са значењем животиња и биљака 134; — В. Именице за означавање предмета 134; — Г. Именице за означавање места (простора) 135; — Д. Глаголске и апстрактне именице 136; — Ђ. Именице субјективне оцене 138. — Е. Именице изведене граматичким суфиксима 139; — 2. Творба именица слагањем (композиција) 140; — 3. Именичке полусложенице 141; — 4. Комбинована творба именица 142	
28. Творба придева	143
1. Творба придева извођењем (деривација) 143; — А. Присвојни придеви 144; — Б. Описни и њима сродни придеви 145; — В. Придеви субјективне оцене 148; — 2. Придеви добијени попридевљавањем 148; — 3. Сложено-изведени придеви 149; — 4. Творба придева слагањем (композиција) 149; — 5. Придевске полусложенице 150	
29. Творба глагола	151
1. Творба глагола извођењем (деривација) 151; — 2. Творба глагола слагањем (композиција) 153; — 3. Префиксална творба глагола 153	
30. Творба у осталим врстама речи	154
Лексикологија	157
31. Појединачно (индивидуално) значење речи	158
(а) Мотивисане и немотивисане речи 159; — (б) Полисемија 159; — (в) Хомонимија 161; — (г) Синонимија 163; — (д) Антонимија 165; — Метафорска и метонимијска значења 166	
32. Састав лексике и сфере употребе речи књижевног језика	170
Састав лексике српскога књижевног језика 170; — Лексика српскога језика с обзиром на сферу употребе 172	
33. Фразеологизми	174
Синтакса	181
34. Основни појмови	181
1. Дефиниција синтаксе 181; — 2. Синтаксичке јединице: комуникативне реченице, предикатске реченице, синтагме, речи 181; — 3. Независне и конституентске јединице и њихове функције 187; — 4. Напоредни (координативни) однос међу функционално паралелним синтаксичким јединицама 194; — 5. Додатак: Три примера анализе синтаксичке структуре 200	
35. Субјекатско-предикатске реченице	206
1. Типологија реченица у ужем смислу 206; — 2. Основне реченичне конструкције (реченични модели) 208; — 3. Проширивање основне реченичне конструкције (одредбени конституенти) 211; — 4. Главни и зависни реченични конституенти 212; — 5. Субјекатско-предикатска конструкција 212; — 6. Именска копулативна конструкција (именски предикат) 216; — 7. Прилошка копулативна конструкција (прилошки предикат) 219; — 8. Рецијске конструкције (конструкције с објектима) 222; — 9. Конструкције са допунским предикативом 227; — 10. Конструкције с прилошким допунима 230; — 11. Прилошке одредбе 232; — 12. Актуелни квалификатив 235; — 13. Списак реченичних типова и реченичних конституената 237	
36. Неки посебни типови предикатских реченица	237
1. Безличне реченице 237; — 2. Реченице са логичким (семантичким) субјектом 241; — 3. Обезличене реченице (реченице са безличном конструкцијом) 243; — 4. Пасивне реченице (реченице с пасивном конструкцијом) 245; — 5. Реченице са сложеним предикатом (модална и фазна конструкција) 247	

37.	Именичке, придевске и прилошке синтагме	250
	1. Синтагматска конструкција 250; — 2. Именичке синтагме 252; — 3. Придевске и прилошке синтагме 258; — 4. Партитивне и паукалне синтагме 260; — 5. Апозитивне одредбе (апозитив и апозиција) 262	
38.	(Предлошко-) падежни систем и његова употреба	265
	1. Општи појмови 265; — 2. Именичке јединице с именичком конституентском вредношћу 268; — 3. Именичке јединице с придевским конституентским значењем 271; — 4. Именичке јединице с прилошким конституентским значењем 273; — 5. Именичке јединице с предикативном вредношћу 279; — 6. Падежни систем 279	
39.	Конгруенција	285
	1. Општи појмови 285; — 2. Граматичка и семантичка конгруенција у роду и броју 287; — 3. Конгруенција с бројевима (с партитивним и паукалним синтагмама) 290	
40.	Систем зависних реченица	292
	1. Општи појмови 292; — 2. Изричне реченице (у ширем смислу) 295; — 3. Односне реченице 301; — 4. Месне реченице 307; — 5. Временске реченице 308; — 6. Узрочне реченице 311; — 7. Условне реченице 311; — 8. Допусне реченице 315; — 9. Намерне реченице 316; — 10. Поредбене реченице 318; — 11. Последичне реченице 319; — 12. Вишеструко сложене реченице 324; — 13. Табеларна анализа зависних реченица 324	
41.	Неличне глаголске јединице	325
	1. Општи појмови 325; — 2. Структура неличних глаголских јединица 326; — 3. Конституентска вредност и функције инфинитивне јединице 327; — 4. Глаголска јединица с глаголом у облику глаголског прилога 328	
42.	Систематизација конституентских јединица и њихове употребе	330
	1. Конституентске јединице 330; — 2. Конституентске вредности 330; — 3. Конституентске вредности и конституентске функције 332	
43.	Систем независних реченица	332
	1. Општи појмови 332; — 2. Обавештајне реченице 334; — 3. Упитне реченице 334; — 4. Заповедне реченице 335; — 5. Жолне реченице 336; — 6. Узвичне реченице 337; — 7. Индиректне комуникативне функције 338	
44.	Негација	340
	1. Тврђење и одрицање 340; — 2. Двоструко негирање при универзалној негацији 340; — 3. Финитна и конституентска негација 341	
45.	Напоредне (координативне) конструкције	342
	1. Општи појмови 342; — 2. Напоредни односи међу независним реченицама 345; — 3. Напоредни односи међу конституентским јединицама 350	
46.	Распоред синтаксичких јединица и информативна актуализација реченице	352
	1. Распоређивање синтаксичких јединица 352; — 2. Слобода у распоређивању реченичних конституената 353; — 3. Информативна актуализација реченице 353; — 4. Реченичне перспективе 356; — 5. Фокализација 359; — 6. Информативна актуализација зависнослужених реченица 361; — 7. Распоређивање синтагматских конституената 362; — 8. Распоређивање енкликтика 362	
47.	Комуникативна кохезија	365
	1. Комуникативна кохезија 365; — Један пример комуникативних веза у тексту 366	
48.	Специјалне независне реченице	370
	1. Карактеристике специјалних независних реченица 370; — 2. Конструкција специјалних реченица 371	
49.	Синтакса глаголских облика	374
	А. Синтакса личних глаголских облика 374; — Времена 374; 1. Презент 374; — 2. Перфекат 378; — 3. Футур I 380; — 4. Аорист 383; — 5. Имперфекат 384; — 6. Плусквамперфекат 385; Н а ч и н и 387; — 7. Императив 387; — 8. Потенцијал 387; — 9. Футур II 389; — Б. Заменљивост (алтернативност) личних глаголских облика 390; — В. Синтакса неличних глаголских облика 391; — 1. Глаголски прилог садашњи 391; — 2. Глаголски прилог прошли 393; — 3. Радни глаголски придев 394; — 4. Трпни глаголски придев 395; — 5. Инфинитив 395	
	Коришћена литература	397